

The background of the entire page is a photograph of the interior of a church. At the top, a large, ornate chandelier hangs from the ceiling, casting a warm glow. Below it, there are religious murals or icons on the wall. In the center, a large, arched window with a cross is visible. Below the window, there are more murals and a large, ornate altar structure with a red curtain. In the foreground, several people are visible, some looking towards the altar. The overall atmosphere is solemn and religious.

**MYKOLA VEGESH, NATALIA KONTSUR-KARABINOVYCH,
VASYL MARCHUK, MYKOLA PALINCHAK, JÁN HOLONIČ**

**МИКОЛА ВЕГЕШ, НАТАЛІЯ КОНЦУР-КАРАБІНОВИЧ,
ВАСИЛЬ МАРЧУК, МИКОЛА ПАЛІНЧАК, ЯН ГОЛОНІЧ**

**UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHURCH:
PAST AND PRESENT**

**УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА:
МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ**

Fairmont – 2020

**MYKOLA VEGESH, NATALIA KONTSUR-KARABINOVYCH,
VASYL MARCHUK, MYKOLA PALINCHAK, JÁN HOLONIČ**

**МИКОЛА ВЕГЕШ, НАТАЛІЯ КОНЦУР-КАРАБІНОВИЧ,
ВАСИЛЬ МАРЧУК, МИКОЛА ПАЛІНЧАК, ЯН ГОЛОНІЧ**

**UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHURCH:
PAST AND PRESENT**

**УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА:
МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ**

Fairmont – 2020

Vegesh M., Kontsur-Karabinovych N., Marchuk V., Palinchak M., Holonič J.,
UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHURCH:
PAST AND PRESENT, Fairmont, 2020. 380 p.

Reviewevers:

Sytnyk Oleksandr Mykolayovych - Head of the Department of History, Archeology and Philosophy at Melitopol State Pedagogical University, based on Bohdan Khmelnytsky, Doctor of History, Associate Professor (Melitopol).

Ostapets Yuri Oleksandrovich - Dean of the Faculty of Social Sciences of Uzhhorod National University, Doctor of Political Science, Professor (Uzhhorod)

Вегеш М., Концур-Карабінович Н., Марчук В., Палінчак М., Голонич Я.,
Українська Греко-Католицька церква: минуле і сучасне, , 2020. 380 с.

Рецензенти:

Ситник Олександр Миколайович – завідувач кафедри історії, археології і філософії Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, доктор історичних наук, доцент (Мелітополь)

Остапєць Юрій Олександрович – декан факультету суспільних наук ДВНЗ «Ужгородський національний університет», доктор політичних наук, професор (Ужгород)

Кількість сторінок: 381 стр.

Тираж: 250 шт

Видавець:

Academic publishing Fairmont

Locust AVE 1489, Fairmont, WV, USA

Видання: перше

Монографія

2020

ISBN 978-953260-02-4

Number of pages: 381 p.

number of books: 250 pcs

Publisher:

Academic publishing Fairmont

Locust AVE 1489, Fairmont, WV, USA

Edition: first

Monograph

Year: 2020

ISBN 978-953260-02-4

У монографії висвітлено етнокультурну роль Української Греко-Католицької церкви в суспільному житті України ХХ ст. На маловідомому джерельному матеріалі аналізуються церковно-релігійні трансформації в західному регіоні. Особливу увагу приділено життєдіяльності церковних структур після відновлення незалежної України. Автори простежують основні віхи життя митрополита Андрія Шептицького. Головна увага приділяється з'ясуванню аспектів наукової, освітньої та екуменічної спадщини визначного церковного, культурного і громадсько-політичного діяча України. У монографії також йдеться про взаємовідносини Галицького митрополита з діячами Закарпаття. Зокрема, висвітлюється позиція А. Шептицького стосовно проголошення в березні 1939 р. Карпатської України.

Видання розраховане на широкий читацький загал.

© Вегеш М., Концур-Карабінович Н., Марчук В., Палінчак М. Голонич Я.
Українська Греко-Католицька церква: минуле і сучасне. Фермонт, 2020

The monograph highlights the ethnocultural role of the Ukrainian Greek Catholic Church in the public life of Ukraine in the twentieth century. Church-religious transformations in the western region are analyzed on the basis of little-known source material. Particular attention is paid to the life of church structures after the restoration of independent Ukraine. The authors trace the main milestones in the life of Metropolitan Andrei Sheptytsky. The main attention is paid to clarifying aspects of the scientific, educational and ecumenical heritage of a prominent church, cultural and public and political figure of Ukraine. The monograph also deals with the relationship of the Metropolitan of Galicia with the leaders of Transcarpathia. In particular, A. Sheptytsky's position on the proclamation of Carpathian Ukraine in March 1939 is covered.

The publication is intended for a wide readership.

© Vegesh M., Kontsur-Karabinovich N., Marchuk V., Palinchak M. Holonic J.
Ukrainian Greek Catholic Church: past and present. 2020

Вступ	4
Українська Греко-Католицька церква: сторінки історії	8
УГКЦ у світлі історіографічного доробку та документів	9
Боротьба за збереження національної ідеї як складова діяльності Греко-Католицької церкви	30
Внесок у консолідацію державно-соборницьких сил (перша третина ХХ ст.)	56
Конфесійно-етнічні та політичні трансформації в роки Другої світової війни (1939-1945)	82
Страдницький шлях Церкви у другій половині 1940-х – 1980-х рр.	98
УГКЦ як церковно-релігійна інституція незалежної України	124
УГКЦ в системі державно-церковних відносин України	136
Особливості конфесійної ситуації на Закарпатті: історія і сучасність	148
Митрополит Андрей Шептицький: сторінки життя і діяльності	165
Митрополит Андрей Шептицький очима сучасників та в історіографії	166
Життєвий шлях і громадсько-політична діяльність Андрея Шептицького	182
Освітня, культурна і наукова діяльність митрополита Андрея Шептицького	201
Екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького	227
Релігія і церква в Карпатській Україні	262
Висновки	276
Митрополит Андрей Шептицький і Греко-Католицька церква. Вибрана бібліографія	280
Summary	377

ВСТУП

Історію Греко-Католицької церкви неможливо розглядати поза контекстом літопису державності та соборності України ХХ ст. Тим більше, що тисячі її священиків і мільйони мирян були не лише об'єктом міжнародної політики, але й суб'єктом етнополітичного, релігійного і духовного розвитку українського народу. Священнослужителі брали участь у передвиборчих мітингах і безпосередньо в діяльності Галицького сейму, були серед засновників та активістів «Просвіти», Наукового товариства ім. Шевченка, «Сільського господаря», «Маслосоюзу» та інших громадських та кооперативних товариств, обиралися до Національної Ради Західно-Української Народної Республіки, служили капеланами в легіоні УСС, Галицькій армії та УПА, сформували релігійне дисидентство в опозиційному русі 40-80-х рр. ХХ ст. Нині УГКЦ є важливим етнокультурним чинником державотворення незалежної України.

Тож вивчення проблеми взаємовідносин державної влади, суспільства і церкви як соціального інституту у минулому столітті викликане низкою причин. По-перше, в останнє десятиріччя в Україні помітно зріс громадський інтерес до релігії як до недостатньо вивченого соціально-культурного феномену. По-друге, зміни у державно-політичному устрої України після 1991 р. істотно вплинули на роль і місце церкви у соціально-політичному і духовному житті суспільства. Більшість релігійних організацій, яким надано статус юридичної особи, уже показали свою здатність доносити до віруючих і невіруючих людей позитивні моральні і культурні цінності, активно сприяти національному відродженню. По-третє, налагодження цивілізованих відносин влади з церквою сприятиме утвердженню справжньої демократії в Україні. Бо і держава, і державно-релігійні структури зацікавлені у конструктивному діалозі та співпраці.

У цьому контексті особливої наукової актуальності набуває повернення історичної правди про суспільну роль Греко-Католицької церкви, її священництва та вірних у державно-соборному процесі в Україні, особливо в добу визвольних змагань першої половини ХХ ст., а також повоєнний період зміцнення та краху тоталітарної системи в СРСР-УРСР.

Всебічний аналіз державно-церковних стосунків допоможе зрозуміти й складну ситуацію, що виникла в Українській Православній церкві повоєнного періоду. Вивчення цих неоднозначних процесів сприятимуть й виявленню міжконфесійних непорозумінь у західному регіоні й шляхів їх подолання. Бо для громадянського єднання віруючих потрібна їх добра воля, терпимість один до одного, широкий екуменічний діалог, співучасником якого автори вважають і цю працю. Як бачимо, окрім суто наукового інтересу, актуальність піднятої у роботі проблеми зумовлена також практичними потребами подолання певної міжконфесійної відчуженості, формування громадянського суспільства.

Серед видатних людей попереднього століття важко знайти особу, яка би ще при житті досягла такої величі й любові народу до себе, як митрополит Галицький Андрей Шептицький. Видатний теолог, науковець, просвітник, педагог, політичний діяч, меценат ... Але, необхідно погодитись, що водночас нелегко також знайти людину, на яку було вилито стільки бруду, як на нього. Не хотілося б давати огляд тієї величезної кількості «історичних праць», у яких розвінчувався «український буржуазний націоналіст» і «запроданець», як часто його називали радянські вчені мужі, бо серед них не знайдеться жодної об'єктивної книги чи статті. Правдиві роботи, на жаль, видавалися тільки за кордоном. Проголошення незалежності України, якої так домагався митрополит Андрей, дозволило нам подивитися на цю неординарну і дійсно могутню постать зовсім іншими очима. Різнобічна діяльність Андрея Шептицького не втратила своєї актуальності до сьогодні. Витримали випробування часом його наукові, освітянські, просвітянські ідеї. Їх вивчення і всебічний аналіз необхідні в умовах розбудови незалежної України.

Мета і завдання дослідження обумовлені актуальністю обраної теми, зокрема виявленню причин і наслідків конфесійно-етнічних трансформацій в західноукраїнському регіоні, а також узагальненню суспільної місії Греко-Католицької церкви в державно-соборному процесі України впродовж останнього століття. Робиться спроба в комплексі висвітлити церковну, наукову, освітню, культурну та громадсько-політичну діяльність Андрея Шептицького на фоні його епохи.

Автори дослідження поставили перед собою такі завдання: проаналізувати стан наукової розробки теми та джерельну базу

дослідження; розкрити специфіку конфесійно-етнічних процесів в Австро-Угорщині, характер, механізм і наслідки конфесійно-інституалізаційних трансформацій греко-католицизму в Галичині наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.; показати націо- і державотворчу роль Греко-Католицької церкви в розбудові Західно-Української Народної Республіки; участь її діячів у діяльності Української Національної Ради і Державного секретаріату, місцевих органів самоврядування, службі польовими капеланами у Галицькій армії; підтвердити спрямованість етнічно-конфесійної політики влади Другої Речі Посполитої на західноукраїнських землях у 1918-1939 рр.; визначити зміст і характер дискусій в середовищі єпископату щодо державно-політичних орієнтацій Церкви у міжвоєнний період; показати спроби станіславського єпископа Г. Хомишина нормалізувати українсько-польські стосунки, що викликало спротив більшості націонал-демократичних сил; з'ясувати зміст і характер конфесійно-інституалізаційної політики гітлерівців на території Генеральної губернії; показати екуменічні наслідки рішень Львівського «собору» 1946 р., який зініціював етноконфесійні трансформації греко-католиків західного регіону в умовах підпілля 40-80 рр. ХХ ст.; проаналізувати політику УГКЦ у вирішенні соціальних і національно-культурних проблем народу, збереженні його історичної пам'яті, формуванні системи морально-етичних цінностей; з'ясувати роль та місце УГКЦ у подоланні міждержавного протистояння у Центрально-Східній Європі, гармонізації міжнаціональних стосунків на сучасному етапі українського державотворення; проаналізувати документальні матеріали, у яких йдеться про різноманітну і багатогранну діяльність Галицького митрополита (Пастирські послання, меморандуми, листування, збірники документів тощо); дати об'єктивну оцінку спогадам очевидців і науковим публікаціям українських та зарубіжних дослідників про митрополита Андрея Шептицького; простежити життєвий шлях визначного релігійного і громадсько-політичного діяча кінця ХІХ – першої половини ХХ століття на фоні загальної характеристики епохи, у якій він творив; висвітлити діяльність Андрея Шептицького в галузі освіти і культури, піднесення духовного рівня українців; зробити аналіз основних теологічних праць митрополита, прослідкувавши еволюцію його екуменічних поглядів, довести, що екуменізм Шептицького не обмежувався лише теоретичними концепціями, але й був спрямований

на досягнення конкретних результатів; з'ясувати мотивацію ставлення Андрея Шептицького до різноманітних політичних режимів, які впродовж його пастирської діяльності змінювалися на західноукраїнських землях (австрійського, польського, радянського, нацистського); акцентувати на особливостях релігійної ситуації в Закарпатті (Підкарпатська Русь – Карпатська Україна) упродовж міжвоєнного періоду (1919-1939 рр.) та висвітлити позицію митрополита; провести паралелі між епохою, у якій жив і творив Андрей Шептицький, та сучасним станом конфесійної ситуації у Закарпатській області України.

**УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА:
СТОРІНКИ ІСТОРІЇ**

УГКЦ У СВІТЛІ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ДОРОБКУ ТА ДОКУМЕНТІВ

В історичному розвитку людської спільноти релігія завжди була важливим чинником впливу на етнос і суспільство, виявляла здатність прискорювати або гальмувати етнонаціональні процеси залежно від того, наскільки її конфесійна спрямованість співпадала з інтересами нації. Релігійно-церковне життя в Україні перебувало теж під постійним впливом політичних і етнонаціональних чинників¹.

Розглядаючи роль релігії в українському етногенезі, слід насамперед відзначити, що значна частина богословів вважають релігію основною ознакою етносу, «яка забезпечує народам самобутній етнонаціональний та етнокультурний розвиток. Одна етнічна спільнота відрізняється від іншої, передусім конфесійною належністю»².

Чимало вчених-етнологів світу сходяться на тому, що релігія – стійка ознака етносу³. Зауважимо, що ототожнення понять етносу і конфесійної приналежності, зокрема в Росії, було більш правомірним, ніж в Україні, яка ніколи не була моноконфесійною. Наслідки цього призвели до гострих міжконфесійних конфліктів, особливо в періоди відродження і становлення державності.

Власне сама церковна догматика не має етнонаціонального забарвлення. Отже, стверджує Олексій Шуба, «етнонаціональна специфіка релігії найбільшою мірою проявляється у культовій сфері. Якраз на релігійному культі, на відміну від інших елементів релігійного комплексу, відбиток етнічних ознак є найпомітнішим. Одні й ті ж культові дії чи обряди, залежно від менталітету народу, можуть набувати різних відтінків. Особливості національної культури, традицій, фольклорних надбань накладають на релігійний культ свій відбиток»⁴.

Успіхи християнізації України-Русі, опанування нею народного життя, релігійного світогляду Михайло Грушевський обґрунтовував насамперед тим, що православна церковність наповнювалася етнонаціональним змістом, ширилася і наближалася до потреб,

¹ Реєнт О. П., Лисенко О. П. Українська національна ідея і християнство. Київ: Богданна, 1997. С. 10; Сергійчук В. Нескорена Церква. Київ: Дніпро, 2001. С. 4-40.

² Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України. Київ: Криниця, 1999. С. 21.

³ Бочковський О. Вступ до націології. *Генега*. 1996. № 1(4). С. 90.

⁴ Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України. Київ: Криниця, 1999. С. 27.

особливо селянства⁵.

У своїй тисячолітній історії Україна неодноразово втрачала незалежність. Сусідні імперії, насамперед Російська, поширюючи свої володіння за рахунок України, перш за все намагалися ліквідувати етнонаціональні риси Української Церкви. Цей процес на зламі XVII – XVIII ст. ініціював імператор Петро Перший, що тривав фактично до наших днів. Слід відзначити, що у поліетнічній і поліконфесійній Романівській імперії православ'я було державним, і Церква обслуговувала імперську владу⁶. Після того, як 1686 р. Київська митрополія була підпорядкована Московському патріархату, розпочався процес ліквідації національних релігійно-церковних особливостей Наддніпрянщини, приєднаної до Російської імперії. Він стосувався обрядів і традицій Церкви, які склалися протягом віків у її діяльності, богослужбній практиці, релігійно-побутовій сфері. З міркувань загальнодержавних інтересів «національно-церковна специфіка саме України стала об'єктом хворобливо-непримиренного реагування не лише церковних властей, а й держави, набуваючи в багатьох випадках політичного забарвлення»⁷. Особливу активність проявляв Московський патріархат, використовуючи заходи для уніфікації Церкви, ліквідації її самобутності⁸.

В умовах наступів московського православ'я і польського латинського католицизму Київська Церква бачила рятунок етнонаціональної і релігійної ідентичності у союзі з Римом. До цього її спонукало й геополітичне становище між Сходом і цивілізованим Заходом та між католицьким Заходом і східним мусульманством, одвічне тяжіння до Вселенської Церкви в особі Апостольського Престолу. Берестейська унія Київської Церкви з Римом позначила новий період у релігійному житті українства. Утворена Українська Греко-Католицька церква у формі західної католицької зберігала свою етнонаціональну окремішність, насамперед обряд, мову, традиції, а головне – свою незалежність від Москви і Варшави, що забезпечило її плідне трьохвікове існування⁹.

Отже, русифікація царської Росії та цезаропапізм її православної церкви, яка претендувала на роль «третього Риму», політика

⁵ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. Київ: Освіта, 1992. С. 50-52.

⁶ Бердяев М. Судьба России. Москва, 1990. С. 7.

⁷ Історія релігії в Україні / За ред. А.М. Колодного і П.Л. Яроцького. Київ: Знання, 1999. С. 223.

⁸ Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. Львів, 1991. С. 211.

⁹ Головащенко С. Історія християнства. Київ: Либідь, 1999. С. 251.

полонізації окупованих українських земель Польщею та прагнення латинської церкви покатоличити їх населення, – зазнали поразки на українській етнічній території, де вірні почали усвідомлювати свою етнонаціональну ідентичність вже не через православ'я, а через греко-католицизм. Після Берестейської унії взаємозв'язок етносу і релігії набув нового змісту¹⁰.

Водночас чимало вчених істориків і богословів стверджують, що унія «спричинила глибоку релігійну кризу, яка вийшла за межі XVI ст., гостро позначилася на всій історії українського народу, викликала довготривалі церковні й національні конфлікти»¹¹.

Національні риси релігій формуються в результаті взаємовпливу конкретних умов життя народів, їх національної духовності. Сучасні дослідники А. Колодний, П. Яроцький, О. Реєнт, О. Лисенко, О. Шуба, С. Головащенко, І. Паславський стверджують: релігійність кожного народу є своєрідною, бо має свої специфічні форми вияву, які є надбанням етносу в його історичній генезі. Релігійний чинник часто був визначальним у процесі етноутворення і етноінтеграції, хоча для України характерні певні особливості внаслідок її поліконфесійності, коли пріоритетною була національна ідея.

Звернемо увагу на концепцію з цієї проблеми Руської Православної Церкви, яка й сьогодні посідає вагоме місце серед конфесій України. Богослови РПЦ стверджують, що релігія є основною і найголовнішою ознакою, яка визначає сутність етносу і забезпечує нації самобутній етнокультурний розвиток. Отже, одна етнічна спільнота відрізняється від іншої, насамперед, конфесійною належністю, тобто релігійний чинник повністю ототожнюється з національним¹².

Відзначимо, що в Україні, незважаючи на бездержавне існування й панування іноземних режимів, ідеї тотожності релігійної і національної належності були слабкішими, оскільки вона не була моноконфесійною. На Наддніпрянщині, зокрема, існували думки про неприйнятність зазначеної вище великоруської ідеї для української національної справи, внаслідок того, що вона зміцнювала панування російського самодержавства. М. Драгоманов категорично наголошував, що «ідентифікація якої б то не було національності з

¹⁰ Реєнт О. П., Лисенко О. П. Українська національна ідея і християнство. Київ: Богданна, 1997. С. 13.

¹¹ Історія релігії в Україні / За ред. А.М. Колодного і П.Л. Яроцького. Київ: Знання, 1999. С. 617.

¹² Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України. Київ: Криниця, 1999. С. 21.

релігією є абсурд принципівий і практичний»¹³.

Водночас, на наш погляд, було б великою помилкою ігнорувати релігію як одну із важливих атрибутних ознак нації. Отже, слід погодитися з вченими, які вважають релігію невід'ємним елементом ознаки етносу. «Соціум стає етносом, – наголошує сучасний український науковець Е. Геллер, – якщо інтегрується на основі таких чинників, як ... мова, звичаї, фольклор, релігія»¹⁴. Такої ж думки дотримується етнолог О. Бочковський¹⁵. Попри вікову бездержавність, національне, культурне та духовне нищення з боку царського, згодом комуністичного режимів, українська нація виявила унікальну здатність зберегти етнічну ідентичність.

Дещо під іншим кутом розглядав співвідношення релігійного і національного чинників у розвитку українського етносу А. Колодний, зазначаючи, що релігія і нація як безумовно важливі суспільні феномени, не відіграють «визначальної ролі в процесі розвитку етнічних спільнот, національної самосвідомості». Водночас наголошено, що, залежно від конкретно-історичних умов, релігія «може виступати в ролі важливого, а часом і вирішального модусу етноутворення»¹⁶. Оригінальну думку висловив тернопільський науковець Л. Кубаєвський, який з позицій філософсько-політологічного синтезу розглянув взаємозв'язок української національної ідеї та ідеї релігійної. Він стверджує, що кінцевою метою української національної ідеї є побудова Української соборної держави, відтак для релігійної ідеї – побудова загальнонаціональної церкви¹⁷.

Отже, релігійність українців – результат багатовікового історичного процесу взаємодії релігії, суспільства і етносу. В силу цих та інших обставин чимало сучасних релігієзнавців вважають, що релігія не завжди була визначальним чинником національного відродження і етноінтеграції. Відтак Україна стала поліконфесійною і національної єдності може досягти лише за умов дотримання принципу світоглядного і релігійного плюралізму¹⁸.

¹³ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. *Літературно-публіцистичні праці*; у 2-х томах. Т. 1. Київ, 1970. С. 360.

¹⁴ Геллер Е. Нація-етнос. *Мала енциклопедія етнодержавознавства*. Київ: Генеза; Довіра, 1996. С. 124.

¹⁵ Бочковський О. Вступ до націології. *Генеза*. 1996. № 1(4). С. 90.

¹⁶ Історія релігії в Україні / За ред. А.М. Колодного і П.Л. Яроцького. Київ: Знання, 1999. С. 571.

¹⁷ Медвідь Ф., Коваленко А. Дослідження ролі релігії у національному самовизначенні держави. *Київська Церква*. 2000. № 1. С. 131.

¹⁸ Статистика релігій України. – 1992-2002; Соціологічні дослідження 2001 року релігійності, конфесійної належності, довіри Богу, Церкві та духовенству. *Релігійна панорама*. 2002. № 3. С. 41-51.

Історіографію проблеми можна умовно поділити на три періоди: 1) перша половина ХХ ст.; 2) час катакомбного існування УГКЦ (1946-1989); 3) сучасний період (від легалізації церкви 1990 р.), протягом яких окремі сюжети теми опрацьовувалися українськими та зарубіжними дослідниками.

У перший період, особливо в міжвоєнне двадцятиріччя, з'явилися перші церковно-аналітичні праці, перегляд яких дозволив діаспорному науковцю Олександрю Оглоблину ствердити про формування у той час української церковної історіографії як окремої наукової дисципліни¹⁹. Зокрема, огляди церковно-історичних праць були невід'ємною складовою історіографічних студій діячів Наукового товариства ім. Т. Шевченка і Українського товариства бібліофілів у м. Львові Івана Калиновича, Дмитра Дорошенка, Дмитра Бачинського, Мирона Кордуби, Євгена Пеленського, Миколи Чубатого²⁰. Вказані історики, як правило, узагальнювали причини, хід і наслідки переходу руських єпархій до унії та цікавилися їхнім суспільним становищем в період іноземного панування, зокрема в Речі Посполитій, Російській імперії, Австро-Угорщині. Посилена увага приділялася визначним церковним постатям не лише Греко-Католицької (Й. Рутському, А. Шептицькому), але й Православної церков (М. Смотрицькому, Й. Шумлянському), а також релігійному книгописанню і друкуванню в м. Почаєві, м. Львові та м. Жовкві, просвітництву серед населення. Греко-католицькі вчені справедливо зауважували, що християнство на наші терени ширлося як зі Сходу, так і з Заходу, даючи підставу для формування самобутності української християнської культури. Побачили світ і спеціальні історіографічні та біобібліографічні дослідження Володимира Біднова, Володимира Заїкіна, Миколи Андрусяка, Івана Кривецького, а також священників Івана Крутія-Вігоринського, Романа Луканя та ін.²¹

Чималий поштовх дослідженню церковної історії дало відкриття 1923 р. у м. Львові Богословського наукового товариства. Церковно-

¹⁹ Оглоблин О. Українська церковна історіографія. *Український історик*. 1969. № 1-4 (57-60). С. 12-29.

²⁰ Заїкін В. З сучасної української церковної історіографії. *Записки ЧСВВ*. Львів, 1927. Т. 2. Вип. 1-2. С. 425-431; Калинович І. Бібліографія українознавства за 1914-1923 рр. Вип. 1: Історія України. Львів, 1924. 59 с.; Кондратюк К. К. Українська історіографія ХІХ – початку ХХ століть: основні напрями і концепції. Львів, 2002. 240 с.

²¹ Біднов В. Дослідження церковної історії в православних країнах. Крем'янець, 1931. 20 с.; Заїкіни А. і В. Матеріали до бібліографії української історії 1930-1931. *Записки ЧСВВ*. Львів; Жовква, 1936. Т. 6. Вип. 1-2. С. 338-394; Кривецький І. Видавництво Чину св. Василя Великого в Жовкві. *Альманах Василіянських богословів*. Кривонолів, 1933. С. 35-39; Крутія-Вігоринський І. Видавництво оо. Василян у Жовкві. *Календар «Місіонаря»*. Жовква, 1932. С. 67-72; Лукань Р. Список книжок Видавництва ЧСВВ в Жовкві. *Записки ЧСВВ*. Рим, 1967. Т. V. С. 389-420.

історичні розвідки членів цього товариства друкувалися у кварталнику «Богослов'я». Важливим осередком церковно-історичних студій стала Львівська Греко-Католицька богословська академія (заснована 1927 р.)²².

Церковно-археографічні дослідження ініціювали: Архів історії унії (створений 1928 р. за сприяння митрополита А. Шептицького); Ставропігійський інститут; василіянський науковий центр – Центральний василіянський архів і бібліотека, збірник «Записки ЧСВВ»²³.

Зрозуміло, що у концепціях більшості дослідників цієї епохи виражається конфесійне бачення проблеми – доведення унійного характеру Української церкви. Щоправда, існували певні розбіжності в історичному трактуванні церковної унії та її уроків світськими та духовними вченими. Перші, як правило, виділяли національно-державні пріоритети, оцінюючи культурно-християнські (орієнтальну та окцидентальну) риси української ментальності. Богослови, не відкидаючи національних пріоритетів, розглядали унійні процеси насамперед у релігійно-конфесійній площині.

Українська радянська історіографія розвивалася за умов цензурних заборон, що суттєво обмежувало можливості дослідників у виборі тематики та її трактуванні. Радянські історики, філософи і релігієзнавці загалом тенденційно препарували документи, що стосувалися церковно-релігійного життя в західному регіоні України: акцент робився на показі «експансії» Ватикану, викриттю «антинародної» політики Греко-католицьких ієрархів, їх неприйнятті ліворадикального руху, служінню німецько-фашистському режиму. Радянська історіографія негативно оцінювала церковно-історичну спадщину: ігнорувалися національно-культурні ініціативи церкви, її соціальна політика, пам'ятко-охоронна, екологічна, господарсько-кооперативна діяльність. Утім, опубліковані тоді монографії, а особливо збірники документів містили певну конкретно-історичну інформацію, актуальність та інформативність якої не втратили

²² Тиміш Л. І. Церковно-історичні дослідження у міжвоєнний період. *Історія релігій в Україні*. Праці X Міжнар. наук. конф. (Львів, 16-19 травня 2000 р.). Львів, 2000. Кн. 1. С. 375-378; її ж. Наукові семінари Миколи Чубатого в Греко-католицькій Богословській академії (до питання про розвиток церковно-історичних досліджень у міжвоєнному Львові). *Вісник Київського університету. Історія*. Київ, 2001. Вип. 58. С. 66-70.

²³ Тиміш Л. І. Археографічна діяльність наукових осередків міжвоєнного Львова (до проблем формування архівно-джерельної бази дослідження історії української Церкви). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. V. Дрогобич, 2001. С. 222-235; її ж. Дослідження проблем з історії української Церкви вченими Ставропігійського інституту (міжвоєнний період). *Історія релігій в Україні*. Праці XIII-ї міжн. наук. конф. (Львів, 20-22 травня 2003 р.). Кн. 1. Львів, 2003. С. 574-578.

актуальності й донині.

Яскравим представником радянської антиклерикальної думки можна вважати Ярослава Галана (псевдонім «Володимир Росович»), який 8 квітня 1945 р. у львівській газеті «Вільна Україна» опублікував статтю «З хрестом чи з ножем» (того ж року вийшла окремою брошурою). Недавній член КПЗУ звинуватив «уніатську церкву» та її служителів у насильному витісненні православної віри на українських землях. У червні 1948 р. обласна газета «Закарпатська Україна» опублікувала його статтю «Присмерк чужих богів», спрямовану проти забороненої церкви та її спочилого митрополита А. Шептицького. Критикуючи УГКЦ, москвофіл Ярослав Галан протиставляв їй Російську Православну церкву, її духовенство як послідовних борців за повернення західних українців до віри предків²⁴.

Лише у часи горбачовської «перебудови» посилився інтерес науковців до проблем національно-культурного життя західних українців. Стали доступними й заборонені праці, що довгі роки зберігалися у спецфондах бібліотек і архівів.

Для глибшого теоретичного осмислення сучасні науковці почали звертатися до узагальнюючих робіт з історії християнства і Церкви в Україні, насамперед Степана Томашівського²⁵, Івана Огієнка (митрополита Огієнка)²⁶, Миколи Чубатого²⁷, Матвія Стахів²⁸, Григорія Лужницького²⁹, Юрія Федоріва³⁰ та ін., які вийшли за кордоном або ж до 1939 р. у Західній Україні. Вони вже були об'єктом історіографічних оглядів, тому зупинимося на здобутках сучасної історіографії проблеми.

У навчальному посібнику «Історія релігії в Україні» (Київ, 1999) за редакцією А. Колодного і П. Яроцького викладено «становлення греко-католицизму як чинника національного пробудження» українців, проаналізовано загальні тенденції розвитку Греко-

²⁴ Пашенко В. Ярослав Галан. Міфи і факти біографії і творчості. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2002. Вип. 2. С. 61-73.

²⁵ Історія Церкви на Україні (від найдавніших часів до монгольської навали). Жовква: Місіонер, 1932.

²⁶ Огієнко І. Українська Церква: Нариси з історії Української православної церкви. Прага, 1942 (2-вид.: Київ: Абрис, 1993).

²⁷ Чубатий М. Історія Християнства на Русі-Україні. В 2-х т. Рим; Нью-Йорк: Укр. Католицький ун-т ім. Св. Климента папи, 1965-1976.

²⁸ Стахів М. Христова Церква в Україні (988-1596). Нарис історії католицької Церкви та аналіз охрещування в ній інтересу Риму, Царгороду, Варшави і Москви св. В. Великого. Рим, 1985.

²⁹ Лужницький Г. Українська церква між Сходом і Заходом: нарис історії Української Церкви. Філадельфія: Провидіння, 1954.

³⁰ Федорів Ю. Історія Церкви в Україні. Люблін, 1991.

Католицької церкви в XVII – XX ст.³¹.

Етнополітичні орієнтації Греко-Католицької церкви в XVII – XX ст. накреслили релігієзнавці отець Б. Гудзяк, М. Чайковський, Н. Стоколос, О. Турій, О. Гринів у колективній роботі «Католицизм», що вийшла 2001 р. під загальною редакцією доктора філософських наук П. Яроцького як четвертий том десятитомника «Історія релігії в Україні» (Київ, 1996-2002). У книзі показано хід і наслідки насильницької ліквідації Уніатської церкви під владою Російської імперії на Холмщині і Підляшші, загострення греко-католицьких і римо-католицьких обрядово-національних конфліктів у Галичині, етноконфесійні трансформації греко-католиків на Закарпатті в XIX ст., а також драматичні події XX ст. – динамічний розвиток церкви і водночас обмеження її діяльності згідно з ватикано-польським конкордатом межами Галичини, етноконфесійна трансформація греко-католиків на Лемківщині, запровадження Римо-Католицькою церквою нової унії на західноукраїнських землях без участі в цій акції греко-католиків, ревіндикація польською владою православних церков і спроби полонізації православних українців у міжвоєнний період на Волині, Поліссі, Холмщині та Підляшші і, нарешті, репресій радянського тоталітарного режиму проти УГКЦ та її вірних у 40-80-х рр. XX ст.

Феномен українського національно-культурного відродження XVI – XVII ст., що призвів до Берестейської унії, став об'єктом наукового дослідження о. Б. Гудзяка. Дослідник критично переосмислив українську та світову історіографію генези, змісту та результатів унії, що стали докорінним переломом в історії Київської Церкви, наслідки якої викликали глибокий резонанс у релігійному, культурному й політичному житті Східної Європи і ще довго відбивалися на міжконфесійних стосунках у християнському світі³².

Монографія єпископа Української церкви в Аргентині А. Сапеляка (1997 р. повернувся в Україну) «Київська церква на слов'янському Сході» (Буенос-Айрес; Львів, 1999) на великому документальному матеріалі з архіву Апостольського Престолу відтворює картину екуменічно-унійного процесу в Київській церкві; при цьому підкреслено заслуги її будівничих – Вельямина Рутського,

³¹ Історія релігії в Україні. Київ, 1999. С. 608-625.

³² Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів: Інститут історії церкви ЛБА, 2000. 426 с.

Андрея Шептицького, Йосифа Сліпого³³.

У монографії А. Пашука «Українська церква і незалежність» (Львів, 2003) розглянуто політичну роль християнських Церков в національно-культурному житті України та українців. Основну увагу львівський філософ приділив релігійно-конфесійним стосункам у добу середньовіччя та новий період. А. Пашук аргументовано розвінчує радянські фальшивки з приводу наслідків Берестейської унії (ніби це справа рук поляків і спольщених німців, колоністів-католиків у м. Львові).

Сучасну історіографію проблеми важко уявити без випусків «Ковчегу» – «наукового збірника із церковної історії», який видає з 1993 р. у м. Львові Інститут історії Церкви Українського католицького університету (до 2002 р. – Львівська богословська академія). Вказаний інститут організував низку наукових конференцій, зокрема цикл «Берестейських читань», приурочених 400-літтю Берестейської унії. Власне результатами його дослідницьких проектів з давньої та новітньої історії стали статті у вказаному збірнику³⁴.

Серед сучасних українських науковців до вивчення духовної спадщини митрополита чи не найбільше спричинилася Оксана Гайова, яка упорядкувала архів родини Шептицьких і є співупорядником кількатомного видання «Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Документи і матеріали», який видається у м. Львові з 1995 р.

Візитаційна документація Церкви та проблема її дослідження була об'єктом археографічних узагальнень Ігоря Скочиляса³⁵.

Окремі сторони проблеми знайшли висвітлення в релігієзнавчих працях з церковної історії регіонів. Вдалою спробою узагальнення історії УГКЦ на Буковині став невеликий нарис Степана Карачка, вміщений у «Католицькому щорічнику» за 1996 р., що підготував

³³ Сапеляк А. Київська Церква на слов'янському сході: Канонічно-екуменічний аспект. Буенос-Айрес; Львів, 1999. С. 8.

³⁴ Вл. Любомир (Гузар). Екуменічна місія Східних Католицьких Церков у баченні митрополита Андрея (Шептицького). *Ковчег*. Ч. 2. Львів, 2000. С. 189-212; Расевич В. Митрополит Андрей (Шептицький) і проблема національно-політичної консолідації українців (1900-1918 роки). *Ковчег*. С. 212-223; Кравчук А. Християнська етика підчас німецької окупації Галичини, 1941-1944: митрополит Андрей (Шептицький) про солідарність, опір владі та захист святості життя. *Ковчег*. С. 224-272; Глистюк Я. Два листи о. Мирослава Івана Любачівського до митрополита Андрея (Шептицького) з 1941-1942 років. *Ковчег*. Ч. 3. Львів, 2001. С. 507-510; Гуркіна С. Митрополит Андрей (Шептицький) в період німецької окупації Галичини: найновіша історіографія питання (1989-2000 роки). *Ковчег*. С. 556-565; Авакумов Ю. Митрополит Андрей (Шептицький) і проблеми церковної єдності в Росії. *Ковчег*. Ч. 3. Львів, 2003. С. 101-114.

³⁵ Скочиляс І. Дослідження візитаційної документації Львівської єпархії у Галичині в другій половині XIX – першій половині XX століття. *Ковчег*. Ч. 3. Львів, 2001. С. 470-489.

Видавничий дім Києво-Могилянської академії³⁶. У двотомній праці «Нариси історії Церкви Закарпаття» відомого богослова Атанасія В. Пекара узагальнено суспільно-культурну та наукову працю духовенства, проаналізовано діяльність священицьких товариств і навчальних закладів (Мукачівської богословської школи, Ужгородської та Пряшівської семінарії). Чимало уваги приділено добродійній діяльності церкви у першій половині ХХ ст. – будівництву єпархіальних гуртожитків для гімназистів, сиротинців і народових кухонь, господарській освіті селян, проведенню антиалкогольних кампаній, музично-мистецькому вихованню молоді³⁷.

З'явилася низка публікацій, в яких зроблено спробу відтворити участь священослужителів у кооперативному русі кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., зокрема створенні 1904 р. за ініціативою отця Остапа Нижанковського у с. Завадові на Стрийщині першої української молочарської спілки, що стала зав'язком потужного «Краєвого Господарсько-Молочарського Союзу»³⁸.

Не оминають дослідники складних і неоднозначних аспектів життєдіяльності церкви міжвоєнного періоду ХХ ст. М. Москалюк проаналізував здобутки та невдачі християнсько-суспільного руху³⁹. Роль та місце УГКЦ у політичній системі Другої Речі Посполитої висвітлили В. Перевезій⁴⁰, В. Марчук⁴¹, І. Пилипів⁴². О. Єгрешій розкрив причини і суть ідейних розбіжностей між владиками УГКЦ, визначив передумови створення єпископом Г. Хомишином окцидентальної ідеологічної течії та консервативної програми

³⁶ Карачко С. Українська Греко-Католицька Церква на Буковині. *Католицький щорічник*. 1996. Київ, 1996. С. 78-80.

³⁷ Пекар А. Нариси історії Церкви Закарпаття. Т. 2. Рим; Київ, 1997. С. 172-231, 292-305, 381-431.

³⁸ Історія споживчої кооперації України / Кер. авт. колективу С. Гелей. Львів, 1996; Андрій Палій – будівничий та керманіч «Маслосоюзу». Статті, спогади, листи. / Упор. Р. Матейко. Тернопіль, 2001; Мазур М., Скробач В. Кооперативний буквар. Івано-Франківськ, 1995.

³⁹ Москалюк М. Українська католицька народна партія і проблема польсько-українського порозуміння. *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.* Івано-Франківськ, 1997; його ж. Український християнсько-суспільний рух Галичини в 20-х рр. ХХ ст. Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. канд. політ. наук. Київ, 1998.

⁴⁰ Перевезій В. Українська греко-католицька церква в політичній структурі східногалицького суспільства в 20-30-х рр. ХХ століття. *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки*. 1999. № 1; його ж. Греко-католицька церква в умовах українсько-польської конфронтації 20-30-х рр. ХХ ст. Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. Київ, 1998.

⁴¹ Марчук В. Українська Греко-Католицька Церква. Історичний нарис. Івано-Франківськ, 2001; його ж. Греко-католики в Другій Речі Посполитій: суспільний чин та конфесійно-територіальний устрій. *Галичина*. 2001. № 5-6.

⁴² Пилипів І. Державотворча політика греко-католицької церкви у суспільно-політичному житті Західної України 20-30 років ХХ ст. *Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи*. Ч. 1. Львів, 2001.

українсько-польського порозуміння 30-х рр. ХХ ст.⁴³.

Микола Кугутяк, розглядаючи етнополітичні витоки та історичну роль західноукраїнської націонал-демократії у першій чверті ХХ ст., наводить численні факти опосередкованого чи прямого втягнення у вир цього політичного руху греко-католицького духовенства, яке прагнуло консолідувати і гармонізувати національно-державний табір краю⁴⁴. У монографії Степана Качараби «Еміграція з Західної України (1919-1939)» (Львів, 2003) на основі офіційних переписів населення та новітніх студій зарубіжних та вітчизняних авторів уточнено чисельність населення регіону за віросповіданням, показано соціальний статус греко-католиків історичної Галичини.

Активізувалися дослідження з історії Церкви на польсько-українському пограниччі, зокрема Надсянні. Чимало спеціальних розвідок опубліковано у тритомному збірнику наукових праць і матеріалів «Перемишль і Перемиська земля протягом віків» (Перемишль; Львів, 1996-2003), який підготовлений Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України спільно з Науковим товариством ім. Шевченка у Польщі. Особливо зацікавляють читачів статті, присвячені організації та територіальній структурі Перемиської єпархії⁴⁵, діяльності Перемиської капітули⁴⁶, духовної семінарії⁴⁷, дякоучительського інституту⁴⁸ і парафіяльних шкіл⁴⁹, історія митри Перемиських владик⁵⁰, а також суспільному чину і життєдіяльності єпископів Григорія Лакоти і Йосафата Коциловського.

Київський архівіст Георгій Папакін зробив спробу

⁴³ Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин і питання українсько-польського порозуміння 1904-1939 рр. Івано-Франківськ, 2001; його ж. Взаємовідносини митрополита Андрея Шептицького і єпископа Григорія Хомишина. *Галичина*. 2001. № 5-6. С. 315-321.

⁴⁴ Кугутяк М. Історія української націонал-демократії. 1918-1929. Т. 1. Київ; Івано-Франківськ, 2002. Т. 2, 2004; його ж. Галичина: сторінки історії. Івано-Франківськ, 1993. С. 84-99.

⁴⁵ Стемпець С. Організація та територіальна структура Перемиської греко-католицької єпархії за владництва єпископа Йосафата (Коциловського) ЧСВВ (1917-1946). *Перемишль і Перемиська земля протягом віків* / За ред. С. Заброварного; упор. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій. Перемишль; Львів, 2003. С. 195-233.

⁴⁶ Павлище П. З історії Перемиської капітули. *Перемишль і Перемиська земля протягом віків* / За ред. С. Заброварного; упор. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій. Перемишль; Львів, 2003. С. 167-187.

⁴⁷ Васьків Р. Блаженний Єпископ-Новомученик Кир Григорій Лакота як ректор першої повної духовної семінарії в Перемишлі та його праця в інших інституціях. *Перемишль і Перемиська земля протягом віків* / За ред. С. Заброварного; упор. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій. Перемишль; Львів, 2003. С. 155-156.

⁴⁸ Ясіновський Ю. Дяко-учительський інститут у Перемишлі. *Перемишль і Перемиська земля протягом віків* / За ред. С. Заброварного; упор. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій. Перемишль; Львів, 2003. С. 249-259.

⁴⁹ Дзьобай О., Тимочко М. Парафіяльні школи та підручники, видані в Перемишлі українською мовою (кінець ХVIII – перша половина ХІХ ст.). *Перемишль і Перемиська земля протягом віків* / За ред. С. Заброварного; упор. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій. Перемишль; Львів, 2003. С. 260-272.

⁵⁰ Білий Б. Митра Перемиських владик або так звана «Корона Данила»: міфи і факти. *Перемишль і Перемиська земля протягом віків* / За ред. С. Заброварного; упор. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій. Перемишль; Львів, 2003. С. 245-248.

реконструювати ставлення гетьмана Павла Скоропадського (1918 р.) до митрополита Андрея Шептицького, в якому бачив майбутнього патріарха об'єднаної Української церкви. Г. Папакін проаналізував неопубліковану переписку галицького клерикального діяча О. Назарука із П. Скоропадським, яка відтворює підготовку зустрічі митрополита з гетьманом у 1938-1939 рр., що не відбулася через трагедію Карпатської України та вибух нової світової війни⁵¹.

У полі зору дослідників (Б. Казимира, М. Марунчак, П. Понятишин, П. Хомин, Л. Цегельський), головно діаспорних, були місіонерські візити митрополита А. Шептицького у Північну і Південну Америку в міжвоєнний період⁵².

Цій непересічній постаті присвятив нарис та підбірку богословських праць і світлин Ярослав Заборовський⁵³. У книзі велику увагу приділено екуменічній поставі митрополита Андрея, його зовнішньополітичній та фінансово-господарській діяльності на захист поневолених західних і східних українців; стверджено ініціювання ним низки протестаційних акцій та збору зерна для голодуючих в УРСР.

Пам'яткоохоронна діяльність Церкви (музейництво, наукові експедиції тощо) була об'єктом дослідження львівського релігієзнавця та археолога Миколи Бандрівського⁵⁴. Вказана тема була також у полі зацікавлень прикарпатця Ігоря Ковалю⁵⁵.

Зроблено перші спроби узагальнити організаційно-фінансову підтримку церкви громадських структур суспільної опіки міжвоєнної доби – опікунських товариств, сиротинців і захоронок, які,

⁵¹ Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. Київ, 2003. С. 117-134.

⁵² Казимира Б. Митрополит Андрей Шептицький та канадські українці. *Пропам'ятна книга оо. Василіян у Канаді*. Торонто, 1953. С. 97-149; Марунчак М. Митрополит Андрей Шептицький на Заході 1920-1923. Вінніпег; Едмонтон, 1981; Понятишин П. З моїх споминів. Митрополит Андрей Шептицький в Америці. *Українці у Вільному світі. Ювілейна книга Українського Народного Союзу, 1894-1954*. Джерсі Сіті; Нью-Джерсі, 1955. С. 19-36; його ж. Митрополит Андрей Шептицький в Америці. *Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький в Америці*. Філадельфія, 1997. С. 110-123; Хомин П. Митрополит Андрей Шептицький як Апостольський Візитатор для українців у Полудневій Америці. *Богословія*. Львів, 1926. № 1. С. 207-210; Цегельський Л. Митрополит Андрей Шептицький. Філадельфія, 1937.

⁵³ Митрополит Андрей Шептицький. Матеріали і документи (1865-1944 рр.). Друге доп. вид. / За ред. Я. Заборовського. Львів; Івано-Франківськ, 1995.

⁵⁴ Бандрівський М. Митрополит Андрей Шептицький – меценат української археології. *Берестейська унія (1596-1996)*. Львів, 1996. С. 204-207; його ж. Археологічна діяльність Ісидора Шараневича (1829-1901). *Постаті української археології: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 7. Львів, 2000. С. 95-97; Бандрівський М. та ін. З історії досліджень Успенського собору в Галичі. *Записки НТШ*. Т. ССХХV. Львів, 1993. С. 393-405; його ж. Пам'яткоохоронна діяльність Церкви в контексті національно-культурного руху в Галичині (кінець XIX – XX ст.). Автореферат дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук. Львів, 2001.

⁵⁵ Коваль І. Ярослав Пастернак – основоположник української церковної археології. *Нова зоря*. 1999. 26 травня.

незважаючи на складні внутрішні умови окупації, намагалися не лише матеріально, але й морально допомогти обездололеному західноукраїнському населенню⁵⁶.

Науково-творча і громадсько-політична активність священництва на просвітянській ниві та в представницьких органах влади у ХІХ – першій половині ХХ ст. неодноразово висвітлювалися у численних історично-краєзнавчих публікаціях П. Арсенича⁵⁷, В. Полека⁵⁸, В. Грабовецького⁵⁹.

Окремі грані етнокультурної та соціальної місії церкви, зокрема досвід її християнського виховання громадянина-патріота у 20–30-х рр. ХХ ст. висвітлено в історико-педагогічних розвідках, що опубліковані в «Наукових записках» Національного університету «Острозька академія»⁶⁰. Найповніше цей досвід узагальнено Любов'ю Геник. Дослідниця відтворює систему національно-релігійного вишколу в молодіжних товариствах «Січ», «Сокіл», «Пласт», «Марійські дружини», у приватних і державних закладах різного рівня – народних школах, гімназіях, ліцеях, семінаріях, цивільних і релігійних вузах⁶¹. Ці ж проблеми також опосередковано розглядалися Б. Ступариком, В. Моцюком, Г. Білавич і Б. Савчуком та ін.⁶²

Складність церковно-релігійного життя у період гітлерівської окупації намагалася проаналізувати львівська дослідниця Оксана Сурмач⁶³. Серед новаторських робіт, присвячених добі Другої світової

⁵⁶ Гнот С. І. Греко-католицька церква і організація суспільної опіки Галичини (1921-1939 рр.). *Актуальні проблеми державного управління*. Вип. 6. Львів, 2001. С. 299-309.

⁵⁷ Арсенич П. Греко-католицькі священники в національних змаганнях українців Галичини. *Нова зоря*. 1991. Ч. 5-6.

⁵⁸ Полек В. Духовна освіта на Прикарпатті. *Нова зоря*. 1991. Ч. 33-34; його ж. Священик-меценат. *Нова зоря*. 1991. Ч. 25-26.

⁵⁹ Грабовецький В. Сторінки літопису Івано-Франківського Катедрального Собору Святого Воскресіння. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999. 80 с.; його ж. Андрей Шептицький і Станіславівщина. *Галичина*. 1994. 21 жовтня.

⁶⁰ Кіндрат К., Кіндрат К. Андрей Шептицький – праведник України. *Християнські цінності: історія і погляду третє тисячоліття*. Зб. наук. записок Національного університету «Острозька академія». Т. VI. Острог, 2002. С. 26-31; Чепіль М. Християнська педагогіка Юліана Дзеровича. *Християнські цінності: історія і погляду третє тисячоліття*. Зб. наук. записок Національного університету «Острозька академія». Т. VI. Острог, 2002.. С. 439-446.

⁶¹ Геник Л. Я. Релігійно-моральне виховання молоді в навчальних закладах Східної Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. Івано-Франківськ: Плай, 2000. С. 199-201.

⁶² Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772-1939). Івано-Франківськ: Акорд, 1994; Ступарик Б., Моцюк В. Ідея національної школи та національного виховання в педагогічній думці Галичини (1772-1939). Коломия: Вік, 1995; Білавич Г., Савчук Б. Товариство «Рідна школа» (1881-1939). Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999; Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. Мюнхен: В-во УВУ, 1993.

⁶³ Сурмач О. Греко-Католицька Богословська Академія в роки німецької окупації (1941-1944). *Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету*. Львів, 1999. Вип. 2. С. 185-187; її ж. Внутрішньодержавне життя УГКЦ в роки німецької окупації (1941-1944). *Питання історії України*. Чернігів, 2000. Т. 4. С. 175-179; її ж. Польсько-український конфлікт і УГКЦ в часи німецької окупації. *Українське релігіознавство*. Київ, 2000. № 15. С. 59-67; її ж. Екуменічна діяльність УГКЦ в роки німецької окупації Галичини (1941-1943 рр.). *Київська Церква*. 2000. № 4. С. 72-78; її ж. Соціальна опіка УГКЦ в роки німецької окупації.

війни, відзначимо монографію О. Лисенка «Церковне життя в Україні. 1943-1946 рр.» (Київ: Інститут історії України НАН України, 1998), яка вперше у вітчизняній історіографії узагальнює проблему стосунків між церковними і державними структурами в УРСР після визволення її території від гітлерівців до 1946 р.⁶⁴.

Олександр Реєнт і Олександр Лисенко проаналізували малодосліджену проблему взаємодії релігійного та національного не лише на рівні суспільної свідомості, але й площині конкретно-історичних подій першої половини ХХ ст., насамперед 1920–1940-х рр. Автори розглянули релігійний аспект української національної ідеї, приділивши особливу увагу концепції В. Липинського, яка обґрунтувала чітку диференціацію суспільних функцій держави і церкви⁶⁵.

У монографії львів'янина А. Боляновського «Дивізія Галичина. Історія» (Львів, 2000) відтворено складні перипетії створення цього стрілецького формування в 1943 р. і нетрадиційно стверджено: А. Шептицький, підтримуючи формування дивізії (виділив для її «потреб» 10 священників), навряд чи симпатизував запропонованому німецьким командуванням її регіональному характерові; митрополитові імпонувала ідея створення української армії на основі кількох дивізій, укомплектованих з українців і озброєних німецьким командуванням. Результатом багаторічних архівних пошуків і запису свідчень очевидців став документальний нарис львівського науковця Петра Шкраб'юка «Виноградник Господній: Історія життя о. Йосифа Кладочного» (Львів, 1995), в якому відтворено біографію священника і громадсько-політичного діяча, що постійно виконував доручення митрополита А. Шептицького й ОУН, був капеланом політв'язнів у 30–50-х рр. ХХ ст.

З'явилися роботи й узагальнюючого характеру. У монографії «Православ'я в новітній історії України» (Полтава, 2001) Володимир Пащенко аналізує церковно-релігійне життя в Україні в умовах тоталітаризму, зокрема реакцію радянської влади та РПЦ на суспільну активність греко-католицького кліру і мирян після 1946 р.⁶⁶. Нова

Історія релігій в Україні. Львів, 1999. Кн. 2. С. 161-163; Сурмач О., Малик Я. Преса про діяльність Української греко-католицької церкви в період німецької окупації (1941-1944 рр.). *Українська періодика: історія і сучасність.* Львів, 1999. С. 169-179.

⁶⁴ Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943-1946 рр. Київ: Інститут історії України НАНУ, 1998. С. 11-46, 274-368.

⁶⁵ Реєнт О.П., Лисенко О.П. Українська національна ідея і християнство. Київ, 1997. С. 30-51, 65-74, 97.

⁶⁶ Див. рецензію Юлії Комар на книгу: *Ковчег.* Ч. 3. Львів, 2001. С. 549-552.

релігієзнавча праця В. Пашенка є черговою вдалою справою проаналізувати суть політики КПРС і Радянської держави щодо репресованої Церкви, зокрема при розгортанні атеїстичної пропаганди, насадженні радянської обрядовості як засобу протидії релігійним традиціям в регіоні⁶⁷. Оригінальні аналітично-інформаційні статті публікують окремі видання УПЦ Київського патріархату. Зокрема, її «Шематизми» подають змістовні екуменічні матеріали про минуле і сучасне церковно-релігійне життя в регіоні. В одному з них вміщено науково-довідкову статтю медієвіста-релігієзнавця Василя Кметя про маловідомі факти взаємин греко-католицьких і православних владик⁶⁸.

З'явилися змістовні видання про греко-католиків Закарпаття. Михайло Бойко узагальнив життєвий шлях та друкарську діяльність закарпатського владика Діонісія Няраді, якого навесні 1939 р. репресувала угорська окупаційна влада⁶⁹. Життєвий шлях і душпастирську діяльність єпископа Мукачівської єпархії у 40-і рр. ХХ ст. Теодора Ромжі викладено в історично-документальному нарисі⁷⁰. Книга є також своєрідною хронікою протесту греко-католиків Закарпаття проти брутального насильства комуністичного режиму щодо духовенства єпархії, яке прагнуло бути невоз'єднаним з РПЦ. У брошурі архівіста Ігоря Андрухів «Галицька Голгофа. Ліквідація УГКЦ на Станіславщині в 1945-1961 рр.» (Івано-Франківськ, 1997) проаналізовано фонди донедавна партархіву Івано-Франківського обласного комітету КПУ (нині Державний архів Івано-Франківської області), що розкривають волюнтаристські дії партійних комітетів і силових структур області щодо греко-католицьких священників і вірних⁷¹. Репресіям проти УГКЦ, зокрема, греко-католицької інтелігенції, чимало уваги присвячено у монографії Тамари Марусик «Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40-50-ті рр. ХХ ст.)» (Чернівці, 2001). Авторка досить змістовно проаналізувала передумови, хід та наслідки Львівського собору 1946 р., в роботі якого активну участь брали

⁶⁷ Пашенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів. Полтава, 2002. С. 5-25; див. також рецензію Ю. Комар, О. Турія в четвертому числі «Ковчегу» (Львів, 2003. С. 322-329).

⁶⁸ Кметь В. Львівська православна єпархія: короткий огляд історії. *Шематизм Львівсько-Сокальської єпархії Української Православної Церкви Київського Патріархату. 2000 рік*. Статистично-біографічний довідник. Львів, 2000. С. 8-9.

⁶⁹ Бойко М. Владика Діонісій Няраді. *Католицький щорічник*. Київ, 1996. С. 107-110.

⁷⁰ Пушкар П. Кир Теодор Ромжа. Життя і смерть єпископа. Львів, 2001.

⁷¹ Андрухів І. Галицька Голгофа. Ліквідація УГКЦ на Станіславщині в 1945-1961 рр. Івано-Франківськ, 1997. С. 33, 36-37.

працівники НКДБ.

З'явилося чимало історико-краєзнавчих досліджень про історію заснування і культурно-мистецьке життя окремих монастирів (Бучач, Крехів, Жовква, Унів та ін.) та важливі релігійні центри України, зокрема «український Люрд» – село Зарваницю на Тернопільщині⁷². В історико-релігійному нарисі Петра Шкраб'юка показано національно-суспільну місію впродовж чотирьох століть Крехівського монастиря (Львівщина), в якому після Добромильської реформи 1882-1904 рр. відкрито новіціят, що почав готувати високоосвічених, жертвних душпастирів, місіонерів, для краю й українських громад за кордоном⁷³.

Окремі аспекти проблеми актуалізовані в декількох докторських і кандидатських дисертаціях, захищених по спеціальності «релігієзнавство». Зокрема, Надія Стоколос узагальнила конфесійно-етнічні трансформації в Україні у XIX – першій половині XX ст.⁷⁴ Львів'янин Ярослав Білас узагальнив суспільно-політичні погляди і політичні кроки митрополита А. Шептицького, спрямовані на подолання комуністичних і праворадикальних впливів на соціум, національно-політичну консолідацію західних українців, узгодження теоретичних засад і практики національно-визвольного руху з християнською мораллю⁷⁵. В релігієзнавчо-філософській роботі Оксани Волинець показано основні тенденції розвитку державно-церковних стосунків у сучасній Україні, а також проаналізовано феномен греко-католицизму в процесі національної та релігійної самоідентифікації українців за умов відсутності власної національної держави та у перші роки її розбудови⁷⁶.

Великий конкретно-історичний матеріал містять тези і повідомлення низки міжнародних наукових конференцій, які опубліковані в збірниках «Історія релігій в Україні», що видаються у м. Львові з 1994 р. Інститутом релігієзнавства – філією Львівського

⁷² Сагайдак М., Бубній П. Зарваниця у духовному і художньому слові, спогадах і переказах. Тернопіль, 1993. 111 с.; Андрушків Б. Зарваниця – святиня землі української. Тернопіль, 2001; Ведуть в Зарваницю стежки і дороги. Тернопіль; Тербовля, 1995; Яремич Г. Дорога до храму: Ансамбль Жовківської Василіанської церкви, монастиря, друкарні. Львів, 2000.

⁷³ Шкраб'юк П. Крехів: Дороги земні та небесні. Львів, 2002.

⁷⁴ Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. доктора іст. наук. Київ, 2003.

⁷⁵ Білас Я.І. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-визвольного руху українців. Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. Київ, 2003.

⁷⁶ Волинець О.О. Функціонування Української греко-католицької церкви в контексті державно-церковних відносин. Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. Київ, 2003.

музею історії релігії, Львівським відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Відділенням релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАН України. Занедбаною ділянкою досліджень є проблема капеланства, якій присвячено загалом небагато спеціальних публікацій, або окремі сюжети монографій⁷⁷. Церковно-релігійний фактор польсько-українських стосунків у ХІХ – ХХ ст. розглядався у дослідженнях, що були опубліковані 2003 р. Інститутом історії України НАН України в збірнику пам'яті П.М. Калиниченка «Україна – Польща: історія і сучасність»⁷⁸.

У 40–80-і рр. ХХ ст. вказана проблема опрацьовувалася переважно в емігрантському середовищі. Зокрема, чималу увагу державно-церковним стосункам у Карпатському регіоні приділили українські дослідники з Ватикану, Німеччини, Франції, Австралії, США, Канади, Аргентини. На жаль, окремим з них притаманна конфесійна (як правило, католицька) та політична зорієнтованість. Утім, відомий канадський дослідник українського походження Іван Павло Химка, вивчаючи греко-католицьке духовенство, наочно показав, як воно наприкінці ХІХ ст. поступилося провідною роллю в національному русі Галичини світській, здебільшого соціалістично налаштованій еліті⁷⁹. Особливо ж багатими на джерельний матеріал є повоєнні публікації «Записок Чину св. Василя Великого» (Рим), які написані із залученням документів архіву Ватикану та Українського католицького університету ім. Св. Климента папи (Рим)⁸⁰.

Діаспорний дослідник Стахій Стеблецький узагальнив репресії російської імперської влади щодо Української та Білоруської

⁷⁷ Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. Львів, 1998. С. 188-199; Кияк Р. Капелянська служба у Збройних силах України. *Нова зоря*. 1996. Ч. 21.

⁷⁸ Реєнт О. Українсько-польські відносини в ХІХ – на початку ХХ ст. *Історіографічні дослідження в Україні* / Голова редкол. В. Смолій; відп. ред. Ю. Пінчук. Вип. 13. У 2-х ч.; Україна – Польща: історія і сучасність. Збірник наук, праць і спогадів пам'яті П.М. Калиниченка (1923-1983). Ч. 1. Київ, 2003. С. 90-97; Марчук В. Церковно-релігійне життя в Західноукраїнській Народній республіці (1918-1919 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. С. 215-220; Заброварний Б. Депортації українського населення із Закарпаття в 1944-1947 роках. *Історіографічні дослідження в Україні*. С. 359-374.

⁷⁹ Himka J.-P. Priests and Peasants: The Greek Catholic Pastor and the Ukrainian National Movement in Austria, 1867-1900. *Canadian Slavonic Papers*. 1979. N 21 (1). P. 1-14; Його ж. The Greek Catholic Church and Nation-Building in Galicia, 1772-1918. *Harvard Ukrainian Studies*. 1984. N 8 (3-4). P. 426-452; Його ж. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century. Houdmills, 1988; Його ж. Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867-1900. Montreal-Kingston (Ontario), 1999.

⁸⁰ Йдеться про праці Д. Блажейовського, М. Ваврика, В. Косика, О. Купранця, А. Кравчука, І. Назарка, Н. Полонської-Василенко, І. Огієнка, А. Сапеляка, М. Марунчака, І.-П. Химки, М. Чубатого, В. Яніва та ін., що подані в списку джерел і літератури. Див. також: Патрило І. Джерела і бібліографія історії Української Церкви. В 3-х томах. Рим, 1975, 1988, 1992.

католицької церков у XVIII – XX ст.⁸¹ 1985 р. українське еміграційне видавництво «Смолоскип» ім. В Стефаніка (Торонто; Балтимор) видало документальний збірник «Мартирологія Української Церкви», в якому зібрано різноманітні документи, матеріали і спогади, що відтворюють список ув'язнених і закатованих у радянських концтаборах греко-католицьких єпископів і священників, а також діяльність релігійних громад у підпіллі⁸².

Державно-церковні стосунки в регіоні завжди були в центрі уваги польських дослідників, праці яких містили великий фактаж, однак, як правило, були конфесійно заангажованими. Водночас вони є підставовими студіями для вивчення політики латинізації пограниччя, насамперед Холмщини, Підляшшя, Лемківщини, проведення єзуїтської реформи Василіянського чину наприкінці XIX – початку XX ст., дослідження польсько-українських міжконфесійних відносин у першій половині XX ст.⁸³

До серйозних досліджень слід віднести публікації Ришарда Тожецького, присвячені польсько-українським стосункам у 20 – 40-х рр. XX ст. Зокрема, варшавський історик об'єктивно показав родинне коріння Андрея Шептицького, його політичний розум, організаційні здібності щодо розбудови митрополії, церковні та дипломатичні акції в Римі, Парижі, Бельгії, США, Бразилії, Аргентині на підтримку «незалежності свого народу», а також проти «втручання Антанти у справи Західно-Української Народної Республіки і ... неприєднання Східної Галичини до Польщі»⁸⁴.

Заслужують уваги і схвалення церковно-релігійні студії Станіслава Степня, що були опубліковані в п'ятитомнику під його редакцією «Польща – Україна. 1000 років сусідства» (Перемишль, 1990-2000). Зокрема, другий том присвячений історії східного християнства на галицькому етнічному та культурному пограниччі⁸⁵,

⁸¹ Стеблецький С. Переслідування Української і Білоруської католицької церкви російськими царями. Мюнхен: Українське католицьке видавництво, 1954. С. 59-60, 78.

⁸² Мартирологія Української Церкви / Упор. О. Зінкевич, Т. Лончина. Торонто; Балтимор, 1985. 839 с.

⁸³ Łubieński Henryk. Kościół Grecko-Katolicki w województwach południowo-wschodnich. Warszawa, 1935. 213 s.; Umiński Józef. Historiogram Kościelna (stan badań i ważniejsze postulaty). *Kwartalnik historyczny*. Lwów, 1937. R. LI. S. 329-332; Jurkiewicz Jarosław. Watykan a Polska w okresie międzywojennym 1918-1939. Warszawa, 1958. 313 s.; Sliwa W. Kościół grecko-katolicki w Polsce w latach 1918-1939. *Kościół w II Rzeczypospolitej* / Red. Z. Zilinski, S. Wilka. Lublin, 1981. S. 149-164; Prus Edward. Władza świętojurski. Warszawa, 1985. 286 s.; Krasowski Krzysztof. Episkopat Katolicki w II Rzeczypospolitej. Warszawa; Poznań. 288 s.; Soczyński Roman. 400-lecie Unii Breskiej. 1596-1996. Warszawa, 1996. 232 s.; Rzemieniuk F. Unicy Polscy. 1596-1946. Siedlce, 1998. 286 s.

⁸⁴ Torzecki R. Metropolita Andrej Szeptycki. *Znak*. 1988. N 9. S. 55-63; Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький. *Ковчег*. Ч. 1. Львів, 1993. С. 101-112.

⁸⁵ Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 2: Studia z dziejow chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym / Pod red. S. Stepnia. Przemysł, 1994. 430 s.

третьої – історії Перемишльської Греко-католицької єпархії (автори Тадеуш Сліва, Томаш Стриєк, Анна Крохмаль, Даріуш Іваненко та ін.)⁸⁶, п'ятий – місцю і ролі Греко-католицької церкви у Вселенській церкві⁸⁷.

Підсумовуючи історіографічний огляд, необхідно зазначити, що жертвний літопис УГКЦ кінця XIX – XX ст. не став предметом комплексного наукового дослідження. Окремі його зрізи знайшли висвітлення в спеціальних публікаціях богословів, релігієзнавців, істориків, педагогів. Увесь комплекс виявлених джерел, необхідних для дослідження соціально-творчої діяльності церкви, її священників і вірних пропонуємо за походженням умовно класифікувати у наступні групи: програмні документи соборів і синодів, офіційні відозви керівництва УГКЦ, пастирські листи митрополитів; епістолярій священнослужителів з офіційними установами, громадськими організаціями, товариствами і партіями, приватними особами; документи центральних та місцевих органів влади і управління Австро-Угорщини, Росії, Польщі, Німеччини (Генеральної губернії), СРСР-УРСР (законодавчі, виконавчі і судові органи, силові структури, компартійні організації); документи органів влади та управління Західно-Української Народної Республіки, командування Галицької армії, Служби Преподобництва; документи політичних партій, громадських організацій та об'єднань; документи органів влади та управління незалежної України (після 1991 р.); твори українських церковних, громадсько-політичних і державних діячів; документи Апостольської столиці, міжнародних організацій та конференцій; спогади безпосередніх учасників та свідків подій; періодичні та неперіодичні видання; матеріали особистого походження; кінофотофонодокументи, твори мистецтва.

Найбільше неопублікованих документів, що безпосередньо стосуються проблеми, виявлено в фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Львові: 358 (Шептицький Андрій-Олександр, граф, митрополит Греко-Католицької церкви), 408 (Греко-Католицький митрополичий ординаріат, м. Львів), 201 (Греко-Католицька митрополича консисторія, м. Львів), 409 (Центральна адміністрація столових маєтків Греко-Католицької митрополії,

⁸⁶ Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 3: Studia z dziejow chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym / Pod red. S. Stępnia. Przemyśl, 1996. 336 s.

⁸⁷ Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 5: Miejsce i rola Kościoła Greckokatolickiego w Kościele powszechnym. Przemyśl, 2000. 568 s.

м. Львів), 684 (Протоігуменат монастирів Чину св. Василя Великого), 508 (Марійське товариство молоді, м. Львів) та ін. На жаль, частина цих документальних колекцій нині знаходиться у архівах і бібліотеках східної Польщі, зокрема Бібліотеці народовій у м. Варшаві (архів НТШ).

Документи про церковно-релігійне життя в Галичині, суспільно-політичну діяльність митрополита А. Шептицького та окремих єпископів в 20 – 40-і рр. ХХ ст. містяться також у фондах Державного архіву Львівської області: 1 (Львівське воєводське управління), 110 (Львівське міське староство), 121 (Львівське воєводське управління державної поліції) та ін.; Державного архіву Івано-Франківської області: 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіслав (1921-1939), 68 (Управління державної поліції Станіславського округу, м. Станіслав (1921-1939), 69 (Станіславське повітове управління державної поліції (1921-1939), 226 (Прокуратура окружного суду, м. Станіслав (1922-1939) та ін.

Репресивні дії тоталітарної влади проти Греко-Католицької церкви у 40-і роки ХХ ст. розкривають матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Плани лідерів ЦК КПРС і кремлівських верховодів щодо нейтралізації «націоналістів-уніатів» розкривають донедавна секретні матеріали Державного архіву Російської Федерації, Російського центру зберігання та вивчення документів новітньої історії (насамперед фонд 17 – ЦК КПРС).

В Архіві Служби безпеки України в Івано-Франківській області збереглися кримінальні справи на репресованих діячів Греко-Католицької церкви, зокрема єпископа Григорія Хомишина (1867-1945), заведена 1945 р. Аналогічні справи на репресованих священників знаходяться в Архіві СБУ в Львівській області та Архіві СБУ в Тернопільській області. Конкретна інформація про національно-культурне життя галицьких і буковинських українців, релігійне книговидання і тогочасне церковне мистецтво міститься у відділах рукописів, рідкісної книги, мистецтва та україніки Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, також у Науковій бібліотеці Львівського національного університету ім. Івана Франка, державних, громадських і церковних бібліотеках Польщі, Росії,

Канади, Ватикану⁸⁸.

Важливим джерелом інформації про церковно-релігійне та особисте життя, національне виховання, ментальність галичан, богословські студії послужили релігійні періодичні та неперіодичні видання: «Місіонер» (1897-1944), «Малий Місіонарчик» (1903-1914, 1939), «Нива» (1904-1914, 1916-1939), «Основа» (1906-1914), «Наш приятель» (1922-1939), «Поступ» (1921-1927), «Лицарство Пресвятої Богородиці» (1935-1939), «Католицька акція» (1934-1939), «Дзвони» (1931-1939), «Добрий пастир» (1930-1939), «Сівач» (1936-1939), «Христос наша сила» (1934-1939), «Нова зоря» (1926-1939), «Записки ЧСВВ» (1924-1939, 1942), «Богословія» (1923-1942) та ін. Більшість з них виходили у м. Львові, деякі у м. Жовкві, «Нова зоря» – у м. Станиславові. Офіційну інформацію традиційно друкували органи церковної влади: «Львівські архієпархальні відомості» (1889-1944), «Перемиські єпархальні відомості» (1889-1918), «Вісник Перемиської єпархії» (1889-1918), «Вісник Станіславівської єпархії» (1886-1939)⁸⁹. Широко використано й світську пресу, що виходила у Львові, Станиславові, Коломиї, Тернополі, Жовкві та інших містах.

Значна кількість джерел з досліджуваної тематики опублікована в збірниках документів і матеріалів, що підготували археографи Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника⁹⁰, Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України⁹¹, Київського національного університету ім. Т. Шевченка⁹², Львівської богословської академії⁹³. Не втратили інформаційної цінності й деякі документальні збірники, які вийшли в УРСР й публікують матеріали

⁸⁸ Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Матяш, К. Климової. Київ, 2002. С. 537-556.

⁸⁹ Кривецький І. Українська католицька преса. *Нова зоря*. 1928. Ч. 101; Канчалаба О. Релігійно-церковна періодика XIX – першої половини XX ст. у фондах ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. *Українська періодика: історія і сучасність*. Вип. 6. Львів, 2000. С. 189-193; Крив'як Б. Видавничо-просвітницька діяльність Василянського Чину в Україні. *Київська церква*. 1999. Ч. 6. С. 36-37; Мартинюк М. Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914-1939 рр.): Матеріали бібліографії. Львів, 1998.

⁹⁰ Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Док. і мат. У 5-ти томах / Відп. ред. О. Карпенко. Т. 1-2. Івано-Франківськ, 2001.

⁹¹ Культурне життя в Україні: західні землі. Т. 1-3. Львів, 1995, 1998, 2006; Літопис нескореної України. Т. 1-2. Львів, 1993, 1995; Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади / Відп. ред. Ю. Сливка. Т. 1-3. Львів, 1996-2003.

⁹² Сергійчук В. Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. Київ, 2001. 496 с.

⁹³ Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944 / Упоряд. О. Гайова, А. Кравчук. Т. 1. Церква і церковна єдність; Т. 2. Кн. 1 Церква і суспільне питання. Пастирське вчення та діяльність. Т. 2. Кн. 2. Церква і суспільне питання. Листування. Львів, 1995-1998. Т. 1. 521 с. Т. 2, кн. 1. 572 с. Т. 2., кн. 2. 571 с.

про державно-церковні стосунки в регіоні у XIX – XX ст.⁹⁴

До важливих джерел дослідження віднесено також публічні виступи та твори відомих церковних діячів – А. Шептицького, Г. Хомишина, Ю. Дзеровича, Й. Сліпого, Г. Костельника, Л. Любачівського, Л. Гузара, С. Мудрого та ін., які багато в чому визначали вектори складних трансформацій, що зазнавала Греко-католицька церква впродовж минулого століття⁹⁵. Використана релігійно-мемуарна література (М. Ваврик, І. Назарко, І. Лебедович, М. Цегельський, М. Чубатий та ін.) характеризується різноманітним фактажем, а головно особистим баченням подій суспільно-політичного, церковно-релігійного і культурно-мистецького життя в Україні⁹⁶.

Отже, наявна історіографія і джерельна база дають можливість розкрити характер, суспільні механізми та наслідки етноконфесійних трансформацій церковно-релігійного життя на західноукраїнських землях під владою іноземних держав, що прагнули позбавити галицьких українців духовного керівництва, а національний рух – інституційної опори в міцній самоврядній церкві. З'ясовано також тенденції, які мають місце в церковно-релігійних стосунках і національно-культурному житті греко-католиків незалежної України. Пошук істини здійснено шляхом аналізу всього комплексу задокументованих фактів.

БОРОТЬБА ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ ЯК СКЛАДОВА ДІЯЛЬНОСТІ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

Український народ, як відомо, будує своє національне життя на географічному і культурному перехресті Заходу і Сходу. Саме пограниччя західної і східної цивілізацій, християнства і мусульманства, католицизму і православ'я зумовило складність церковно-релігійних процесів на Україні. Тому національно-культурна ідентичність і релігійні традиції народу формувалися під

⁹⁴ Діяння Собору УГКЦ 8-10 березня 1946 р. Львів, 1946. 167 с.; Правда про унію. Док. і мат. Вид. друге, доп. Львів, 1968. 422 с.; Документи свідчать. Вид. друге, доп. / Упор. А. Гайдаш. Ужгород, 1985. 160 с.

⁹⁵ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Т. 1-2. Львів, 1995-1999; Костельник Г. Нова доба нашої Церкви. Львів, 1926; Костельник Г. Вибрані твори. Київ, 1987; Костельник Г. *Ultra posse*. Вибрані твори / упоряд. та передм. О. Гірняк. Ужгород: Гражда, 2008; Гузар Л. У пошуках гармонії. *Історичний контекст укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління*: матеріали Перших «Берестейських читань». Львів, Івано-Франківськ, Київ, 1-6 жовтня 1994 р. / ред. Б. Гудзяк. Львів: Інститут Історії церкви Львівської Богословської Академії, 1995. С. 1-6.

⁹⁶ Більшість їх праць вийшла у 30-70-і роки XX ст. в Канаді, США, Ватикані.

впливом і Заходу, і Сходу. Але вирішальний, за слушним висловом львівського дисидента Івана Геля, вплив мала Європа, оскільки в етнокультурному плані Україна завжди була її інтегральною частиною⁹⁷. У багатомітній історії Української церкви насамперед виділимо події вселенського значення: хрещення 988 р., Берестейську Унію XVI ст., перехід у підпілля і відродження Греко-Католицької церкви у другій половині XX ст.

Найвизначнішим було хрещення Русі-України, коли практично протягом одного-двох поколінь держава стала християнською. Але літопис християнства на її землях започаткувався набагато раніше, можливо, через Закарпаття, що межувало з Римською імперією⁹⁸. Історичні джерела свідчать про поширення християнства на півдні нинішньої України ще з II ст. У «Життях святих» неодноразово згадується про християн-русів VIII – IX ст., 839 роком датується перша згадка про єпископів у м. Перемишль⁹⁹. Існування християн-русів підтверджує договір князя Ігоря з греками 944 р. Християнкою була його дружина Ольга, яка прийняла християнство під час офіційного візиту 946 р. до Царгорода імператора Костянтина Багрянородного¹⁰⁰, а згодом запрошувала єпископа і священників з Німеччини для душпастирської праці в Київській Русі. За легендою, у давні часи до Київських гір завітав апостол Андрій Первозванний, який пророкував виникнення великого міста з численними храмами¹⁰¹. Охрестивши Русь-Україну 988 р., великий київський князь Володимир офіційно визнав християнство державною релігією. Володимир актом хрещення створив «тривкий християнський фундамент єдності Київської держави на Сході Європи поруч з Римсько-Германською імперією на Заході та Візантійською на Півдні, – наголосив історик Української церкви єпископ Андрій Сапеляк. – Незалежність Київської Русі забезпечували прямі стосунки з Римом, центром християнства»¹⁰².

Важливий внесок у фундамент Української церкви заклали видатні слов'янські апостоли Кирило і Methodій, які ще до хрещення поширювали цю релігію на західних окраїнах Київської Русі. Їх

⁹⁷ Гель І. Духовність України і спільний європейський дім. *Україна. Наука і культура*. Вип. 26-27. Київ: Знання, 1993. С. 132.

⁹⁸ Пап Степан. *Історія Закарпаття*. Т. 1. Івано-Франківськ, 2001. С. 234-236.

⁹⁹ Polska-Ukraina. 1000 lat sasiadstwa. Т. 1. Przemyśl, 1990. – S. 39-133; Т. 3. 1996. S. 21-36.

¹⁰⁰ *Історія України / Заг. ред. В. Смолія*. 3-є вид. Київ, 2002. С. 32-33.

¹⁰¹ Андрієнко О. З історії Української церкви. *Київська старовина*. 1992. № 1. С. 136.

¹⁰² Сапеляк А. *Київська церква на слов'янському Сході*. Буенос-Айрес; Львів, 1999. С. 7.

діяльність високо оцінював і підтримував Папа Римський. Особливістю їх місійної і наукової праці було те, що «діяльність святих братів Кирила і Меодія зв'язала Захід із Східним християнством»¹⁰³. Отже, від самого народження і становлення українського християнства на ньому відчутно позначився головний принцип формування кирило-методієвської культури – поєднання візантійських і римських церковних елементів¹⁰⁴. Водночас чітко визначалася належність молодій Українській церкві до Вселенської, впроваджувалася церковна слов'янська мова, яка стала в один ряд з грецькою та латинською, що панували у християнському світі.

Відомий історик церкви М. Чубатий сформулював наукове поняття українського християнства як схрещення східного християнства із західним на базі передхристиянської культури придніпровської Русі-України і підкреслив, що воно причинилося до створення виразного духовного обличчя української нації, як окремої індивідуальності вже під кінець XI ст.¹⁰⁵ Важливу роль у цьому процесі відігравали тісні політичні й церковні зв'язки Києва з Римом. Ще за Володимира центр Вселенської церкви відвідали п'ять його посольств. Цю традицію продовжили наступники Київського престолу, особливо Ярослав Мудрий, який зміцнював стосунки із Заходом ще й династійними шлюбами. Свідченням органічного зв'язку раннього київського християнства з цитаделлю тодішньої європейської цивілізації Римом був культ св. Климента Папи, мощі якого перевезли до м. Києва.

Після розпаду Римської імперії і розквіту Візантійської, 1054 р. стався розкол єдиної Апостольської церкви на західну римську (католицьку) і східну візантійську (православну). Київські ієрархи не підтримували розкол, бо мали напружені стосунки з Візантією. Звернення великого князя Ізяслава 1073 р. до Папи Григорія VII, листування Київського митрополита з Папою Климентом III, шлюбні зв'язки князів Русі-України з володарями Німеччини, Польщі, Угорщини, Англії, церкви яких були у юрисдикції Риму, свідчили, що стосунки Києва із Заходом продовжувалися і мали позитивні наслідки. Українська церква княжої доби успішно розвивалася. У містах будувалися величні храми. На початку XI ст., зокрема у м. Києві,

¹⁰³ Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1. Київ: Либідь, 1992. С. 94.

¹⁰⁴ Паславський І. Берестейська Унія і українська християнська традиція. Львів: Місіонер, 1997. С. 8-9.

¹⁰⁵ Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. Т. 1. Рим; Нью-Йорк, 1965. С. 108.

нараховувалось 400 церков і 17 монастирів. Зауважимо, що під час пожежі у м. Києві 1124 р., як свідчить літопис, згоріло 600 церков¹⁰⁶.

Церкви стали осередками громадського і культурно-освітнього життя. При них існували школи, а монастирі були центрами написання і збереження книг. У XIII ст. Київській митрополії (утворена 1037 р.) підлягала 21 єпархія від р. Сяну до р. Волги. В умовах церковного розколу Українська церква дотримувалася нейтралітету – «відіграла роль чинника рівноваги, роль третьої сили, буфера між Сходом і Заходом, які були зацікавлені в позиції України, намагалися на неї впливати»¹⁰⁷. Особливою агресивністю відзначалася Візантія, яку Дмитро Степовик назвав «візантійським церковним імперіалізмом»¹⁰⁸. Вона намагалася обмежити політичні, культурні й церковні зв'язки Русі із Заходом, сприяла інтригам і розбратові між князями, щоб послабити Київську державу та її церкву.

Занепад Київської Русі-України зумовив те, що осередком етнополітичного життя стала Галицько-Волинська держава, що 1199 р. з'явилася на геополітичній карті Європи¹⁰⁹. Галицькі князі робили все можливе для створення Галицької митрополії, яка й постала 1302 р. у м. Галич. Вона підтримувала тісні зв'язки з Римом, про що свідчить надання Папою Інокентієм IV Данилові Галицькому «королівського сану», тобто титулу короля (1253 р.). Михайло Грушевський навіть вважає, що «за Данила ... прийшло проголошення унії з Римом»¹¹⁰. Рим підтримував Українську церкву та державотворчу діяльність галицько-волинських князів. Однак після падіння держави і анексії українських земель Польщею Рим радикально змінив церковну політику й сприяв польському католицизму. На початку XV ст. (1414 р.) у м. Львові було створено латинську митрополію, хоча католиків у краї мешкало небагато. Її засновники керувалися чисто політичними міркуваннями: знищити духовну твердиню поневоленого народу¹¹¹.

XIV – XVI ст. в історії України характеризувалися певним занепадом духовності народу. Після Люблінської унії 1569 р. до Речі

¹⁰⁶ Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1. Київ: Либідь, 1992. С. 236.

¹⁰⁷ Сімкайло М., о. Берестейський собор і його значення. *Берестейська Унія (1596-1996)*. Статті і матеріали. Львів: Логос, 1990. С. 75.

¹⁰⁸ Степовик Д. Множинність і єдність церкви. *Київська Старовина*. 1993. № 5. С. 10.

¹⁰⁹ Київська Русь: культура, традиції / Відп. ред. Я. Ісаєвич. Київ, 1982; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999; Ісаєвич Я. Галицько-Волинська держава. Львів, 1999; Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. Львів, 1999.

¹¹⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. V. Київ, 1994. С. 508; Т. III. Київ, 1993. С. 69-73.

¹¹¹ Панас Кость, о. Історія Української церкви. Львів, 1992. С. 44; Львів: історичні нариси. Львів, 1996. С. 521.

Посполитої відійшло все Правобережжя. Найбільше терпіла від польської експансії Галичина. Суспільство поділилося: на вищий прошарок з польською культурою, мовою, католицизмом і нижчий – український, з народною мовою і православною вірою. Між ними зростали протиріччя, загострені національним та релігійним шовінізмом, що проявилися невдовзі у період Української революції XVII ст.¹¹². Польська Католицька церква, головно завдяки єзуїтам, міцніла. Широку місіюну працю здійснювали у XIII – XV ст. ордени Домініканів, Бернардинів, Францисканів. Вони засновували польські школи й усіма засобами поширювали католицизм. Державно-церковна політика Польщі скеровувалася на ліквідацію Української церкви – духовного осердя української нації.

З іншого боку, Українській церкві загрожувала Москва. Після падіння Константинополя 1453 р. вона оголосила себе спадкоємицею Візантії і «Третім Римом». Ця ідеологія стала державною за царювання Івана Грозного, коли Москву визнали столицею, а влада об'єдналась з церквою. Під виглядом опіки над православними, намагаючись приєднати українські землі, Москва проголосила Йону патріархом московським і «всія Великоросії», тобто й України¹¹³.

За усіх цих обставин ієрархи Української церкви дійшли до висновку: єдиний шлях до збереження церкви і самобутності української нації – об'єднання (унія) з Римською церквою під верховенством Апостольського Престолу. Важливою віхою на шляху унійного процесу була участь представників Української церкви на Ліонському соборі 1245 р. Архієпископ Петро Акерович інформував Апостольську столицю про татаро-монгольську навалу. Другий Ліонський собор задекларував унію Східної і Західної церков, керуючись більше політичними, ніж церковними мотивами. Тому вона виявилася нетривкою. Ієрархи Київської митрополії, відстоюючи інтереси держави, послідовно виступали за унію з Римом. Про це свідчила участь митрополита Григорія у Костанцькому церковному соборі 1418 р. – першому загальноєвропейському форумі церковної і світської еліти. У своєму виступі митрополит заявив про готовність Української церкви поновити духовну єдність з Апостольським Престолом.

Особливо поважну роль відіграла делегація Української церкви

¹¹² Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1. Київ: Либідь, 1992. С. 374.

¹¹³ Нагаєвський І., о. Католицька церква в минулому і сучасному України. Філадельфія, 1950. С. 27-28.

(100 осіб) на чолі з митрополитом Ісидором у ході Флорентійського собору 1439 р., скликаного Папою Євгеном IV для впровадження Унії¹¹⁴. Його діяльність сприяла прийняттю важливих рішень собору, насамперед щодо визнання Папи головою Вселенської церкви і об'єднання Західної і Східної церков. Унію підписали 115 єпископів Латинської церкви. Невдовзі осідок Київського митрополита повернувся з Москви на батьківщину, що зміцнило Києво-Галицьку митрополію. Згідно з рішенням Унії Східні церкви зрівнялись з Латинською, що суттєво обмежило покатоличення і полонізацію українців. 1458 р. Папа Пій IV призначив митрополитом Київським Григорія II, якому підпорядковувалась Україна і Білорусія¹¹⁵.

Падіння під навалом турків Візантії та патріаршого центру православ'я Царгорода (Константинополя) радикально відбилося на долі Української церкви. Під тиском турків Царгородський патріарх відрікся від унії і припинив відносини з Римом. Великої шкоди національно-релігійному життю завдали Литва і Польща. Їх латино-католицькі кола не сприймали Унію, яка не вписувалася у політику католичення українців і білорусів. Вони розраховували, що Унія стане знаряддям латинізації Української церкви. «Хто не латинник, той не християнин», – таким було їх гасло. Крім латинського католицтва, на Православну церкву наступали протестанти. На захист Української церкви стали деякі українські магнати, зокрема князь Костянтин Острозький, якому належали великі землі Волині і Галичини¹¹⁶.

Збереженню і розвитку Української церкви сприяли на початку свого існування церковні братства. Вони надавали громадянам матеріальну допомогу, очолювали культурно-освітню діяльність, боронили церкву від латинізації¹¹⁷. Однак, у другій половині XVI ст. братства дедалі більше поширювали свої права щодо церкви: втручалися у внутрішні справи, компетенцію єпископів, обирали священників і єпископів. При цьому вони користувалися прихильністю царгородського патріарха Єремії II, який надавши права ставропігії, 1586 р. вилучив їх з-під юрисдикції єпископів і підпорядкував собі. Внаслідок цих обставин церква занепадала, відносини між братствами

¹¹⁴ Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. Т. 2. Рим; Нью-Йорк, 1965. С. 164; Пашук А. Українська церква і незалежність України. Львів, 2003. С. 46-57.

¹¹⁵ Сапеляк А. Київська церква на слов'янському Сході. Буенос-Айрес; Львів, 1999. С. 15.

¹¹⁶ Сліпий Йосиф, митрополит. Історія Вселенської церкви на Україні. Т. IV. Ч. 2. Рим, 1994. С. 29; Грушевський М. Історія України Руси. Т. V. С. 590-618.

¹¹⁷ Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI – XVIII ст. Київ, 1966; його ж. Львівське успенське братство, його школа і друкарня. *Львів: історичні нариси*. Львів, 1996. С. 82-89.

і церковною ієрархією, що прагнула позбавитися залежності від світських структур, загострилися. Загрозливого рівня досягли протиріччя між Українською церквою і Царгородським патріархом. Ієрархи Православної церкви вели боротьбу проти політики братств. Єпископ, згодом митрополит Київський і один із творців Унії Іпатій Потій небезпідставно вважав братства опорою реформаційного руху, а участь світських людей у внутрішніх справах церкви єретичною.

На тлі розквіту Латинської, Українська церква, другорядна в чужій державі, перебувала в принизливому становищі. Занепад релігійної освіти негативно відбився на інтелектуальному, культурному рівні священства. До цього ж вела практика втручання світської влади у кадрові проблеми. Константинопольський патріархат не цікавився справами Української церкви, обмежуючись отриманням грошей. До речі, від нього поступово відходила Московська церква, особливо після утворення 1589 р. свого патріархату. Вона активізувалась у співдії з царем щодо розширення володінь, посилення впливу на Українську церкву. Але Київська митрополія, орієнтована на Захід і зближення з Римом як центром Вселенської церкви, відстоювала свою незалежність. Вона не сприймала політики Московської церкви щодо державної домінації, автокефальної ізоляції і відкидала заклики Константинополя¹¹⁸.

За цих обставин ієрархи Української церкви у пошуках радикальної розв'язки нагальних проблем церкви дійшли до висновку про унію з Римом. Головна ідея унії – вивести церкву з глибокої кризи, відтак врятувати її та окремішність української нації. Наміри української ієрархії цілком вписувалися у курс Флорентійської унії і відповідали її умовам¹¹⁹. Важливою подією унійного процесу стало прилучення до українських єпископів 1593 р. Іпатія Потія, видатного церковного діяча, письменника і богослова, діяльність якого тісно пов'язана з Берестейською церковною Унією 1596 р.¹²⁰. Серед прихильників унії був польський король Сигизмунд III, ієрархія Латинської церкви. Ініціативу українських єпископів підтримав Папа Римський Климентій VIII, інформований про стан церкви і зацікавлений у її відновленні, оскільки був прибічником єкуменічного процесу.

¹¹⁸ Нагаєвський І., о. Католицька церква в минулому і сучасному України. Філадельфія, 1950. С. 41.

¹¹⁹ Паславський І. Берестейська Унія і українська християнська традиція. Львів: Місіонер, 1997. С. 37.

¹²⁰ Паславський І. Іпатій Потій. До 450-річчя від дня народження. *Ратуша*. 1991. 28 вересня.

В унії було й чимало противників. Насамперед Константинопольський та інші патріархи Сходу. Після наради 1595 р. у м. Ясси вони звернулися з пастирським листом до українського духовенства чотирьох вірних, в якому засудили наміри митрополита М. Рогози і єпископів з'єднатися з Апостольським Престолом, звинувативши їх у зраді Православної церкви. Католицькі кола Польщі, розглядаючи унію з політико-державної точки зору, не хотіли зрівняння Української церкви з Латинською, а, таким чином, українців, з поляками¹²¹. Активним противником унії згодом став амбітний князь К. Острозький, який перетягнув на свій бік Львівського єпископа Гедеона Балабана, Перемиського – Михаїла Копистенського, частину впливових шляхтичів і духовенства, які не підтримували концепцію локальної церковної унії¹²².

На Берестейському синоді 1595 р. ініціатори і творці унії опрацювали й затвердили 33 статті умов входження Української церкви до Апостольського Престолу. Головні умови визначали: церква зберігає східний обряд, свої звичаї, літургійну мову; право обирати із своїх кандидатів єпископів і їх висвячення митрополитом; отримує рівні права з Латинською щодо податків і пільг, надання єпископам місць у сенаті; українська шляхта і міщани повинні отримати рівні права з поляками латинського обряду на посади в міських та державних урядах; буде заборонено католичення українців православної віри та ін.¹²³.

28 вересня 1595 р. українська делегація (23 особи) виїхала до Риму і 15 листопада прибула до резиденції Папи Климента VII, який вже через два дні прийняв їх, і, вислухавши заяву щодо церковної єдності, з великою прихильністю висловив згоду Апостольського Престолу. 23 грудня відбувся урочистий акт возз'єднання або відновлення злуки Української церкви з Вселенською у присутності 33-х кардиналів, дипломатичного корпусу Європи, інших представників ієрархії. Булла Папи Климента VII від 23 лютого 1596 р. визначила Українську церкву як помісну автокефальну в унії з Римом і стала новим і основним канонічним документом Берестейської Унії.

Ще до від'їзду українських послів Папа звернувся до польського

¹²¹ Сапеляк А. Київська церква на слов'янському Сході. Буенос-Айрес; Львів, 1999. С. 28.

¹²² Кметь В. Львівська єпархія: короткий огляд історії. *Шематизм Львівсько-Сокальської Української Православної церкви Київського Патріархату*. 2000 рік. Львів, 2000. С. 17-19.

¹²³ Завірач Василь, о. Флорентійський Вселенський Собор і Берестейська унія. *Берестейська Унія (1596-1996)*. С. 65-66.

короля з листами, в яких просив надати підтримку уніатській церкві й місця у сенаті її єпископам, до ієрархів Латинської церкви в Польщі та впливових діячів щодо реалізації рівних прав для обох церков¹²⁴. У листі до митрополита М. Рогози містилося доручення скликати собор українських єпископів для остаточного вирішення унійного процесу, який отримав у Римі повну підтримку¹²⁵. Ратифікація Римського акту про воз'єднання Української церкви із Вселенською відбулася на соборі у церкві св. Миколая в м. Бересті (6-8 жовтня 1596 р.) за участю українських і польських єпископів, папських делегатів, королівських послів і священства¹²⁶.

Князь К. Острозький паралельно із зазначеним форумом у м. Бересті зібрав собор за участю ієрархів Православної церкви, зокрема Львівського і Перемиського єпископів, шляхти і священників (близько 200 осіб). Незважаючи на заперечення короля і всупереч канонічним догмам, він оголосив збори синодом, який прийняв рішення, скероване проти Унії¹²⁷. Але заходи К. Острозького не змогли перешкодити ратифікації ухвали про унію Берестейським собором Української церкви, яку підтримала більшість духовенства і віруючих. Та рішуча боротьба князя і його прихильників гальмувала розвиток церкви, розділяючи її на два ворогуючих табори – прихильників і противників унії.

Через такі обставини Українська церква одразу після Берестейської унії опинилася в складному становищі: православний табір вважав її зрадницькою, відтак своїм ворогом, а польський католицький продовжував трактувати як другорядну, нерівноправну. Однак, враховуючи новий канонічний статус церкви, її безпосереднє підпорядкування Папі Римському, обидва табори змушені були рахуватися з нею. Тим більше, що на чолі її стояли визначні митрополити Іпатій Потій (1599-1613), Йосиф Вельямин Рутський (1613-1637), які зробили вагомий внесок в утвердження Унії і піднесення церкви вже у першій половині XVII ст. Останній доклав чимало зусиль, щоб припинити ворожнечу Українських церков. За його правління народився сміливий проект Мелетія Смотрицького – утворення Київського патріархату, який об'єднав би церкви і підлягав Папі, зберігаючи повну автономію. Спроба об'єднання церков на

¹²⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. V. Київ, 1994. С. 596-603.

¹²⁵ Сапеляк А. Київська церква на слов'янському Сході. Буенос-Айрес; Львів, 1999. С. 40.

¹²⁶ Грушевський М. Історія України -Руси. Т. V. Київ, 1994. С. 605-612.

¹²⁷ Там само.

соборах у м. Києві (1628) та м. Львові (1629) не вдалася головно через спротив козацтва. Прихильником створення Київського патріархату під протекторатом Папи був також митрополит Православної церкви Петро Могила (1631-1647), який листувався з Римом. Але проти нього виступили як козацтво, так і православне духовенство, все більше схиляючись до Москви¹²⁸.

Після Переяславської військово-політичної угоди Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р. Київську православну митрополію 1685 р. насильно підпорядкували Московському патріархату. Невдовзі під Москвою опинилися північно-західні єпархії Української католицької церкви. Під загрозою церковної агресії Москви на початку XVIII ст. усі єпархії України й Білорусії, які визнали верховенство Папи, об'єдналися у Київську Православну Католицьку церкву. Отже, шляхи двох Українських Православних Церков розійшлися. 1720 р. у м. Замості відбувся важливий в історії Української церкви синод, який остаточно визначив її лице, «в основі зреформував Уніятську церкву вже як самостійну церковну одиницю в лоні Католицької церкви, – писав П. Ісаїв. – Колишня уніятська, немов неусталена щодо свого обличчя церква, стає Греко-католицькою церквою українського народу»¹²⁹.

Складний шлях до унії з Римом водночас із Київською митрополією проходила Закарпатська єпархія. Хоча християнство сюди прийшло із Заходу раніше, ніж до Києва, лише наприкінці XIV ст. церква оформилася організаційно і входила до Перемиського єпископату, а 1490 р. склала єпархію й підпорядковувалася Константинопольському патріархату. Під впливом Української церкви Ужгородський собор 1646 р. за участю 400 священників (близько половини від загальної кількості) вирішив прийняти унію з Римом. Та лише 1721 р. до них приєдналися решту православного духовенства. Таким чином, на початку XVIII ст. Українська Греко-Католицька церква об'єднувала усі єпархії західних земель і Правобережжя України¹³⁰.

Більшість дослідників церкви і вітчизняної історії вважають, що Берестейська унія була після Хрещення 988 р. другою епохальною подією в історії України та українського християнства за позитивними

¹²⁸ Панас Кость, о. Історія Української церкви. Львів, 1992. С. 77-78; Пашук А. Українська церква і незалежність України. С.94-106, 126; Кальницький М., Малаков Д., Юркова О. Нариси з історії Києва. Київ, 2002. С. 107-109.

¹²⁹ Ісаїв П. Історія церкви. *Енциклопедія українознавства*. Загальна частина. Т. 2. Київ, 1995. С. 613.

¹³⁰ Там само. С. 616; Пашук А. Українська церква і незалежність України. С. 138-188.

наслідками, закономірним результатом об'єктивних процесів у ході історичного розвитку церкви, в контексті процесу інтеграції східних і західних церковних традицій. Високо оцінював Берестейську унію митрополит Йосиф Сліпий, видатний будівничий та історик Української церкви. Відзначаючи її величезне значення для відродження і піднесення Української церкви, він зауважував також, що унія стала ефективним засобом для формування українського народу як окремішньої нації¹³¹. Берестейська унія своїми наслідками була безумовно успішною, бо «відповідала загальному інтеграційному процесу, інтересам українського народу», – відзначав сучасний історик Дмитро Степовик¹³².

Важливим наслідком Берестейської унії став розквіт одного з найдавніших чернечих чинів – Чину св. Василя Великого в Україні, монастирі якого жили окремим життям, підлягали місцевим єпископам і відігравали невелику роль у суспільно-церковному житті краю. Після унії Київський митрополит Йосиф Рутський об'єднав монастирі, унезалежнив їх від єпископів, поставив на чолі їх архимандрита, заснував новіціат, студії богослов'я і філософії. Київському митрополиту сприяв Апостольський Престол, який ствердив усі проведені заходи. За дозволом Папи Павла V з 1615 р. при монастирях почали закладати школи і колегії для української молоді. Василяни розгортали мережу друкарень, зокрема, у містах Супраслі, Уневі, Угерцях, згодом у Почаєві, Львові, Жовкві¹³³. У середині XVIII ст. Конгрегація ЧСВВ в Україні об'єднувала 130 монастирів, близько 700 ченців-василіян. Поділ Польщі 1772 р. завдав Василянському Чину важкого удару й порушив його структуру в Україні. Монастирі, що залишалися на території, яка відійшла до Росії, а їх було в 1839 р. 190 – ліквідовано, за винятком Холмщини, де їх знищили через 25 років¹³⁴.

Наприкінці XVIII ст. колись могутня Польська держава перебувала у стані глибокої кризи. Скориставшись сприятливою геополітичною ситуацією, сусідні Росія, Австрія і Пруссія протягом 1772-1795 рр. здійснили три поділи Речі Посполитої й викреслили її як державу з карти Європи. В результаті цих подій прикарпатський терен

¹³¹ Сліпий Йосиф, митрополит. *Історія ...* С. 30-113.

¹³² Степовик Д. Множинність і єдність церкви. *Київська старовина*. 1993. № 5. С. 12.

¹³³ Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. С. 276-285.

¹³⁴ Стоколос Н. Українська церква у контексті конфесійних трансформацій на Правобережній Україні під владою Російської імперії. *Український історичний журнал*. 2002. № 4. С. 94-109.

інкорпоровано до Австрійської імперії. З усіх нових земель Галичина була найбільшою і вкрай занедбаною провінцією¹³⁵.

Зрозуміло, що українство Галичини (71 % населення 2-мільйонного краю, 1773 р.) в надії на краще прихильно сприйняло перехід влади до Габсбургів, які прагнули пристосувати абсолютну монархію до ринкових відносин та нових тенденцій суспільно-політичного життя. Імператорські реформи Марії Терези, Йосифа II, Франца I реформували аграрні відносини й сприяли культурно-освітньому пробудженню українства. Кардинальні зміни внесено в життя церков – їх підпорядковано державі. 1784 р. у м. Львові в колишньому монастирі домініканців засновано Греко-Католицьку духовну семінарію, а також – філософський і богословський факультети при Львівському університеті імені імператора Франца. Окремі декрети зрівняли українських священників у правах і привілеях з латинськими ксьондзами, дозволено навчання українською мовою в школах¹³⁶.

Визначною подією в церковно-релігійному житті краю і загалом церкви стало відновлення Галицької митрополії. Після поділу Речі Посполитої осідок Київської митрополії опинився в межах Російської імперії. Тож галицький і холмський єпископи висунули ідею відновлення, або перенесення митрополичого престолу до реконструйованого м. Львова, що саме вирвався за межі середньовічних мурів, аби стати осередком динамічних подій нової історичної епохи. Галицькі ієрархи неодноразово зверталися з цією пропозицією до цісаря, особливо після 1803 р., коли польські ксьондзи розгорнули акцію підпорядкування українських єпархій латинському єпископату. Та лише 1808 р. до Галичини надійшла булла Папи Пія VII і цісарський диплом про відновлення у найбільшому місті краю Львові Галицької митрополії на чолі з Антоном Ангеловичем (1756-1814). До митрополії увійшли Перемисько-Самбірсько-Сяноцька, Холмсько-Белзька та Львівсько-Галицько-Каменецька єпархії¹³⁷.

Наполеонівські війни та Віденський Конгрес 1815 р. призупинили реалізацію австрійських реформ щодо Галичини. І все ж митрополитові Антону Ангеловичу вдалося розв'язати низку питань,

¹³⁵ Верига В. Нариси історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів: Світ, 1996. С. 145.

¹³⁶ Великий А. Г., ЧСВВ. З літопису християнської України. Т. VIII: XIX ст. Рим: Вид-во оо. Василян, 1976. С. 48-49; Історія України. Львів: Світ, 1996. С. 159.

¹³⁷ Федорів Юрій, о. Історія церкви в Україні. Торонто, 1967. С. 258-259; Ададуров В. Львів у наполеонівську епоху. *Львів: місто – суспільство – культура* : Збірник наук. праць / За ред. М. Мудрого. Львів: ЛДУ ім. І. Франка, 1999. С. 209.

які сприяли духовно-культурному поступу краян й організаційному зміцненню церкви. Митрополит сприяв заснуванню у м. Перемишлі дяко-вчительського інституту, домігся збереження православного календаря з власною системою празників і свят, відстоював права на освіту рідною мовою у системі офіційного навчання.

Особливо широкомасштабну культурно-освітню акцію розгорнув перемиський єпископ, а в 1815-1858 рр. львівський митрополит Михайло Левицький (1774-1858)¹³⁸. Розбудову шкільництва започаткував проведений ним у м. Перемишлі синод, який ухвалив відновити зруйновані війнами парафіяльні школи й запровадити в них українську мову. Митрополит також домігся від уряду впровадження нового статуту австрійського шкільництва і в Галичині. В результаті, за 1816-1819 рр. у краї засновано 383 нові парафіяльні школи¹³⁹. Референтом із шкільних справ М. Левицький призначив талановитого організатора і оборонця рідної мови священника Івана Могильницького, який уклав статут Перемиського дяко-вчительського інституту. За ініціативою владики 1816 р. у м. Перемишлі засновано культурно-освітнє «Товариство Галицьких греко-католицьких священників для поширення письмами просвіти і культури серед вірних», яке видавало й розповсюджувало духовну літературу українською мовою. Того ж року видруковано «Буквар», невдовзі о. І. Могильницький уклав граматику української мови. Згодом (1839) перший кардинал-українець М. Левицький виступив з протестом проти ліквідації російським урядом унії на Правобережжі, Волині й Білорусі.

Проблемами громадянського патріотизму і просвіти перейнявся й наступний перемиський єпископ Іван Снігурський. Завдяки його наполегливій діяльності 1832 р. в єпархії діяло 411 народних шкіл¹⁴⁰. У 1820 – 1830-х рр. навколо молодого єпископа І. Снігурського згуртувалася група патріотично настроєних священників та інтелігентів, які налагодили у Перемиській греко-католицькій друкарні видання книжок церковнослов'янською мовою. У ній побачили світ книги: «Рускоє весіля» Йосифа Лозинського (1835), «Азбука і абецадло» Маркіяна Шашкевича¹⁴¹. І. Снігурський прагнув

¹³⁸ Сапеляк Андрій, владики. Київська церква на слов'янському Сході. Буенос-Айрес; Львів, 1999. С. 101.

¹³⁹ Петрів І. Митрополит Михайло Левицький – перший кардинал-українець. *Берестейська Унія (1596-1996)*. Статті і матеріали. Львів: Логос, 1996. С. 187.

¹⁴⁰ Ясіновський Ю. Дяко-учительський інститут у Перемишлі. *Перемишль і Перемиська земля протягом віків*. Перемишль; Львів, 2003. С. 249-259.

¹⁴¹ *Перемишль і Перемиська земля протягом віків*. Вип. 3. Перемишль; Львів, 2003. С. 22-23.

створити низку нових єпархіальних структур і мережу початкових шкіл у Надсянні¹⁴².

З 1815 р. митрополита греко-католицька консисторія розгорнула широку акцію за впровадження української мови в школах. Оскільки бракувало вчителів, митрополит Михайло Левицький дав завдання реалізовувати ці заходи парохам. Але польські та австрійські владні структури чинили українському кириличному письменству перешкоди, бо не вважали мову «русинів» рівноправною з польською. Велике значення у формуванні національного характеру за утвердження рідної мови, захист її самобутності мали публіцистичні виступи галицьких науковців, насамперед із середовища греко-католицького духовенства¹⁴³. Усупереч духовним супротивникам митрополит М. Левицький видав три меморіали (1817, 1821, 1830) щодо «усамостійнення української мови». Нагляд за українськими школами покладался на греко-католицьких деканів. Українці домагалися й заміни капеланів римо-католиків на уніатів у шести українських школах регіону¹⁴⁴.

Довголітнє польське панування «роз'їдало» не тільки українську мову, історичну пам'ять, звичаєве право, але й інтелектуал поневоленого народу. В ХІХ ст. у краї, за висловом недругів, українськими залишилися лише «хлоп і піп». Отож, саме з них, що було характерною особливістю процесу, й розпочалося національне, культурне і політичне відродження¹⁴⁵. Тож закономірно, що священицтво, займаючи певний суспільний статус, володіючи довір'ям селянства й очолило процес національно-культурного відродження¹⁴⁶.

Новий етап українського відродження в Галичині започаткував у 1830-х рр. гурт молодих теологів «Руська трійця», діяльність яких на захист рідної мови все більше набирала елементів національно-визвольної боротьби. «Руська трійця» активно пропагувала рідну мову, вважаючи її головною ознакою окремішності народу. 1833 р. вони підготували першу збірку народною мовою «Син Русі», але влада

¹⁴² Лірвак з-над Сяну: Перемишські друки середини ХІХ століття / Упор. В. Пилипович. Перемишль, 2001. 451 с.; Дух і ревність. Владика Снігурський та інші перемишляни / Упор. В. Пилипович. Перемишль; Львів, 2002. 498 с.

¹⁴³ Великий А. Г., ЧСВВ. З літопису християнської України. Т. VIII: ХІХ ст. Рим: Вид-во оо. Василян, 1976. С. 102-104, 105.

¹⁴⁴ «Русалка Дністрова»: Документи і матеріали / Упор. Ф. І. Стеблій та ін. Київ: Наук. думка, 1989. С. 243-244.

¹⁴⁵ Великий А. Г., ЧСВВ. З літопису християнської України. Т. VIII: ХІХ ст. Рим: Вид-во оо. Василян, 1976. С. 113.

¹⁴⁶ Там само. С. 113-114.

заборонила її видання з ідеологічних міркувань. Наступна збірка «Зоря» (1834) теж не вийшла у світ через виявлений цензурою політичний характер, насамперед віршів М. Шашкевича, які закликали народ до боротьби за свої права. Нарешті 1837 р. вдалося «на руській народній мові» опублікувати у друкарні Угорського королівського університету (Буда) альманах «Русалка Дністрова» (понад 200 прим.)¹⁴⁷. Альманах «Русалка Дністрова» приніс видавцям визнання серед слов'янської громадськості й високо оцінювався національно свідомою частиною галицького суспільства¹⁴⁸. Зрозуміло, що реакція австрійської влади і польської адміністрації в Галичині була протилежною. Збірник конфіскували і майже цілком знищили згідно зі спеціальним розпорядженням галицького намісника¹⁴⁹.

Інтерес до етнонаціональної спадщини проявили також представники закарпатського духовенства. Зокрема, чернець Мукачівського монастиря Іоанникій Базилович написав першу наукову історію Закарпаття – «Короткий нарис фундації Федора Коріатовича» (Кошице, 1799-1805), в якій обґрунтовував автохтонність місцевих русинів як невід'ємної частини східного слов'янства. Згодом (1830) відомий церковний діяч Михайло Лучкай видрукував у м. Буді «Граматикау слов'яно-руської мови», а невдовзі (1843) – шеститомну «Історію карпатських русинів». Твори закарпатських авторів друкувалися також у містах Перемишлі, Львові, Коломиї¹⁵⁰.

1848 р. усю Європу охопив революційний рух, який увійшов у історію як «весна народів». Чи не найбільших потрясінь зазнала Австрійська імперія. Новий австрійський уряд декларував демократичні свободи совісті та віросповідань, преси, зборів, організацій; 17 квітня цісар Фердинанд I підписав закон про скасування панщини, звільнення селян від повинностей і надання їм волі; 25 квітня 1848 р. оголошено конституцію і загальні вибори до парламенту, дозволено формувати крайову національну гвардію. Революція дала поштовх демократичним перетворенням, які забезпечили небувале піднесення національного руху в Галичині, надавши йому політичного характеру. У протистоянні з польським

¹⁴⁷ «Русалка Дністрова»: Документи і матеріали. С. 75, 98; Шашкевичіана. Збірник наукових праць. Вип. 1-2. Львів; Броди; Вінніпег: Просвіта, 1996. С. 230.

¹⁴⁸ Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі. Мюнхен, 1969. С. 23.

¹⁴⁹ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУЛ). Ф. 146, оп. 7, спр. 2772, арк. 123-124.

¹⁵⁰ Пап С. Історія Закарпаття. Т. 3. Івано-Франківськ, 2003. С. 140-151.

сепаратизмом австрійський уряд, зокрема губернатор Галичини граф Ф. Стадіон, мусів прихильно поставитися до галицьких русинів (так тоді називали себе тутешні українці), лояльних до Відня і з помірними вимогами, викладеними у петиції до цісаря 19 квітня проводом львівської громади на чолі з крилошанином Михайлом Куземським. Вони дійсно були поміркованими: впровадити українську мову в школах, видавати цісарські розпорядження українською мовою, відкрити українцям шлях в органи місцевого самоврядування, зрівняти греко-католицьке духовенство у правах і привілеях з латинським¹⁵¹.

Перебіг суспільно-політичних подій в Галичині переконливо засвідчив бажання ієрархії Української церкви взяти участь в національному русі. Власне тоді церква трансформувалася із духовної сили в суспільну інституцію¹⁵². Зауважимо, що культурно-політичне прозріння українства Галичини і стрімке піднесення національно-визвольного руху під час революційних подій 1848 р. у контексті геополітичного положення між Заходом і Сходом неоднозначно сприймалися сучасниками й відповідно викликали різні напрямки церковної політики¹⁵³. Власне тоді духовенство стало чи не єдиним посередником і репрезентантом населення у стосунках із державною владою.

Отже цілком закономірно, що створену 2 травня 1848 р. Головну Руську Раду (ГРР) – першу українську політичну організацію в Галичині – очолив авторитетний перемиський єпископ Григорій Яхимович (1792-1863), його заступником обрано каноніка Михайла Куземського (1809-1879), а секретарем досвідченого отця Михайла Малиновського (1812-1894). Більшість членів Ради представляли духовенство. У маніфесті до народу її провід задекларував єдність 15-мільйонного (українського) «великого руського народу», який «одним говорить язиком» і у минулому мав могутню державу. Головні напрямки програми організації: збереження греко-католицької віри і обряду та надання церкві рівних прав з іншими, демократизація народної освіти і впровадження рідної мови у всі державні та громадські установи, відстоювання конституційних прав і свобод

¹⁵¹ Головна Руська Рада. 1848-1851. Протоколи засідань і книга кореспонденції / За ред. О. Турія. Львів, 2002. С. X-XXXII; Великий А. Г., ЧСВВ. З літопису християнської України. Т. VIII: XIX ст. Рим: Вид-во оо. Василіян, 1976. С. 114-115.

¹⁵² «Русалка Дністрова»: Документи і матеріали. С. 247-251.

¹⁵³ Турій О. Конфесійно-обрядовий чинник у національній ідентифікації українців Галичини в середині XIX століття. *Записки НТШ*. Т. ССXXXIII. Львів: НТШ, 1997. С. 75.

народу¹⁵⁴. Духовним органом Ради став перший український часопис «Зоря Галицька». При Раді діяли сільський, шкільний, фінансовий та інші відділи. В округах і деканатах утворено 50 так званих «менших» (деканальних) Рад, якими керували представники духовенства. У липні 1848 р. у містах почали виникати окружні руські ради – у містах Бережанах, Жовкві, Коломиї¹⁵⁵.

Галицьке духовенство активно діяло у перших виборах до австрійського парламенту 1848 р. У ході передвиборної кампанії Головна Руська Рада зусиллями парохів і хоча із 96 мандатів, наданих Галичині, українцям вдалося вибороти лише 39 (з них 27 селян і 9 священослужителів), це було певним досягненням, адже відтепер вони могли використати парламентську трибуну для актуалізації власних проблем. Утворений український парламентський клуб очолив єпископ Григорій Яхимович¹⁵⁶. Під його керівництвом українські послы внесли чотири меморіали щодо національних відносин у краї, а також петицію з 15 тис. підписами про поділ Галичини на українську (Східну) і польську (Західну). Передбачалося, що у Східній Галичині буде окремий намісник, а в установах, школах, храмах впроваджено українську мову, галицьким українцям мали виділятися посадові місця в органах державної влади. І хоча цісар і його уряд загалом визнали слушність українського проекту, однак під впливом поляків так і не наважилися на його реалізацію.

Помітною подією «весни народів» був перший Конгрес слов'янських народів Австрії у червні 1848 р. у м. Празі, що, на думку його організаторів, мав виробити принципи взаємодії австрійських слов'ян – забезпечити їхні національні права, протидіяти німецькому централізмові та перетворити імперію Габсбургів у федеративне об'єднання. Галицька делегація, яку очолював священник Григорій Гинилевич (1809-1871), оприлюднила проблеми поділу Галичини, впровадження української мови, наголосила на етноправну рівність українців серед інших народів. У жовтні 1848 р., незважаючи на заборону австрійської адміністрації Галичини, Головна Руська Рада скликала у м. Львові «Собор (з'їзд) руських учених», у роботі якого взяли участь 119 представників галицької інтелігенції (близько 90 % з

¹⁵⁴ Великий А. Г., ЧСВВ. З літопису християнської України. Т. VIII: XIX ст. Рим: Вид-во оо. Василян, 1976. С. 118; Верига В. Нариси історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів: Світ, 1996. С. 167; *Зоря Галицька*. 1848. 15 травня.

¹⁵⁵ Головна Руська Рада. 1848-1851. С. XXIV-XXV.

¹⁵⁶ Мудрий Софрон, о. Нарис історії церкви в Україні. Рим; Львів: Вид-во оо. Василян, 1995. С. 311.

них складали священники під проводом крилошанина М. Куземського). Важливим рішенням з'їзду стала постанова про заснування у м. Львові першого наукового товариства «Руська Матиця», статутним завданням якого було видавати і поширювати «добрі і корисні книжки для укріплення віри і моральності, поширення знання, розвитку красномовства, каліграфії, техніки, господарства і педагогії»¹⁵⁷. Слід сказати також про відновлення Головною Руською Радою національних символів: синьо-жовтого прапора, який є сьогодні прапором України, та герба галицько-волинських князів – золотий лев на голубому тлі, заснування у м. Львові визначної інституції для ведення культурно-освітньої роботи – Народного Дому, який діяв до 1939 р.¹⁵⁸.

У зв'язку з цим слід згадати свідомого соборника-державника лемківського священника із с. Ветлини Василя Подолинського, який влітку того року опублікував польською мовою книгу «Слово перестороги», детально обґрунтовуючи майбутню національно-державну концепцію розвитку краю. Розглянувши чотири перспективи майбутнього Галичини (у злуці з Австрією, Польщею, Росією або її самостійного шляху), автор прийшов до висновку, що єдино можливою перспективою для його пошматованого народу є соборна незалежна українська держава, до якої повинна ввійти й Галичина. Інші шляхи загрожують національною загибеллю¹⁵⁹.

Однак вже на початку 1850-х рр. в Австрії відновився реакційний режим, який взяв курс на повернення абсолютизму. Конституційні права українців анулювались. З приходом на посаду губернатора Галичини графа А. Голуховського посилювався тиск і на Греко-Католицьку церкву, провідників ГРР, яка 30 червня 1851 р. змушена була саморозпуститися. Всевладна польська адміністрація проігнорувала розроблений декрет уряду про поділ Галичини на українську і польську. Зі школи поступово витіснялася українська мова. Все це зумовило поширення русофільства («москвофільства») насамперед як протест проти полонізації і латинізації українців. До того ж Росія, дбаючи про власні цілі, підтримувала цю течію не лише морально, але й матеріально¹⁶⁰. У цей складний період посилилася

¹⁵⁷ Великий А. Г., ЧСВВ. З літопису християнської України. Т. VIII: XIX ст. Рим: Вид-во оо. Василіян, 1976. С. 119; Сухий О. Від русофільства до москвофільства. Російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті. Львів, 2003. С. 250-311.

¹⁵⁸ Галицькі митрополити. Біографічний довідник. Львів: Логос, 1992. С. 32.

¹⁵⁹ Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. *Франко І. Зібрання творів*. Т. 47. Київ, 1986. С. 122.

¹⁶⁰ Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX – XX ст.). Львів: Світ, 2001. С. 18-19.

відповідальність патріотично налаштованого духовенства. 1856 р. Папа Пій IX надав Михайлові Левицькому (1774-1858), першому серед галицьких митрополитів, звання кардинала, що сприяло як деякому піднесенню авторитету Греко-Католицької церкви, та її впливу на вирішення деяких національно-релігійних проблем західних українців.

Після поразки Австрії у війні з П'ємонтом (1859) та загрозою національно-визвольного руху в імперії її уряд змушений був повернутися до конституції 1860 р., яку наступного року дещо лібералізовано. Скориставшись новою поразкою Австрії у війні з Пруссією, угорці отримали державність і свій парламент. Відтак 1867 р. утворилася Австро-Угорська імперія¹⁶¹. У складі Австрії залишилося 17 територіальних коронних країв, серед них Галичина й Буковина; її конституція і закони декларували рівноправність усіх народів імперії, право на рідну мову у школах та державних установах. Але насправді українці декларованих прав не відчували. Тому українські послы у віденському парламенті і Галицькому крайовому сеймі вели вперту боротьбу за реалізацію громадянських прав. Важливу роль у ній відігравав Григорій Яхимович, який 1860 р. очолив Галицьку митрополію і всіляко сприяв священникам-послам.

Вибори до Галицького крайового сейму реально віддзеркалювали суспільний вплив греко-католицького духовенства, яке змушене було втягуватися у політичні баталії. Бо іншої суспільної сили, здатної взяти політичний провід, в українському суспільстві тоді не було. На початку 1861 р. єпископат Греко-Католицької церкви звернувся до духовенства і вірних з поясненням суті виборів і завдань Сейму, пропонуючи краянам обирати «трезвих, розумних, релігійних, сумлінних мужей, які відзначаються прихильністю до нашої руської справи»¹⁶². Однак, навчене досвідом 1848 р. духовенство намагалося забезпечити й собі належне представництво у виборних органах державної влади. Тож серед 77 кандидатів, запропонованих руським виборчим комітетом на чолі з крилошанином Г. Куземським, нараховувалось 58 священників, 19 представників світської інтелігенції і жодного селянина. І все ж результати виборів викликали розчарування серед кліру: посольську довіру дістали лише

¹⁶¹ Цьольнер Е. Історія Австрії. Львів, 2001. С. 399-409.

¹⁶² Турій О. «Попи і хлопи»: Соціальна «доктрина» греко-католицького духовенства і національно-політична мобілізація українського селянства Галичини в середині XIX століття. *Ковчег*. Ч. 3. Львів, 2001. С. 314-315.

22 священики, 8 представників світської інтелігенції і 16 селян¹⁶³. Головним винуватцем зменшення списку духовенства отець Володимир Терлецький вважав польську шляхту, яка налаштувала селян проти своїх душпастирів¹⁶⁴. Втім, робота сейму підтвердила наявність розбіжностей позицій кліру і селянства у соціально-економічних питаннях, особливо під час обговорення проблеми ліквідації натуральних і грошових данин парафіян на користь священиків, врегулювання плати за обряди¹⁶⁵.

Серед послів Державної ради в м. Відні інтереси виборців з 1873 р. послідовно захищав отець Іван Озаркевич (батько письменниці Наталії Кобринської). Серед 16 тодішніх українських послів 11 були священиками. І. Озаркевич став провідником галицької депутації, яка 12 грудня 1895 р. доповіла цісарю про сваволю місцевої влади¹⁶⁶. Невдовзі, 1908 р., до Віденського парламенту від національно-демократичної партії обрано священиків: Йосифа Фолиса (Львівський округ), Степана Онишкевича (Судова Вишня, Самбір), а також Тита Войнаровського (Коломийський округ), що розparcelював серед покутських селян 30 000 моргів поміщицької землі¹⁶⁷.

Митрополита діяльність Г. Яхимовича розпочалася з низки протестаційних заяв до цісаря з вимогами: впровадити народну українську мову у школах з більшістю українців, її викладання в середніх школах, вживання в адміністративних органах і громадських установах; призначення на урядові посади тих, хто володіє українською мовою. Відтак уряд таки погодився надати свободу українській мові в Галичині, зобов'язався друкувати книги народною мовою. Приділяючи велику увагу розвитку шкільництва, митрополит Г. Яхимович протистояв двом суспільним течіям, які захопили й церкву, – польському латинізму і русофільству, до якого наприкінці 1860-х – початку 1870-х рр. схилилася значна частина греко-католиків.

Митрополит Спиридон Лавринович (обраний 1863 р.)

¹⁶³ Там само. С. 316-317; Чорновол І. Українська фракція Галицького краевого сейму 1861-1901. Нарис з історії українського парламентаризму. Львів, 2002. С. 82-135.

¹⁶⁴ Терлецький В. И наше слово о выборах и сойм. *Слово*. 1861. 11 травня.

¹⁶⁵ Турій О. Соціальний статус і матеріальне становище греко-католицького духовенства Галичини в середині XIX ст. *Ковчег*. Ч. 2. Львів, 2000. С. 115-118.

¹⁶⁶ Королько А. Культурно-просвітницька і громадсько-політична діяльність о. Івана Озаркевича (1826-1903) в контексті українського національного відродження. *Питання історії України*. Чернівці: Технодрук, 2013. Т. 16. С. 37-44.

¹⁶⁷ Арсенич П. Греко-католицькі священики в національних змаганнях українців Галичини. *Нова Зоря*. 1991. Квітень. Ч. 5-6.

продовжував курс Г. Яхимовича, скерований на подальшу розбудову мережі народного шкільництва, утвердження ідеї національної окремішності українців. Цій справі спричинилася так звана «Конкордія» – декларація про міжобрядове порозуміння між поляками й українцями в Галичині, схвалена Папою Пієм IX, цісарем, латинськими і українськими єпископами, що діяла до розвалу Австро-Угорської імперії 1918 р., і виникнення на її уламках незалежних Польщі і Західно-Української Народної Республіки. Головним досягненням «Конкордії» була заборона українцям греко-католицького обряду переходити на латинський, а латинникам – на греко-католицький. Тобто обидва обряди в Галичині закріпили чисельну незмінність, територіальну непорушність та тотожність, що відповідало національним і церковним інтересам українства Галичини. Вона унормувала громадсько-церковну співпрацю і стосунки між населенням краю¹⁶⁸.

Інтриги польських урядових і церковних кіл, організований наступ і відчутні успіхи русофільства¹⁶⁹ у 1860-х рр. ще більше посилили традиції «Руської Трійці» і «Весни народів» 1848 р. у галицькому суспільстві. Поступово зміцнювала свої позиції Греко-Католицька церква. Її головна твердиня – Львівська єпархія охоплювала 1,3 млн. вірних більшої частини Галичини і Буковини. Інша єпархія Галицької митрополії – Перемиська нараховувала 855 тис. греко-католиків¹⁷⁰. У середовищі галицького селянства невтомно працювали близько 1 200 священиків¹⁷¹. Зростанню національно-соборної свідомості галичан сприяли твори наддніпрянців, особливо патріотичні поезії Тараса Шевченка. В Галичину поступово перемістився центр всеукраїнського національного руху, а край отримав назву «Українського П'ємонта».

Займаючи у суспільно-культурних процесах національного руху чільне місце, патріотичне священництво намагалася протистояти асиміляційним процесам і спробам відчуження сільської культури від міської. Митрополит Йосиф Сембратович (1870-1882) розгорнув широку боротьбу проти аморальності й пияцтва. Цілеспрямовані

¹⁶⁸ Великий А. Г., ЧСВВ. 3 літопису християнської України. Т. VIII: XIX ст. Рим: Вид-во оо. Василян, 1976. С. 154.

¹⁶⁹ Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. Вип. 34. Львів, 1999. С. 231-268; Турій О. Греко-католицька церква та українська національна ідентичність у Галичині. *Ковчег*. Ч. 4. Львів, 2003. С. 67-85.

¹⁷⁰ Федорів Юрій, о. Історія церкви в Україні. Торонто, 1967. С. 311

¹⁷¹ Верига В. Нариси історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів: Світ, 1996. С. 200.

проповіді в церквах, місії на периферії, заснована мережа братств тверезості у комплексі з активною культурно-освітньою роботою давали відчутні результати, піднімаючи водночас авторитет церкви, сприяючи утвердженню християнської моралі й вихованню національної свідомості. Попри перешкоди польської адміністрації поширювалося українське шкільництво. Цьому сприяла шкільна реформа 1860 – 1870-х рр., здійснена австрійським урядом під тиском українських послів і греко-католицької ієрархії. Було запроваджено обов'язкове початкове навчання дітей рідною мовою, завдяки чому в Галичині у 1869/1870 навчальному році діяло вже 1 293 державні початкові школи з українською мовою викладання, а до кінця ХІХ ст. чисельність письменних українців досягла близько 30 %¹⁷².

Поступ національно-культурного життя засвідчило заснування за наймасовішого крайового товариства «Просвіта». На установчих зборах у м. Львові 8 грудня 1868 р. головою товариства обрано сина греко-католицького священика Анатолія Вахнянина (1841-1908). Головним завданням «Просвіти» визначено поширення освіти серед дорослих шляхом видання книжок і організації в українських селах широкої мережі читалень¹⁷³. У 1912 р. вона в Галичині мала 77 філій, а її мережа нараховувала 504 читальні і 2 364 бібліотеки, сотні аматорських мистецьких гуртків, які об'єднували близько 200 тис. членів. За підрахунками львівського історика Володимира Пашука 1914 р. «Просвіта» об'єднувала 36,5 тис. членів¹⁷⁴. Характерною особливістю просвітянського товариства було те, що її периферійні філії та сільські осередки здебільшого очолювали священики.

Галицьке духовенство спричинилося також до створення низки національних товариств і організацій, які піднімали добробут краю. Саме священики з с. Олеська (неподалік м. Золочева) брати Юліан і Тома Дуткевичі 1899 р. заснували Крайове Господарське товариство «Сільський Господар» – станову селянську організацію для захисту хліборобів від свавілля влади. Ця організація сприяла піднесенню освітньо-господарської культури, навчанню городників, садівників, пасічників¹⁷⁵. У читацьких колах краю користувалися популярністю

¹⁷² Стеблій Ф. Духовний П'ємонт українців. *Львівщина. Історико-культурні та краєзнавчі нариси*. Львів: Центр Європи, 1998. С. 208-209.

¹⁷³ Товариство «Просвіта» у Львові. Статути / Упор. В. Пашук. Львів, 1999. 272 с.

¹⁷⁴ Пашук В. Товариство «Просвіта» у Львові. *Львів. Історичні нариси*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1996. С. 245.

¹⁷⁵ Злупко С. На чатах рідної землі: Євген Храпливий – учений, організатор, патріот. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1999. С. 264-269.

літературно-публіцистичні твори священників-просвітян Тита Блонського (1830-1897), Володимира Герасимовича (1870-1940), Івана Гушалевича (1866-1934), Василя Залозецького (1933-1915), Василя Ільницького (1823-1895), Дмитра Йосифовича (1867-1939), Богдана Кирчіва (1856-1900), Юрія Кміта (1872-1946), Михайла Петрушевича (1859-1895), Івана Плешкана (1866-1933) та ін.¹⁷⁶ Із священничого середовища вийшли талановиті композитори: Михайло Вербицький (1819-1870), Порфирій Бажанський (1830-1920; автор опери «Довбуш»), Сидір Воробкевич (1836-1903, Чернівці), Теофіль Бобринський (1848-1882), Микола Кумановський (1846-1924), Віктор Матюк (1862-1902), а також когорта педагогів, акторів, етнографів, бібліотекарів, музейних працівників¹⁷⁷.

За участю церковних ієрархів та Ставропігійського інституту (створений 1788 р. у м. Львові)¹⁷⁸ організовано археологічно-бібліографічну виставку до 900-ї річниці запровадження на Русі християнства та 40-річчя правління монарха Франца-Йосифа. На основі виставки через рік засновано Музей Ставропігійського інституту, в якому було представлено 60 рукописів, 243 стародруки, 313 предметів церковного мистецтва¹⁷⁹. Церковне керівництво підтримувало і наукові проекти НТШ, зокрема її Археографічної комісії (заснована 1896 р., голова Михайло Грушевський, заступник Іван Франко), яка розгорнула широку дослідницьку програму щодо публікації «актів до церковної унії». Відтак, на сторінках «Записок НТШ» з'явилося ряд статей з історії церкви: про життя сільських парохів у Галичині XVIII ст. (М. Зубрицький), анотації на друковані пастирські послання львівських єпископів (І. Левицький) та ін.¹⁸⁰

Вагомий внесок зробило галицьке духовенство в український кооперативний рух. Львівський священник Євген Дуткевич 1883 р. став співзасновником товариства «Народна Торговля», яке за короткий час охопило своїми філіями всю Галичину й нараховувало сотні сільських

¹⁷⁶ Арсенич П. Греко-католицькі священники в національних змаганнях українців Галичини. *Нова Зоря*. 1991. Квітень. Ч. 5-6.

¹⁷⁷ Загайкевич М. Михайло Вербицький: сторінки життя і творчості. Львів, 1998. 148 с.; Арсенич П. Греко-католицькі священники в національних змаганнях українців Галичини. *Нова Зоря*. 1991. Квітень. Ч. 5-6; Грабовецький В. Ілюстрована історія Прикарпаття. Вид. 2. Т. 3. Івано-Франківськ: Нова Зоря. С. 373-376.

¹⁷⁸ Орлевич І.В. Діяльність Львівського Ставропігійського інституту (кінець XVIII – 60-і рр. XIX ст.). Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. Львів, 2000. 20 с.; Киричук О.С. Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини (друга пол. XIX – поч. XX ст.). Львів, 2001. 19 с.

¹⁷⁹ Скочиляс І. Дослідження візитаційної документації Львівської єпархії у Галичині в другій половині XIX – першій половині XX століть. *Ковчег*. Ч. 3. Львів, 2001. С. 470-489.

¹⁸⁰ Скочиляс І. Дослідження візитаційної документації Львівської єпархії у Галичині в другій половині XIX – першій половині XX століть. *Ковчег*. Ч. 3. Львів, 2001.

крамниць. Згодом на селі постали нові кооперативи, зокрема молочарський, початок якому дав священник зі Стрийщини Остап Нижанківський. Невдовзі у цьому ж повіті зародився союз молочарень, відомий у всій Східній Європі «Маслосоюз». Ще одним показником зрілості спільноти, його активного націотворення стала політизація національного руху, а відтак створення політичних інституцій громадянського співжиття. 1890 р. у м. Львові створено Русько-українську радикальну партію¹⁸¹. Згодом засновано центристську Українську національно-демократичну партію (1899)¹⁸² та марксистського спрямування Українську соціал-демократичну (1899). За сприяння митрополита Сильвестра Сембратовича 1896 р. утворено Русько-український християнський союз – українську партію клерикального характеру. Провідне становище невдовзі зайняла Українська національно-демократична партія. Вона була найчисельнішою та найвпливовішою і обстоювала гасла демократичного націоналізму, соціальних реформ, стояла на позиції політичної, економічної і культурної незалежності, поділу Галичини на польську (Західну) і українську (Східну), створення з національною культурною автономією у рамках Австро-Угорщини, але із окремим сеймом і адміністрацією.

Тісно пов'язаний з Греко-Католицькою церквою Католицький союз, з 1911 р. – Християнсько-суспільна партія посідала праве крило національного руху. Її головою і редактором партійного органу «Руслан» був талановитий педагог, історик і громадсько-політичний діяч Олександр Барвінський (1847-1926) – посол Галицького сейму і австрійського парламенту, дійсний член НТШ¹⁸³. Він відстоював політику «нової ери», тобто порозуміння між українцями і поляками в Галичині, можливість національно-політичного і культурно-економічного розвитку обох народів у рамках австрійської державності¹⁸⁴.

¹⁸¹ Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX – XX ст.). / за заг. ред. Я.Й. Малика. Львів: Світ, 2001. С. 23.

¹⁸² У «Народній програмі» УНДП було внесено постулат про позаконфесійність партії, однак УГКЦ і далі розглядалося потужним чинником національної політики західних українців. Див.: Расевич В. Українська національно-демократична партія (1899-1918 рр.). Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. Львів, 1996. С. 17.

¹⁸³ Аркуша О. Олександр Барвінський (до 150-річчя від дня народження). Львів, 1997; Олександр Барвінський. 1847-1927. Матеріали конференції, присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського. Львів, 2001.

¹⁸⁴ Кугутяк М. Галичина. Сторінки історії. Івано-Франківськ, 1993. С. 64-74; Аркуша О. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. Львів, 1996. С. 11-36.

Багатовекторний процес національного руху в Галичині включав й конструктивну діяльність Чину св. Василя Великого. Слід відзначити, що після заборони австрійським урядом зв'язку з Римом, закриття багатьох монастирів і монастирських шкіл, обмеження обітів чернецтва і підпорядкування монастирів місцевим єпископам Чин перебував до 1880-х рр. у стані занепаду й налічував у Галичині всього 14 монастирів, в яких перебувало 60 ченців¹⁸⁵. Активізація процесу національного відродження в Галичині і ефективна діяльність Греко-Католицької церкви спонукали керівництво Чину до радикальних реформ. Підтриманий Галицьким митрополитом Йосифом Сембратовичем протоігумен Галицької провінції ЧСВВ о. К. Сарницький надіслав Папі Леву XIII проект реформи, який був схвально сприйнятий Ватиканом. В Апостольському листі до м. Львова від 12 травня 1882 р. «Особлива Охорона» викладено програму реформи, згідно з якою оо. Василяни підлягали безпосередньо Риму, реалізація заходів покладалася на єзуїтів. Головним завданням Чину визначено: поширення і зміцнення єдності українців Галичини з Апостольським Престолом і католицькою вірою; просвіта і релігійне виховання українського народу, зокрема молоді; вишкіл високоосвічених, відданих справі церкви і народу священників, душпастирів, діячів церковної ієрархії¹⁸⁶. Реформування розпочалося відкриттям новіціату в м. Добромилі, де цілий рік новики навчалися, потім протягом трьох років студювали філософію, теологію, риторику у монастирях Галичини, відтак могли отримати сан священника.

Галицька громадськість і греко-католицьке духовенство зустріли реформування Чину Василян неоднозначно, вважаючи, що єзуїти його денаціоналізують. Тож реформа затягнулася до 1911 р. Але згодом всі переконалися, що завдяки реформі Чин таки було врятовано, а Греко-Католицька церква поповнилася непересічними його вихованцями. 1888 р. до оновленого Чину вступив послушником майбутній митрополит Андрей Шептицький¹⁸⁷. Василяни розгорнули широку апостольську працю в Галичині: лише в 1889-1893 рр. вони провели близько 200 місій, переважно в селах. Були засновані й плідно працювали популярні серед галичан релігійні товариства –

¹⁸⁵ Ваврик М., ЧСВВ. Нарис розвитку і стану Василіанського Чина. XVII – XX ст. Рим, 1979. С. 52-53.

¹⁸⁶ Апостольський лист Папи Лева XIII «Про реформу Чину св. Василя Великого Української нації в Галичині». *Записки ЧСВВ*. С. 2. Т. 11. Рим, 1982. С. 351.

¹⁸⁷ Патрило І. Нарис історії Галицької провінції ЧСВВ. *Записки ЧСВВ*. Т. II, секц. 2. Рим, 1982. С. 67-68; Добромильська реформа і відродження Української церкви. Львів: Місіонер, 2003.

Апостольство Молитви (близько 500 тис. членів), Марійські Дружини (25 тис.). Напередодні Першої світової війни у краї діяло 16 василіанських монастирів, в яких перебувало 211 ченців і 23 новики¹⁸⁸.

Велике значення у морально-релігійному вихованні, піднесенні національної свідомості галичан мала видавнича діяльність Василян¹⁸⁹. Головним осередком василіанського книговидання стала м. Жовква, де влітку 1895 р. при монастирі засновано велику друкарню, а 1898 р. власне видавництво, одним із засновників якого був тодішній ігумен Онуфрійського василіанського монастиря Андрей Шептицький. Наприкінці ХІХ ст. оо. Василяни щорічно видавали два десятки книг, наклад деяких сягав 10-12 тис. примірників, та місячник «Місіонар» (з 1 травня 1897 р.) накладом 20 тис.¹⁹⁰.

Зауважимо, що останнє десятиліття ХІХ ст. характеризувалося великим потоком еміграції галичан за океан (близько 80 тис. осіб), який за наступне десятиліття склав більше як 224 тис., головно селянства. За цих умов саме Василянський Чин, зокрема Галицька провінція надіслала місіонерів в українські поселення Канади, США, Бразилії та Аргентини. На початку ХХ ст. вони об'єднались у дві заокеанські місії (в Канаді і Бразилії), загальне керівництво якими здійснював єпископ С. Ортинський, що згодом відбув у США¹⁹¹.

Успішному розвитку і діяльності Галицької провінції Василянського Чину значною мірою сприяв митрополит Сильвестр Сембратович (1885-1898). Він пропагував концепцію української нації як спільноти насамперед конфесійної, ініціював реформи в дусі вестернізації Греко-Католицької церкви, прагнув відновлення унії в Наддніпрянщині¹⁹².

За митрополита С. Сембратовича у житті Греко-Католицької церкви сталися дві визначні події. 1885 р. нарешті створено Станиславівську єпархію. Її першим єпископом став ректор духовної

¹⁸⁸ Ваврик М., ЧСВВ. Нарис розвитку і стану Василянського Чина. ХVІІ – ХХ ст. Рим, 1979. С. 64-65; Історія релігії в Україні. Т. 4. Католицизм. Київ, 2001. С. 353-371.

¹⁸⁹ Архів Святоонуфрійського монастиря Отців Василян (Львів). Постуляційний фонд.

¹⁹⁰ ЦДАУЛ. Ф. 684, оп. 1, спр. 1563, арк. 70-93; Лозинський М. Видавнича діяльність Василянського Чину в умовах Добромільської реформи і в сучасний період. *Добромільська реформа і відродження Української церкви*. Львів: Місіонер, 2003. С. 146-151.

¹⁹¹ Ваврик М., ЧСВВ. Нарис розвитку і стану Василянського Чина. ХVІІ – ХХ ст. Рим, 1979. С. 64-65; Історія релігії в Україні. Т. 4. Католицизм. Київ, 2001. С. 67-68.

¹⁹² Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму 1861-1901. Львів, 2002. С. 258-259; Сухий О. Від русофільства до москвофільства. С. 176-352.

семінарії у м. Відні, визначний богослов та історик Української церкви о. Юліан Пелеш, з рук якого отримав священицтво Андрей Шептицький. Резиденцією о. Ю. Пелеша був відреставрований Свято-Воскресенський катедральний собор. У 1891-1896 рр. – Перемиський єпископ. Юліан Пелеш – автор двотомної «Історії унії Української церкви з Римом» (1880). Як відомо, другим станиславівським греко-католицьким єпископом у 1891-1899 рр. був Ю. Куїловський, у 1899-1901 рр. – А. Шептицький, у 1901-1945 рр. – Г. Хомишин, а у 1929-1945 рр. – єпископом-помічником Й. Лятишевський¹⁹³. Загалом наприкінці ХІХ ст. Галицька митрополія мала на українських землях Австро-Угорщини п'ять єпархій: Львівсько-Галицько-Каменецьку, якою правив митрополит за допомогою єпископа-помічника, Перемисько-Самбірсько-Сяноцьку, Станиславівську, Мукачівсько-Ужгородську і Пряшівську.

Другою помітною подією став Львівський синод у вересні-жовтні 1891 р. за участю трьох єпископів, 160 священиків і папського легата. Він упорядкував церковний правопорядок, судівництво й літургію, ствердив вірність греко-католиків Апостольському Престолові. А загалом сприяв поживленню національного життя у церковно-релігійній та суспільно-політичній сферах¹⁹⁴.

Після синоду 1891 р. поживилося духовне і суспільно-політичне життя греко-католиків. Зусиллями церкви засновувались різні громадсько-релігійні структури: Місійне товариство св. Павла; Товариство допомоги бідним парафіям св. Петра; Інститут св. Йосафата для виховання молоді; благодійні організації Сестер Служебниць, які опікувалися дітьми і немічними. Розгортав діяльність Католицький русько-український союз на чолі з Олександром Барвінським. Його пресовим органом був популярний часопис «Руслан». Плідна діяльність церкви, зокрема митрополита Сильвестра Сембратовича отримала високу оцінку Апостольського Престолу. На урочистому відзначенні в Римі 300-ліття Берестейської Унії Папа Лев ХІІІ присвятив Українській церкві промову та іменував митрополита С. Сембратовича кардиналом¹⁹⁵.

Греко-Католицька церква вступила у ХХ ст. з вагомими

¹⁹³ ЦДДАУЛ. Ф. 358, оп. 2, спр. 4, арк. 1-7; спр. 10, арк. 1-2; Полек В. Духовна освіта на Прикарпатті. *Нова зоря*. 1991. Листопад. Ч. 33-34.

¹⁹⁴ Великий А. Г., ЧСВВ. З літопису християнської України. Т. VIII: ХІХ ст. Рим: Вид-во оо. Василян, 1976. С. 245-248.

¹⁹⁵ Пашук А. Українська церква і незалежність України. С. 222-223; Історія релігії в Україні. Т. 4. Католицизм. Київ, 2001. С. 353-371, 407.

досягненнями: втрата лідерства у процесах політичного націотворення не позбавила її ролі етнодуховного провідника католиків східного обряду Галичини і Закарпаття. Випробування попередніх століть засвідчили, що церква та її вірні готові включитися у визвольні змагання не лише за національно-культурні права, але й боротьбу за державність і соборність України.

ВНЕСОК У КОНСОЛІДАЦІЮ ДЕРЖАВНО-СОБОРНИЦЬКИХ СИЛ (ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТ.)

У перше десятиріччя нового століття галицькі українці зробили чималий поступ у всіх галузях суспільно-політичного, економічного й культурно-освітнього життя. Долаючи перешкоди австрійської влади, польської адміністрації розвивався український кооперативний рух. Розвиток кооперації задовольняв матеріальні потреби дрібних товаровиробників, зміцнював село і закладав економічний фундамент під національно-визвольний рух¹⁹⁶. Організатором антиалкогольного руху за участю священництва стало товариство «Відродження» (створене 1909 р.)¹⁹⁷.

Зростав авторитет Руського Педагогічного Товариства, яке у 1902-1910 рр. очолював греко-католицький священник Іван Чапельський (1858-1918)¹⁹⁸. Національну науку і культуру плекало Наукове товариство імені Шевченка у м. Львові. Під керівництвом М. Грушевського, І. Франка, В. Гнатюка Товариство згуртувало наукову і літературно-мистецьку еліту України¹⁹⁹. В її друкарні побачило світ й десятки книг релігійної тематики. Зусиллями галицької громадськості, зокрема й душпастирів, розвивалося українське шкільництво. Перед війною у краї діяло 6 державних і 15 приватних гімназій, 3 тисячі народних шкіл, а у Львівському університеті – 7 українських кафедр²⁰⁰.

Центральною постаттю Галичини першої третини ХХ ст. став митрополит ГКЦ Андрей Шептицький. 22 серпня 1892 р. з рук єпископа Юліана Пелеша він отримав священницький сан як о. Андрей, а вже 22 червня 1896 р. молодий доктор права і магістр новиків

¹⁹⁶ ЦДДАУЛ. Ф. 358, оп. 1, спр. 112, 125; Історія споживчої кооперації України. Львів, 1996. С. 103-109.

¹⁹⁷ Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у XIX – 30-х роках ХХ ст. Івано-Франківськ, 2001. С. 118-122.

¹⁹⁸ Товариство «Рідна школа»: історія і сучасність. Науковий альманах. Ч. 1. Львів, 2001. С. 168-169.

¹⁹⁹ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століття. Київ, 1996. С. 207.

²⁰⁰ Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2. Київ: Либідь, 1992. С. 434.

призначений ігуменом львівського монастиря св. Онуфрія, де розгорнув широку місійну діяльність. Наступного року його обрано секретарем протоігумена Галицької провінції Василіанського Чину і разом з о. Платонідом Філясом 1 травня 1897 р. засновує перший у краї релігійний місячник «Місіонар», якого справедливо нарекли Апостолом українського народу²⁰¹. Засновники часопису не обмежувалися релігійною тематикою, регулярно торкалися морально-сімейних та інших аспектів світського життя²⁰². У майбутньому «Місіонарем» постійно опікувався митрополит Андрей Шептицький, допомагав редакції матеріально, друкував на його сторінках Пастирські Листи.

2 лютого 1899 р. цар Франц Йосиф призначив 34-літнього Андрея Шептицького єпископом Станиславівської єпархії. Свою діяльність він розпочав з відвідувань парафій, у ході яких детально знайомився із життям селянства, вчив і сповідав, допомагав бідним, чим завоював любов і повагу вірних. 14-15 лютого 1900 р. А. Шептицького радо зустрічали вихованці української гімназії в м. Коломиї²⁰³. Його перший пастирський лист до духовенства і віруючих торкався актуальних проблем всього українського кліру і народу – закликав жити по християнських законах справедливості, єднатися, дбати про народну освіту, виховувати у молоді почуття обов'язку перед суспільством, самостійності, чесною праці²⁰⁴.

До 90-х рр. ХІХ ст. греко-католицьке духовенство не лише підтримувало, а й очолювало національний рух. Однак радикалізація національного руху і зростання антиклерикалізму у середовищі соціал-демократії, частини молоді інтелігенції спричинили інерцію певної частини духовенства до національного руху. Зокрема, новий (з 19 червня 1904 р.) Станиславівський єпископ Григорій Хомишин та його прихильники деякий час вважали, що церква повинна відмежуватися від визвольного руху²⁰⁵. Свою діяльність 37-річний єпископ Григорій Хомишин почав від реколекцій для духовенства, а також візитацій парохій, під час яких з успіхом проповідував і сповідав

²⁰¹ ЦДІАУЛ. Ф. 358, оп. 2, спр. 4, арк. 1-7; Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький. Календар 2004 р. / Упор. О. Гайова, відп. ред. о. Т. Янків. Львів, 2004. 26 с.

²⁰² Химка І.-П. Греко-католицька церква і національне відродження в Галичині 1772-1918. *Ковчег*. Львів, 1993. Ч. 3. С. 89.

²⁰³ Там само. С. 3-16.

²⁰⁴ Сапеляк А. Київська церква на слов'янському Сході. Буенос-Айрес; Львів, 1999. С. 107-108.

²⁰⁵ У цей день його висвятив на єпископа А. Шептицький. Див.: ЦДІАУЛ. Ф. 164, оп. 1, спр. 163, арк. 1 -40, ін.; оп. 2, спр. 204, арк. 1-25.

людей. Із капітули вивів прихильників москвофільства, добився асигнування урядових фондів для відкриття духовної семінарії у м. Станиславові (1907 р.). За його ініціативою у місті закуплено дві площі, на одній з яких вибудовано фешенебельне приміщення, де розмістився готель (нині «Дністер»), кінозал (нині Народний дім № 1), приватні помешкання, які здано в оренду. Задля розвитку національного капіталу став співфундатором Земельного Банку Гіпотечного²⁰⁶.

Зрозуміло, що на початку ХХ ст. митрополит Андрей Шептицький виступив проти такої, на його погляд хибної, позиції Григорія Хомишина щодо опосередкованої участі священнослужителів у національному русі. У новій політичній ситуації церква мала залишитися незалежною від національного руху, однак обов'язково підтримуючи його при умові виконання християнських засад моралі. У національній справі, підкреслював А. Шептицький, ніхто не має права діяти поза християнською етикою, оскільки зло не тільки не служить «чистій і священній справі народу, а й прямо шкодить їй»²⁰⁷. Саме тому у Пастирському посланні митрополита і єпископів до народу з приводу вбивства львівським студентом Мирославом Січинським 1908 р. галицького намісника польського графа Анджея Потоцького цей терористичний акт рішуче засуджувався²⁰⁸.

Андрей Шептицький обняв митрополичий престол на урочистій відправі 17 січня 1901 р. у Святоюрському соборі²⁰⁹. З його приходом, відзначають усі без винятку літописці, розпочалася нова доба в історії Греко-Католицької церкви. У той час вона мала 1 854 парафії і 2 934 тис. вірних²¹⁰. Митрополит А. Шептицький приділяв велику увагу проблемам духовенства. Він вбачав однією з причин занепаду церковного життя на зламі століть низький рівень освіти парохів, отже, насамперед прагнув «сформуванню фігури новітнього українського

²⁰⁶ Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин і питання українсько-польського порозуміння 1904-1939 рр. Івано-Франківськ, 2001. 71 с.; Єгрешій О. Взаємовідносини митрополита Андрея Шептицького і єпископа Григорія Хомишина. *Галичина*. 2001. № 5-6. С. 315-321; Пелехатий І. Я згину в тюрмі, а ви мусите жити... . *Нова зоря*. 1997. 25 березня.

²⁰⁷ Филипович Л. Митрополит Андрей (Шептицький) і Іларіон (Огієнко): проблема національної церкви. *Церква і соціальні проблеми. Енцикліка «Сотий рік»*. Львів, 1993. С. 189.

²⁰⁸ Спільне Пастирське послання митр. Андрея Шептицького та ін. єпископів до народу з приводу вбивства ц.-к. Намісника А. Потоцького з долученою інструкцією до духовенства. *Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали 1899-1944. Церква і суспільне питання*. Т. II. Кн. 1. Львів: Місіонер, 1998. С. 424.

²⁰⁹ Гайова О. Митрополит Галицький. *Український альманах 2001*. Варшава, 2001. С. 99-103; ЦДАУЛ. Ф. 358, оп. 2, спр. 4, 10.

²¹⁰ Химка Іван-Павло. Греко-католицька церква в Галичині в 1772-1918 роках. *Третій міжнародний конгрес українців*. Історія. Ч. I. Харків, 1996. С. 216.

священика.., виховання українського кліру, спроможного сповнити велику місію Української церкви»²¹¹. З цією метою він розбудовує духовні семінарії: 1901 р. реорганізував Львівську семінарію, студенти якої слухали лекції у Львівському університеті до заснування митрополитом 1928 р. Богословської академії; 1906 р. утворив Перемиську, а наступного року – Станиславівську духовні семінарії.

Чимало робилося для організаційної розбудови церкви. Зауважимо, що окрім галицьких Львівської, Перемиської та Станиславівської єпархії канонічні повноваження митрополита А. Шептицького Папою Пієм Х 1908 р. були поширені на греко-католицькі єпархії Великої України, Білорусії і Росії. Тобто він отримав патріаршу владу з правом призначати єпископів на великих просторах Сходу. Глава Української церкви чимало зусиль докладав унійній акції в Україні і Росії, вважав духовним завданням на засадах Берестейської Унії здійснити церковну злуку. Наприкінці 1886 р. він подорожує до м. Москви, де відвідав Троїцьку лавру. В листопаді 1887 р. А. Шептицький вперше відвідав м. Київ. 22 лютого 1908 р. відбув аудієнцію у Папи Пія Х з питань про повноваження католицьких священиків східного обряду в Російській імперії. У жовтні 1908 р. він знову таємно подорожує на Велику Україну, в Білорусію, Литву і Росію, закладає основи спільнот католиків східного обряду у м. Петербурзі та м. Москві²¹².

Піднесення галицького митрополита Апостольською Столицею до стану патріарха, відтак м. Львова як твердині Київського католицького православ'я суттєво зміцнило церкву й послабило позиції польського латинізму в Галичині. Відтак не зменшувалася її роль у національно-культурному поступі. У вирішенні пекучих давніх проблем галицьке духовенство на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким зробило вагомий внесок, особливо у розвитку народних шкіл. Духовенство тісно співпрацювало з «Рідною Школою». 20 червня 1909 р. А. Шептицький освятив бурсу Руського Педагогічного Товариства. За активної участі церкви досягнуто значних успіхів з розвитку культури, насамперед, на селі. З 1900 по 1914 р. у Галичині відкрито 2 000 нових читалень, 430 будинків «Просвіти» та Народних Домів. Всього ж у краї функціонувало

²¹¹ Сапеляк А. Київська церква на слов'янському Сході. Буенос-Айрес; Львів, 1999. С. 111.

²¹² ЦДАУЛ. Ф. 358, оп. 2, спр. 4, арк. 1-7; оп. 2, спр. 4, арк. 1-2; оп. 3р, спр. 113, арк. 1-50; Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький. Календар 2004 р. / Упор. О. Гайова, відп. ред. о. Т. Янків. Львів, 2004. С. 2-24.

2 664 бібліотеки та 2 944 читальні, очолювані здебільшого священиками²¹³. Греко-Католицька церква підтримувала широкомасштабні суспільні акції у справі заснування українського університету. Як митрополит, посол Галицького сейму і австрійської Палати Панів (з 1903 р.) 28 червня 1910 р. виступив з доповіддю щодо необхідності українського університету на 22-й сесії парламенту²¹⁴. 1913 р. вдалося домогтися цісарського декрету про відкриття університету.

Слід згадати про поступ національної культури та мистецтва, до яких спричинилися церква і особисто митрополит. Відомий галицький політик Лонгин Цегельський відзначив, що митрополит А. Шептицький був причетний до створення або фінансування таких закладів: Національний Музей, Народна Лічниця, Порадня Матерів, Сиротинець, Дяківська Бурса, Духовна Академія, Жіноча Гімназія Сестер Василянок, Бурса Рідної Школи, Малярська Студія, Школа ім. Грінченка, Школа ім. князя Льва, та ін.²¹⁵.

Митрополит А. Шептицький дбав про збереження та примноження культурно-мистецької спадщини краю, розвиток музейництва, книгодрукування, народного церковного будівництва. Церковний музей, заснований у грудні 1905 р. у м. Львові митрополитом Андреем Шептицьким, спершу розміщався в підсобних приміщеннях Собору св. Юра, а з 1911 р. у репрезентативному палаці (нині вул. Драгоманова, 42), що був закуплений його фундатором. Тоді ж митрополит призначив на потреби свого дітища, що містив унікальну колекцію прикарпатських ікон (зокрема, роботи Івана Рутковича і Йова Кондзелевича), річне фінансове забезпечення у сумі 18 000 корон (3 600 доларів). Навколо музею згуртувалися любителі мистецтва, відомі діячі науки і культури²¹⁶. До 1939 р. він мав 80 тис. експонатів, унікальну бібліотеку (30 тис. томів стародруків, книг і альбомів), організував 70 виставок, видав 16 томів наукових записок²¹⁷.

²¹³ ЦДАУЛ. Ф. 358, оп. 2, спр. 118, 119; Герасимович І., Терлецький О. Шкільництво в Галичині в другій пол. XIX і на поч. XX ст. *Енциклопедія українознавства*. Загальна частина. Т. 3. Мюнхен ; Нью-Йорк, 1949. С. 928-931; Rzemieniuk F. *Unici Polscy 1596-1946*. Siedlce, 1998. S. 139.

²¹⁴ Промова митрополита гр. А. Шептицького в парламенті вельмож 28 червня 1910 р. *Руслан*. 1910. Ч. 134; Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький. Календар 2004 р. / Упор. О. Гайова, відп. ред. о. Т. Янків. Львів, 2004. С. 2-24.

²¹⁵ Цегельський Л. Митрополит Андрей Шептицький. Львів: Місіонер, 1995. С. 46-47.

²¹⁶ *Літопис Національного музею у Львові*. 2000. № 1 (6). С. 5-10, 43.

²¹⁷ ЦДАУЛ. Ф. 358, оп. 2, спр. 122, арк. 1-20; Митрополит Андрей Шептицький. Матеріали та документи (1865-1944). 2-ге видання. За ред. Заборовського Я. Ю. Львів; Івано-Франківськ, 1995. С. 21.

У результаті потуг митрополита і галицької ієрархії Греко-Католицька церква напередодні Першої світової війни стала національно-духовною твердиною українства краю. Подаємо її організаційний стан у червні 1914 р.²¹⁸:

Єпархії	деканати	парафії	церкви	священики	віруючі
Львівська	53	754	1 308	886	1 335 977
Перемиська	41	629	1 320	826	1 252 492
Станиславівська	21	433	596	838	1 022 000
Всього	115	1 816	3 224	2 250	3 610 469

У стані піднесення було монаше життя. Чільне місце у ньому займав Чин св. Василя Великого, яким митрополит А. Шептицький постійно піклувався. Перед вибухом Першої світової війни він мав 16 монастирів у краї та дві заокеанські місії, нараховував двох ієрархів, 85 ієромонахів, 77 братів, 47 студентів, отже всього 211 ченців і 23 новики²¹⁹. З метою посилити місійну працю в краї й поліпшити теоретичний рівень підготовки священицтва, митрополит 1903 р. відродив давній Чин Студитів й особисто розробив новий монаший статут. Чин очолив брат митрополита Климентій Шептицький. Крім того, в серпні 1913 р. глава церкви запросив до місійної праці в Галичині, на Волині, Підляшші та Поліссі отців бельгійського ордену Редemptористів, які прийняли східний обряд²²⁰.

Зрозуміло, що митрополита Андрея хвилювала й проблема національно-політичної консолідації українців. Андрей Шептицький не робив різких заяв спрямованих проти того чи іншого напрямку, бо не бажав перенести політичний конфлікт у середовище церкви. Щоправда, відчувалося, що симпатії митрополита на боці УНДП. Андрей Шептицький взяв навіть участь у нарадах Ширшого Народного Комітету УНДП, запропонувавши посередництво в справі ліквідації розколу між українськими послами австрійської Державної ради від Галичини та Буковини. За посередництвом А. Шептицького в першій половині 1914 р. відбулися польсько-українські переговори в справі проведення сеймової виборчої реформи²²¹.

²¹⁸ Rzemieniuk F. Unici Polscy 1596-1946. Siedlce, 1998. S. 149.

²¹⁹ Ваврик М., ЧСВВ. Нарис розвитку і стану Василіанського Чина. XVII – XX ст. Рим, 1979. С. 65.

²²⁰ Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький. Календар 2004 р. / Упор. О. Гайова, відп. ред. о. Т. Янків. Львів, 2004. С. 17.

²²¹ ЦДІАУЛ. Ф. 358, оп. 1, спр. 74, арк. 1-2; Расевич В. Митрополит Андрей (Шептицький) і проблема

Незважаючи на формально проголошену рівність усіх католиків Австро-Угорської імперії, Греко-Католицька церква у порівнянні з Латинською, перебувала у пригнобленому становищі, бо була духовним репрезентантом народу, який протягом кількох століть позбавили національної державності, своєї еліти, навіть власної самосвідомості. Тому боротьба за зрівняння прав з латинським духівництвом було важливою складовою визвольного руху західних українців, провідником та ідеологом якого стало у першій половині XIX ст. греко-католицьке священництво.

Перша світова війна, що почалася 1 серпня 1914 р., стала переломним етапом у формуванні самостійницько-соборних ідей, на засадах яких розгортався український визвольний рух, як в Австро-Угорській, так і в Російській імперії. Ідеї державної незалежності та соборності глибоко проникали у національну свідомість українців, ставали програмою дій їх політичних організацій.

У цій складній геополітичній ситуації скоріше зорієнтувалися західні українці, які намагалися використати міждержавні протиріччя для досягнення загальнонаціональних устремлінь. 1 серпня 1914 р. у м. Львові створено Головну Українську Раду – міжпартійний політичний провід галичан. Для здійснення державно-політичних намірів Рада утворила Українську Бойову Управу, яка за дозволом офіційного Відня почала формування українського війська²²². У ті ж дні емігранти з Наддніпрянщини заснували у м. Львові позапартійний Союз Визволення України, який проголосив програму боротьби за самостійну українську державу, пов'язавши її реалізацію з воєнною поразкою імперської Росії²²³.

Греко-Католицька церква, яка підтримувала національно-політичні сили, з початком війни цілком поділяла концепцію перспективи утворення на руїнах Російської імперії незалежної соборної України. У спеціальному меморандумі до австрійського уряду «Про майбутній військовий правовий і церковний устрій російської України в очікуванні зайняття її австрійськими військами» від 15 серпня 1914 р. митрополит Андрей Шептицький накреслив план вирішення української проблеми після вступу австрійських військ на землі підросійської України. Митрополит передбачав відірвати

національно-політичної консолідації українців (1900-1918 роки). *Ковчег*. Ч. 2. Львів, 2000. С. 212-223.

²²² Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. Львів, 1990.

²²³ Патер І. Г. Союз визволення України. Львів, 2000.

українську церкву від російського церковного проводу, з-під влади Петербурзького Синоду. Пропонувалося також відродити інституцію гетьмана, запровадивши австрійські закони (із врахуванням пропорцій), що залучало б Україну в правовий європейський простір²²⁴. План реорганізації Української православної церкви не зачіпав канонічних основ ні Православної, ні Католицької Церков, а ставив її у ранг самоправних, автокефальних. На жаль, цей державотворчий план наддніпрянські соціалісти проігнорували. Відзначимо, що цей меморіал був віднайдений російською поліцією і представлений міністром внутрішніх справ Штюрмергом 27 липня 1916 р. царю Миколі Другому, який власною рукою на ньому зазначив: «Какой мерзавец!»²²⁵ 21 серпня 1914 р. митрополит Андрей Шептицький звернувся до кліру й вірних з Пастирським листом, в якому відзначив: мета Росії у цій війні – захопити Галичину й задушити український національний рух²²⁶.

Лояльна до офіційного Відня Греко-Католицька церква та її провід опинилися у ті дні в складному становищі через масові репресії польсько-австрійських властей проти українського населення краю. Під приводом боротьби з москвофілами десятки тисяч українців депортовано у концентраційні табори Талергоф, Гмінд, Терезієндштадт, Естергом. Зокрема, арештовано і вивезено в Талергоф 6 тис. українців, 1 767 з них померли. Повністю зруйновано Скнилівську лавру студитів у м. Львові²²⁷. З перших днів війни на прикарпатських теренах розгорілася широкомасштабна Галицька битва. Російські війська Південно-Західного фронту, завдавши відчутної поразки цісарським частинам, 3 вересня 1914 р. зайняли м. Львів, невдовзі вийшли на р. Сян та оточили могутню фортецю м. Перемишль, відтак окупували майже все Прикарпаття²²⁸.

Нова окупаційна влада розгорнула широкий наступ на громадське життя. Генерал-губернатор О. Бобринський видав указ «про заборону функціонування різного роду клубів, союзів і товариств та тимчасове закриття існуючих в Галичині учбових закладів, інтернатів і курсів, за

²²⁴ Меморандум митр. А. Шептицького «Про церковну організацію». *Церква і церковна єдність. Документи і матеріали*. Т. 1. Львів: Свічадо, 1995. С. 130-131.

²²⁵ Гайковський М. Сучасне і майбутнє України: думки і візії митрополита Андрея Шептицького. *Київська церква*. 2000. № 1. С. 43-46; Донесення працівника МВС Росії Штюрмерга. *Церква і церковна єдність*. С. 133.

²²⁶ Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни. *Львів. Історичні нариси*. Львів, 1996. С. 306. Байса Г. Монахи Студитського уставу. *Поступ*. 2000. 22 січня.

²²⁷ *Талергофський альманах*. Львів, 1935. Вип. 3. С. 138; Кугутяк М. Пам'яті жертв трагічних подій у Перемишлі і Синевідську восени 1914 року. *Галичина*. 2003. № 9. С. 134-144.

²²⁸ Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ ст. Київ, 1993. С. 56.

винятком учбових майстерень». Тож були закриті українські товариства, видавництва, газети, школи²²⁹.

Російська окупаційна влада прагнула нейтралізувати, а по можливості й ліквідувати й Греко-Католицьку церкву і повернути її вірних до структур російського православ'я. Уніатів вважали духовною опорою українського сепаратизму²³⁰. У програмі діяльності російської адміністрації в галузі церковної політики, яку підготувало петербурзьке «Галицько-руське благодійне товариство», викладалися конкретні пропозиції, наприклад, про те, щоб уніатські храми у місцевостях, де більшість зголоситься на православ'я – передати православним; ордени єзуїтів і василіян – ліквідувати, а митрополита Андрея Шептицького і єпископа Григорія Хомишина взагалі усунути від церкви²³¹. Для реалізації планів щодо повернення греко-католиків на православ'я до м. Львова в російському обозі прибуло 200 православних священників на чолі з уродженцем Тульщини архієпископом Волинським Євлогієм (Георгієвським)²³².

Але на шляху денационалізації церкви став митрополит Андрей Шептицький, який намагався звести нанівець наміри російських політиків, що готувалися до цієї духовної експансії не одне десятиліття, фінансово підтримуючи галицьких москвофілів²³³. 6 вересня 1914 р. в Успенській церкві митрополит виголосив проповідь, в якій виклав трагедію війни, закликавши львів'ян боронити віру перед наступом Московщини²³⁴. Через цей відвертий антиросійський виступ 18 вересня арештували митрополита, а 19 вересня 1914 р. й вивезли до Росії. Інтегрований 17 вересня 1916 р. у Спасо-Євфимівському монастирі м. Суздаля Андрей Шептицький перебував до лютневої революції 1917 р. Невдовзі після депортації митрополита були арештовані і вивезені єпископи Й. Боцян і Д. Яремко (помер 1916 р.), проректор Станиславівської духовної семінарії Є. Ломницький (помер на засланні 1915 р.) та більше

²²⁹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. Нью-Йорк, 1990. С. 527.

²³⁰ Великий А.Г., ЧСВВ. Світло і тіні української історії. Причинки до історії української церковної думки. Рим: вид. оо. Василян: 1969. С. 34.

²³¹ Там само. С. 35.

²³² Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни. *Львів. Історичні нариси*. Львів, 1996. С. 312; ЦДІАУЛ. Ф. 408, оп. 1, спр. 684, арк. 2-88.

²³³ Москвофільство: документи і матеріали / Вступна стаття, коментарі і матеріали О. Сухого; заг. ред. С. Макарчука. Львів, 2001. 236 с.; Сухий О. Від русофільства до москвофільства. Російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ столітті. Львів, 2003. С. 176-372.

²³⁴ Проповідь митр. Шептицького. *Церква і церковна єдність. Документи і матеріали*. Т. 1. Львів: Свічадо, 1995. С. 132-133.

півсотні парохів²³⁵. Незважаючи на активну протидію уніатству, нав'язати греко-католикам російське православ'я єпископу Євлогію та прибулому з м. Харкова єпископу Антонію не вдавалося²³⁶. Протягом десяти місяців російської окупації з 1 784 греко-католицьких парафій повністю або частково перейшли на православ'я лише 81, тобто чотири відсотки²³⁷.

Напередодні російської окупації протоігумен провінції Платон Філяс евакуював більшість монахів на захід, до Хорватії, Моравії і Австрії. Відтак Апостольський Престол призначив його Апостольським Адміністратором для українців-католиків, які у зв'язку з воєнними діями опинились за межами батьківщини²³⁸. Протоігумену вдалося розмістити галицьких василіян у хорватських монастирях, визволити священників із австрійських концтаборів Талергофа, Гмінду і Домб'є, зібрати 75 розпорошених студентів духовних семінарій і заснувати для них у моравському місті Кромержі василіянську духовну семінарію на чолі з ректором отцем Йосафатом Коциловським, відновити у м. Загребі видання «Місіонаря».

У перші ж дні війни протоігумен зібрав 62 ченців і розмістив їх у гірському кутку львівського Розточчя – Крехівському монастирі. Але наприкінці 1914 р. там залишилось лише семеро монахів, більшість мобілізували до цісарської армії, дехто подався на Захід, кількох депортували росіяни²³⁹. Готуючись до візиту Миколи II, у м. Перемишлі та навколишніх селах проводились жорстокі санаційні акції проти «мазепинців». Не витримавши наруги російських офіцерів, які вимагали переходу на православний обряд і навіть опечатали частину єпископської палати, 15 квітня 1915 р. помер Перемиський єпископ Констянтин Чехович. Саме тоді, нібито для збереження старовинних пам'яток на випадок знищення міста, член-кореспондент Російської Академії Наук Е. Шрумило нібито вивіз до м. Петрограда перемиську єпископську митру-корону Данила Галицького і прапор перемиського «Сокола».

Руйнування українських культурно-освітніх інституцій, переслідування католиків східного обряду й насильницьке навернення

²³⁵ Вивезене росіянами українське духовенство. *Нива*. Львів, 1916. Цвітень. Ч. 4. С. 262-264.

²³⁶ Великий А.Г., ЧСВВ. Світло і тіні української історії. Причинки до історії української церковної думки. Рим: вид. оо. Василіян: 1969. С. 36.

²³⁷ Там само. С. 36-37.

²³⁸ Назарко І. Київські і галицькі митрополити. Торонто: Вид-во ОО. Василіян, 1962. С. 174.

²³⁹ *Місіонар*. Ч. 3. 1920. С. 56-58.

їх на православ'я, а також репресивно-депортаційні акції (тільки через київські тюрми вивезено до Сибіру 12 тис. осіб), викликали протест християнської громадськості. Головна Українська Рада, Українська парламентська репрезентація, Союз Визволення України інформували європейське суспільство про насильницькі дії російської окупаційної влади, грубе порушення міжнародного права²⁴⁰. Про заснування СВУ (4 серпня 1914 р.) був добре поінформований А. Шептицький, який пообіцяв йому сприяння і підтримку²⁴¹. Окупаційну політику Росії в Галичині засуджували навіть відомі російські державні й церковні діячі, зокрема депутати Державної Думи П. Мілюков, О. Керенський, письменник В. Короленко, красноярський єпископ Никон²⁴².

Як відомо, в результаті Горлицької наступальної операції австро-німецьких військ у травні-червні 1915 р. російське військо залишило місто-фортецю Перемишль, Львів і майже всю Галичину²⁴³. Одразу ж відновили діяльність українські інституції, насамперед громадсько-політичні організації, видавництва, кооперативи, науково-освітні заклади. Поступово ліквідовувала руїну і духовні болі Греко-Католицька церква, якою управляв після депортації А. Шептицького станиславівський єпископ Григорій Хомишин. Найголовнішою проблемою був величезний брак священників. За підрахунками польського історика уніатської церкви Ф. Ржеменюка, під час російської окупації Галичини із 2 483 греко-католицьких священників 350 були інтерновані австрійськими властями, 350 перед вступом росіян відступили на Захід, 61 виїхали до Росії, 120 перейшли до православ'я, або співпрацювали з його структурами. Тож залишилося 1 572 діючих священників і взагалі кліру²⁴⁴. Слід відзначити, що кілька десятків священників в якості капеланів входили до складу фронтових українських полків і легіону Українських Січових Стрільців.

Як вже зазначалося, новітню добу визвольних змагань започаткував легіон Українських Січових Стрільців. Вагомий внесок у формування національно-патріотичних почуттів і високого морально-бойового духу стрільців і старшин робила Греко-Католицька церква. З перших днів заснування легіон став об'єктом її духовної опіки. У стрілецьких лавах діяли польові духовники отці

²⁴⁰ Патер І. Перемишль і Перемищина під час російської окупації у березні-червні 1915 року (за матеріалами ЦДДА України у Львові). *Перемишль і Перемиська земля протягом віків*. Перемишль; Львів, 1996. С. 166-167.

²⁴¹ Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914-1920). Київ, 2003. С. 46-47.

²⁴² Федорів Ю. Історія церкви в Україні. Торонто, 1967. С. 350; *Русские ведомости*. Москва, 1916. 11 сентября.

²⁴³ Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни. *Львів. Історичні нариси*. Львів, 1996. С. 315.

²⁴⁴ Rzemieniuk F. *Unici Polscy 1596-1946*. Siedlce, 1998. S. 143-144, 151-152.

А. Пшепюрський, М. Їжак, Ю. Фацієвич, у лічниці – отець П. Боднар. 27-28 жовтня 1917 р. запальні частини Легіону УСС – Кіш і Вишкіл у с. Розвадові, що на Львівщині – відвідав митрополит Андрей Шептицький, який урочисто освятив прапор Українських Січових Стрільців, з вишитими на ньому гербами м. Києва і Галичини²⁴⁵. Лише 1915 р. греко-католицькими капеланами на фронті створено 226 польових каплиць. Широкою популярністю серед вояків користувався релігійний часопис «Місіонар», який публікував послання ієрархів церкви, статті духовно-інтелектуального змісту, а також світові та теренові повідомлення, зокрема, про визволення заходами Папи Бенедикта XV з російської неволі всіх військовополонених-інвалідів, заснування у м. Львові дитячого притулку «Український Сирітський Захист»²⁴⁶.

Визволення Андрея Шептицького із заслання у березні 1917 р. стало могутнім імпульсом для національно-організаційного зміцнення церкви. Вже в перші дні на волі він прибув до м. Петрограду, зустрівся з О. Керенським, П. Мілюковим, а також членами Української Національної Ради для з'ясування політичної та церковно-релігійної ситуації після падіння царату. А на прийомі у голови Тимчасового уряду Ю. Львова добився офіційного визнання Греко-Католицької церкви та зрівняння її в правах з католицькою в Росії. Наприкінці квітня 1917 р. у м. Києві провів переговори з діячами Центральної Ради М. Грушевським і С. Русовою щодо проблем церкви і національно-державних перспектив. Візит митрополита актуалізував питання життєдіяльності Греко-Католицької церкви в УНР та її вкладу у визвольні змагання.

Зауважимо, що релігійно-церковна діяльність митрополита постійно спрямовувалася на поширення сфери впливу Греко-Католицької церкви у Росії, де було сотні тисяч переселенців і військовополонених із Галичини. Саме через неї і пропонувалося здійснити об'єднання церков Заходу і Сходу. Ідеї екуменізму лягли в основу роботи проведеного ним у м. Петрограді 19-31 травня 1917 р. синоду Російської Греко-Католицької церкви, на якому іменовано екзархом монаха-студита Леоніда Федорова. Тоді ж у м. Києві він заклав католицький Апостольський вікаріат для всієї України на чолі

²⁴⁵ Якимович Б. Збройні Сили України. Нарис історії. Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1996. С. 84; ЦДІАУЛ. Ф. 408, оп. 1, спр. 566, арк. 1-3.

²⁴⁶ *Місіонар*. 1918. Ч. 5. С. 67-68; ЦДІАУЛ. Ф. 408, оп. 1, спр. 321, арк. 2-30.

з о. Михайлом Цегельським. Після невдалої спроби пробратися через фронти до м. Риму 10 вересня 1917 р. митрополит Андрей Шептицький повернувся до м. Львова, де його урочисто зустріли миряни. Перші після повернення Пастирські листи митрополита орієнтували клір на самовіддану працю для відродження зруйнованих війною церковних структур, виховання у згорьованих людей почуття любові до рідної землі, свого народу і рідної мови²⁴⁷.

Національно-державницька позиція А. Шептицького проявилася також у його підтримці Брест-Литовського договору від 9 лютого 1918 р. У промові в м. Відні в Палаті Послів 28 лютого 1918 р., відстоюючи право народів на державно-політичне самовизначення, А. Шептицький подякував австрійському урядові за розуміння українських прагнень й підтримав право на самовизначення Східної Галичини²⁴⁸. Спільно з українськими послами він домагався ратифікації австрійським парламентом Брестського договору, відділення українських земель від польських і надання їм національно-культурної автономії. Коли ж Відень зігнував вимоги українців, митрополит підтримав парламентську репрезентацію скликати у м. Львові представницьку Конституанту, що мала вирішити політичні перспективи українських земель поліетнічної імперії Габсбургів.

Восени 1918 р. могутні хвилі національно-визвольного руху розрушили Австро-Угорську імперію, і на її уламках утворилися незалежні Польща, Угорщина, Чехословаччина, Югославія. 18-19 жовтня у м. Львові відбулася Конституанта – представницьке зібрання близько 500 українських громадсько-політичних і релігійних діячів, яке обрало Українську Національну Раду й проголосило на українських етнічних землях Австро-Угорщини відродження незалежної Української держави. Велелюдне віче на майдані біля собору св. Юра 20 жовтня одностайно схвалило рішення щодо суверенітету українських земель²⁴⁹. Греко-Католицька церква рішуче підтримала державотворчі ухвали Конституанти. Її владики митрополит А. Шептицький, єпископи Г. Хомишин і

²⁴⁷ ЦДІАУЛ. Ф. 408, оп. 1, спр. 572, арк. 1; *Місіонар*. 1918. Ч. 5. С. 68; Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради). Київ: Либідь, 1997. С. 85-89; Дорошенко Д. Арест и ссылка митрополита А. Шептицького. *На чужой стороне*. Прага, 1925. Вып. XII. С. 160-166; Лотоцький О. Сторінки минулого. Т. 3. С. 376-379; Грушевський М. Споми́ни. Київ. 1989. № 9. С. 131; Шевців Іван, о. Збірник. Статті, доповіді, промови. Львів: «Свічадо», 1996. С. 67.

²⁴⁸ Красівський О. За українську державу і церкву. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1995. С. 8-9.

²⁴⁹ Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Т. 1. Івано-Франківськ, 2001. С. 184-203; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1995. С. 28-29.

Й. Коциловський і майже два десятки священиків були обрані до Національної Ради й активно включилися у її законотворчий процес.

Греко-католицьке духовенство вітало проголошення незалежної Української Народної Республіки в січні 1918 р., взяло активну участь у Листопадовій національно-демократичній революції 1918 р. та розбудові Західно-Української Народної Республіки, яка була уконституйована тимчасовим основним законом від 13 листопада 1918 р.²⁵⁰. Папа Бенедикт XV пильно стежив за національно-демократичними революціями у Центрально-Східній Європі. Вже на початку листопада 1918 р. він розпорядився нунцію у м. Відні ввійти «у приязні відносини з різними націями Австро-Угорської імперії, що тепер створили незалежні держави»²⁵¹. Загалом державне будівництво у молодій республіці йшло швидкими темпами. 9 листопада 1918 р. сформовано уряд, у якому посаду державного секретаря віросповідання зайняв Олександр Барвінський. Згідно з Тимчасовим Основним законом ЗУНР низовими органами влади стали повітові комісари із складу повітових Національних Рад, у діяльності яких брали участь священики²⁵².

У першій декаді листопада 1918 р. священики ввійшли до виконавчих і представницьких органів української адміністрації. Була досить питома вага духовенства у повітових радах. Зокрема, у складі Косівської повітової ради із 25 членів було 4 священики, Радохівської – з 5 осіб 2 священики. Зауважимо й те, що кожен сьомий член Національної Ради ЗУНР (14 %) був також священиком²⁵³. Немало заангажовувалось і в партійно-політичну діяльність. Зокрема, багато священиків поділяли державно-політичні позиції правлячої Української національно-демократичної партії, на надзвичайному з'їзді якої 28-29 березня 1919 р. у м. Станиславові серед 139 делегатів було 20 священиків. З'їзд декларував необхідність у державі свободи совісті та віросповідань, рівноправності релігійних конфесій та їх внутрішню самоуправу²⁵⁴.

²⁵⁰ Лебедович І. Полеві духовники Української Галицької Армії. Вінніпег, 1963. С. 31.

²⁵¹ Хома І. Апостольський престіл і Україна 1919-1922. Рим, 1987. С. 6-7.

²⁵² Лужницький Г. Українська церква між Сходом і Заходом. Філадельфія: Провідіння, 1954. С. 544; Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад-грудень 1918 року). *Україна модерна*. Львів, 1999. Число 2-3. С. 132-193.

²⁵³ Павлишин О. Соціально-політичний портрет українського проводу Галичини та Буковини в революції 1918-1919 років. *Україна модерна*. Вип. 4-5. Львів, 2000. С. 187-245; Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Т. 1. С. 286-366, 410-411, 466-516, 445-550.

²⁵⁴ Кугутяк М. Історія української націонал-демократії 1918-1929. Т. 1. С. 120-122; Т. 2. С. 105-116; Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Київ: Український письменник, 1993. С. 381.

Як відомо, А. Шептицький користувався великим авторитетом й на Великій Україні. Директорія УНР обговорювала не тільки проблему Злуки УНР і ЗУНР, але й проект формування нового Київського патріархату, що, на думку В. Винниченка, міг би очолити А. Шептицький. Власне 19 грудня 1918 р. міністр закордонних справ ЗУНР Лонгин Цегельський зустрівся у м. Києві з головою Директорії УНР, з яким обговорено долю галицького митрополита, що фактично був інтернований поляками у Святоюрському соборі²⁵⁵.

Незважаючи на те, що після падіння м. Львова 22-23 листопада 1918 р. Андрея Шептицького конфінували у митрополичій палаті (фактично, інтернували) він продовжував відстоювати інтереси ЗУНР і церкви. За його дорученням Станиславівський єпископ Григорій Хомишин звернувся до мирян з Пастирським листом митрополита, у якому розпорядився всім священикам згадувати в Святих Літургіях президента Національної Ради ЗУНР Євгена Петрушевича, Українську державу, її уряд і Галицьку армію²⁵⁶. Митрополит відмовився підтримувати будь-які стосунки з окупаційною адміністрацією м. Львова, а невдовзі й архиєпископом латинського обряду Юзефом Більчевським через його шовінізм та підтримку мілітарних дій у краї²⁵⁷.

До Галицької армії, її бойових груп, куренів, Окружних військових команд добровільно прийшли або були запрошені комендантами десятки священиків-патріотів, які стали польовими духівниками (капеланами). Інші добровільно обслуговували фронтові частини та установи запілля, насамперед шпиталі. Польові духовники Галицької армії перейняли і примножили традиції капеланів легіону Українських Січових Стрільців та українських полків доби світової війни²⁵⁸. Зауважимо, що з усіх військових формацій доби визвольних змагань України 1914-1923 рр. інститут польових духівників упроваджено лише в Галицькій армії, яку сучасники вважали найбільш боєздатною. Її особовий склад відзначався високими морально-бойовими якостями й дисципліною. До цього спричинила діяльність військового духовенства й християнська релігійність особового

²⁵⁵ Цегельський Л. Від легенд до правди. Львів, 2003. С. 181-186; Володимир Винниченко та ідея українського патріархату. *Нова Зоря*. 1993. Жовтень. Ч. 35-36.

²⁵⁶ Цвенгрош Густав. Національно-державницькі погляди митрополита Андрія Шептицького й польсько-українська війна 1918-1919 рр. *Україна-Польща: Історична спадщина й суспільна свідомість*. Матеріали конференції. Київ: Либідь, 1993. С. 178.

²⁵⁷ Футулуйчук В. Служба преподобництва УГА. *Українські варіанти*. 1999. № 1-2. С. 70-73.

²⁵⁸ Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. Львів, 1998. С. 188-189.

складу. В армії існувала чітка організаційна система польового духівництва, яке очолював Преподобник військового міністерства, недавній капелан Легіону УСС отець Микола Їжак. У складі штабів армії та корпусів створено референтури духівництва, яким підпорядковано відділи духівників бригад, що обслуговували стрілецькі курені та сотні, інші підрозділи²⁵⁹.

Значною подією греко-католицького духовенства став з'їзд у м. Станиславові 7-8 травня 1919 р., скликаний за дорученням митрополита (який залишався у блокованому м. Львові) єпископом Григорієм Хомишиним. З'їзд закликав духовенство і вірних самовіддано працювати й захищати незалежність ЗУНР у боротьбі з ворогами, надіслав вітання воякам Галицької армії²⁶⁰. Духovenство також звернулося з меморіалом до Апостольської столиці, в якому осудило «поведення римо-католицького (польського) духовенства на Волині, Холмщині і в занятих частинах ЗОУНР»²⁶¹.

Українсько-польська війна закінчилася поразкою ЗУНР, уряд і армія якої відступили за р. Збруч і поєднали свою долю з Українською Народною Республікою. 25 червня 1919 р. Вища Рада Паризької мирної конференції санкціонувала окупацію Східної Галичини Польщею. Розпочалася дипломатична боротьба за відновлення незалежності республіки. У краї розгорнулися масові репресії проти греко-католицького духовенства. Окупаційні власті продовжували утримувати в ізоляції А. Шептицького й не дозволили йому зустрітися з Ю. Пілсудським, коли глава Другої Речі Посполитої в червні 1919 р. відвідав м. Львів. Зрештою, митрополиту вдалося передати Ю. Пілсудському листа з клопотанням звільнити близько тисячі заарештованих та інтернованих священиків²⁶².

У серпні 1919 р. А. Шептицький спільно з єпископами Григорієм Хомишиним і Йосафатом Коциловським провели у м. Перемишлі спільну нараду й звернулися з пастирським листом до кліру й вірних, в якому засуджувалася війна, висловлювалося співчуття полеглим за волю України і віра у майбутню перемогу. Але ситуація у краї була дійсно важкою. Лихоліття війни завдали величезної шкоди

²⁵⁹ Вісник Державного Секретаріату Військових Справ. 1919. Ч. 6. С. 6.

²⁶⁰ Шах С. Вступне слово. Лебедович І. Полеві духовники Української Галицької Армії. Вінніпег, 1963. С. 19.

²⁶¹ Кугутяк М. Історія української націонал-демократії 1918-1929. Т. 1. Київ; Івано-Франківськ, 2002. С. 132-133.

²⁶² Кривава книга. Дрогобич: Відродження, 1994. С. 75; Делятинський Р. І. Становище та діяльність духовенства станіславівської єпархії УГКЦ в 1919-1920 рр. *Вісник Прикарпатського університету*. Історія. Вип. VII. Івано-Франківськ, 2003. С. 69-77.

українському народові і його церкві²⁶³. До грудня 1919 р. під домашнім арештом у митрополичих палатах перебував і Андрей Шептицький. Усвідомлюючи великий авторитет владики серед краян та у Ватикані, польська влада намагалася усунути його з митрополичого престолу і загалом з м. Львова. Варшава пропонувала Папі відкликати А. Шептицького до Риму, або перевести до Північної Америки. Водночас польські ксьондзи і преса інспірували широкомасштабну акцію з метою скомпрометувати митрополита. Станиславівський воєвода Юристовський, зокрема, видав розпорядження повітовим старостам збирати матеріали, «які звинувачували б Митрополита Шептицького в антипольській діяльності»²⁶⁴.

Як відомо, згідно з Ризьким договором до складу Другої Речі Посполитої ввійшли великі території заселені українцями. За підрахунками львівського етнологіста Степана Макарчука, у Польщі на початку 1920-х рр. проживало 4 686 тис. українців. Більшість їх заселяли Львівське, Тернопільське, Станиславівське воєводства та Волинь (3 920 тис.)²⁶⁵. Всупереч міжнародним угодам щодо Галичини, польський уряд здійснював на її землях жорстку окупаційну політику, прагнув винищити українські інституції, асимілювати населення шляхами його колонізації. У Східну Галичину переселено близько 200 тис. поляків-колоністів, здебільшого колишніх військовиків, які витісняли українців із прикордонних теренів, багатьох повітових міст²⁶⁶.

Повоєнні роки стали черговим випробовуванням для Греко-Католицької церкви. Після повернення з трьохрічної поїздки в Європу і Америку, де митрополит Андрей Шептицький намагався відстояти права західних українців на національно-державне самовизначення, зустрів руїну духовних святинь, втрату кліру й віруючих внаслідок воєнних дій. В цих умовах для відродження і піднесення церкви та розбудови національного життя він вважав головним завданням консолідацію національно-патріотичних сил. Його Пастирське послання до духовенства й вірних від 12 липня 1923 р. закликала до

²⁶³ Хома І. Апостольський престіл і Україна 1919-1922. Рим, 1987. С. 51.

²⁶⁴ ЦДДАУЛ. Ф. 358, оп. 1, спр. 32, арк. 154; Ф. 408, оп. 1, спр. 7, арк. 1-7; спр. 49, арк. 1-3, спр. 579, арк. 2-20.

²⁶⁵ Макарчук С.А. Етносоціальне розвиток і національні відносини на західноукраїнських землях в період імперіалізму. Львів: Вища школа, 1983. С. 111.

²⁶⁶ Заборовський Я. Ю. Митрополит Андрей Шептицький. Нарис про життя і служіння церкві та народові 1865-1944. *Митрополит Андрей Шептицький. Матеріали та документи*. 2-ге вид. Львів; Івано-Франківськ: Олір, 1995. С. 42.

єдності і солідарності²⁶⁷. Польська адміністрація зустріла митрополита вкрай вороже, намагалася навіть не пустити його до м. Львова, два місяці протримавши під арештом у м. Познані. Вважалося, що він дестабілізує політичне і релігійне життя, є непримиренним ворогом відродженої Польщі, сприяє посиленню «шовіністичного українського націоналізму» й загостренню стосунків між українцями й поляками²⁶⁸.

Після 1923 р. чимало галицьких політиків і громадських діячів поступово переконувалися, що у даній ситуації українству слід боротися за національні інтереси, опираючись на польську політичну і правову системи. Зауважимо, що урядова постанова від 26 вересня 1922 р. про самоврядування Львівського, Тернопільського і Станіславівського воєводств декларувала певні права для українців: передбачала створення повноважних українських сеймиків, гарантувала українцям участь у адміністративних структурах, рівноправність Греко-Католицької і Латинської Церков, української і польської мов, відкриття українського університету. Слід відзначити, що подібні постанови, зокрема Конкордату 1925 р. між Апостольським Престолом і Польщею щодо УГКЦ, декларувалися й пізніше, але зазвичай не виконувалися²⁶⁹.

Більшість дослідників новітньої історії України відзначають, що у міжвоєнне двадцятиріччя остаточно викристалізувався національний характер Греко-Католицької церкви. Під керівництвом митрополита А. Шептицького діяли 16 єпископів, у Галичині УГКЦ нараховувала в 1920-х рр. 128 деканатів і 1 907 парафій, де працювали 2 298 священиків²⁷⁰. Крім того, церква мала єпархії в Закарпатті й за океаном. Щоправда, 10 лютого 1934 р. ватиканська Конгрегація східних церков, без попередження А. Шептицького, але за домовленістю з Бельведером, встановила Апостольську адміністрацію для Лемківщини. Нова структура була повністю перепідпорядкована безпосередньо Ватикану, що зміцнило там позиції Римо-Католицької церкви і призупинило процес етнічної ідентифікації лемків²⁷¹. Діяльність митрополита А. Шептицького і духовенства скеровувалася

²⁶⁷ Шептицький А. Пастирське послання. *Церква і суспільне питання*. Т. 2. К. 1. Львів: Місіонер, 1998. С. 212-215.

²⁶⁸ Rzemieniuk F. *Unici Polscy 1596-1946*. Siedlce, 1998. S. 195-203.

²⁶⁹ ЦДДАУЛ. Ф. 358, оп. 3, спр. 63, арк. 2-8; Стемпень С. Поляки і українці в II Речі Посполитій і спроба діалогу. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Київ: Либідь, 1993. С. 212; Історія релігії в Україні. Т. 4. Католицизм. С. 403.

²⁷⁰ Prus Edward. *Wtadyka Świętojurski*. Warszawa, 1985. S. 76-77.

²⁷¹ Стоколос Н. Проблема етнічної і конфесійної ідентифікації лемків. *Етнос і релігія: теорія і контекст сьогодення*. Збірник наукових праць. Київ, 1998. С. 18-19.

на поглиблення впливу церкви в сфері громадсько-політичного і культурно-освітнього життя краю. Церква утримувала свої парафіяльні бібліотеки, народні хори, аматорські театри, фольклорні гуртки. Греко-католицькі священники працювали також в інших масових організаціях і товариствах, таких як «Просвіта», «Рідна школа». Розгорнули місійну апостольську працю чернечі Чини, насамперед Василяни. Міцніли зв'язки з кооперацією²⁷².

Усвідомлюючи великий вплив на краян християнської літератури, церковні ієрархи на чолі з А. Шептицьким велику увагу приділяли праці релігійних видавництв. Найбільшим книговидавничим центром залишалося Василянське видавництво, де виходив популярний часопис «Місіонар» (наклад 50 тис. примірників)²⁷³. Кожна єпархія видавала власні «Вісники», великою популярністю користувалися релігійні журнали «Нива», «Богословія», «Дзвони», «Правда», часописи «Мета», «Нова Зоря», «Бескид», «Христос – наша сила» та багато інших²⁷⁴. Хоча у деяких виступах митрополит А. Шептицький заявляв про невтручання церкви у політику, ситуація змушувала УГКЦ співпрацювати з національно-демократичним політикумом, зокрема УНТП, згодом – УНДО, а з часом творити свої партії²⁷⁵.

4 серпня 1925 р. з ініціативи Г. Хомишина, С. Томашівського, О. Назарука, отця Т. Галущинського, отця В. Скрутеня утворено Українську християнську організацію (УХО), яка стояла на позиції національної демократії, обстоювала автономію Галичини, пропагуючи монархічні концепції В. Липинського. Головне завдання організації – поширення культури і освіти та «виховання нашого народу на релігійно-моральних основах католицької церкви»²⁷⁶. Щоправда, лави нової структури зростали повільно: 1927 р. УХО налічували лише 600 осіб, з них 381 священник²⁷⁷. У рамках організації влітку 1934 р. засновано мережу читалень «Скала», чисельність яких

²⁷² Крутій-Вігоринський І. Друкарня оо. Василян. *Жовківщина*. Т. 2. Жовква; Львів; Балтимор. 1995. С. 195; Дрогомирецька Л. Греко-католицьке духовенство Галичини в українському кооперативному русі (1920-1939 рр.). *Вісник Прикарпатського університету*. Вип. VII. Історія. С. 77-89.

²⁷³ *Жовківщина*. Жовква; Львів; Балтимор. 1994. Т. 1. С. 155,167-169; Т. 2. С. 56-61, 190-197; Т. 3. 1997. С. 320-324.

²⁷⁴ *Діло*. 1926. 6 жовтня.

²⁷⁵ Федунків Зеновій-Роман. Греко-католицьке духовенство в просвітніх змаганнях галицьких українців. *Нова зоря*. 1993. Грудень. Ч. 40.

²⁷⁶ Нарис історії Станіславівської дієцезії. *Нова Зоря*. 1926. 28 квітня.

²⁷⁷ Єгрішій О. Григорій Хомишин і український націоналізм. *Питання історії України*: 36. наук, статей. Чернівці, 2002. Т. 5. С. 101-104; Єгрішій О. Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність єпископа Григорія Хомишина (1904-1945 рр.) Автореферат дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук. Івано-Франківськ, 2003. С. 11.

1937 р. досягла 289 з кількістю 14,3 тис. членів²⁷⁸. Друкованим органом партії 1926 р. став часопис «Нова Зоря». Лояльна щодо польської держави, партія виступала за автономію українських земель і деякий час співпрацювала з УНДО. Утім, націонал-демократи постійно піддавали критиці латинізаційні обрядові нововведення (зокрема, запровадити целібат) Г. Хомишина і Й. Коциловського, що охолодило відносини вказаних єпископів і УХО з УНДО²⁷⁹.

У ході Католицької Акції зусиллями А. Шептицького восени 1930 р. засновано ще одну клерикально-консервативну партію – Українську католицьку народну партію (з 1932 р. – Українська народна обнова). Її головою був І. Волянський, а неофіційним опікуном Г. Хомишин. Нова партія вимагала національно-територіальної автономії для українських земель у складі Польщі. Однак і вона не зуміла розгорнути партійну мережу і не провела жодного партійного з'їзду. Водночас лідери партії брали участь в консолідаційних заходах, спрямованих на об'єднання українського націоналізму в ході організації скликання Всеукраїнського національного конгресу (1933-1936). На виборах до вищих законодавчих органів Польщі (1935, 1938) за згодою уряду і домовленістю з проводом УНДО висувала кандидата на посла сейму та сенатора²⁸⁰. Тоді ж, а саме 1 січня 1931 р., на протипагу Г. Хомишину митрополит А. Шептицький ініціює створення Українського Католицького союзу²⁸¹. У такий спосіб ієрархи церкви фактично висловлювали певне невдоволення політикою окремих провідників УНДО, зокрема його компромісом з УСРП і УСДП, а заодно прагнучи посилення власної політичної ролі. Видавав тижневик «Мета» з додатком «Христос – наша сила», літературно-науковий щомісячник «Дзвони» (1931-1939, голова редколегії Й. Сліпий)²⁸².

Широкомасштабна Католицька акція 1930-х рр. сприяла зміцненню церковних структур, їх зв'язкам з найвіддаленішими парафіями. Як відомо, поштовхом Акції стала енцикліка Папи Пія XI 1922 р., написана під враженням світової війни і соціальних

²⁷⁸ ЦДІАУЛ. Ф. 201, оп. 46, спр. 2626, арк. 59; Ф. 358, оп. 1, спр. 42, арк. 1-7.

²⁷⁹ УХО та її завдання. *Наші вісті*. 1925. Ч. 1. С. 5-6; ЦДІАУЛ. Ф. 408, оп. 1, спр. 592, арк. 1-20; Стемпень С. Між окциденталізацією та візантинізацією: проблема обрядової ідентичності Греко-католицької церкви в Речі Посполитій міжвоєнного періоду. *Ковчег*. Львів, 2003. Ч. 4. С. 86-99.

²⁸⁰ Швагуляк М. Українська католицька народна партія. *Довідник з історії України*. Київ, 2002. С. 921.

²⁸¹ Роль і місце мирян в церкві. *Інформаційний бюлетень*. Львів, 1998. С. 21; *Діло*. 1930. 26 квітня.

²⁸² Швагуляк М. Християнський католицький союз. *Довідник з історії України*. Київ, 2002. С. 964-965.

революцій, проявів шовінізму і войовничо-атеїстичного комунізму. У ній визначався великий потенціал мирян у прагненні до миру і свободи. Розгортання Католицької Акції відбувалось в несприятливих умовах. Улітку 1930 р. зусиллями ОУН проведено широкомасштабну саботажну кампанію, в ході якої здійснено щонайменше 2 200 терористичних виступів, підпалів маєтків поміщиків і осадників, нападів на поліцейські постерунки, осередки «Стшельців»²⁸³. У відповідь влада кинула на українські села загони жандармерії і військові частини. В основі «пацифікації» лежав принцип колективної відповідальності.

Поліцейські звіти фіксували конфіскацію у священників «антипольських» видань, преси і листівок УВО-ОУН, а у багатьох парафіян – зброю²⁸⁴. Ієрархи Греко-Католицької церкви засуджували як саботажні акції, так і масові військово-політичні репресії влади. Митрополит А. Шептицький виїжджав до м. Варшави, але керівництво Польщі на чолі з Ю. Пілсудським відмовили йому в аудієнції. Тоді спільно з єпископами він звернувся листом до Папи Пія XI. Справа Галичини обговорювалась навіть у Лізі Націй²⁸⁵. Міжнародний резонанс «пацифікації» посилив прагнення українства до консолідації національних сил, чому й мала сприяти Католицька Акція, під керівництвом комітету на чолі з єпископом Іваном Бучком. Насамперед активізувалась діяльність масових релігійних згромаджень. Вже через рік Апостольство Молитви об'єднало більше 100 тис. галичан, а 229 Марійських організацій – 17 тисяч. Визначною подією Акції стало утворення за ініціативою митрополита Католицької Акції Української Молоді (КАУМ) з метою виховання юнацтва у християнському і національно-патріотичному дусі²⁸⁶. Утворення КАУМ проголошено 7 травня 1933 р. на урочистому зібранні у м. Львові 60 тис. юнаків і дівчат усієї Галичини, за участю митрополита А. Шептицького²⁸⁷. До лав молодіжної організації ввійшли «Луги» (близько 47 тис. членів; 1937 р.), Пласт (6 тис.; 1930 р.), Ліга Українських Студентів та інші згромадження, які знаходилися

²⁸³ Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Івано-Франківськ, 1993. С. 183.

²⁸⁴ ДАЛО. Ф. 121, оп. 3, спр. 630, арк. 11-15; ЦДІАУЛ. Ф. 358, оп. 8, спр. 44, арк. 34; Rzemieniuk F. Unici Polscy 1596-1946. Siedlce, 1998. S. 208-209; Швагуляк М. «Пацифікація». Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українське суспільство. Львів, 1993. С. 10-33.

²⁸⁵ Два документи Ватикану в справі пацифікації. *Діло*. 1931. 4 червня.

²⁸⁶ Роль і місце мирян в церкві. Інформаційний бюлетень. Львів, 1998. С. 23.

²⁸⁷ Там само.

під впливом Греко-Католицької церкви²⁸⁸. 1934 р. керівним органом Католицької Акції став Генеральний Інститут, який видавав журнал «Католицька Акція».

Провід Греко-Католицької церкви пильно слідкував за подіями у радянській Україні, де розгорталася масові репресії і терор проти свідомого українства. Релігійні часописи постійно інформували про страшну руїну церкви у сталінській імперії, арешти і заслання у Соловецькі концтабори митрополита В. Липківського, дванадцяти єпископів і кількості священників²⁸⁹. Преса викривала злочини сталінського режиму проти власного народу, наголошувала, що більшовизм та комунізм – найбільші вороги суспільства. Широкого розголосу набув голодомор у радянській Україні. У м. Львові в грудні 1932 р. політичні і церковні діячі розглядали питання про голод, який насувався на Україну і мали намір вислати туди спеціальну комісію. 24 липня 1933 р. митрополит А. Шептицький разом з усіма єпископами церкви оприлюднили сповнене тривоги за долю українського народу Звернення «В справі подій на Великій Україні до всіх людей доброї волі»²⁹⁰. Часопис «Місіонар» у ті дні помістив редакторську статтю отця Р. Криницького «Немає слів...», у якій говорилося, що верховоди Кремля «40-мільйонну націю планово винищують голодом»²⁹¹. Зауважимо, що ієрархія УГКЦ увійшла до створеного спільно з громадсько-політичними діячами Галичини Громадського Комітету рятунку України, який зібрав пожертви для голодуючих, але радянський уряд їх не прийняв.

Галицький політик з тривогою спостерігав за конфесійно-етнічними трансформаціями на Закарпатті, що перебувало у складі Чехословаччини. Власне там з ініціативи й за активного втручання російських білоемігрантів, яких підтримував чеський уряд, у 1920-х рр. розгорнуто активну агітацію за перехід до православ'я. Офіційна Прага з чисто політичних міркувань намагалася ослабити вплив Греко-Католицької церкви, роз'єднати релігійно і національно місцеве населення в поліетнічному (угорці, румуни, словаки та ін.) середовищі²⁹².

²⁸⁸ Трофим'як Б. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з поч. 30-х рр. XIX ст. до 1939 р.). Київ, 1997. С. 162-164, 250-256; Вацеба О. Нариси з історії західноукраїнського спортивного руху. Івано-Франківськ, 1997. С. 124-130.

²⁸⁹ *Місіонар*. 1926. Ч. 11. С. 242; ЦДАУЛ. Ф. 408, оп. 1, спр. 13, арк. 1-4.

²⁹⁰ *Місіонар*. 1937. Ч. 9. С. 203.

²⁹¹ Там само. С. 202.

²⁹² Столокос Н. Після Ужгородської унії. Етноконфесійні трансформації та адаптація греко-католиків Закарпаття.

Митрополит А. Шептицький велику увагу приділяв розвитку високої культури та поширення освіти. Особливо посилено організаційний патронат над громадськими структурами суспільної опіки – опікунськими товариствами, сирітськими захистами і захоронками, які намагалися матеріально і морально підтримати обездолене західноукраїнське населення. Вже наприкінці Першої світової війни, 23 березня 1918 р., у Святоюрських палатах м. Львова відбулися перші збори товариства за участю Г. Хомишина, С. Федака, К. Студинського, яке невдовзі названо «Захистом ім. Митрополита Андрея графа Шептицького для сиріт у Львові». Його матеріальною основою став «почесний дар» патрона після повернення з російської неволі. Товариство закупило для благодійних цілей землю в Зарваниці, нерухомість в с. Коршеві, ліс на Богородчанщині, опікувалося сотнями дітей²⁹³. 1924 р. в аналогічних церковних закладах Львівської дієцезії, Станиславівської та Перемиської єпархій перебувало понад 1 300 малолітніх дітей²⁹⁴.

Для упорядкування збору пожертвувань митрополичий ординаріат виділив захистам конкретні повіти²⁹⁵. Важливо й те, що до добродійних заходів, окрім різноманітних церковних структур (єпархіальних комітетів опіки над сиротами, Інституту ім. св. Йосафата у м. Львові, Марійських товариств пань тощо), залучалися місцеві громадські товариства – «Рідна школа», «Українська захоронка», Українське крайове товариство опіки над інвалідами та ін. Для соціальної опіки священничих вдів і сиріт 1926 р. у м. Львові під протекторатом митрополита створено Комітет допомоги, який збирав добровільні пожертви духовних і світських добродіїв; кожному священнику рекомендувалося сплачувати 3 злотих (з 1936 р. – 5) спадкоємцю померлого. А вже 1929 р. за підтримки Інституту вдів і сиріт Комітет викупив двоповерховий будинок по вул. Шептицьких, 38²⁹⁶. Частина коштів, які надходили з діаспори, Митрополичий ординаріат передавав Українському фонду воєнних вдів і сиріт у м. Львові. 1930 р. цей фонд опікувався 130 знедоленими,

Людина і світ. 2001. № 5. С. 2-7.

²⁹³ Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина XIX – кінець 30-х рр. XX ст.). Івано-Франківськ, 1999. С. 81.

²⁹⁴ Гнот С. Греко-католицька церква і організація суспільної опіки Галичини (1921-1939). *Актуальні проблеми державного управління*. Вип. 6. Львів, 2001. С. 300.

²⁹⁵ *Львівські архієпархальні відомості*. 1925. 1 жовтня.

²⁹⁶ *Нова Зоря*. 1926. 31 грудня; *Ibid*. 1932. 15 червня; *Ibid*. 1936. Червень.

яким видавав п'ять разів на рік по 10 злотих²⁹⁷. Митрополія дотувала також товариство «Українська захоронка» (створена 1933 р.), яке в середині 1930-х рр. утримувало у 8 захоронках м. Львова близько 500 дітей, а також мало дві безплатні їдальні для неповнолітніх Діяла низка інших клерикально-філантропічних товариств («Доля», «Будучність» та ін.)²⁹⁸.

Фінансово-організаційна допомога постійно надавалася Українському краєвому товариству опіки над інвалідами (ств. 1921-1922 рр., голова – Д. Паліїв, з 1932 р. – лікар С. Гижя), яке утримувало хворих ветеранів Української галицької армії. Традиційні грошові збірки проводилися на Зелені свята, Першого листопада і під час різних громадсько-культурних і релігійних акцій²⁹⁹. Більшість із перерахованих вище громадських структур разом із єпископськими ординаріатами спільно заснували 17 березня 1933 р. Українську Раду суспільної опіки. Рада координувала діяльність українських установ, пропагувала серед населення ідеї суспільної опіки, а також нормативно-правову базу щодо цього виду соціальної роботи³⁰⁰.

За участю священництва активізують роботу гуртки протиалкогольного і протинікотинового товариства «Відродження» (ств. 1909 р. на основі церковних братств тверезості). Галицькі священники брали дієву участь в організації 1931 р. місцевих плебісцитів щодо доцільності існування у селах корчм³⁰¹. Найбільшою громадською акцією товариства стало свято на честь подвижника руху тверезості митрополита Йосифа Сембратовича, яке відбулося 23 травня 1937 р. у м. Львові на площі «Сокола-Батька». Кількатисячний маніфестаційний похід і свято за участю митрополита А. Шептицького та вищого духовенства засвідчили, що антиалкогольна та антинікотинова ідеї знайшли підтримку галичан³⁰². Митрополит Андрей Шептицький був одним із ініціаторів збереження

²⁹⁷ ЦДІАУЛ. Ф. 358, оп. 1, спр. 115, арк. 68; Ibid. спр. 108, арк. 8; *Діло*. 1931. 8 травня; Ibid. 1939. 9 червня.

²⁹⁸ Гнот С. Греко-католицька церква і організація суспільної опіки Галичини (1921-1939). *Актуальні проблеми державного управління*. Вип. 6. Львів, 2001. С. 303; Дугчак П. Клерикально-філантропічні товариства в Західній Україні (20-30-ті рр. XX ст.). *Питання історії України*. Т. 6. Чернівці, 2003. С. 154-157.

²⁹⁹ ЦДІАУЛ. Ф. 358, оп. 1, спр. 131, арк. 2-30; Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина XIX – кінець 30-х рр. XX ст.). Івано-Франківськ, 1999. С. 78-79; *Нова Зоря*. 1927. 13 лютого; *Діло*. 1932. 26 березня.

³⁰⁰ *Діло*. 1933. 6 травня.

³⁰¹ ЦДІАУЛ. Ф. 358, оп. 1, спр. 136, арк. 1-20; Федунків З.-Р. Протиалкогольне товариство «Відродження». *Нова зоря*. 1993. Жовтень. Ч. 37; Каховський І. За тверезість. Короткий історичний огляд Українського протиалкогольного й протинікотинового руху. Львів, 1934. 48 с.

³⁰² Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у XIX – 30-х роках XX ст. Івано-Франківськ, 2001. С. 168-171.

природи Прикарпаття. Він став фундатором кедрового заповідника («резервату») в околиці гори Яйце. Закуплений в 1936 р. митрополитом степовий заповідник «Чортова гора» на Рогатинщині передано під наукову опіку НТШ. Загалом лише в карпатських Горганах греко-католицькій консисторії належало 75 тис. на лісових угідь, що дало змогу українським натуралістам розгорнути плідну природоохоронну діяльність³⁰³.

Після Першої світової війни архів і бібліотека Митрополичого ординаріату були переукомплектовані і доповнені. Бібліотечний каталог налічував 32 розділи, зокрема архівознавство, рукописні книги, справи українсько-польські і українсько-московські, словники і енциклопедії, мапи і плани. У бібліотеці були також праці діячів УНР і ЗУНР, «Літопис Червоної калини», книги національно-патріотичного видавництва «Червона калина» з історії Козаччини та Визвольних змагань першої третини ХХ ст.³⁰⁴

Архів Митрополичого ординаріату складався із двох великих відділів: старих актів і нових актів. Пошуково-аналітичну роботу архіву координував професор Іван Шендрик, який підготував «Матеріали до бібліографії Січових стрільців» (Львів, 1937, 61 с.), що вийшла у серії Бібліографічної комісії НТШ «Матеріали до української бібліографії» (Т. 6)³⁰⁵. Добре упорядкованою була й особиста бібліотека А. Шептицького, що нараховувала наприкінці 1930-х рр. 4 тис. одиниць збереження (її інвентар зберігся у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника). Вона включала стародруки і палеотипи, літературу з історії церкви (українською, російською, німецькою, сербо-хорватською, польською, французькою мовами); чималою була колекція видань з історії України, краєзнавства та фольклористики³⁰⁶.

Напередодні Другої світової війни УГКЦ була однією з найавторитетніших у Польщі, помітною складовою Вселенської церкви і відігравала визначну роль у суспільно-політичному й національному житті Західної України. Її величну будову склали

³⁰³ ЦДДАУЛ. Ф. 358, оп. 1, спр. 78, арк. 1; Церква і соціальні проблеми. Львів, 2000. С. 73, 182, 192-193.

³⁰⁴ Васьків А. Бібліотека і архів Митрополичого ординаріату Греко-католицької церкви після Першої світової війни. *Республіканець*. 1994. № 5-9. С. 85-88; ЦДДА України у Львові. Ф. 408, оп. 1, спр. 686, арк. 3; *Ibid.* спр. 711, арк. 54.

³⁰⁵ Там само. спр. 688, арк. 6-10, 63; *Ibid.* спр. 705, арк. 1, 56; Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Путівник. Львів; Київ, 2001. С. 231-232.

³⁰⁶ Дзьобан О. Бібліотека митрополита Андрея Шептицького у Львові. *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника*. Львів, 2002. Вип. 9/10. С. 141-151; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Ф. 9, спр. 5002.

п'ять єпархій, Апостольська Адміністрація для Лемківщини, Апостольська Візитатура для Волині, в яких плідно працювали 10 єпископів, 2 950 священиків, 520 ієромонахів, 1 090 монахинь-черниць, 540 студентів теології³⁰⁷. 4,3 млн. греко-католиків було об'єднано у 3 040 парафій, 4 440 церков і 195 монастирів³⁰⁸. 40 релігійних згромаджень своїми осередками вкрили прикарпатський край й вели цілеспрямовану душпастирську роботу. 35 видавництв підготували й видрукували тисячі книжок та 38 найменувань періодики. Зокрема, в «обороні католицького світогляду... перед напором більшовизму» і «модерно-новомодного сектантства» стояв двотижневик Української католицької організації «Нова зоря», перше число якої з'явилося 7 січня 1926 р.³⁰⁹.

Вагомий внесок у розвиток національної освіти, збереження пам'яток історії та культури зробила заснована митрополитом А. Шептицьким Богословська академія (відкрита в жовтні 1929 р. на базі духовної семінарії). З благословення А. Шептицького її ректор Йосип Сліпий залучив до професорсько-педагогічного колективу знаних представників науки, культури і духовенства, зокрема директора музею НТШ Ярослава Пастернака, істориків Івана Крип'якевича³¹⁰ і Миколу Чубатого, археолога Юрія Полянського та ін. У п'яти залах академії засновано спеціальний церковний музей, директором якого став відомий дослідник церковної архітектури Михайло Драган³¹¹. Священиків готувало також п'ять духовних семінарій. Українське духовенство проводило катехитично-виховну роботу у 8 тис. народних, 380 середніх та декількох вищих школах, а безпосередньо в своїх руках мало 520 народних, 20 середніх і вищих навчальних закладів³¹².

Важливим центром науково-історичних і богословських студій стало Українське богословське товариство (УБТ, ств. 1923 р.). Його члени цілеспрямовано опрацьовували джерела з історії церкви, насамперед єпископські візитації. Плідну аналітично-археографічну

³⁰⁷ Гордієнко В. Сталінізм і Українська греко-католицька церква. *Матеріали наук. конференції*. Львів, 1990. С. 43.

³⁰⁸ Великий А.Г., ЧСВВ. Світло і тіні української історії. Причинки до історії української церковної думки. Рим: вид. оо. Василян: 1969. С. 163.

³⁰⁹ Мельничук П. З історії «Нової зорі». *Нова зоря*. 1991. Червень. Ч. 11-12.

³¹⁰ Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. Львів, 2001. С. 7-16, 569-571.

³¹¹ ЦДАУЛ. Ф. 408, оп. 1, спр. 24, арк. 1-3; Коваль І. Ярослав Пастернак – основоположник української церковної археології. *Нова зоря*. 1999. 26 травня; Бандрівський М. Пам'яткоохоронна діяльність Церкви в контексті національно-культурного руху в Галичині (кінець XIX – XX ст.). Автореферат дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук. Львів, 2001. С. 11.

³¹² ЦДАУЛ. Ф. 408, оп. 1, спр. 606, арк. 1-7; Ibid. спр. 608, арк. 1; Ibid. спр. 615, арк. 1-3.

діяльність проводив «Архів історії унії», який був заснований 1928 р. А. Шептицьким. Його працівники упорядкували великий археографічний корпус і написали низку розвідок, в яких узагальнили процес історичної трансформації Східної церкви в українсько-білоруських землях ранньомодерного періоду³¹³. Загалом 44 роки очолював митрополит Андрей Шептицький Українську Греко-Католицьку церкву в умовах австро-угорської, російської, польської, німецької і радянської окупацій. У надзвичайно складних ситуаціях виявив себе як досвідчений релігійний, громадський і політичний діяч. Переважна більшість істориків, політологів, релігієзнавців, прихильників і недругів беззаперечно визнають його величезний внесок у зміцнення церкви, захист національно-релігійних потреб вірних, політичну консолідацію українства. Саме завдяки його дипломатичному хисту велична споруда УГКЦ збереглася у вирі Другої світової війни, в добу радянського і німецького тоталітаризмів. І лише після смерті митрополита 1944 р. влада наважилася на реалізацію давнього наміру щодо ліквідації церкви.

КОНФЕСІЙНО-ЕТНІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939-1945)

Середина, як і початок ХХ ст., принесла Україні величезні етнорелігійні трансформації. Її народів довелося пережити нову світову війну, масові репресії сталінського і гітлерівського режимів. З усіх народів Європи українці зазнали найбільших демографічних втрат: науковці вважають, що сьогодні населення України досягло б 100 млн.³¹⁴. Західноукраїнські землі постійно перебували у центрі воєнно-політичного протистояння і збройної боротьби іноземних держав. Особливо великих руйнувань зазнав церковно-релігійний комплекс регіону, який внаслідок Другої світової війни приєднано до СРСР³¹⁵. Протистояння церкви новій комуністичній владі закінчилося катастрофою.

За час існування тоталітарного режиму в СРСР пріоритетним напрямком діяльності пануючої комуністичної партії була боротьба за

³¹³ ЦДАУЛ. Ф. 408, оп. 1, спр. 816, арк. 1-4; Ibid.спр. 825, арк. 2-6; Ibid.спр. 824, арк. 2-56; Скочиляс І. Дослідження візитаційної документації Львівської єпархії у Галичині в другій половині ХІХ – першій половині ХХ століття. *Ковчег*. Ч. 3. Львів, 2001. С. 483-488.

³¹⁴ Кульчицький С. Ні, то не був подарунок долі. *Високий Замок*. 1999. 18 серпня.

³¹⁵ Литвин М., Луцький О., Науменко К. 1939. Західні землі України. Львів, 1999. 152 с.

вплив на свідомість людей, його денаціоналізація. Концепції християнської моралі не входили в ідеологічні рамки системи. Отже, стосунки воєнничо-атеїстичної влади з церквою в Україні, народ якої завжди був глибоко релігійним, часто набували гострих форм протистояння. З приєднанням Західної України до СРСР-УРСР восени 1939 р. та після розгрому Української православної церкви в радянській Україні й ліквідації конфесій, які відстоювали незалежність держави і кліру, Москва зіткнулась із організаційно сильним і небезпечним супротивником – УГКЦ.

Напередодні Другої світової війни Греко-Католицька церква була однією з найавторитетніших у Другій Речі Посполитій і відігравала помітну роль у суспільно-політичному й національно-культурному житті Західної України. Її величну будову складало: 3 040 парафій, які об'єднували 4,3 млн. віруючих, 4 440 храмів і каплиць, Богословська академія у м. Львові, п'ять духовних семінарій, дві духовні школи, 127 монастирів і монастирських домів³¹⁶. Вона була генератором історичної пам'яті та національної свідомості галицького українства і протидією асиміляторській політиці Варшави. Гарантом етноцентричного курсу церкви у ХХ ст. був її митрополит Андрей Шептицький – людина непересічних людських і громадянських якостей, досвідчений парламентарій, послідовний поборник національно-культурних прав народу. Очолювана ним церква в 1939 р. мала 10 єпископів, 2 950 священників, 520 ієромонахів, 1 090 монахинь-черниць, 540 студентів теології³¹⁷. УГКЦ сприяла становленню українського бізнесового життя, формуванню національних господарсько-виробничих, банківсько-економічних та музейних структур, займалася благодійництвом і меценатством. Поруч із греко-католиками діяли досить чисельні й організовані конфесії римо-католиків (2 млн.), православних (1,5 млн., головно на Волині та Холмщині) та іудеїв (0,8 млн.)³¹⁸.

Приєднавши восени 1939 р. Західну Україну, більшовицька влада, проводячи прискорену «радянізацію» цих земель, розгорнула широкий наступ на релігію і церкву, зокрема Греко-Католицьку, як

³¹⁶ Реєнт О.П., Лисенко О.С. Українська національна ідея і християнство. Київ: Богдана. 1997. С. 94.

³¹⁷ Гордієнко В. Сталінізм і Українська греко-католицька церква. *Матеріали міжнародної конференції присвяченої життю і діяльності митрополита Андрея Шептицького*. Львів, 1990. С. 43.

³¹⁸ ЦДДАУЛ. Ф. 358, оп. 1, спр. 112, 114, 118, 119, 124, 126, 128, 129, 132; Макаруч С. Этносциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. Львов, 1983. С. 146-148; Ковалюк В. Культурологічні та духовні аспекти «радянізації» Західної України (вересень 1939 – червень 1941). *Український історичний журнал*. 1993. № 2. С. 10.

важливий чинник духовного і політичного життя краю. Насамперед були закриті її навчальні заклади: Богословська академія, духовні семінарії, наукові установи (Богословське наукове товариство та ін.), видавництва, призупинені релігійні видання, скасоване викладання релігії у школах і вузах. Тобто проводився перший етап «радянзації» духовної сфери суспільного життя шляхом ліквідації засобів впливу церкви на віруючих. Нова влада завдала відчутного удару і Римо-Католицькій церкві. «Ксьондзи, попи, равини, – наголошував у ті дні московський журнал «Комуністична освіта» – ці вірні наймити ворожих елементів, активно проявляють свою антинародну діяльність»³¹⁹. Органи НКВС спільно з партійними і державними структурами, виконуючи директиву наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 15 вересня 1939 р.: «очистити приєднані території від «ворожих елементів», вдавалися до вже добре відомих методів боротьби за владу – масових репресій. Тож ксьондзи й потрапили у першу хвилю арештів і депортації в лютому 1940 р., коли сотні тисяч мешканців західноукраїнських земель були депортовані на Північ і Сибір³²⁰.

Репресивні заходи радянської влади не оминули її серйозного опонента – УГКЦ. Вже в перший день війни, 1 вересня 1939 р., коли розпочалося німецьке бомбардування українських міст Львова, Тернополя, Станиславова, Митрополичий ординаріат звернувся до духовенства із проханням зберігати спокій і застерегти вірних перед ідеологічною навалою провокаторів та комуністичних агітаторів³²¹. Новий режим досить обережно потрактував історичну місію Греко-Католицької церкви й поступово обмежував її діяльність. Митрополит А. Шептицький у листі до Риму від 26 грудня 1939 р. писав: більшовики докладають великих зусиль «тільки на те, щоб нас упокорити, пригнобити та знищити». Підсумовуючи наслідки злочинних дій влади, він наголошував: «Число жертв, що їх вивезено, ув'язнено чи вбито, дуже велике. Тільки у моїй архієпархії їхнє число доходить до 20 000. У моїй єпархії було вбито, або померло у в'язниці 12 священників, а в Перемиській близько 20. Крім того, з моєї єпархії у Сибір вивезено 33 священників»³²². Додамо, що під загрозою репресій

³¹⁹ *Комуністична освіта*. 1940. № 9. С. 18.

³²⁰ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – поч. 50-х рр. Т. 1. Львів, 1996; Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років. Львів, 1998. С. 74-76.

³²¹ Сурмач О. Державно-церковні відносини на західноукраїнських землях (1939-1941). *1939 рік в історичній долі України і українців*. Львів, 2001. С. 171.

³²² Реєнт О.П., Лисенко О.С. Українська національна ідея і християнство. Київ: Богдана. 1997. С. 95.

близько ста душпастирів перебралися за р. Сян до піднімецької території.

За таких складних умов розгорнутого наступу системи войовничого атеїзму Греко-Католицька церква зазнала найменших серед інших конфесій втрат і змогла організовано й ефективно протистояти антирелігійній політиці більшовиків. Заслуга в цьому належить насамперед митрополиту Андрею, який згуртував клір і послідовно дотримувався визначеного ним курсу щодо нової влади, який аж ніяк не був до неї прихильним³²³. Львівський історик церкви Михайло Гайковський слушно зауважує, що в одному із послань Андрей Шептицький чітко висловив відношення Греко-Католицької церкви до більшовицької влади. В його словах «слухатися Законів, оскільки вони не противні Божому закону», а також «не будемо мішатися до політики і світських справ» прозоро проглядається позиція – не надавати підтримки новій владі, яка з перших днів намагалася втягнути маси у політичну боротьбу бідних проти багатих, буржуазії та інших «ворогів народу»³²⁴.

Однак Москва і Київ все ж утримувалися від радикальних заходів щодо ліквідації УГКЦ, хоча її антирадянська спрямованість була загальновідомою. На наш погляд, відвертий курс на ліквідацію Греко-Католицької церкви – визнаного захисника інтересів українського народу в Польщі, – суперечив би головному аргументові Й. Сталіна щодо вторгнення 17 вересня 1939 р.: «взяти під захист українське населення». Цікаво, що вже 27 вересня того ж року, після початку бойових дій Червоної армії, київське радіо висловило вдячність галицькому духовенству за те, що воно «так вірно підтримувало український дух поневоленого народу»³²⁵. Як слушно зауважив В. Ленцик, цьому сприяли ще дві важливі обставини: непевна ситуація у регіоні внаслідок розгортання Другої світової війни, а також незаперечний авторитет митрополита Андрея Шептицького³²⁶.

Не зважившись на ліквідацію УГКЦ, радянські органи піддавали її могутньому економічному утиску: націоналізували всі церковні землі, конфіскували значну кількість будівель, наклали непосильні податки. Особливо відчутних втрат зазнали монастирі. Восени 1939 р.

³²³ Шептицький Андрей, митрополит. До духовенства. *Львівські єпархіальні відомості*. 1939. № 9-10. С. 205.

³²⁴ Гайковський М. Велике протистояння: опір греко-католицької церкви більшовицькому окупаційному режимові (вересень 1939 – червень 1941). *Київська церква*. 1999. № 5. С. 26.

³²⁵ ЦДІАУЛ. Ф. 684, оп. 2, спр. 92, арк. 95.

³²⁶ Західна Україна під большевиками. IX. 1939 – VI. 1941 / Збірник під редакцією М. Рудницької. Нью-Йорк, 1958. С. 143.

червоні «визволителі» вчинили великий обшук в Гошівському монастирі – забрали в ченців годинники, бритви та ін., всі будинки, крім церкви, зайняло військо, яке залишило після себе 1941 р. поколоті багнетами меблі, полупані стіни, поламані двері³²⁷. Ліквідовано церковно-релігійні часописи і видавництва. Заборонено діяльність Богословського наукового товариства, знищено його книгозбірню – 12 тисяч томів, в т.ч. 500 стародруків і рукописних книг, 150 комплектів журналів українською, польською, російською, німецькою, англійською та іншими мовами, а також науковий опублікований і рукописний доробок богословів 1930-х рр.³²⁸.

Митрополит безпосередньо звернувся зі скаргою до М. Хрущова. У листі він інформував секретаря ЦК КП(б)У про надмірні податки на духовенство, несплата яких призведе до судового переслідування парохів. Створюється враження, наголошував митрополит, що йдеться не стільки про релігійні податки («культзбір»), скільки «про знищення українського духовенства». Водночас він звертав увагу М. Хрущова щодо великих податків на селянство³²⁹.

Коли Народні Збори Західної України в жовтні 1939 р. прийняли підготовлені у м. Москві Декларації і постанови, зокрема про конфіскацію церковних земель і скасування монастирів, митрополит Андрей Шептицький визнав їх нечинними і відкрито висловив протест. У посланні до священництва і монаших згромаджень він обурено писав: «Воєнні обставини змусили нас досі мовчати і не дали змоги стати рішучо у Вашій обороні перед насильством, тим болючішим, що покривалося ложжю, висказаною волею народу. Це наше дотеперішнє, противне нашій волі мовчання, нехай ніхто не толкує в тому дусі, що годимось з насильством. Ми не тільки не годилися, але й рішучо протестуємо проти зділаної Вам кривди»³³⁰. Зокрема, митрополит опротестував ту частину декларації Народних зборів, яка проголошувала конфіскацію церковних земель і скасування монастирів.

Митрополит А. Шептицький робив все для того, щоб зберегти церкву та її вірних у нових умовах. Він заборонив священникам покидати парафії, продовжував підтримувати стосунки з Апостольською Столицею. В жовтні 1939 р. таємно відіслав довірену

³²⁷ Яновський М. Правда про Гошівський монастир. *Нова зоря*. 1994. Січень. Ч. 2.

³²⁸ Антонюк Н. В. Українське культурне життя в «Генеральній губернії» (1939-1944 рр.). Львів, 1997. С. 158.

³²⁹ ЦДАУЛ. Ф. 201, оп. 4, спр. 2632, арк. 18.

³³⁰ Там само. Ф. 358, оп. 3, спр. 12, арк. 12-13.

особу до Папи Пія XII з листом, в якому йшлося про висвячення ректора Богословської академії о. Йосифа Сліпого на Єпископа, ймовірного наступника на митрополичому престолі. Папа Пій XII на прохання митрополита схвалив започатковану таємним Львівським собором від 18-19 вересня 1940 р. акцію поширення уніатства на території СРСР. Митрополит утворив чотири екзархати поза Галичиною і призначив екзархів у радянській Україні (єпископ Й. Сліпий), Росії (ігумен студитів о. К. Шептицький), Білорусії (єпископ А. Неманцевич), Волині, Холмщині та Підляшші (єпископ М. Чарнецький). На соборі екзархів встановлено головні канонічні, літургійні та пасторальні засади нової структури церкви УГКЦ. Після деяких вагань Папа Пій XII наприкінці 1941 р. затвердив екзархів Апостольськими, а митрополита Андрея – Апостольським делегатом для екзархів. Таким чином, за надзвичайно складних обставин УГКЦ не тільки збереглася, але й поширювалася на великій території Сходу³³¹. Митрополит започаткував очищення церкви від латинських обрядів, готував місіонерів для апостольської праці у східних регіонах, де здавна проживало багато українських переселенців. Зважаючи на велику кількість (10 %) депортованого населення Західної України³³² митрополит домагався скерувати у райони їх виселення (Сибір, Казахстан, Далекий Схід) греко-католицьких священників. Більше того, намагався виїхати туди особисто³³³. Приєднання західноукраїнських земель до УРСР-СРСР було проведено з грубим порушенням принципів міжнародного права, оскільки ґрунтувалася на насильстві та ігноруванні цивілізованих норм міждержавних стосунків і християнської моралі. Політика «радянзації» 1939-1941 рр. тоталітарної влади практично витіснила церкву із офіційного суспільного життя, позбавивши її важливих соціальних функцій – виховання, доброчинності, фінансово-господарської діяльності.

Вибух радянсько-німецької війни 22 червня 1941 р. змінив релігійну ситуацію на західноукраїнських землях, які вже у перші тижні бойових дій були окуповані військами вермахту. Провід ОУН, скориставшись новими геополітичними обставинами, проголосив 30 червня 1941 р. у м. Львові Акт відновлення Української держави. А

³³¹ Сапеляк А. Київська церква на слов'янському Сході. Буенос-Айрес; Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1999. С. 168.

³³² Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. Т. І. Львів, 1996. С. 8-12; Popiński K., Kokurin A. Drogi śmierci. Ewakuacja więźniów sowieckich z kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941. Warszawa, 1995. S. 7-74, 98-104.

³³³ ЦДАУЛ. Ф. 201, оп. 1, спр. 4342, арк. 25-40.

вже 1 липня у Пастирському листі митрополита А. Шептицького заявлено: «З волі всемогучого і все милостивого Бога в Тройці єдиного зачалася нова епоха в житті Державної Соборної Самостійної України... Воєнні жертви вимагатимуть ще многих жертв, аде діло, розпочате во ім'я Бога і з Божою благодаттю, буде доведене до успішного кінця... Український нарід мусить в тій історичній хвилі показати, що має досить почуття авторитету, солідарности і життєвої сили, щоби заслужити на таке положення серед народів Європи, в яким би міг розвинути усі Богом собі дані сили... Узнаємо головою Краєвого правління Західних областей України пана Ярослава Стецька. Від уряду, ним покликаного до життя, очікуємо мудрого, справедливого проводу та заряджень, які узгляднили би потреби і добро всіх замешкуючи наш край народності й суспільної версти належить»³³⁴.

Як бачимо, УГКЦ відстоювала самостійницькі прагнення українського народу. Митрополит А. Шептицький 5 липня 1941 р. знову звернувся до вірних з пастирським листом, в якому закликав: «Усі, що почуваються українцями і хочуть працювати для добра України, нехай забудуть про які-небудь партийні роздори, нехай працюють в єдності і згоді над відбудовою так дуже знищеного большевиками нашого економічного, просвітнього і культурного життя»³³⁵. Митрополит був обраний головою Національної ради (членами – Й. Сліпий, Г. Костельник)³³⁶, яку німецька окупаційна влада невдовзі розігнала, а членів уряду на чолі з Ярославом Стецьком арештувала й кинула за колючі дроти концтабору Заксенхаузен.

Всупереч твердженням радянської історіографії й офіційної пропаганди комуністичного режиму, УГКЦ ніколи не була колаборантом, тим більше союзником нацистів. Проголошені подяки німецькій армії за визволення від більшовицького режиму були зумовлені припиненням масових репресій, депортацій і кривавої масакри органів НКВС перед втечею. Мешканці краю зустріли Акт 30 червня 1941 р. з великим ентузіазмом і новими надіями. Ці почуття й пронизують послання митрополита А. Шептицького до духовенства й вірних 5 липня 1941 р., в якому він висловлював сподівання, що «на підвалинах солідарности і усильної праці всіх Українців повстане Соборна Україна не тільки як велике слово й ідея, а як живий,

³³⁴ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. Львів; Київ, 2001. С. 126.

³³⁵ Церква і суспільне питання. Львів, 1999. Т. 2. Кн. 2. С. 924.

³³⁶ Пилипів І. Українська греко-католицька церква в період німецької окупації (1941-1944 рр.). *Галичина*. 2002. № 8. С. 108-115.

життєздатний, здоровий, могутній, державний організм, побудований жертвою життя одних, а муравельною працею, залізними зусиллями і трудами других»³³⁷. Німецька влада спершу була лояльною до церкви, зокрема Греко-Католицької, не перешкоджаючи виявленню релігійних почуттів окупованого населення, відновленню діяльності товариств, релігійних видавництв, учбових закладів. Завдяки гнучкій дипломатії і невтомній праці Святоюрського престолу, УГКЦ набирала сили, вносила свої корективи в національно-культурне життя.

Лояльні стосунки між УГКЦ і окупаційною владою переросли у протистояння восени 1941 р., коли Берлін відверто виявив загарбницькі наміри щодо України і розгорнув на її окупованих землях терор проти національних сил, зокрема ОУН. У першому пастирському листі до вірних у грудні 1941 р. митрополит А. Шептицький засудив репресивні акції, свавілля гітлерівців і закликав українців зберігати національну гідність, стійко боронити свободу, свої родини і громади³³⁸. Пізніше, в серпні 1942 р. у листі до Папи Пія XII він відверто наголошував: «Німецька влада є злою, майже диявольською, і то в небачено більшому ступені, ніж більшовицька влада»³³⁹. У пастирських листах, зверненнях митрополита та інших ієрархів церкви головними були заклики до національної єдності та злагоди, які вони вважали передумовою побудови незалежної і сильної України. Цією думкою пронизане згадане послання митрополита від 5 липня 1941 р., в котрому він переконливо стверджує, що Соборна Україна постане тільки за умов солідарності й творчої невтомної праці всіх українців. Водночас віруючих закликало до релігійної єдності, яка мала б стати духовною основою об'єднання всіх національних сил під час війни³⁴⁰.

У ті ж дні, 20 липня 1941 р., галицька преса опублікувала «Послання митрополита до духовенства про організацію парохії і громади», в якому розглядалися невідкладні завдання священиків у той важкий період: «На першому місці треба подбати про родини й добро арештованих і вивезених більшовиками вірних. Їх родинам

³³⁷ ЦДДАУЛ. Ф. 358, оп. 1, спр. 11, арк. 25.

³³⁸ Шептицький Андрей, митрополит. Як будувати рідну хату? Митрополит Андрей Шептицький. Матеріали та документи (1865-1944). 2-ге видання / За редакцією Заборовського Я.Ю. Львів; Івано-Франківськ: Олір, 1995. С. 70-104.

³³⁹ Береславський М.З. З історії Української греко-католицької церкви. Львів, 1992. С. 30.

³⁴⁰ Шептицький Андрей, митрополит. Послання до духовенства і вірних Архієпархії. *Львівські єпархіяльні відомості*. 1942. Ч. 1. С. 9.

належить поміч, яку мусить душпастир радо й сам уділити, й так zorganizувати, щоб вдовицям, сиротам або жінкам і дітям, що на довгий час позбавлені опіки батька й мужа, мають право жадати тієї опіки від церкви»³⁴¹. Звернуто також увагу громадськості на необхідність відновлення національної школи, організацію місцевого самоврядування, відновлення діяльності громадських культурно-освітніх товариств і кооперації.

Під тиском німецької військової адміністрації 25 липня 1941 р. Андрей Шептицький звернувся до жнивуючих хліборобів: «Команда німецької армії просить мене поручити Всечестивому духовенству, щоб воно проголосило народові відозву німецької господарської комісії... Вірних треба заохотити до усильної і якнайправильнішої праці над своїм рільним господарством, бо від того залежить їх власний майбутній прожиток, покриття всіх видатків, відбудова господарства». Втім, наприкінці, він таки згадав про «поміч німецькій армії через продаж рільних продуктів до так званих збірних пунктів»³⁴². Робилися спроби консолідувати праворадикальний український політикум. У серпні 1941 р. у митрополичих палатах відбулося перше організаційне зібрання представників бандерівського і мельниківського провідів ОУН за участю Андрея Шептицького і Йосифа Сліпого, однак безрезультативно³⁴³. Єдності не було досягнуто. За сприяння митрополита в 1942 р. у м. Львові проведено переговори ОУН(р) з представниками польського підпілля. На жаль, знову не було досягнуто координації військово-політичних зусиль проти нацистів³⁴⁴.

У ті дні УГКЦ робила все можливе для духовного зміцнення свого народу, збереження його високих морально-етичних цінностей. Священики закликали плекати родинне християнське життя. Церква рішуче засуджувала фашистський терор і репресії як методи політичної боротьби. Негації до терору і репресій митрополит А. Шептицький виклав у відомому пастирському листі «Не убий» (21 листопада 1942 р.), застерігаючи, що прокляття церкви впаде на всіх, хто проливає невинну кров³⁴⁵. Протистояння УГКЦ та

³⁴¹ Малик Я., Сурмач О. Преса про діяльність Української греко-католицької церкви в період німецької окупації. *Українська періодика: історія і сучасність*. Львів, 1999. С. 169-173.

³⁴² Малик Я., Сурмач О. Преса про діяльність Української греко-католицької церкви в період німецької окупації. *Українська періодика: історія і сучасність*. Львів, 1999. С. 169-173.

³⁴³ Архів СБУ у Львівській області. Спр. П-32693 (Сліпий Й.). С. 44-45.

³⁴⁴ Потічний П. УПА та німецька адміністрація. *Зустрічі*. 1991. № 2. С. 137-142.

³⁴⁵ Кравчук А. Християнська соціальна етика під час німецької окупації Галичини, 1941-1944: Митрополит

митрополита А. Шептицького нацистському режимові проявилось саме з посиленням терору на окупованих землях. У листі до Папи Пія XII від 31 серпня 1942 р. він з обуренням писав про масові розстріли євреїв в Україні. З осудом геноциду євреїв звертався безпосередньо до А. Гітлера. Лише заступництво генерал-губернатора Г. Франка врятувало митрополита від арешту. Як свідчать очевидці, з приводу цього звернення А. Гітлер заявив, що графа А. Шептицького за такі дії варто було би повісити, але митрополит А. Шептицький може собі таке дозволити. Варто згадати, що митрополит, переховуючи у своїх палатах, врятував від загибелі львівського рабина Єзекіїла Леві та 150 євреїв у монастирях³⁴⁶. У 1942 р. Андрей Шептицький звернувся до райхскомісара Г. Гімлера з протестом проти використання допоміжних поліцейних підрозділів для облав на євреїв.

Особлива турбота виявлялася у вихованню підростаючого покоління. В липні 1941 р. у м. Львові відкрито шість дитячих садків, вихованців яких у Святоюрському соборі привітав Андрей Шептицький. З ініціативи церкви дитячі захоронки також створено у містах Золочеві, Збаражі та інших населених пунктах. Митрополичий ординаріат, ведучи боротьбу з пропагандою атеїзму, закликав священників до катехизування школярів, заохочував молодь до навчання ремеслу і промислу, організував збіркову акцію на допомогу середньошкільній та фаховій молоді. Архієпископ Йосиф Сліпий, о. д-р Гавриїл Костельник неодноразово відправляли інаугураційні Служби Божі для студентів, панахиди за студентів, жертв більшовицького і нацистського терорів. Відновлено діяльність «Народної лічниці ім. митрополита Андрея Шептицького», у штаті якої перебувало 82 особи, зокрема 17 лікарів і 18 сестер-йосафаток³⁴⁷.

Продовжено опіку над науковцями. Відновлено науковий збірник «Записки ЧСВВ». Відбулася перереєстрація дипломів докторів богослов'я. Митрополит постійно зустрічався із провідними науковцями з міст Києва, Харкова, Дніпропетровська³⁴⁸. Церква допомогла в порятунку від голодної смерті 40 тисячам полонених

Андрей (Шептицький) про солідарність, опір владі та захист святості життя. *Ковчег*. Львів, 2000. Ч. 2. С. 224-269.

³⁴⁶ Гайова О. Митрополит Галицький. *Український альманах 2001*. Варшава, 2001. С. 103; Кравченко О. Велетень до Святоюрської гори. Торонто, 1963. С. 103.

³⁴⁷ Малик Я., Сурмач О. Преса про діяльність Української греко-католицької церкви в період німецької окупації. *Українська періодика: історія і сучасність*. Львів, 1999. С. 172; Дітвора своєму опікунові. *Рідна земля*. 1943. Ч. 35; *Краківські вісті*. 1942. Ч. 146, 262; 1943. Ч. 4; *Львівські архієпархіальні відомості*. 1942. Ч. 5. С. 93; Там само. Ч. 6. С. 131.

³⁴⁸ Там само. С. 172.

червоноармійців у німецьких концтаборах на території митрополії, 25 тисячам дітей, евакуйованим з Покуття у часи страхітливої повені та в інших благодійницьких акціях. Греко-Католицькі парафії надавали притулок священикам-утікачам зі сходу України. Створено і взято під опіку дитячі будинки у містах Збаражі, Золочеві та в селі Войнилові на Станіславщині³⁴⁹. Як відомо, 18 листопада 1941 р. Альфред Розенберг надіслав райхкомісару України Еріху Коху секретні інструкції, в яких рекомендувалося заборонити церквам і сектам займатися політикою і робити публічні заяви; єпископи мали бути не представниками українського народу, а фактично чиновниками, призначуваними міністерством окупованих територій Сходу. Його нові інструкції від 13 травня 1942 р. вимагали дозволяти існування релігійних громад лише за умови, якщо вони не займатимуться політикою і будуть безпечними для німецької влади³⁵⁰. Подібною була нацистська політика і до релігійних громад дистрикту «Галичина», що входило до Генеральної губернії (ств. 12 жовтня 1939 р.).

Громадсько-культурне, зокрема церковно-релігійне життя майже 4,3 млн. греко-католиків Генеральної губернії, прагнув координувати Український Центральний Комітет (ств. 1940 р. у м. Кракові на чолі з професором-географом Володимиром Кубійовичем) та його регіональний представник – Український Крайовий Комітет у м. Львові (діяв до 1942 р.)³⁵¹. Духовенство відіграло помітну ідейно-організаційну роль у соціальній діяльності згаданих політичних структур. Зокрема, практично всі 32 делегатури УЦК в дистрикті «Галичина» в різний час очолювали греко-католицькі священики о. Ю. Плешкевич о. М. Юзвяк, о. С. Лещинський, о. декан М. Русин, о. І. Годунько³⁵². Для вирішення соціальних і територіально-організаційних проблем, що виникли у зв'язку з новими умовами релігійного життя, весною 1940 р. при УЦК створено дорадчий орган – Колегію для справ Греко-Католицької церкви. Представники колегії допомагали матеріально священикам-уніатам зі Сходу, розміщали їх

³⁴⁹ Антонюк Н.В. Українське культурне життя в «Генеральній губернії» (1939-1941). Львів: Наукова бібліотека ім. Стефаника, 1997. С. 166; Державний архів Львівської області. Ф. 3, оп. 1, спр. 71, арк. 118.

³⁵⁰ Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943-1946 рр. Київ: Інститут історії України НАНУ, 1998. С. 13.

³⁵¹ Ibid. С. 16-28; Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. Львів, 1992. С. 117; Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939-1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго, 1975. С. 3-12; Шаблій О. Володимир Кубійович: Енциклопедія життя і творення. Париж; Львів, 1996. 704 с.; ЦДІАУЛ. Ф. 408, оп. 1, спр. 631, арк. 2-8.

³⁵² Там само. С. 21.

по греко-католицьких парафіях, влаштовували на роботу у світських установах, клопотали про грошову допомогу від уряду у довоєнному розмірі³⁵³.

Церква продовжувала застерігати громадян від нерозважливих вчинків, бути політично витриманими, не піддаватися на міжетнічні провокації нацистів і польських шовіністів, окремих повстанських провідників³⁵⁴. Застереження впливало із загальної настанови церкви, яка в час спустошення людських душ і знецінення людського життя активно виступала проти найстрашнішого гріха – людиновбивства. Про це йшлося на третьому і четвертому архієпархіяльних соборах 1942-1943 рр.³⁵⁵. П'ятий собор 1944 р. знову звернув увагу краян на поборюванні незгод, ворожнечі й ненависті між народами, що «при шаліючій бурі війни тільки ще ростуть і множаться без кінця»³⁵⁶.

УГКЦ прагнула всіма можливими методами відродити релігійне життя, а також легально очолити духовне життя народу, сприяти його національно-культурному розвитку. 1943 р. навіть створено Церковну археографічну комісію як осередок дослідження об'єктивної історії українських церков. До неї ввійшли авторитетні науковці Іван Крип'якевич, Дмитро Дорошенко, Олександр Оглоблин та ін.³⁵⁷. Однак розгорнути масштабну роботу їй так і не вдалося. Ієрархія Греко-Католицької церкви намагалася вести діалог з Українською автокефальною православною церквою і Автономною православною церквою, які діяли в західному регіоні у роки Другої світової війни. Слід відзначити, що не лише в Галичині, але й на Наддніпрянщині німці досить спокійно сприйняли відродження Української Православної церкви³⁵⁸. Окупаційна влада повернула віруючим захоплені сталінським режимом храми, монастирі, дозволила відновити діяльність знищеної більшовиками УАПЦ, на чолі з архієпископом П. Сікорським, розбудову церковних структур інших конфесій, навчальних закладів, видавництв, які видавали релігійну літературу рідною мовою. Архівні документи свідчать, що радянське керівництво отримувало детальну інформацію про церковну політику

³⁵³ Антонюк Н. В. Українське культурне життя в «Генеральній губернії» (1939-1944 рр.). Львів, 1997. С. 157.

³⁵⁴ Слово Митрополита. *Краківські вісті*. 1943. Ч. 179; Послання Всепреосв. Митрополита Кир. Андрея до Духовенства і вірних. *Львівські архієпархіяльні відомості*. 1943. Ч. 8/9. С. 109-110.

³⁵⁵ Там само. С. 164-165; *Львівські архієпархіяльні відомості*. 1942. Ч. 12. С. 205-208; Там само. 1943. №6/7. С. 85-88. Ч. 8-9. С. 109-110.

³⁵⁶ *Львівські Архієпархіяльні Відомості*. 1944. Ч. 1/3. С. 3.

³⁵⁷ *Логос*. 1995. Т. 4. Кн. 3. С. 135-147.

³⁵⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1, оп. 23, спр. 45, арк. 16.

Берліна на окупованих землях, що викликало занепокоєння в Й. Сталіна і змусила його терміново вжити необхідних заходів.

Восени 1943 р. кремлівські зверхники радикально змінили свою церковну політику. До цього спонукали, крім вказаного, ще й інші фактори, важливі в умовах виснажливого кровопролиття. Вибух війни засвідчив низький морально-політичний дух армії, підірваний насильницькою колективізацією, голодомором, масовими репресіями і терором власного народу сталінським керівництвом. Одним із наслідків цього були мільйони бійців і командирів Червоної армії, які в перші ж місяці війни опинилися в полоні, важкі поразки, мільйон радянських людей у лавах вермахту і поліції. Щоб піднести морально-політичний дух армії і народу Й. Сталіну довелося забути на якийсь час комуністичні постулати на зразок «релігія – опіум народу», переглянути ставлення до релігії й церкви. Важливим фактором був і вплив союзників – членів антигітлерівської коаліції: США, Англії, Франції, які не сприймали брутального ставлення Москви до релігії, що грубо порушувало права людини, декларовані Конституцією й актами Ліги Націй.

4 вересня 1943 р., вперше за останні 20 років, відбулася зустріч глави радянської держави Й. Сталіна з ієрархами Руської Православної церкви, котрі вижили після жахливих репресій, на чолі з митрополитом Сергієм. Було узгоджено важливі рішення щодо підтримки церкви державою: про скликання Собору, відкриття храмів і духовних навчальних закладів, розширення прав і свобод релігійних громад, визволення з тюрем і концтаборів репресованих церковних діячів. При Раднаркомі СРСР створено Раду у справах РПЦ. Головою Ради Сталін призначив полковника НКВС Г. Карпова³⁵⁹. Безперечно, головною метою «релігійного відродження» в СРСР, започаткованого Й. Сталіним в роки війни, було використання церкви та її авторитету серед співвітчизників для здійснення прагматичних політико-ідеологічних планів у країні та за її межами. Комуністичний режим ніколи не допускав церкву до ідеологічної сфери суспільства, виховання радянських людей.

У комуністичних зверхників Москви і Києва на цей час вже сформувалося специфічне ставлення до Української Греко-

³⁵⁹ «Русская православная церковь стала на правильный путь». Докладные записки председателя Совета по делам Русской православной церкви при СНК СССР Г.Г. Карпова И.В. Сталину 1943-1946 гг. *Исторический Архив*. 1994. Т. 3. С. 139-148.

Католицької церкви. Вона асоціювалася з «українським буржуазним націоналізмом», оскільки залишалася носієм української національної ідеї, дієвим чинником формування свідомості західних українців. Москва вважала її колаборантом, аргументуючи тим, що всі 32 делегатури дистрикту «Галичина» очолювали уніатські священники; що церква брала участь у формуванні української дивізії «Галичина» в складі вермахту, підтримувала контакти з німецькою адміністрацією, водночас допомагала «бандерівцям»³⁶⁰. Як відомо, при Військовій управі дивізії «Галичина» діяв відділ духовної опіки. Його очолив віце-ректор Львівської духовної семінарії, професор Львівської богословської академії, доктор теології Василь Лаба, котрий підписувався у діловій документації як «референт душпастирства при Головній Бойовій Управі стрілецької дивізії «Галичина»³⁶¹. За дорученням єпископа Григорія Хомишина на початку липня 1943 р. на площі у м. Станиславові майбутніх дивізійників благословив єпископ Іван Лятишевський, діяч Української національної обнови «Нова зоря» та її органу, і декілька священників. У квітні 1945 р. цей факт став підставою для арешту і численних допитів діяча «націоналістичних сил», а відтак заслання у Джамбульську область Казахстану³⁶².

Щодо «бандерівщини», то дійсно, протягом усього періоду нацистської окупації греко-католицькі священники не лише активно діяли на ниві культури і освіти, піклувалися духовним станом вірних але й допомагали українському рухові Опору в особі ОУН і УПА. Монастирі і церкви були духовною і матеріальною опорою повстанців і підпільників у їх боротьбі проти гітлерівського, згодом сталінського режимів. Виходячи із засад християнської моралі, митрополича консисторія заборонила духовенству брати участь у збройній боротьбі. Але воно, тісно пов'язане з народом, не стояло осторонь трагедії краю. Монастирі надавали допомогу пораненим бійцям УПА. У монастирі Чину студитів у с. Угневі Перемишлянського району на Львівщині діяв підпільний шпиталь для хворих повстанців³⁶³.

Підтримувались контакти із повстанцями та українськими органами влади на сході України. Всеукраїнська Національна Рада

³⁶⁰ Боляновський А. Дивізія «Галичина». Історія. Львів, 2000. С. 118-127.

³⁶¹ Там само. С. 44-45.

³⁶² Соколовський О. Слуга Божий Єпископ Кир Іван Лятишевський: хронологія останніх років земних скитань. *Нова зоря*. 1993. Вересень. Ч. 33-34.

³⁶³ ДАЛО. Ф. 3, оп. 1, спр. 436, арк. 148.

(ств. 5 жовтня 1941 р. у м. Києві за участю ОУН-М) намагалася гармонізувати й церковно-релігійне та національне життя³⁶⁴. З цією метою сформовано Українську Церковну Раду, яка на початку 1942 р. ухвалила просити А. Шептицького стати Патріархом УАПЦ. Як відомо, відроджені автокефальні єпархії були вкрай бідні – і матеріально (бракувало церковного начиння, Богослужебних книг) і організаційно (не вистачало кадрів, навчальних закладів). Це прохання офіційно вручив митрополитові у квітні у м. Львові о. Й. Кладочний³⁶⁵. Однак пропозицію не прийнято. Водночас митрополит А. Шептицький не відмовлявся від допомоги автокефалістам, зауваживши що «нез'єднані, які приймуть віру католицьку не відрікаються віри православної, але доповнюють її наукою церкви католицької, загальної соборної»³⁶⁶.

Уже згаданий о. Йосиф Кладочний підтримував у м. Києві стосунки із головою Всеукраїнської Національної Ради М. Величківським, головою міста м. Києва проф. В. Багазієм, заступником голови Проводу Українських Націоналістів, археологом і поетом О. Ольжичом-Кандибою, українським діячем Кубанського краю 1917-1921 рр. С. Манчжулою. Спільно з о. Й. Кладочним душпастирською діяльністю у столиці займався греко-католицький парох Юрій Процюк. У 1941-1942 рр. закладено греко-католицькі парохії для десятків тисяч галичан, що мешкали у містах Кам'янці-Подільському, Проскурові, Вінниці, Житомирі й навіть Чернігівщині³⁶⁷. На жаль, керівництву церкви не вдалося порозумітися із командуванням Армії Крайової, бойовики якої завдали немало кривд окремим парохіям і патріотично налаштованим мирянам не тільки на Закерзонні й Волині, але й в Галичині³⁶⁸.

Щоправда, церковне керівництво прагнуло порозумітися з відновленою радянською владою восени 1944 р. У жовтні важкохворий Андрей Шептицький надіслав відповідного листа до Ради у справах релігії при уряді СРСР. Але митрополит помер 1 листопада 1944 р. у розпалі діянь щодо збереження церкви у новій ситуації. Його величний похорон у м. Львові, на який, до речі, прибув М. Хрущов з вінком від Й. Сталіна, перетворився у демонстрацію

³⁶⁴ Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х рр. XX століття. Львів, 2000. С. 20-22.

³⁶⁵ Шкраб'юк П. Виноградник Господній; Історія життя о. д-ра Йосифа Кладочного. С. 167-168.

³⁶⁶ Там само.

³⁶⁷ Шкраб'юк П. Виноградник Господній; Історія життя о. д-ра Йосифа Кладочного. С. 168-170.

³⁶⁸ Каспришин Р. Іродів ніколи не бракувало. *Місіонар*. 2001. № 2. С. 57.

могутності Греко-Католицької церкви в західному регіоні. Святоюрський митрополичий престол зайняв Йосиф Сліпий, котрий у листопаді привітав «визволителів», а в грудні 1944 р. надіслав до м. Москви поважну делегацію греко-католицьких ієрархів, на чолі з архімандритом Климентієм Шептицьким. Делегацію прийняла Рада у справах релігійних культів при уряді СРСР. Під час переговорів глава комісії передав послання митрополита до Й. Сталіна³⁶⁹. В іншому посланні до уряду докладно обґрунтовувалося прохання не перешкоджати діяльності УГКЦ. Делегація передала також 100 тис. крб. у фонд Червоного Хреста. Після консультацій з В. Молотовим і М. Хрущовим, голова Ради І. Полянський (полковник держбезпеки) від імені радянського керівництва заявив, що Українська Католицька церква має рівні права з іншими конфесіями, діючими в СРСР і може діяти в рамках існуючого законодавства. Зрозуміло, що про хід п'ятиденних переговорів (22-27 грудня 1944 р.) І. Полянський детально інформував Й. Сталіна. Очевидно, «вождь народів» у зв'язку з війною не хотів вступати у відкритий конфлікт з УГКЦ³⁷⁰.

У ході наступу радянської армії на Львівщині, в липні 1945 р., ОУН і УПА поширила листівку «Українці греко-католики» з попередженням: «Хай добре зятямлять собі всі зрадники і перевертні, що доки ще ми, українські повстанці, ходимо по світі, доти ми всіх сталінських агентів і вислужників, що допомагають большевикам закладати ярмо на шию народам, провчатимемо нашим повстанським звичаєм, незалежно від того, хто це було»³⁷¹. Зрозуміло, що церковна ієрархія намагалася стримати масове кровопролиття в регіоні, що не подобалося окремим повстанським командирам. За підтримку «буржуазного націоналізму» в 1940 – 1950-х рр. лише з Станиславівської єпархії близько 200 священників репресовано. Не залишали своїх вірних у цей важкий час духовні владики, що передавали свої пастирські послання їм навіть з далекого сибірського заслання, прохаючи «держатися своєї батьківської віри, своєї рідної батьківської землі, своїх церков і своїх хат, своєї мови і божої правди»³⁷².

³⁶⁹ Одинцов М.И. Путь длиною в семь десятилетий от конфронтации к сотрудничеству: государственно-церковные отношения в истории советского общества. *На пути к свободе совести*. Москва, 1989. С. 64; ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 23, спр. 1638, арк. 17-18.

³⁷⁰ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Кн. 1. Київ: Либідь – Військо України, 1994. С. 310.

³⁷¹ Сергійчук В. Нескорена церква: подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. Київ, 2001. С. 72-75.

³⁷² Там само. С. 27.

Отже, після звільнення західного регіону від гітлерівських загарбників починається новий етап в історії церкви. Зміна сталінського курсу щодо релігії в ході війни (1943 р.) визначала перехід влади від жорсткої конфронтації до більш гнучкої політики щодо церкви і віруючих. Причини переходу на рейки «партнерства» полягали не в спробах демократизувати режим, а в прагненні закамуфлювати його репресивну сутність, підретушувати образ повоєнного «соціалістичного» суспільства в очах світової громадськості. Втім, у перші повоєнні роки чимало вірних і частина духовенства була репресована. Характерно, що згідно з судовими вироками, вони каралися не за душпастирську діяльність, а як «вороги народу». Водночас духовенство і віруючі постійно перебували під наглядом органів держбезпеки, які прагнули перетворити «сепаратну» церкву на інструменти для зміцнення тоталітарного режиму в нових областях УРСР.

Відносне толерування радянською владою церкви тривало недовго: 1946 р. режим організував львівський «собор», яким фактично загнав УГКЦ у підпілля, яке тривало до кінця 80-х рр. ХХ ст.³⁷³. Примусова конфесійно-інституційна трансформація найбільшої церкви регіону була викликана не стільки воєнно-політичними обставинами, як аргументами стратегічного плану – необхідністю нейтралізації патріотично налаштованого священицтва, яке не сприймало комуністичні суспільні ідеали, політику радянської, й духовно підтримувало українських повстанців.

СТРАДНИЦЬКИЙ ШЛЯХ ЦЕРКВИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х – 1980-Х РР.

Діяльність Ініціативної групи дала підстави органам держбезпеки перейти до наступного етапу виконання загального плану з ліквідації УГКЦ. Уже у вересні 1945 р. НКДБ УРСР розробило відповідні заходи, що мали пришвидшити процес переходу священиків-уніатів до Православної церкви. Передбачалося проведення єпархіальних з'їздів, на яких це питання узгоджувалося б по відповідних єпархіях. Однак неприйняття такої ідеї значною частиною священиків та й самим Г. Костельником змусила чекістів врахувати тонкощі саме церковно-

³⁷³ Лисенко О.С. Церковне життя в Україні. 1943-1946 рр. Київ, 1998. С. 245-363; *Ковчег*. Львів, 2002. Ч. 2. С. 165-188.

канонічного права.

На рівні НКДБ УРСР у грудні 1945 р. було прийнято рішення про підготовку загального церковного собору УГКЦ (Загальногалицького собору) як «єдиної канонічної форми організаційного закріплення ліквідації греко-католицької церкви і возз'єднання її з православною церквою». Як вказувалося у відповідному листі С. Савченка на адресу В. Меркулова, скликання такого «собору буде найбільш чуттєвим ударом по Ватикану, ...виб'є підґрунтя у «бандитсько-терористичного підпілля ОУН та інших націоналістичних формувань і створить передумови для використання уніатських священиків в сфері православ'я для релігійно-патріотичної роботи в західних областях України». Нарком С. Савченко запевняв, що тогочасні можливості влади «повністю гарантують проведення «загальногалицького» собору в бажаному для нас напрямі» і просив виділити для проведення цих заходів 500 тис. карбованців. У кінці січня 1946 р. надійшла телеграма від В. Меркулова, в якій повідомлялося про дозвіл на проведення церковного собору, виділення понад 400 тис. крб. для забезпечення цього заходу, а також рекомендація уникати у назві собору терміну «загальногалицький»³⁷⁴.

Відповідні заходи проводилися і по лінії радянських органів. У середині грудня 1945 р. у м. Києві відбулася спільна нарада уповноважених Ради в справах РПЦ та РСРК при облвиконкомах західноукраїнських областей, в якій, окрім республіканських керівників цих структур П. Ходченка і П. Вільхового, взяли участь також московські керівники Г. Карпов і І. Полянський. На цій нараді було окреслено загальний підхід щодо організації та проведення собору. Після наради пройшла ще одна у вузькому колі, на якій обговорювалися питання готовності до скликання «собору представників греко-католицького духовенства з метою офіційного прийняття і оголошення акту розриву з Ватиканом і возз'єднання з російською православною церквою»³⁷⁵. Після цієї наради Г. Карпов та І. Полянський побували на прийомі у голови РНК УРСР М. Хрущова та його заступника Л. Корнійця, де, за висновком П. Ходченка, було схвалено заходи по підготовці проведення собору.

У процесі опрацювання цієї проблеми було визначено

³⁷⁴ Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. Т. 2. С. 497-498.

³⁷⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1639. Арк. 149-150.

хронологічні межі здійснення цього заходу – перша декада березня 1946 р., приурочена до так званого «тижня православ'я». Таким чином, проведення собору священників УГКЦ з боку влади переслідувало мету узаконити за церковно-канонічним правом фактичний стан розгрому церкви, що здійснювався на той час активними методами владних і репресивних органів. Структури НКДБ сформували розгалужену вивідувальну мережу для систематичного таємного збору інформації стосовно УГКЦ. З метою запобігання будь-яких непрогнозованих дій, з боку греко-католицького духовенства, серед священників було проведено численні арешти. За період відновлення радянської влади (з літа 1944 р. – до березня 1946 р.) «по уніатській лінії» було заарештовано 287 осіб, серед них 1 митрополит, 4 єпископи, 182 священники, 11 настоятелів монастирів, 6 дияконів, 23 ченці, 9 слухачів богословської духовної академії, решта віруючі, у тій чи іншій формі пов'язані з діяльністю націоналістичного підпілля або загонами УПА³⁷⁶. Під юрисдикцію Ініціативної групи Г. Костельника адміністративними методами було переведено 1 805 парафій на чолі з їх пастирями. Письмове зобов'язання про це часто вдавалося добути шляхом «індивідуальної обробки», а також в ході проведення нарад духовенства.

Таким чином, з організаційної точки зору радянських органів були створені відповідні передумови для проведення собору, на якому мали бути прийняті заздалегідь очікувані рішення. Щоб позбавити когось із священників бодай думки про можливість уникнення прямої чи опосередкованої участі у планованому дійстві, влада в черговий раз пішла на демонстративне залякування. У газетах західних областей України 1 березня 1946 р. було надруковане повідомлення Прокурора УРСР Р. Руденка про висунуті заарештованим у 1945 р. ієрархам церкви (Й. Сліпий, Г. Хомишин, М. Чарнецький, М. Будка, І. Лятишевський та ін.) звинувачення³⁷⁷. Арештованих звинувачували в активному співробітництві з німецькими властями, сприянні у «збройній боротьбі німецьких загарбників проти Червоної армії», «в їх участі у формуванні дивізії СС «Галичина» для боротьби з партизанським рухом і Червоною армією». Такі звинувачення

³⁷⁶ Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. Т. 2. С. 518.

³⁷⁷ Гайковський М.І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках: збірник документів і матеріалів/ упоряд.: Гайковський М.І. Львів: Місіонер, 2006. С. 330.

підпадали під кваліфікацію статей 54-I та 54-II Кримінального кодексу УРСР – «зрада батьківщині, тобто дії, вчинені громадянами СРСР на шкоду військовій силі СРСР, його державної незалежності, а саме: шпигунство, видача військової чи державної таємниці, перехід на бік ворога, втеча чи переліт за кордон», за які передбачалася вища міра покарання – розстріл із конфіскацією майна, а за пом'якшувальних обставин – 10 років позбавлення волі теж із конфіскацією майна. Однак в інформації до ЦК КП(б)У секретар Львівського обкому партії І. Грушецький відзначив, що значна частина віруючих зустріла повідомлення прокурора УРСР, як і звістку про проведення церковного собору далеко неоднозначно, у більшості наведених документах негативна³⁷⁸.

Для підвищення рівня представництва ініціаторів проведення собору з числа духовенства було вирішено висвятити кількох з них у сан єпископів. Уповноважені рад у справах релігій та РПЦ при уряді УРСР П. Ходченко і П. Вільховий у листах до Москви патріарху Алексію та екзархові України Іоанну пропонували висунути і негайно висвятити із числа священників-уніатів хоча би двох єпископів. Серед найімовірніших кандидатур було названо найбільш прийнятними претендентами членів Ініціативної групи М. Мельника та А. Пельвецького, які зарекомендували себе надійними провідниками політики радянської влади і яких підтримував Г. Костельник³⁷⁹. На виконання цієї вимоги за поданням Ініціативної групи було підібрано до складу делегації десять, за характеристикою секретаря Ініціативної групи С. Хруцького, «найвидатніших та найавторитетніших» греко-католицьких священників, які відбули до м. Києва. 22 лютого вони взяли участь в урочистій літургії, яку відправив митрополит Київський і Галицький, екзарх України Іоанн. Після неї відбувся постриг у монаший чин А. Пельвецького та М. Мельника. Того ж дня, під час вечірнього Богослужіння у Володимирському соборі, за участю вищих ієрархів Українського екзархату РПЦ відбувся акт наречення кандидатів в єпископи, а 24-25 лютого проведено хіротонію (висвячення) А. Пельвецького та М. Мельника. Першого було призначено єпископом Станіславської, а другого – Самбірсько-Дрогобицької єпархій РПЦ³⁸⁰. Радянські органи всіма можливими

³⁷⁸ ДАЛО. Ф. П-3. Спр. 424. Арк. 48-51.

³⁷⁹ ЦДАГО України. Ф-1. Спр.1638. Арк. 130-135.

³⁸⁰ Гайковський М.І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках: збірник документів і матеріалів/ упоряд.: Гайковський

засобами сприяли діяльності новопосвячених православних владик. Так, з утворенням Станіславської православної єпархії у межах адміністративно-територіальних районів при облвиконкомі офіційно утворений відділ у справах Російської православної церкви³⁸¹. На той час православна єпархія РПЦ складалася лише з чотирьох офіційно зареєстрованих приходів у містах Станіславі, Галичі, Снятині і Коломиї³⁸².

Після вирішення завдання із забезпечення собору архієрейським представництвом, органами влади був відпрацьований порядок денний собору і чіткий план його проведення. Напередодні собору 6 березня 1946 р., на квартирі керівника Ініціативної групи Г. Костельника відбулася нарада за участю 18 священників, на якій обговорювалися питання про порядок соборних засідань і урочистостей. Серед тем виступів: мотиви возз'єднання Греко-Католицької церкви з Руською православною церквою; церковні питання, пов'язані із поворотом до Православної церкви; територіальний поділ єпархій і деканатів згідно з державним адміністративним поділом на області і райони³⁸³.

Радянські органи пильно слідкували як за підготовкою до собору, так і за його ходом. Г. Карпов з початком березня щодня спілкувався з Києвом і Львовом, надсилав вказівки і рекомендації, вимагав регулярно надсилати інформації про хід собору³⁸⁴. Делегованому у м. Львів помічнику Уткіну і місцевому уповноваженому РСРПЦ у Львівській області Вишневському Г. Карпов дав доручення кожного дня з 5 по 10 березня інформувати його про перебіг подій³⁸⁵. По лінії НКДБ відповідальним за проведення собору залишався полковник С. Карін, який разом із капітаном О. Богдановим здійснювали безпосередню організацію відповідних заходів: забезпечення приїзду, поселення учасників, видачу продовольчих талонів і пайок, загальну охорону місця проведення церковного зібрання – собору святого Юра та готелів, де селилися делегати. Загальну координацію заходів, пов'язаних із забезпеченням дотримання виробленого плану, здійснював заступник наркома НКДБ УРСР генерал-лейтенант

М.І. Львів: Місіонер, 2006. С. 324-326.

³⁸¹ ДАІФО. Ф. Р-389. Спр. 3. Арк. 9.

³⁸² Там само. Арк. 5.

³⁸³ Діяння Собору УГКЦ 8-10 березня 1946 р. Львів: Видання Президії Собору, 1946. С. 35-36.

³⁸⁴ Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 2: Документи і матеріали. К.: Либідь – Військо України, 1994. С. 300.

³⁸⁵ Там само. С. 301.

П. Дроздецький³⁸⁶.

Влада здійснювала не тільки ідеологічне й організаційне, але і фінансове забезпечення акції з ліквідації УГКЦ. Розпорядженням РНК СРСР від 24 січня 1946 р. за підписом В. Молотова з резервного фонду уряду на різні витрати, пов'язані з проведенням собору було виділено 400 тис. крб.³⁸⁷. Щодо кількості греко-католицьких священників, які підтримували Ініціативну групу напередодні проведення собору, в науковій літературі містяться суперечливі відомості. У виступі А. Пельвецького на самому соборі озвучені цифри, що до Ініціативної групи вступило 986 священників і не підтримав її діяльність 281 духовна особа³⁸⁸, тобто загальна кількість священників складала 1267. За даними вітчизняного дослідника О. Уткіна Ініціативна група мала вплив на 997 священників, а всіх священників було 1270³⁸⁹. У праці російського дослідника Д. Поспеловського стверджується, що всього греко-католицьких священників налічувалось 2000, але на волі на час проведення собору залишилося 1297, з яких 997 підтримали «возз'єднання» з РПЦ³⁹⁰.

Безумовно, що достовірність усіх цих підрахунків є достатньо умовною, в основному почерпнута із радянських джерел, на що вказував і В. Сергійчук. За наведеними ним даними, на грудень 1945 р. у чотирьох галицьких областях нараховувалося 2 286 греко-католицьких громад³⁹¹, тобто навіть та частина священників, яка по факту здійснювали духовну діяльність, не могла в повній мірі забезпечити душпастирську місію в цих громадах. За даними мандатної комісії собору, для участі в ньому було запрошено 225 делегатів-священників – членів Ініціативної групи і 22 делегати від мирян з трьох греко-католицьких єпархій (Львівської, Самбірсько-Дрогобицької і Станіславської), прибуло на собор 216 священників і 19 мирян. Запрошені священники, які не приєдналися до Ініціативної групи, брати участь у соборі відмовилися. Варто зауважити, що даними згадуваного Ю. Герича, кількість учасників була набагато

³⁸⁶ Сердюк Н.С. Репресії радянських органів державної безпеки щодо Української греко-католицької церкви в 1944-1949 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». К., 2006. С. 14.

³⁸⁷ ДАЛО. Ф. Р-1332. Оп. 1т. Спр. 4. Арк. 20-23.

³⁸⁸ Діяння Собору УГКЦ 8-10 березня 1946 р. – Львів: Видання Президії Собору, 1946. С. 61.

³⁸⁹ Уткін О. Львівський церковний собор 1946 р. в контексті тогочасних політичних реалій. *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С. 109.

³⁹⁰ Поспеловский Д. Православная церковь в истории Руси, России и СССР: учеб. пособ. М.: Библейско-богословский институт Св. Апостола Андрея, 1996. С. 218.

³⁹¹ Сергійчук В. Греко-католицька церква в 1944-1991 рр. *Український історичний журнал*. 1996. № 4. С. 112.

меншою, ніж її представила мандатна комісія і А. Пельвецький, і не перевищувала 140 осіб³⁹².

Вранці 8 березня 1946 р. Львівський собор розпочав свою роботу. Процедуру цього дійства у піднесено-схвальному тоні передано у тогочасному виданні «Діяння Собору УГКЦ 8-10 березня 1946 р. у Львові», виданому одразу ж по завершенню його роботи³⁹³. Першим з доповіддю про діяльність Ініціативної групи виступив єпископ вже Російської православної церкви А. Пельвецький. У своїй доповіді він окреслив мету роботи собору: «До нормалізації церковного життя може нам відчинити двері тільки Собор, який ствердить наше повернення до Православної Церкви»³⁹⁴. Після А. Пельвецького з доповіддю «Про мотиви воз'єднання Греко-Католицької церкви з Руською православною церквою» виступив Г. Костельник. Основну доповідь собору Г. Костельник розпочав з екскурсу в історію унії, намагався переконати присутніх, що Рим систематично і послідовно використовував Берестейську унію для поглинення православ'я³⁹⁵. В основу доповіді Г. Костельника лягли положення, викладені у листах до РНК і священників в травні 1945 р. Після його виступу розпочалася «дискусія», в якій брали участь наперед визначені співдоповідачі з відредагованими текстами. Всі вони були на підтримку пропозицій оповідачів А. Пельвецького і Г. Костельника.

Після цього було запропоновано перейти до процедури голосування. Воно відбувалося у відкритому режимі, підняттям рук, причому за голосуючими спостерігали як співробітники НКДБ, так і об'єктиви кінокамер, які знімали «історичний собор» для кінохроніки. Відповідно делегати «одноголосно» підтримали проект ухвали з чотирьох пунктів: «1) анулювати постанови Брестської унії 1596 року; 2) відірватись від Римської (папської) Церкви; 3) повернутися до прадідівської православної віри; 4) воз'єднатися з Всеруською Православною Церквою в радянському Союзі»³⁹⁶. Далі одностайно були прийняті ще кілька документів³⁹⁷. Головним документом була

³⁹² Герич Ю. Як відбувався «возсоединительний собор» у Львові 8 березня 1946 р. *Календар «Світла»*. Торонто; Нью-Йорк, 1995. С. 88.

³⁹³ Діяння Собору УГКЦ 8-10 березня 1946 р. Львів: Видання Президії Собору, 1946. С. 35.

³⁹⁴ Гайковський М.І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках: збірник документів і матеріалів / упоряд.: Гайковський М.І. Львів: Місіонер, 2006. 650 с.

³⁹⁵ Львівський церковний собор: документи і матеріали. 1946-1981. К., 1984. С. 65.

³⁹⁶ Там само. С. 75.

³⁹⁷ Герич Ю. Як відбувався «возсоединительний собор» у Львові 8 березня 1946 р. *Календар «Світла»*. Торонто; Нью-Йорк, 1995. С. 256-257.

постанова собору³⁹⁸. Хоча собор вже не вирішував долю УГКЦ, бо на той час вона по суті була розгромлена, його рішення нібито легітимізували цей процес. Отже, головне заплановане завдання собору було виконане вже першого дня його роботи³⁹⁹.

Наступного дня 9 березня відбувся процес церковно-канонічного оформлення переходу у православ'я. У соборі св. Юра сповідалися 12 священників, які возз'єдналися з РПЦ у м. Києві в лютому 1946 р. Собор розглянув питання «канонічного оформлення», ухваленого рішення про «возз'єднання», а під час спільної літургії, яку провели єпископи Макарій, Антоній і Михаїл, владика Макарій здійснив чин «приєднання до Православної Церкви», прийнявши від 204-х делегатів-священників відречення від католицизму. Після літургії одразу ж відбулася панахида за упокій душі митрополита А. Шептицького, яку після нападів на його ім'я з боку влади, можна оцінити як поступку з боку організаторів собору цим «возз'єднанням» священникам, щоб утамувати їхню совість.

Після богослужіння собор продовжив свою роботу. Зокрема, було ухвалено низку звернень та вітальних телеграм. У «Зверненні Собору до духівництва і віруючих Греко-Католицької Церкви в західних областях України» наводилися мотиви ліквідації Берестейської унії 1596 р., розриву з Ватиканом і возз'єднання з Православною церквою. У зверненні до патріарха Московського і усієї Русі Алексія делегати просили «признати нашу постанову і прийняти нас до Всеруської Православної Церкви», засвідчивши його своїми підписами⁴⁰⁰.

Насамкінець учасники собору ухвалили зміни в церковно-адміністративній, шлюбній, богослужбовій практиці. Відтепер єпархія діяла в межах існуючого обласного адміністративного поділу. Заключну частину роботи собору зайняла церемонія за участю прибулого митрополита Київського Галицького Іоанна, екзарха України. Саме йому на руки Г. Костельник склав повноваження голови Ініціативної групи, як такої що виконала своє завдання. Митрополит зачитав вітальну Грамоту патріарха Московського, якою Греко-Католицька церква приймалася в лоно Православної і вручив її Г. Костельнику⁴⁰¹. Звертаючись до учасників собору, митрополит

³⁹⁸ Там само. С. 127-128.

³⁹⁹ Гайковський М.І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках: збірник документів і матеріалів / упоряд.: Гайковський М.І. Львів: Місіонер, 2006. С. 364-365.

⁴⁰⁰ Діяння Собору УГКЦ 8-10 березня 1946 р. Львів: Видання Президії Собору, 1946. С. 133, 137-139, 141-145.

⁴⁰¹ Там само. С. 118-122.

Іоанн висловив відверте прагнення Московського патріархату підпорядкувати УГКЦ, щоб значно посилити себе і свій вплив на віруючих. «Від усієї душі благаю, – закликав він, – щоб нинішнє торжество було початком повної ліквідації уніатства в нашій країні і тоді християни не тільки всієї України, але й всього нашого Союзу, будуть складати одну зв'язану взаємною любов'ю сім'ю, одно стадо під управлінням єдиного пастиря – святійшого патріарха Московського»⁴⁰². 10 березня у соборі св. Юра відбулися урочисті Богослужіння за участю гостей, інші церемоніали та спільний обід у ресторані готелю «Брістоль». Після цього делегати роз'їхалися по домівках⁴⁰³.

На початку квітня 1946 р. члени колишньої Ініціативної групи Г. Костельник, М. Мельник і А. Пельвецький прибули до м. Києва, де зустрілися з М. Хрущовим та М. Гречухою. Вони вручили керівникам УРСР схвалені Львівським собором документи, мали розмову щодо доведення рішень собору до широких мас, видання книги «Діяння Львівського собору»⁴⁰⁴.

4 квітня львівська делегація прибула до м. Москви, де її прийняв патріарх Алексій. Йому було зачитано і вручене звернення з приводу приєднання до Православної церкви. Згодом делегація була на широкому прийомі, яку влаштував Г. Карпов для патріарха Алексія, митрополита Іоанна та членів львівської делегації, очолюваної Г. Костельником. Тоді ж на місцях за підписом Г. Карпова була відправлена інструкція про реєстрацію священників і парафій у зв'язку з «возз'єднанням» Греко-Католицької церкви з РПЦ, де регламентувалися порядок і процедура реєстрації, вказувалося, що «возз'єднанні» священники і дякони, а також приходи (громади) повинні реєструватися негайно⁴⁰⁵. У м. Москві члени делегації дали інтерв'ю кореспондентові ТАРС, в якому обґрунтовувалися не стільки церковно-канонічні, скільки політико-ідеологічні підстави його проведення. Безособові відповіді на питання більше вказували на зрадагований стиль інструктора райкому партії по ідеології, ніж на представників духовенства⁴⁰⁶. Після поїздки до м. Києва та м. Москви

⁴⁰² Там само. С. 125.

⁴⁰³ Гайковський М.І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках: збірник документів і матеріалів / упоряд.: Гайковський М.І. Львів: Місіонер, 2006. С. 365-366.

⁴⁰⁴ Пашенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів. Полтава, 2002. С. 218.

⁴⁰⁵ ДАЛО. Ф. Р-1332. Оп. 1т. Спр. 5. Арк. 9.

⁴⁰⁶ Львівський церковний собор: документи і матеріали. 1946-1981. К., 1984. С. 98-99.

практична місія членів колишньої Ініціативної групи була закінчена. Незважаючи на постанови Львівського собору, значна частина греко-католицьких священників продовжувала активний і пасивний опір заходам радянської влади щодо повної ліквідації УГКЦ. У квітневому 1946 р. спецповідомленні начальника Львівського обласного управління НКДБ Вороніна вищим органам влади вказувалося на численні приклади негативної реакції греко-католицьких священників щодо проведеного собору та його рішень, їхньої готовності продовжувати свою релігійну діяльність за уніатським обрядом.

Слід відзначити, що командування УПА і керівництво оунівським підпіллям підтримувало опір насильницькому приєднанню УГКЦ до православ'я. Вони вели широку пропагандистську діяльність, здійснювали моральний тиск на духовенство, яке піддалося тиску влади. Втім були також випадки вбивства священників, які перейшли у православ'я⁴⁰⁷. За даними офіційної влади, до кінця 1946 р. на Станіславщині, перед страхом можливої розправи з боку УПА відмовилися від переходу в православ'я і розірвали свої обов'язки перед Ініціативною групою 22 священники. На Тернопільщині серед неприєднаних 55 греко-католицьких священників мотивувала свою відмову страхом перед можливими репресіями з боку націоналістичного підпілля⁴⁰⁸. Незважаючи на організовану владою та новим церковним керівництвом тиск, частина священників та віруючих УГКЦ відмовлялася від переходу у православ'я⁴⁰⁹. Загалом до кінця 1946 р. перейшли у РПЦ 1111 греко-католицьких священників, з них з Львівської єпархії – 532, Перемиської – 203, Станіславської – 277, тобто всього 43 %. На думку І. Біласа, у результаті масових арештів у в'язницях і таборах перебувало щонайменше 1600 священників, а кілька сотень перейшли на нелегальний стан, багато з них продовжували пастирську службу⁴¹⁰.

Таким чином, Львівський собор 1946 р. не став моментом рішучого повороту уніатського духовенства і вірних до православ'я, на що розраховував радянський уряд і ієрархи РПЦ. Він був лише одним

⁴⁰⁷ Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943-1946 рр. К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. С. 324.

⁴⁰⁸ Стоцький Я. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946-1989). Тернопіль, 2003. С. 34-35.

⁴⁰⁹ Гайковський М.І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках: збірник документів і матеріалів/ упоряд.: Гайковський М.І. Львів: Місіонер, 2006. С. 417-418.

⁴¹⁰ Білас І., Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 Суспільно-політичний та політико-правовий аналіз. К.: Либідь, 1994. Кн. 1. С. 130.

із етапів процесу ліквідації Греко-Католицької церкви, складовою частиною антиунійної політики радянського режиму в загальному процесі радянзації західноукраїнських земель у післявоєнний період. Єдиним досягненням ініціаторів проведення собору, якщо можна так вважати, була імітація легітимності й спроба представити світовому суспільству насильницьку акцію як «вільне волевиявлення українського народу». Але ці намагання виявилися марними, про що свідчили реакція і відгуки у пресі органів держави та численної української діаспори. Для світового суспільства було очевидним, що широкомасштабна акція ліквідації Української Греко-Католицької церкви, в епіцентрі якої опинився Львівський собор 1946 р. з його рішеннями, здійснена комуністичним режимом спільно з Руською православною церквою у її інтересах. Вона була спрямована проти Ватикану та католицизму й мала ціль послабити їх позиції у християнському світі.

Радянська сторона відслідковувала реакцію західного світу, старанно фіксуючи відгуки світової преси, формуючи на їх основі відповідні інформаційні огляди. В одному з таких оглядів наводилися витримки з різних провідних газет Європи та США, що стосувалися долі української церкви. Зокрема, американська газета «Нью-Йорк Таймс» 17 березня 1946 р. опублікувала матеріали про рішення Львівського собору та негативну заяву кардинала Тіссерана з приводу репресій проти церкви та віруючих у Західній Україні⁴¹¹.

Ієрархи УГКЦ української діаспори теж засуджували радянський режим і керівництво Російської православної церкви за насильницьке протизаконне і неканонічне приєднання уніатської церкви до православної. Від імені українців греко-католиків Канади вони заявили: «Як громадяни Канади ми вимагаємо, щоб свобода проголошена Атлантичною Хартією, розповсюджувалася на тих нещасних людей, які нині переслідуються Совітами, вимагаємо визволення і права повернутися до своїх парафій та припинення переслідування українських католиків»⁴¹². На підтримку гнаної УГКЦ виступили представники Української автокефальної православної церкви, яка продовжувала свою діяльність поза межами зони радянської окупації українських та східноєвропейських територій. Зокрема, учасники

⁴¹¹ ДАЛО. Фонд П-3. Оп. 1, спр. 439, арк. 46-47.

⁴¹² Гайковський М.І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках: збірник документів і матеріалів / упоряд.: Гайковський М.І. Львів: Місіонер, 2006. С. 390.

Другого Собору єпископів УАПЦ під головуванням митрополита Полікарпа (Сікорського), що проходив 14-18 березня 1946 р. у німецькому містечку Есслінгу-на-Неккері, ухвалили звернення до всіх християнських церков, а також окреме звернення до Католицької церкви, в якому висловлювалося співчуття з приводу насильницького приєднання греко-католиків до РПЦ. Від імені священнослужителів і віруючих Української автокефальної церкви в Північній Америці висловив протест її глава єпископ І. Теодорович, а від Української католицької церкви в Канаді – екзарх Ладика та єпископ Саварій.

Другий конгрес українців Канади у червні 1946 р. ухвалив спеціальну резолюцію, в якій наголошувалося, що він «протестує перед цілим культурним і свободолюбивим світом проти насильственного втручання совітського уряду в справі віри українського народу та використання російської православної церкви для скріплення своєї диктатури над українськими народом»⁴¹³. Особливо болісно і обурливо сприймали розгром УГКЦ представники Закордонного Представництва УГВР та закордонних частин ОУН, а також досить численна західноукраїнська еміграція. У зв'язку з трагічними подіями на батьківщині, УГВР оприлюднила у травні 1946 р. звернення до всіх українців на чужині⁴¹⁴. В іншій заяві керівництво УГВР інформувало світове суспільство, що в Україні «по-варварському знущуються большевики з релігійних почувань українського населення... Вся акція мала на меті: а) знищити греко-католицьку церкву як релігійну національну інституцію, яка дуже поважною мірою охороняє український народ від русифікаторських впливів Москви, б) терором зламати деяку частку духівництва, змусити його до співпраці з НКВД і в цей спосіб підірвати авторитет церкви серед нашого народу взагалі»⁴¹⁵. Якщо говорити про позитивні відгуки щодо рішень Львівського собору, то свої привітання Московському патріарху Алексію надіслали тільки представники православних церков – екзарх Болгарії Стефан, архієпископ Нью-Йорка, Карпато-Русі та Віленський архієпископ Корнилій.

Що ж до наукових оцінок самого Львівського собору та прийнятих на ньому рішень, то і у церковних колах, що зберегли вірність унії, і в наукових дослідженнях сам він та прийняті постанови

⁴¹³ Швець І. Збірник. Статті, доповіді, промови. Сідней, 1996. С. 189.

⁴¹⁴ Релігія в житті українського народу: зб. матеріалів. Мюнхен; Рим; Париж, 1966. С. 188.

⁴¹⁵ Там само. С. 189.

вважають нелегітимними й неканонічними. Цих підходів дотримується і більшість сучасників церковних та світських дослідників історії УГКЦ. Суть їхньої позиції зводиться до наступного. Тогочасний собор у проведеному вигляді юридично не спроможний був вирішувати питання про возз'єднання церков. Зібрання, іменоване як собор Української Греко-Католицької церкви, відбулося без участі жодного з її єпископів, які перебували в тюрмах і на засланні. Це автоматично робило його неканонічним, а прийняті у такому випадку рішення були незаконними, оскільки грубо порушували встановлені Вселенськими соборами церковні закони. Тож ні одне із рішень Львівського собору за церковними канонами не можна вважати легітимними.

По-друге, Г. Костельник був призначений главою УГКЦ з правами її митрополита не Ватиканом, тобто церковною владою, а рішенням радянського режиму, який, згідно положень тогочасної конституції про відділення церкви від держави, не мав на це законних прав. Крім того, делегати собору не обиралися за канонічним правом, отже не могли юридично і канонічно представляти увесь загальний клір і вірних. На переконання історика церкви Ю. Федоріва «всякий собор, який відбувається проти волі ієрархів, без участі єпископів, не є ніяким собором. Його рішення не мають ніякого канонічного значення. Це (в теорії) визнає також Російська православна церква»⁴¹⁶.

На думку Ю. Герича, у відповідності з церковними законами, Російська православна церква як помісна не мала права втручатися у внутрішні справи іншої помісної церкви, тим більше Греко-Католицької, підпорядкованої Ватикану. Таким чином, на його переконання, радянська влада, яка, згідно таємно укладеного плану і за допомогою репресивних органів і РПЦ ліквідувала Греко-Католицьку церкву на теренах України, і офіційно скріпила цю акцію Львівським псевдособором 1946 р., брутально порушила елементарне право людини на віросповідання, визнане у всьому світі, навіть в інших тоталітарних державах⁴¹⁷. Цю точку зору підтримує І. Білас, який, порівнюючи ліквідацію Київської митрополії в 1839 р. і Львівської в 1946 р. прийшов до висновку, що безпосередній провідник ліквідації УГКЦ Г. Костельник не був її митрополитом, як той же митрополит

⁴¹⁶ Федорів Ю. Історія Церкви в Україні. Торонто, 1967. С. 315.

⁴¹⁷ Герич Ю. Як відбувався «возсоединительний собор» у Львові 8 березня 1946 р. *Календар «Світла»*. Торонто; Нью-Йорк, 1995. С. 88-91.

Й. Семашко, не мав ніяких повноважень для скликання собору в 1946 р., та й не звертався за їх одержанням до вищої церковної влади. Таким чином, собор 1946 р. був скликаний проти всіх і всяких правил Католицької церкви. Львівський собор ставив собі за мету ліквідувати Греко-Католицьку церкву і через це не може зватися греко-католицьким. Тому всі католики були морально зобов'язані відмовитися від рішень цього собору, бо згідно з нормами Католицької церкви такий собор є незаконний. Г. Костельник не одержав також повноважень від РПЦ, бо він не був православним. Собор 1946 р. не міг бути православним також з тих міркувань, що рішення собору не торкалися православних, а інакочергових. Отже, Г. Костельник міг одержати повноваження для скликання такого роду собору тільки від уряду УРСР. Оскільки собор 1946 р. вирішував справи великої важливості, які могли втягнути країну у міжнародні ускладнення, то ясно, що Г. Костельник не міг скликати собор на власний ризик і від власного імені. Отже, собор не є чистієм приватною забаганкою, а державним заходом.

Отже, Львівський церковний собор 1946 р. став кульмінаційним моментом антиунійної політики радянської влади, спрямованої на ліквідацію греко-католицизму на західноукраїнських землях. У процесі дослідження було з'ясовано, що рішення про скликання собору приймалося не церковними діячами, навіть тими, що входили до складу Ініціативної групи, а, перш за все, органами держбезпеки. На переконання спецслужб собор як акція церковно-канонічного оформлення процесу переведення греко-католиків під юрисдикцію РПЦ мав формально завершити процес ліквідації унії в Галичині. Політичний режим, який утвердився 1944 р. у західноукраїнському регіоні, носив тоталітарний характер і діяв виключно командно-адміністративним і репресивним методами. Компарти́на влада, більшість якої становили новоприбулі росіяни зі сходу, форсувала уніфікацію суспільно-політичного, економічного та церковно-релігійного життя краю відповідно до загальносоюзних взірців. У зв'язку з цим започатковано масові депортації патріотично налаштованих українців до Сибіру, а також акції щодо дискредитації греко-католицького кліру та нового владики УГКЦ Йосифа Сліпого. У відповідь провід ОУН звернувся в липні 1945 р. до населення не піддаватися на перехід до російського православ'я⁴¹⁸.

⁴¹⁸ Сергійчук В. Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України у боротьбі за віру і державу. Київ,

Проте після нищівних ударів тоталітаризму Греко-Католицька церква на прикарпатських землях не згинула. Вона реорганізувалася у катакомбах і майже півстоліття служила українству підпільно. Загалом катакомбний період діяльності церкви можна поділити на три етапи: 1) опір репресивним акціям влади, 1946-1953 рр.; 2) організаційне відродження структур і активізація підпільної діяльності, 1953-1963 рр.; 3) боротьба за збереження церкви та її легалізацію, 1963-1989 рр. Найважчими, на нашу думку, були останні роки сталінського режиму. Ще до Львівського «собору», у квітні 1945 р., вся вища церковна ієрархія – митрополит Йосиф Сліпий і десять єпископів – були заарештовані і, за вироком Військових трибуналів у м. Києві, ув'язнені на довгі терміни⁴¹⁹. Зауважимо, що жоден із них не зрікся своєї віри і вірності Апостольському престолу в обмін на обіцяну енкаведистами волю. У тюрмах і на засланні загинули владика Григорій Хомишин, Йосафат Коциловський, Микита Будка, Григорій Лакота. Мукачівського єпископа Теодора Ромжу вбито восени 1947 р.⁴²⁰ Протягом 1945-1946 рр. радянські органи безпеки заарештували понад 800 греко-католицьких священиків та кинули їх у тюрми і концтабори⁴²¹.

Головним приводом для арешту був опір наверненню у православ'я. Владними «аргументами» служили звинувачення у «співпраці» з нацистами (Й. Сліпий благословив вояків дивізії «Галичина» на боротьбу з Червоною армією), а також – з українськими повстанцями, в середовищі яких діяли капелани⁴²². Внаслідок опору з боку греко-католицького кліру й віруючих реалізація рішень Львівського «собору» розтягнулася на кілька років. Наприкінці 1947 р. лише 1124 із 2700 священиків прийняли православ'я⁴²³. Зволікали з наверненням до православ'я 312 парафій⁴²⁴. Згідно інформації із Львівської області на кінець 1946 р. відмовилися перейти на православ'я 101 парох, крім того 55 осіб були арештовані. Значна частина священиків перейшли до світського життя. В області різко

2001. С. 72-75.

⁴¹⁹ Від прокурора УРСР. *Вільна Україна*. 1946. 1 березня.

⁴²⁰ Пушкаш Л. Кир Теодор Ромжа. Життя і смерть єпископа. Львів, 2001. С. 77-135; Судоплатов П. Разведка и Кремль. Москва, 1996. С. 299-300; Баран В. Україна: новітня історія (1945-1991 рр.). Львів, 2003. С. 72.

⁴²¹ Gudziak B., Hurkina S., Turij O. Hierarchia i duchowieństwo ukraińskiego kościoła grecko-katolickiego w podziemiu. *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*. Т. 4. Przemyśl, 1998. S. 311-312, 315.

⁴²² ДАІФО. Ф. Р-389, оп. 1, спр. 4, арк. 79.

⁴²³ ЦДАВО України. Ф. 4648, оп. 3, спр. 4, арк. 40.

⁴²⁴ Gudziak B., Hurkina S., Turij O. Hierarchia i duchowieństwo ukraińskiego kościoła grecko-katolickiego w podziemiu. *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*. Т. 4. Przemyśl, 1998. S. 315.

скоротилася кількість діючих церков – до 269, тобто удвічі лише за 1946 р. Така ж картина спостерігалася в Закарпатській області, де 1947 р. ліквідовано Малоберезнянський і Боронявський монастирі, а 173 парохі з 299 відмовилися залишити рідну церкву навіть після того, як 128 із них були заарештовані й заслані в Сибір або Казахстан⁴²⁵. І все ж за активною участю правоохоронних органів більшість греко-католицьких парафій перетворено в православні. Зокрема, в 1946 р. православними стали 1685 храмів, 1947 р. – 222, 1948 р. – 56, 1949 р. – 327; в 230 «невозз'єднаних» храмах церковну службу припинено⁴²⁶.

Напередодні перших арештів керівники митрополії подбали про збереження церковної ієрархії. Навесні 1945 р. митрополит Йосиф Сліпий призначив одразу чотирьох адміністраторів митрополії – своїх наступників: єпископів Микиту Будку (1877-1949) і Миколу Чарнецького (1884-1959), архимандрита Климентія Шептицького та віце-провінціала чину Редемптористів Й. де Вохта⁴²⁷. Після того як органи НКВС у квітні 1945 р. заарештували обох єпископів разом із митрополитом, митрополію очолив о. Климентій Шептицький. Внаслідок його арешту в червні 1947 р. управління перейшло до о. Й. де Вохта, громадянина Бельгії, якому довелося покинути Галичину наприкінці 1948 р. Обов'язки керівника митрополії він поклав на о. І.Зятіка. Але органи МДБ і його заарештували та вивезли в Сибір, де в 1950 р. священик помер від побоїв. Обов'язки підпільного керівника церкви взяв на себе о. М. Хмільовський, який під псевдонімом Михайло Лаврівський переховувався в уцілілих жіночих монастирях, звертався до кліру і вірних з листами, піднімав їх дух у боротьбі за збереження церкви в катакомбах. Водночас він співпрацював з українським підпіллям ОУН і УПА. Проте й М. Хмільовський у 1949 р. був схоплений і засуджений на заслання⁴²⁸. Залишившись без вищої ієрархії, місцеві структури церкви продовжували діяти.

Подібні заходи щодо призначення своїх наступників ужив перед арештом у квітні 1945 р. Станіславський єпископ Григорій

⁴²⁵ ЦДАВО України. Ф. 4648, оп. 3, спр. 8, арк. 34; Бендас Д. Священики мученики, сповідники вірності. Ужгород, 1999. С. 72-74.

⁴²⁶ Баран В. Україна: новітня історія (1945-1991 рр.). Львів, 2003. С. 72.

⁴²⁷ Кардинал Йосип Сліпий і сучасність. Івано-Франківськ, 2002. С. 125-128; Боцюрків Б. Українська Греко-католицька церква в катакомбах (1946-1989). *Календар «Благовіста»*. 1998. Гурово Пловецьке, 1998. С. 93.

⁴²⁸ Gudziak B., Hurkina S., Turij O. Hierarchia i duchowieństwo ukraińskiego kościoła grecko-katolickiego w podziemiu. *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*. Т. 4. Przemyśl, 1998. S. 312.

Хомишин⁴²⁹. Він висвятив на єпископів-помічників професорів Духовної семінарії отців С. Лукача, С. Ваповича та І. Слезюка та призначив генеральним вікарієм єпархії о. Г. Балагурка, який мав стати його наступником. Однак вже в 1945 р. Г. Балагурко, С. Лукач та І. Слезюк були заарештовані, звинувачені «за співробітництво з німцями», «організацію нелегального єпископату», «нелегальні зв'язки з Ватиканом» та засуджені на довгі терміни ув'язнення. Лише о. С. Ваповичу вдалося уникнути арешту і втекти в Карпати, але керувати дієцезією він уже не зміг. Така ж ситуація склалася в Закарпатті. Єпископ Теодор Ромжа напередодні трагічної загибелі висвятив на єпископа Олександра Хіру. Але вже 1949 р. спадкоємець був заарештований і засланий у Сибір (помер 1983 р.)⁴³⁰.

20 вересня 1948 р. при виході із Преображенської церкви у м. Львові було вбито одного із «ініціаторів» «собору» 1946 р. о. Гавриїла Костельника. Обставини його загибелі та організатори акції не викриті й сьогодні. У львівських архівах, зокрема Служби безпеки України, відсутні навіть документи слідства. Влада звинуватила в організації терористичного акту ОУН (вбивця В. Паньків нібито наклав на себе руки) і використала це для розгортання нової хвилі репресій проти визвольного руху та нескореної церкви. Секретаря «групи» Сергія Хруцького виселили у Кемеровську обл. Ще одного «ініціатора» невдовзі отруїли в потязі, коли він повертався з м. Москви. Не своєю смертю померли й інші учасники групи⁴³¹. Наступ на священництво ще більше посилювався після вбивства 1949 р. Ярослава Галана у зв'язку з причетністю до акції вихідців зі священницьких кіл. У цей драматичний період були репресовані митрополит, 10 єпископів, 1400 священників і 800 монахів та монахинь УГКЦ. Зафарбовувалися навіть греко-католицькі ікони⁴³².

Незважаючи на фізичні погрози силових структур лише половина (116 із 235) греко-католицьких священників Закарпаття до 1949 р. прийняли юрисдикцію Московського патріархату. Тому в березні 1949 р. влада ініціювала звернення «До всечеснішого духовенства і всіх побожних вірних греко-католицької церкви на Закарпатті», яке підписали настоятелі шести церков і монастирів на чолі з

⁴²⁹ Rublowa N. Świadectwo wiary... *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*. Т. 5. Przemyśl, 2000. S. 123-127.

⁴³⁰ Пекар А. Нариси історії Церкви Закарпаття. Т. 2. Рим; Київ, 1997. С. 491.

⁴³¹ Пашенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів). Полтава, 2002. С. 106; ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 24, спр. 3613, арк. 1-2.

⁴³² Винниченко І. Україна 1920-1980-х рр.: депортації, заслання, вислання. Київ, 1994. С. 62; ДАТО. Ф. Р.3270, оп. 2, спр. 17, арк. 30.

архидияконом Іринеем Кондратовичем (1881-1957), колишнім членом Компартії Угорщини (1919). Ці священники виконували аналогічні функції, що й група Г. Костельника у м. Львові. А вже 28 серпня 1949 р. група із 35 священників проголосила ліквідацію Ужгородської унії 1646 р. та возз'єдналася з РПЦ. Того ж дня про цю «радісну» акцію довідалися тисячі віруючих, що традиційно збиралися на свято Успіння Богородиці до Святомиколаївського монастиря на Чернечій горі в м. Мукачевому⁴³³. І лише майже 80 парафій з 44 церквами Мукачівської єпархії, що опинилися 1944 р. у межах Словаччини, були оформлені в Апостольську адміністрацію Мукачівської єпархії (генеральний вікарій А. Тинк), яку Рим канонічно підпорядкував юрисдикції Пряшівського єпископа⁴³⁴. Попри переслідування, значна частина греко-католицького духовенства надалі чинила впертий опір комуністичному режимові. Він мав різні форми та методи: активні – відверті відмови прийняти православ'я, агітація серед вірних, або пасивні – офіційна відмова від своїх парафій та підпільна відправа церковних обрядів⁴³⁵.

Керівництво ОУН і УПА, хоча і з деяким запізненням, але повело рішучу боротьбу проти насильницького навернення краян у православ'я, відверто погрожувало новонаверненим парохам, а інколи чинило проти них терористичні акції. Зокрема, у Станіславській області до 1952 р. було вбито чотирьох священників⁴³⁶. Значна кількість священників, зокрема й тих, які змушені були перейти у православ'я, тісно співпрацювали з українським підпіллям. Монахи Гошівського монастиря лікували поранених повстанців, збирали для них гроші⁴³⁷. Наприкінці 1952 р. на Станіславщині під впливом боївок ОУН 63 парохі відмовилися залишити УГКЦ. Тут діяли 70 церковних громад. Тоді ж 22 священники повернули Станіславському православному єпископу посвідки про прилучення до православ'я⁴³⁸.

Широкомасштабними силовими і пропагандистськими акціями вдалося навернути до православ'я 1 124 священників і передати РПЦ близько 2 500 церков Західної України. За ініціативою уряду СРСР

⁴³³ ЦДАВО України. Ф. 4648, оп. 3, спр. 80, арк. 31; Пашенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів). Полтава, 2002. С. 126-129; Сергійчук В. Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. Київ, 2001. С. 155.

⁴³⁴ Пекар А. Нариси історії Церкви Закарпаття. Т. 2. Рим; Київ, 1997. С. 324.

⁴³⁵ ДАІФО. Ф. Р-389, оп. 1, спр. 6, арк. 123; ДАТО. Ф. П-1, оп. 1, спр. 2345, арк. 76.

⁴³⁶ Андрухів І. Галицька Голгофа. Івано-Франківськ, 1997. С. 38.

⁴³⁷ ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 24, спр. 13, арк. 1-14.

⁴³⁸ Андрухів І. Галицька Голгофа. Івано-Франківськ, 1997. С. 38.

1948 р. ліквідовано греко-католицькі парафії у Румунії, а в квітні 1950 р. заарештовано ієрархів Пряшівської єпархії Греко-Католицької церкви у Чехословаччині, багатьох монахів вивезено до концтаборів, а вірних насильно навернено до православних парафій (близько 100 із 300 священиків перейшло у православ'я). Засуджені на довічне ув'язнення єпископ Павло Гойдич помер у в'язниці; єпископ-помічник В. Гопко був звільнений лише під час «празької весни» 1968 р., коли Греко-Католицька церква легалізувалася⁴³⁹. У 1944-1956 рр. фактично призупинено діяльність греко-католицьких громад й на території Польщі (лише 1967 р. створено Генеральний вікаріат, 1991 р. – Перемиську єпархію, 1996 р. – Перемисько-Варшавську митрополію УГКЦ)⁴⁴⁰.

Чи не найбільший опір чинили тоталітарній владі монахи, серед них лише декілька осіб зреклися унії. Попри жорстокі репресії та утиски, до кінця 1940-х рр. на Львівщині утримувалися три, а на Станіславщині – шість греко-католицьких монастирів (Підмихайлівці, Гошів, Войнилів, Станіслав)⁴⁴¹. До чоловічого і жіночого монастирів у Гошеві Болахівського району постійно приходили віруючі з навколишніх сіл, де греко-католицькі громади було вже ліквідовано. Відтак священики та монахи продовжували релігійну діяльність як парохі, катехити.

Занепокоєння такою ситуацією уповноважений Ради у справах релігійних культур при Раді міністрів СРСР по УРСР П. Вільховий виклав 29 вересня 1949 р. у доповідній Микиті Хрущову. А на початку грудня того ж року його прийняв заступник голови Ради міністрів УРСР Леонід Корнієць, з яким обговорено «пропозиції про ліквідацію всіх монастирів». Відтак «уповноважений» підготував пропозиції щодо закриття трьох греко-католицьких монастирів на Львівщині, а 9 грудня 1949 р. Л. Корнієць надіслав голові Львівського облвиконкому Семену Стефанику «вказівки для вжиття заходів»⁴⁴². Однак він не дуже прагнув йти проти громадської думки. Найдовше протрималися жіночі монастирі, зокрема в с. Суховолі (до 1952 р.) та

⁴³⁹ Ісіченко І., архієп. Історія Христової церкви в Україні. Харків, 1999. С. 200; Пекар А. Нариси історії, церква Закарпаття. Т. 2. С. 282-380; Магочі П. Пряшівська греко-католицька єпархія: русинська чи словацька церква? *Ковчег*. Ч. IV. Львів, 2003. С. 170-173.

⁴⁴⁰ *Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918-1989)*. Т. 1 / Pod red. R. Drozda. Slupsk; Warszawa, 2000. S. 159-184; Drozd R. *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944-1989*. Warszawa, 2001 S. 30-307; Козак М. Пом'яни, Господи, душі слуг твоїх. Перемишль; Львів, 2002. С. 14-22.

⁴⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 4648, оп. 3, спр. 80, арк. 34; ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 24, спр. 12, арк. 96-105.

⁴⁴² Сергійчук В. Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. Київ, 2001. С. 232; ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 24, спр. 12, арк. 97-99.

м. Львові (до 1957 р.). Діяльність усіх інших органи радянської влади припинили в 1950 р., коли в результаті масових репресій близько ста монахинь і сорок сестер-служебниць були арештовані і депортовані в Сибір та на Далекий Схід, 29 з них загинули в засланні⁴⁴³. Ті, хто залишився на волі, створили невеликі згромадження, здебільшого у приватних міських помешканнях. Вони продовжували працю як медичні сестри, швачки, прибиральниці й водночас служили як зв'язкові між підпільними священиками та мирянами⁴⁴⁴.

Таким чином, до початку 1950-х рр. радянська влада офіційно ліквідувала п'ять греко-католицьких єпархій і дві апостольські адміністрації, ув'язнила всіх владик. З греко-католицьких єпископів залишився на волі (перебував у Ватикані) Іван Бучко, якого 1945 р. Папа іменував екзархом та апостольським візитатором для українців-католиків у Західній Європі. Як свідчить довідка уповноваженого в справах релігійних культів при Раді міністрів СРСР по УРСР П. Вільхового від 6 жовтня 1949 р. у західних областях закрито всі існуючі греко-католицькі храми, зокрема у Дрогобицькій – 658, Станіславській – 567, Львівській – 522, Тернопільській – 539, Чернівецькій – 2, Волинській – 2, а також більшість монастирів⁴⁴⁵. А втім, лише третина священиків перейшли на православ'я, 15 % врятувалися втечею або еміграцією, половина усунених від служби були репресовані або перейшли в церковне підпілля⁴⁴⁶.

За цих умов парафіяни здебільшого зберігали в душі вірність вірі своїх батьків, тому нерідко визнавали лише своїх колишніх парохів і бойкотували православних священиків. Внаслідок цього, наприклад, лише в м. Жовкві на Львівщині у 1946-1949 рр. змінилися вісім священиків⁴⁴⁷. У Станіславській області в 1949 р. на 605 церков було лише 276 священиків. За наступних чотири роки ситуація не покращилася: в 1953 р. на 614 діючих церков налічувалося лише 240 священиків⁴⁴⁸. Поширеним явищем стала відправа православними священиками, на вимоги парафіян, служби за греко-католицьким обрядом. Це була одна з форм спротиву радянській владі і РПЦ⁴⁴⁹.

⁴⁴³ Боцюрків Б. Українська Греко-католицька церква в катакомбах (1946-1989). *Календар «Благовіста»*. 1998. Гурово Іловецьке, 1998. С. 94.

⁴⁴⁴ Сапеляк А. Київська церква на слов'янському сході. Буенос-Айрес; Львів, 1999. С. 188.

⁴⁴⁵ Там само. С. 220.

⁴⁴⁶ Ісіченко І., архієп. Історія Христової церкви в Україні. Харків, 1999. С. 200-201; Архів УСБУ по Львівській обл. Спр. о. Матея (Шипітки). П-34395, арк. 57, 69, 107, 269.

⁴⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 4648, оп. 3, спр. 70, арк. 28.

⁴⁴⁸ Андрухів І. Галицька Голгофа. Івано-Франківськ, 1997. С. 38-50.

⁴⁴⁹ Боцюрків Б. Українська Греко-католицька церква в катакомбах (1946-1989). *Календар «Благовіста»*. 1998.

Митрополит Йосиф Сліпий у складних умовах заслання надсилав кліру й вірним пастирські листи, які розповсюджувались у краї. Так, з нагоди Різдва 1947 р. закликав всіх греко-католиків стійко витримати переслідування влади, залишатися вірними батьківській вірі й церкві, яка завжди віддано служила своєму народові⁴⁵⁰. Разом із митрополитом відбували тоді заслання десятки опозиційних священників, які продовжували душпастирську діяльність у тюрмах, концтаборах, на поселеннях.

Смерть Й. Сталіна у березні 1953 р. породила в широкого загалу надії на легалізацію церкви. Того ж року зафіксовано появу перших скарг віруючих і духовенства про повернення причтових будинків, що були передані колгоспам і різним організаціям. Москва в особі «реформатора» Л. Берії навіть розпочала переговори з митрополитом Йосифом Сліпим⁴⁵¹, про що свідчить його лист тодішньому секретарю ЦК КП України М. Підгорному, надісланий до м. Києва в січні 1961 р.⁴⁵². У неволі митрополит написав ґрунтовну «Історію Вселенської церкви на Україні», яка була конфіскована органами МВС, а її автор у 1959 р. був засуджений ще на вісім років заслання. 27 березня 1953 р. з'явився указ Президії Верховної Ради СРСР про амністію ув'язнених до п'яти років. А вже вересневий указ надав Верховному суду право переглядати сумнозвісні рішення «трійок» НКВС і «особливої наради НКВС-МДБ-МВС СРСР, від чого постраждала більшість репресованих греко-католиків. Відтак у період хрущовської «відлиги» до рідного краю повернулися десятки тисяч вигнанців, зокрема звільнені греко-католицькі священники⁴⁵³. До березня 1957 р. у Галичину прибули 65,5 тис. українців, чимало священників. 6 серпня 1956 р. у листі до голови Комітету у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР з Києва повідомлялося, що із репресованих 344 уніатських священників на захід України повернулися 243. Значна частина з них вже розгорнула релігійну діяльність, відправляла службу, агітувала проти РПЦ і її патріарха

Гурово Іловецьке, 1998. С. 95.

⁴⁵⁰ Мартирологія українських церков. Т. II: Українська Греко-католицька церква. Торонто; Балтимор, 1987. С. 470.

⁴⁵¹ Пашенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів). Полтава, 2002. С. 151.

⁴⁵² Сліпий Й., митр. Історія Вселенської церкви на Україні. Т. 4, ч. 1. Рим, 1996. С. 1-3; Архів Служби безпеки України. Спр. 87, т. 10, арк. 278; Ibid. т. 5, арк. 295.

⁴⁵³ Сергійчук В. Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. Київ, 2001. С. 285-288; Пашенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів). Полтава, 2002. С. 146-147; Арсенич П. Йосиф Сліпий та його соратники – репресовані священники. *Кардинал Йосиф Сліпий і сучасність*. С. 126-127.

Олексія. До владних структур надходили численні заяви від віруючих з вимогами реабілітації УГКЦ, реєстрації церковних громад згідно з Конституцією⁴⁵⁴.

Отож, слід погодитися із дослідниками в тому, що 1953 р. можна вважати останнім роком внутрішньої кризи, в якій опинилася репресована церква після так званого Львівського «собору»⁴⁵⁵. Репресованих священників-уніатів матеріально і морально підтримувало римо-католицьке духовенство Закарпатської, Дрогобицької та Львівської обл. Для католиків східного обряду в дні православних свят нерідко проводилися церковні служби за греко-католицьким обрядом⁴⁵⁶. Велике значення мало для катакомбної церкви повернення ієрархів, зокрема єпископа М. Чарнецького до м. Львова в 1956 р., єпископа І. Лятишевського – до м. Станіслава, а єпископа О. Хіри – до м. Мукачева. Незважаючи на постійний нагляд і загрозу репресій, вони перш за все відновлювали церковні структури, зміцнювали церкву організаційно, дбали про поповнення кліру для роботи у підпіллі. Єпископ М. Чарнецький за два роки діяльності до смерті у квітні 1959 р. висвятив півсотні священників. Ще 280-300 священників він прийняв до УГКЦ з Православної церкви. Вони побажали повернутися до рідної церкви, офіційно залишаючись поки що на службі⁴⁵⁷. Єпископ І. Лятишевський (1870-1957), хоча відповідні радянські органи стежили за ним та брали на облік усіх відвідувачів, згуртував навколо себе священників на Станіславщині, утворив ініціативну групу за відродження УГКЦ, яка подавала численні заяви до влади. Кількість неvoz'єднаних парохів у області зросла до 84⁴⁵⁸. Вони вели широку душпастирську роботу, хоча влада їх переслідувала, проводила обшуки, конфісковувала церковні книги, накладала стягнення. Нерідко громади, які не перейшли у православ'я, самочинно відкривали свої церкви, в яких підпільні священники відправляли Службу Божу (зазвичай на великі релігійні свята). 1958 р. на Станіславщині напівлегально діяло 14 греко-католицьких церков⁴⁵⁹. Поширеним явищем стало спільне прослуховування релігійних радіопередач із Ватикану, яке було організовано спеціально

⁴⁵⁴ ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 24, спр. 4263, арк. 202-205.

⁴⁵⁵ Пашенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів). Полтава, 2002. С. 143.

⁴⁵⁶ Сергійчук В. Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. Київ, 2001. С. 168-169.

⁴⁵⁷ Бойко І. Владика Миколай Чарнецький: ісповідник, мученик, чудотворець. Львів, 1997. С. 61.

⁴⁵⁸ ДАІФО. Ф. Р-389, оп. 2, спр. 18, арк. 102-103.

⁴⁵⁹ Андрухів І. Галицька Голгофа. Івано-Франківськ, 1997. С. 55-56.

для греко-католиків України.

Зрозуміло, що процес повернення із заслання опозиційного духовенства надзвичайно турбував органи влади західних областей України. 6 квітня 1955 р. секретар Львівського обкому партії М. Лазуренко в листі до Москви доповідав, що до краю повернулися 30 колишніх священників УГКЦ і колишній генеральний вікарій митрополії М. Хмільовський, таємно висвячений єпископом, засуджений у 1950 р. за співробітництво з ОУН і УПА та зв'язок з Ватиканом на 10 років ув'язнення. М. Лазуренко скаржився, що майже всі вони ведуть «ворожу радянській владі діяльність», підтримують зв'язок із митрополитом Й. Сліпим та іншими ієрархами УГКЦ в засланні, надають їм матеріальну допомогу⁴⁶⁰.

Повернувшись із місць позбавлення волі, греко-католицькі священники активно включилися в діяльність катакомбної церкви. У звіті до Москви від 10 грудня 1956 р. уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів УРСР Корчовий доповідав: з 267 священників, що повернулися, лише 14 погодилися очолити православні парафії, а решта здійснювали підпільні богослужіння у греко-католицькому обряді, до того ж стали «моральною базою оунівського підпілля»⁴⁶¹. Відтак органи радянської влади вживали всі заходи для боротьби з УГКЦ, залучивши до цього Російську Православну церкву. Спеціальне засідання Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР 10 квітня 1959 р. ухвалило секретну постанову про посилення роботи для «ліквідації залишків унії в західних областях УРСР», що передбачала активізацію Московської патріархії православного священництва супроти підпільної УГКЦ. Священникам пропонувалося викривати Ватикан як ворога православ'я і натхненника «холодної війни», боротися з підпільною діяльністю уніатів, передавати їх справи до суду, виселяти за межі областей, реєструвати лише православні церковні громади, припинити виплати пенсій сім'ям виселених священників⁴⁶². Однак вказана контрпропаганда була малоефективною.

Проти беззаконня в СРСР виступала й міжнародна громадськість. У грудні 1962 р. на зустрічі з М. Хрущовим посланець президента США Н. Казенс передав прохання Д. Кеннеді і Папи Івана XXIII

⁴⁶⁰ ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 24, спр. 4081, арк. 2-5.

⁴⁶¹ ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 24, спр. 4263, арк. 288-300.

⁴⁶² ЦДАГО України. Оп. 24, спр. 5028, арк. 65-67.

звільнити митрополита Й. Сліпого. Тож на початку лютого 1963 р. митрополит виїхав до м. Риму, де взяв участь у II Ватиканському соборі як глава УГКЦ. Дорогою, під час короткого перебування у м. Москві, він висвятив на єпископа редемптористського ігумена Василя Величківського й призначив його керівником УГКЦ у підпіллі⁴⁶³. У Римі розгорнув активну діяльність митрополит Й. Сліпий. Вже 1963 р. там було засновано Український католицький університет св. Климента Папи, наступного року відкрито монастир для монахів-студитів, згодом посвячено собор Святої Софії – духовний центр українських греко-католиків, налагоджено видання журналу «Богословія». Митрополит підтримував зв'язок із краєм (здебільшого через Польщу), надсилав пастирські листи, діставав інформацію про діяльність релігійного підпілля. Папа Павло VI іменував Й. Сліпого Верховним архиєпископом Української Католицької церкви і кардиналом. Призначення Й. Сліпим В. Величківського на посаду архиєпископа виявилось надзвичайно вдалим вибором. Він спричинився до широкої розбудови УГКЦ в катакомбах. За його ініціативою розпочався процес повернення священиків, що примусово прийняли православ'я. В. Величківський заснував три таємні жіночі монастирі у м. Львові: Служебниць, Василянок і св. Вікентія, де дівчата складали чернечі обіти. В таємній резиденції у м. Львові він зустрічався з генеральним вікарієм у м. Перемишлі В. Гриником, через якого підтримував регулярний зв'язок із кардиналом Й. Сліпим. На випадок нового арешту (а він вже відбув 10 років заслання), В. Величківський висвятив 1964 р. на єпископа Володимира Стернюка та на єпископів-помічників – І. Чорнія, Н. Дейнеку, П. Козака та Й. Гірняка. У 1967 р. він доповідав кардиналу Й. Сліпому, що в Галичині й Закарпатті діють 150 парохів, понад 100 василіян, 60 студитів, 54 редемптористи. У 14 таємних домівках перебували 240 монахинь-василіянок. З православ'я перейшло близько 50 священиків, ще 40 були таємно висвячені⁴⁶⁴.

Однією з найгостріших проблем катакомбної церкви в 1960-х рр. було поповнення складу греко-католицького священицтва. На цей час вичерпався резерв колишніх семінаристів, ченців, які уникли арештів.

⁴⁶³ Чернега М. Життя і терпіння Єпископа Величківського. *Нова зоря*. 1997. 27 травня; Сергійчук В. Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. Київ, 2001. С. 402, 403, 404, 412, 416, 422.

⁴⁶⁴ Gudziak B., Hurkina S., Turij O. Hierarchia i duchowieństwo ukraińskiego kościoła grecko-katolickiego w podziemiu. *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*. Т. 4. Przemyśl, 1998. S. 323.

Саме із цього середовища єпископ М. Чарнецький висвятив після короткотермінового навчання півсотні священиків. Відтак, назріла потреба готувати священиків із молоді нової генерації, яка виросла в умовах тоталітарної системи, панування атеїстичної ідеології. На підпільні семінарійні курси підготовки здебільшого залучалися сини і родичі греко-католицьких священиків та миряни-активісти церкви. Крім того, практикувалося навчання кандидатів у православних семінаріях, а також римо-католицьких – у м. Ризі й м. Каунасі. Підпільне навчання тривало 4-6 і більше років у приватних домівках з кількома, а часом із одним кандидатом⁴⁶⁵. Успішно склавши іспити перед старшими священиками, слухачі допускалися до висвячення, яке здійснювали єпископи В. Величковський, В. Стернюк та інші. З конспіративними цілями практикувалося висвячення кандидатів із Львівщини у станіславських єпископів і навпаки.

Зауважимо, що в умовах підпільної діяльності церковна структура, зокрема система підпорядкування, мала свої особливості. Так звані «старі» священики, висвячені до 1946 р., визнавали верховенство єпископів своєї дієцезії, тобто як і раніше, в легальних умовах. Висвячені в підпіллі підпорядковувалися тим єпископам, які їх висвятили. Священики діяли самостійно, причому майже ніхто не працював у рідних місцях. Час від часу організовувалися таємні наради, зокрема у м. Львові – в помешканні Олени Кульчицької або на Закарпатті. У них брали участь і ті священики, які формально прийняли православ'я. Діяльність УГКЦ зближувала ієрархію зі священством, єпископи працювали безпосередньо серед народу, що позитивно впливало на український соціум, сприяло його консолідації.

Хоча протистояння Греко-Католицької церкви і радянської влади ніколи не припинялося, все ж таки доба хрущовської «відлиги» та перші роки після його зміщення в 1964 р. принесли певне послаблення антирелігійного тиску. Це дозволило відновити структуру попередньої митрополії. Владика В. Величковський керував Львівською архієпархією до свого арешту в 1969 р. Він мав помічників отців А. Зофійовського та І. Чорняка, а в 1964 р. висвятив наступником редемпториста о. Володимира Стернюка. Івано-Франківською єпархією правив єпископ Іван Слезюк (1893-1973), який висвятив помічником і наступником о. С. Дмитерка. Мукачівсько-Ужгородською єпархією керував єпископ О. Хіра. За

⁴⁶⁵ Стоцький Я. Монастир Отців Василян Чесного Хреста Господнього в Бучачі 1712-1996. Львів, 1997. С 135.

підрахунками о. Б. Боцюрківа, у 1968 р. в Україні діяли кількасот греко-католицьких священників, близько 480 монахинь, які згуртувалися в 14 таємних релігійних будинках. Ядро церкви становили монаші чини – близько 240 василіян, студитів, редемптористів. Були висвячені 40 священників, 50 повернулися із православ'я, 20 кандидатів проходили навчання. У деяких місцевостях греко-католики самочинно відкривали замкнені храми, запрошували для служби підпільних священників. На заході України фактично діяли 88 греко-католицьких церков⁴⁶⁶.

За цих обставин урядові інституції прийняли ряд важливих рішень щодо боротьби як із «нелегальною діяльністю уніатської церкви та сектантів», так і з релігією взагалі. 1969 р. було заарештовано єпископа В. Величковського, а також відомих священників П. Городоцького у м. Львові і Р. Бахталовського в м. Коломиї, здійснені обшуки в єпископа В. Стернюка, у помешканнях десятків священників і ченців. Були зняті з реєстрації багато церков. Наступ на релігію і УГКЦ тривав упродовж наступних років, щоправда, у менш брутальних формах. КДБ широко застосовувало провокації, аби дискредитувати греко-католицьку ієрархію, зокрема єпископа Володимира Стернюка. У 70 закритих храмах західного регіону влада облаштовувала антирелігійні, насамперед антиуніатські музеї та галереї, які поряд з іншими чинниками здійснювали ідеологічну обробку населення⁴⁶⁷.

Зустріч М. Підгорного з Папою Павлом VI в 1967 р. та події в сусідній Чехословаччині 1968 р. й відродження там Греко-Католицької церкви активізували діяльність духовенства і вірних УГКЦ на заході України. Не допомогло й розповсюджене уповноваженим Ради у справах релігії повідомлення, в якому однозначно стверджувалося, що греко-католицькі громади не будуть реєструватися, оскільки УГКЦ ліквідована, а священники й ініціатори самочинного відкриття уніатських церков каратимуться ув'язненням до 10 років. Заяви щодо легалізації УГКЦ продовжували надходити. Органи влади були серйозно занепокоєні виступом українських дисидентів на захист УГКЦ. На початку 1970-х рр. Москва розгорнула широку кампанію боротьби з «українським націоналізмом».

⁴⁶⁶ Боцюрків Б. Українська Греко-католицька церква в катакомбах (1946-1989). *Календар «Благовіста»*. 1998. Гурово Ілловецьке, 1998. С. 102.

⁴⁶⁷ Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. Ч. 2. Полтава, 2001. С. 306.

Вбачаючи у пробудженні національної свідомості пряму загрозу тоталітарному комуністичному режимові, радянська влада вдалася до арештів та інших репресивних акцій з метою залякати народ і зупинити національний рух. Пік репресій припав на 1972-1973 рр. У грудні 1973 р. були заарештовані єпископи С. Дмитерко та І. Слезюк, декілька священників. Невдовзі підступно вбито підпільних священників І. Кривого та П. Чучмана.

Гельсінські угоди змусили Кремль послабити наступ, з іншого боку, вони дали поштовх легальному руху за права людини. Прихід на Апостольський престол Папи Івана Павла II в 1978 р. активізував політику Ватикану на захист УГКЦ. У листі до радянського уряду Святіший Отець, посилаючись на Загальну декларацію прав людини, яку підписав Л. Брежнєв у 1975 р., закликав не чинити перепони віруючим. Особливо гостро сприйняла Москва резолюцію Синоду українських єпископів у Римі від 2 грудня 1980 р. про неканонічність рішень Львівського «собору» 1946 р.⁴⁶⁸. Незважаючи на переслідування й арешти, 9 вересня 1982 р. було утворено «Ініціативну групу для захисту прав віруючих та церкви». Нею керували пізніше заарештовані й ув'язнені дисиденти Й. Тереля та В. Кобрин, який налагодив видавництво «Хроніки Католицької церкви в Україні». Активізувався й рух за легалізацію церкви, до якого долучалася Українська Гельсінська група та інші опозиційні структури⁴⁶⁹.

Протягом 1980-х рр. УГКЦ втратила визначних ієрархів. 7 вересня 1984 р. помер у м. Римі верховний архієпископ Львівський кардинал Йосиф Сліпий. Його наступником став Мирослав Іван Любачівський, кардинал з 1985 р. У засланні в Казахстані помер єпископ Олександр Хіра.

Внаслідок демократизації СРСР наприкінці 1980-х рр. були звільнені майже всі політв'язні, зокрема греко-католицькі священники. Вони очолили національний рух за права і свободи людини. Створений 1987 р. у м. Львові Комітет захисту Української Католицької церкви під керівництвом Івана Геля видавав журнал «Християнський голос», організовував великі віча віруючих, збирав підписи під петиціями за легалізацію УГКЦ. Того ж року група

⁴⁶⁸ Боцюрків Б. Українська Греко-католицька церква в катакомбах (1946-1989). *Календар «Благовіста»*. 1998. Гурово Іловецьке, 1998. С. 114.

⁴⁶⁹ Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. Ч. 2. Полтава, 2001. С. 318; *Історія України*. Вид. 2-е. Львів, 1998. С. 381-401.

українського католицького духовенства на чолі з єпископом Павлом Василюком оголосила про вихід із підпілля. Відкрито виступили з вимогами щодо відродження УГКЦ владики В. Стернюк, С. Дмитерко, І. Маргітич. Цей рух особливо посилювався у зв'язку з відзначенням на державному рівні 1000-ліття хрещення Руси-України. УГКЦ фактично вийшла з підпілля, ставши вагомим чинником українського державотворення⁴⁷⁰.

Отже, у 1950 – 1980-ті рр. більшість греко-католиків зберігали віру батьків. Сотні священників продовжували душпастирську нелегальну діяльність, яка активізувалася наприкінці 1950-х – початку 1960-х рр. після повернення значної частини ув'язнених з сибірських таборів і поселень. Репресована церква була виразником загальнолюдських цінностей, на відміну від офіційної РПУ, що була елементом ідеологічної політики тоталітарної системи. Проголошення М. Горбачовим курсу на перебудову та демократизацію суспільства створили умови для церковно-релігійного відродження в УРСР, чим сповна скористалися політична опозиція та мільйони віруючих. Релігійна опозиція підготувала ґрунт для заключного етапу боротьби за демократизацію суспільства, повернення її народу в лоно світової цивілізації.

УГКЦ ЯК ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНА ІНСТИТУЦІЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Адекватно представити суспільне місце і державотворчу роль греко-католицизму в незалежній Україні на початку третього тисячоліття неможливо без ретельного аналізу глибинних трансформаційних процесів у релігійній сфері держави та західного регіону останніх десятиліть. Як відомо, до 1988 р. офіційна влада СРСР – УРСР здійснювала політику примусової секуляризації населення. У 1988 – 1991 рр. ознакою релігійної політики влади була релігійна фаворизація Російської православної церкви. Щоправда, в західних областях цей процес закінчився в 1989 р., його продовженням стала короткотривала фаворизація Української автокефальної православної церкви. Політична поразка прокомуністичних сил на виборах до місцевих рад 1990 р. у Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській областях стала початком періоду релігійної

⁴⁷⁰ Дідула П. Щоб не зрадити ідеї патріархату. *Патріархат*. 2002. № 3. С. 12-13.

плюралізації. В загальнодержавному масштабі релігійна плюралізація суспільства проголошена в 1991 р., час проголошення незалежності. Однак різкий відхід державної влади від традиційної донедавна церковно-релігійної політики був викликаний не стільки демократизмом її заяв, скільки реальною загрозою значних соціальних заворушень на етнорелігійному ґрунті.

Важливою складовою національно-визвольного руху кінця 1980-х – початку 1990-х рр. став широкий суспільний рух за відновлення діяльності Української Греко-Католицької церкви, який «за своїми масштабами вийшов за рамки суто релігійного питання, набувши політичного характеру»⁴⁷¹. УГКЦ виявила виняткову життєздатність, а її духовенство і вірні – незламну віру у відновлення батьківської Церкви. Запорукою відродження Церкви було існування діючої підпільної організації. Згідно з даними Глави УГКЦ в Римі кардинала Мирослава Любачівського наприкінці 1980-х рр. її підпілля нараховувало десять ієрархів, близько тисячі священників, тисячу двісті ченців і черниць та 4,5 млн. віруючих⁴⁷². Інші дані містять звіти офіційних органів влади: 1988 р. у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській та Закарпатській областях було 260 священників, 385 ченців і черниць та лише 100 тис. віруючих греко-католиків⁴⁷³.

Рух за легалізацію УГКЦ особливого розмаху набув з початком реформ Михайла Горбачова, який 1985 р. в умовах явної соціально-економічної кризи радянської тоталітарної системи розпочав радикальні зміни у політиці з метою її збереження. Було проголошено курс на демократизацію суспільства, гласність і плюралізм. Поворотним пунктом стала зустріч М. Горбачова з ієрархами РПЦ 29 квітня 1988 р., на якій генсек заявив про скасування дискримінаційних актів щодо релігії, повернення громадам узурпованих храмів, підготовку нового закону держави про свободу совісті. Він підкреслив, що перебудова, гласність і демократія цілком, без якихось обмежень, стосуються державно-церковних відносин⁴⁷⁴. До такого рішення, крім всього, спонукало ще і відзначення на державному рівні 1000-ліття хрещення Русі-України. До речі, з цієї нагоди Папа Іван Павло II у липні 1988 р. у соборі св. Петра відправив

⁴⁷¹ Кобута С. Політичні аспекти легалізації Української Греко-Католицької Церкви (1987–1991). *Людина і політика*. 1999. № 3. С. 23.

⁴⁷² Там само. С. 24.

⁴⁷³ ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 25, спр. 3143, арк. 41; спр. 3330, арк. 9-20, 27.

⁴⁷⁴ *Правда*. 1988. 30 апреля.

Літургію українською мовою для 15 тис. присутніх греко-католиків Заходу⁴⁷⁵. Щоб уникнути загострення церковно-релігійної ситуації, керівники УГКЦ у Римі здійснили спроби нав'язати контакт і порозумітися з керівництвом РПЦ в СРСР. Зокрема, 6 листопада 1987 р. кардинал М. Любачівський звернувся до православних ієрархів з пропозицією про примирення. З аналогічним закликом виступив Синод єпископів УГКЦ, що проходив у Ватикані з 24 вересня до 8 жовтня 1988 р.⁴⁷⁶

Зрештою, ще у серпні 1987 р. група львівських священників вийшла з підпілля і подала колективну заяву до Москви щодо легалізації УГКЦ. Цей рух, підхоплений широким загалом греко-католиків очолив єпископ з м. Івано-Франківська Павло Василик⁴⁷⁷. Того ж таки 1987 р., посилаючись на декларовану Конституцією СРСР свободу совісті, два єпископи і 23 священники оприлюднили заяву-звернення до Папи Івана Павла II про вихід із підпілля і прохання сприяти «всіма можливими способами справі легалізації Української Католицької Церкви в СРСР»⁴⁷⁸. У жовтні 1988 р. делегація Івано-Франківської єпархії підпільної УГКЦ прибула до м. Москви і вела переговори у Раді в справах релігії при Раді Міністрів СРСР щодо легалізації Церкви. Але вони закінчилися безрезультатно, оскільки влада тоді розцінювала подібні заяви і факти виходу парафій із підпілля проявами релігійного екстремізму. Більше того, за вказівкою Москви, партійні органи України намагалися нейтралізувати активність вірних підпільної Церкви. Засоби масової інформації посилили пропагандистську кампанію, щоб дискредитувати УГКЦ, терміново видруковано праці антиунійного змісту⁴⁷⁹.

Суспільно-релігійний рух на західноукраїнських землях впливав у могутній потік загальноукраїнського національного відродження кінця 1980-х рр. Прагнення радянської влади до демократичного іміджу у світовому співтоваристві звужувало її можливості у боротьбі з ним. Москва була змушена у 1987 р. звільнити близько 300 українських політ'язнів з 350-ти, які користуючись формальними засадами гласності рішуче включалися у подальшу боротьбу з

⁴⁷⁵ Слово Святішого Отця Івана Павла II до України. Львів, 2001. С. 86-92.

⁴⁷⁶ *Поступ.* 2000. 13 травня.

⁴⁷⁷ *Бюлетень релігійної інформації.* 1997. № 13-14; Ієрархи Української Греко-Католицької Церкви в Україні. *Поступ.* 1999. 11 вересня.

⁴⁷⁸ ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 25, спр. 330, арк. 9-20.

⁴⁷⁹ Ржезац Т., Цуркан В. Розшуковуються... Київ, 1989. С. 20-113; Пашенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів). Полтава, 2002. С. 446.

тоталітарною системою. Провідники Української Гельсінської групи, Ініціативного комітету за звільнення в'язнів сумління Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, І. Гель, М. Горинь, С. Хмара активно підтримали легалізацію УГКЦ. Наприкінці 1987 р. недавній політв'язень Іван Гель заснував Комітет захисту УГКЦ, до складу якого ввійшли й діячі церкви. З метою активізації суспільно-політичного руху за відродження Церкви він налагодив видання часопису «Християнський голос»⁴⁸⁰.

Каталізатором легалізації підпільної Церкви стали перешкоди владних структур у відзначенні віруючими тисячолітнього ювілею хрещення в 1988 р. Власне тоді греко-католикам вдалося провести несанкціоновані владою масові богослуження в с. Грушеві Львівської області і с. Зарваниці Тернопільської області. Це ще раз привернуло увагу антикомуністичної опозиції та широкої громадськості до проблеми дотримання прав віруючих на свободу віросповідання в СРСР. Відтак, хвиля нових богослужінь релігійно-політичного характеру прокотилася багатьма населеними пунктами Львівщини, Івано-Франківщини і Тернопільщини. Групи греко-католицьких ієрархів і священників неодноразово зверталися з вимогами легалізації Церкви у вищі інстанції держави і міжнародні організації. У січні 1989 р. Івано-Франківський єпископ П. Василик знову звернувся до М. Горбачова з проханням про зустріч і переговори щодо «наболілих питань, пов'язаних із організацією нашої Церкви»⁴⁸¹. У травні того ж року делегація єпископів і священників УГКЦ прибули до м. Москви з петицією для М. Горбачова про відновлення Церкви, а також вели переговори у Раді в справах релігії. Коли ж делегація не отримала позитивної відповіді, група греко-католиків почала у м. Москві голодування, яке тривало до кінця листопада 1989 р. Крім того, надіслано петиції до учасників Віденського і Паризького форумів держав-учасниць наради з питань безпеки і співпраці Європи. Особливої ваги набули акції на честь 1000-ліття хрещення Русі-України. Коли у м. Римі відбулася зустріч президента Горбачова з Папою Іваном Павлом II і встановилися дипломатичні відносини між СРСР і Ватиканом, стало можливим поставити питання про легалізацію УГКЦ і реєстрацію її громад на найвищому рівні.

⁴⁸⁰ ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 25, спр. 3143, арк. 49.

⁴⁸¹ Документи патріаршого Собору Української Греко-Католицької Церкви. Перша сесія. Жовтень 1996 рік. Львів: Свічадо, 1998. С. 26.

Внаслідок цих заходів Кремль погодився підготувати новий Закон про свободу совісті, який узгоджувався б із міжнародними правовими актами з проблем прав людини і релігійних свобод⁴⁸².

Відродженню УГКЦ активно сприяли українські громадсько-політичні формування: Народний Рух України, Гельсінська спілка, Український Християнський демократичний фронт та ін. Перший збір Руху у вересні 1989 р., який об'єднав у своїх рядах близько 280 тис. членів, прийняв ухвалу «Про церкви в Україні». Вона декларувала свободу віросповідання, наповнювала реальним змістом закон про відділення Церкви від держави, звинувачувала РПЦ у прислужництві комуністичному режимові, вимагала легалізації УГКЦ та засуджувала Московський патріархат за перешкоди у відродженні національних церков⁴⁸³. А втім, Другий збір Руху 1990 р., коли проблема легалізації вирішилась й розпочався процес відродження і розбудови Українських Греко-Католицької та Автокефальної Православної церков, відзначив важливу роль релігійних чинників у державному будівництві⁴⁸⁴.

Усвідомлюючи небезпечний для системи розвиток подій в Україні, зокрема у західних областях, партійні та правоохоронні структури запобігали наростанню греко-католицького руху. Вони покладали великі надії на православну церкву, ієрархія якої відверто виступала проти легалізації УГКЦ⁴⁸⁵. Отже, компартія, влада і РПЦ єдиним фронтом виступали проти відродження УГКЦ. Безперечно, верхівка РПЦ не бажала втратити свого впливу на західний регіон, адже в 1986 р. там було сконцентровано 1 852 з 6 747 (27%) релігійних громад РПЦ – половина із 4 418 (1988 р.) православних парафій в Україні. Повернення їх до УГКЦ могло завдати серйозного удару престижу та матеріальному становищу російського православ'я. Отож, антиунійна кампанія на державному рівні, до якої долучилися ієрархи РПЦ, тривала до кінця 1989 р. За цей час агонізуюча держава встигла передати РПЦ у Галичині близько 800 недіючих храмів, аби уникнути в майбутньому на них претензій з боку греко-католиків. Але й серед православної ієрархії не було єдності⁴⁸⁶.

У другій половині 1989 р. характерні масові виступи греко-католиків, скоординованих ієрархами на чолі з Місцєблостителем

⁴⁸² Історія релігії в Україні. Київ: Знання, 1999. С. 614.

⁴⁸³ *Літературна Україна*. 1989. 19 жовтня; *Вістник Руху*. 1990. № 5. С. 20.

⁴⁸⁴ Там само. 1990. 1 листопада.

⁴⁸⁵ *Правда України*. 1989. 23 мая.

⁴⁸⁶ *Московский церковный вестник*. 1989. № 17. С. 3.

Архиєпископа Володимиром Стернюком багатолюдними релігійними акціями. Її апогей – 100-тисячна маніфестація 17 вересня у м. Львові під гаслами легалізації УГКЦ. Процес самочинного відродження греко-католицької віри переріс у захоплення батьківських храмів. Першими в регіоні перейшли у власність УГКЦ 29 жовтня Преображенський собор у м. Львові й церква Св. Трійці у м. Щирці на Львівщині. Усвідомлюючи, що процес відродження Церкви зупинити неможливо, партійно-державні чинники намагалися скерувати його під свій контроль. 21 листопада 1989 р. Рада у справах релігії при Раді Міністрів УРСР оприлюднила заяву, за якою дозволено реєструвати греко-католицькі громади, яким надавалися усі права, встановлені законом для релігійних об'єднань⁴⁸⁷.

Архиєпископ В. Стернюк скликав 23 січня 1990 р. у м. Львові церковний собор УГКЦ за участю шести єпископів і 150 священників. Він проголосив легалізацію Церкви, визнав неканонічним Львівським псевдособором 1946 р., висловив вимоги реабілітувати репресованих представників греко-католицького духовенства, повернути Церкві її храми та визнати церковну організацію УГКЦ. Цей акт спричинив лавиноподібний процес масового переходу віруючих із православ'я та реєстрацію греко-католицьких громад. Вже у лютому 1990 р. понад 435 заяв щодо реєстрації відновлених парафій. А до кінця року відроджено 1677 греко-католицьких громад⁴⁸⁸. На початку 1989 р. легалізував душпастирську діяльність у Івано-Франківську єпископ Софрон Дмитерко, що за часи підпілля рукоположив понад 65 священників⁴⁸⁹.

Вирішальне значення у процесі легалізації громад зіграла ініціатива демократично обраних місцевих рад, які попри невизначену політику Києва ухвалювали радикальні постанови й сміливо їх реалізовували. Зокрема, 4 травня 1990 р. Львівська обласна Рада народних депутатів прийняла постанову «По релігійні конфесії на Львівщині», в якій визначалося порядок передання храмів відновленим конфесіям, собор св. Юра – історична резиденція митрополита УГКЦ – повертався митрополії. Львівська обласна рада пропонувала Верховній Раді УРСР розглянути питання про

⁴⁸⁷ ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 32, спр. 2659, арк. 41.

⁴⁸⁸ Васьковський В. «Горячі точки»: стан справ і шляхи врегулювання. *Людина і світ*. 1990. № 10. С. 31.

⁴⁸⁹ «Вірю, що усі з'єднаємося у Христі»: Інтерв'ю з Ординарієм Івано-Франківським Владикою Софроном Дмитерком ЧСВВ з нагоди його 80-літнього ювілею. *Нова зоря*. 1997. 27 травня.

відновлення у правах українських національних церков⁴⁹⁰. На час виходу УГКЦ із підпілля і у перший період відновлення вона мала в Україні лише три єпархії: Львівську, Івано-Франківську та Мукачівську, яка через Апостольського нунція в Україні підпорядковувалась Ватикану. Вони склали Львівську митрополію, якою керував архієпископ Володимир Стернюк, Глава УГКЦ – Верховний архієпископ і кардинал Мирослав-Іван Любачівський знаходився у Римі. 3-10 лютого 1991 р. у Ватикані зібрався останній поза Україною Синод усієї ієрархії Церкви за участю єпископів із Західної України. Він обговорив ситуацію в Україні і прийняв рішення про переїзд Глави УГКЦ до Львова⁴⁹¹. Вже 30 березня митрополит М. Любачівський прибув до історичного центру УГКЦ в Україні й того ж дня провів архирейську Службу Божу в соборі св. Юра, а наступного дня був присутній на величній академії, де його вітали керівники області і тисячі греко-католиків⁴⁹².

Приїзд до України Глави УГКЦ й утвердження його на святоюрському престолі позначив остаточну легалізацію Церкви, кінець катакомбного існування і початок нової епохи в її історії. Довголітня боротьба українського народу за відродження національної Церкви завершилася перемогою. 23 квітня того ж року Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про свободу совісті та релігійні організації», що регламентував одну з найважливіших проблем етнонаціонального розвитку суспільства. Нарешті відмінили всі заборони щодо релігії та церковних організацій і громадянам республіки законодавчо надавалися права на свободу совісті і віросповідання, інтереси віруючих та релігійних організацій поєднувалися з інтересами держави⁴⁹³.

Отже, релігія набувала нового суспільного статусу, наповнювалася етнонаціональним змістом. Розпочалося докорінне переосмислення ролі й місця релігії в суспільстві і державі, повернення в побут народу обрядів, звичаїв та історичних традицій національної духовності. Низкою законодавчих актів в Україні визналися такі релігійні свята як Різдво Христове, Великдень, Трійця.

16 липня 1990 р. в умовах глибокої кризи тоталітарного режиму й

⁴⁹⁰ Постанова Львівської обласної ради. *Людина і світ*. 1990. № 9. С. 13.

⁴⁹¹ Стоцький Я. Історичні аспекти відновлення, реорганізації та структурування православних і католицьких церков в Україні у 1988-1999 роках. *Київська Церква*. Київ; Львів, 1999. № 2-3. С. 54.

⁴⁹² *За вільну Україну*. 1991. Червень. Спецвипуск.

⁴⁹³ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». *Відомості Ради УРСР*. 1991. № 25. С. 656–666.

розпаду СРСР, після запеклої боротьби між демократичним і комуністичним парламентськими блоками Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України, в якій проголосила «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах!»⁴⁹⁴. Спроба кремлівської військово-партійної бюрократії шляхом державного перевороту 19-21 серпня 1991 р. врятувати комуністичну імперію закінчилася провалом і прискорила остаточний розпад СРСР. 24 серпня позачергова сесія Верховної Ради прийняла Постанову та Акт проголошення незалежності України. Україна стала незалежною демократичною державою з неподільною та недоторканою територією з чинними лише власною Конституцією, законами та постановами уряду⁴⁹⁵.

Із проголошенням незалежності віруючі УГКЦ разом з вірними інших конфесій отримали можливість реалізації своїх прав, як релігійних, так і національно-державницьких. Однак у сфері церковних відносин незалежній українській державі від комуністичного режиму залишилися складні міжконфесійні стосунки. На шляху релігійного відродження взагалі, і відновлення й розбудови УГКЦ зокрема, з'явилося чимало перешкод. У ті дні в Україні діяли три головні, найчисельніші християнські церкви: Українська православна на чолі з митрополитом Філаретом (5031 релігійних громад) підпорядкована Московському патріархатові на правах автономії, Українська Греко-Католицька (1912 громад) на чолі з патріархом і верховним архиєпископом Іваном Мирославом кардиналом Любачівським і Українська автокефальна православна на чолі з митрополитом Мстиславом (811 громад)⁴⁹⁶. Поява на арені релігійного життя українських національних церков УГКЦ і УАПЦ суттєво звужувала вплив Російської Православної церкви, тобто її екзархату УПЦ. Українізація релігійно-церковної сфери аж ніяк не влаштовувала Москву, й ієрархи РПЦ усіяко чинили перешкоди у розбудові національних церков. Крім того, не склалися відносини святоюрських ієрархів з УАПЦ, яка намагалася утвердитись на західноукраїнських землях й боролася за вплив з УГКЦ. Але у складних міжконфесійних процесах, часом через гострі міжконфесійні

⁴⁹⁴ Зайцев О., Зайцев Ю. На шляху до незалежності. *Історія України*. Вид. 2-ге. Львів: Світ, 1998. С. 407.

⁴⁹⁵ Ibid. С. 433.

⁴⁹⁶ *Людина і світ*. 1991. № 5. С. 41.

конфлікти УГКЦ продемонструвала дійсно рекордні темпи свого відродження і розбудови. Слід зауважити, що відродження етнонаціонального та релігійного життя в західному регіоні України відбувалось в умовах опанування владних структур національно-патріотичними силами. Зокрема, у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській областях виконавчі органи очолили представники Руху. На виборах до Верховної Ради України демократичний блок переміг у п'яти областях: Львівській (всі 24 кандидати від Руху), Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській і Київській⁴⁹⁷, які змушені були проводити свою політику в релігійній сфері на принципах релігійного плюралізму.

Розправа компартійної влади з Українською Греко-Католицькою церквою, ліквідація її організаційних структур, навчальних закладів, довголітня інформаційна блокада Церкви та інші репресивні заходи радянської влади, імперська діяльність московської РПЦ, породили цілу низку проблем, які постали перед ієрархами і кліром відродженої національної Церкви. Головними з них були загальні аспекти національно-духовного відродження, піднесення ролі релігії в духовному житті суспільства, утвердження місця мирян у державотворчому процесі, в консолідації етносу в умовах незалежної України. Насамперед необхідно було відновити й удосконалити організаційну структуру. Загалом УГКЦ вийшла з підпілля структурованою. Вона мала розгалужену мережу парафій, підпільних семінарій, які поповнювали ряди священництва, осередки монашого життя, згромаджень, а головне широкий загальний відданих мирян. На час легалізації УГКЦ мала три єпархії: Львівську, Івано-Франківську і Мукачівську, яка знаходилася у прямому підпорядкуванні Ватикану. Львівська та Івано-Франківська єпархія складала львівську митрополію УГКЦ, яку до приїзду з Риму Глави Церкви очолював архиєпископ Володимир Стернюк⁴⁹⁸.

За активною участю львівського, івано-франківського і тернопільського земляцтва розбудовувалися греко-католицькі структури на сході держави, зокрема й столиці. 1991 р. київська держадміністрація передала греко-католикам церкву св. Миколая на Аскольдовій могилі. Серед фундаторів громади були народна артистка

⁴⁹⁷ Зайцев О., Зайцев Ю. На шляху до незалежності... С. 406.

⁴⁹⁸ Стоцький Я. Історичні аспекти відновлення, реорганізації та структуровання православних і католицьких церков в Україні у 1988–1999 роках. *Київська Церква*. 1999. № 2-3. С. 54.

України Ніна Бойко, професор архітектури Лариса Скорик та інші відомі науковці, політики, митці. На думку першого пароха Ігоря Онишкевича (Чин Святого Василя Великого), ця церква «має стати храмом молитви за всіх, хто віддав своє життя за волю України, жертвував себе за Церкву Христову» і тому «має перетворитися у престол християнських мучеників»⁴⁹⁹. Після прибуття в Україну Верховний архієпископ кардинал Мирослав Іван Любачівський у травні 1992 р. скликав перший після 1946 р. Синод єпископів на українській землі. До Львова прибули 28 владик з України і діаспори, які обговорили нагальні проблеми розбудови Церкви. Як значне досягнення відзначено зростання греко-католицьких громад до 2700, відновлення діяльності 33 монастирів, п'яти духовних навчальних закладів⁵⁰⁰.

Однією з болісних проблем у процесі розбудови Церкви став брак підготовки священників високої кваліфікації. Дійсно, згідно статистичних даних за 1996 р. ситуація з наявним кліром, їх досвідом і освітою була складною. Зокрема, у Самбірсько-Дрогобицькій із 184 священників 108 були вихідцями з духовних закладів доби вже незалежної України, 65 перейшли з Руської православної церкви і лише 11 парохів, які вийшли з підпілля, здобули освіту і висвячення до 1946 р., або пройшли вишкіл у підпільних семінаріях⁵⁰¹. Ще складніша ситуація була на цей час у Тернопільській єпархії, де із 226 священників було 160, тобто 70 %, молодих, які закінчили навчання у відроджених семінаріях. 53 парохі перейшли із православ'я і 13 вийшли з підпілля⁵⁰². Розмаїття вишколу священництва, неоднорідність їх освіти і досвіду роботи негативно впливали на загальний стан Церкви.

Слід відзначити, що Консисторія митрополії спільно з ієрархами Церкви в Україні та діаспорі старались поліпшити ситуацію у цій сфері. 1994 р. у м. Львові відновили Богословську академію й набрали 127 перших її студентів. При академії функціонують п'ять інститутів⁵⁰³. Серед них – історії Церкви, перший недержавний науковий заклад, що досліджував становище Церкви в умовах тоталітарного комуністичного режиму. В основу його діяльності покладено методіку «живої історії», тобто збору усних свідчень та їх

⁴⁹⁹ Онишкевич Ігор Ілля «Ми молимося за єдність українських християн...». *Нова зоря*. 1993. Вересень. Ч. 35-36.

⁵⁰⁰ *Людина і світ*. 1992. № 11-12. С. 43.

⁵⁰¹ Документи патріаршого собору... С. 11.

⁵⁰² Там само. С. 15.

⁵⁰³ *Людина і світ*. 1998. № 10. С. 27.

комп'ютерний аналіз. Інститут видає збірник з церковної історії «Ковчег» (Ч. 1, 1993; Ч. 2, 2000) організував цикл «Берестейських читань», готує до друку збірники документів⁵⁰⁴. При академії також існує Інститут підвищення кваліфікації, у якому священослужителі поглиблюють релігійні знання.

1994 р. для греко-католиків відкрито Інститут вищої релігійної культури при Люблінському університеті (Польща), де 1996 р. навчалася 250 студентів – священників, монахів і монахинь, 45 з них закінчили дволітній курс і отримали дипломи⁵⁰⁵. Всі ці заходи безперечно змінили на краще ситуацію в кадровій проблемі за короткий час процесу розбудови Церкви. Загалом 1994 р. у восьми навчальних закладах УГКЦ здобувало освіту 1678 майбутніх священників⁵⁰⁶. Удосконалення цієї сфери діяльності продовжується. У рамках Церкви також діє шпиталь ім. Митрополита Андрея Шептицького, редакція радіо «Воскресіння», телевізійна служба ТВ «Собор», видавництво «Місіонер», «Свічадо», «Нова зоря» та ін. Потужним імпульсом для піднесення авторитету УГКЦ, її подальшої розбудови, стали урочистості з нагоди 400-ліття Берестейської Унії. Головні ювілейні заходи відбувалися у Римі, які очолив Папа Іван Павло II, за участю усіх греко-католицьких ієрархів та кардиналів, архиєпископів, єпископів Латинської Церкви. Під час відкриття 16 листопада 1995 р. Синоду єпископів УГКЦ у Апостольській Столиці оприлюднено Апостольський Лист Папи, присвячений цій історичній даті⁵⁰⁷. У промові на Синоді єпископів УГКЦ, звертаючись до української ієрархії, Папа закликав: «Достойні Брати! Процес оновлення, – а Ви це добре знаєте, – буде довгим і вимагатиме терпеливості та стійкості, але з певністю принесе очікувані плоди. Ви йдете правильною дорогою. Продовжуйте вести до завершення те, що Ви почали»⁵⁰⁸.

Головні святкування Берестейського ювілею в Україні відбувалися у жовтні 1996 р. При вівтарі на площі біля Оперного театру у м. Львові кардинал Мирослав Іван Любачівський відслужив урочисту Святу Літургію. В оперному театрі на високому офіційному рівні відбулася урочиста академія, на якій оголошено вітання уряду

⁵⁰⁴ Інститут історії Церкви Львівської богословської академії. Львів, 2000. 20 с.

⁵⁰⁵ Документи патріаршого Собору Української Греко-Католицької Церкви. Перша сесія. Жовтень 1996 рік. Львів: Свічадо, 1998. С. 5.

⁵⁰⁶ Головащенко С. Історія християнства. Київ: Либідь, 1999. С. 300.

⁵⁰⁷ *Католицький щорічник 1996*. Київ, 1996. С. 8-10; *Місіонар*. 1996. № 13. С. 8-9.

⁵⁰⁸ Там само. С. 30.

України та почесних гостей. У них висловлювалися визнання історичних заслуг Греко-Католицької церкви перед українським народом та національно-патріотичну, державницьку спрямованість її діяльності у період становлення незалежної України, відродження й розбудови Церкви⁵⁰⁹. Тоді ж, у жовтні 1996 р., митрополит-кардинал М. Любачівський скликав Собор УГКЦ. У ньому взяли участь усі ієрархи України і діаспори, які звітували про діяльність єпархій і екзархатів. Головним гаслом Собору спочатку було: «Моральне і духовне відродження України і екуменізм»⁵¹⁰. Від імені уряду України синод уперше привітав голова Держкомітету України в справах релігій А. Коваль⁵¹¹.

Патріарший Собор УГКЦ 1996 р. відзначив також поступ у відродженні й розвитку монаших Чинів, активна діяльність яких в Україні була традиційною до руїни 1940-х рр. Найчисленнішим і впливовим був Чин св. Василя Великого, який до 1939 р. складався з трьох провінцій (Галицька, Закарпатська та заокеанська Америко-Канадська), мав 49 монастирів і 650 ченців. На землях України комуністичний режим закрив і присвоїв всі монастирі (31), більшість із 350 монахів репресовані⁵¹². Після легалізації УГКЦ Василянам в Україні повернули 17 монастирів, які повністю відновили свою душпастирську діяльність, і обслуговують 62 парафії, близько 250 дочірніх церков та 9 місійних станиць у Східній Україні⁵¹³. Величезне значення для Церкви мало відроджене Василянське видавництво, засноване зусиллями митрополита Андрея Шептицького у 1898 р. Завдяки західній діаспорі модернізована василянська друкарня у м. Жовкві, яка за короткий час видрукувала сотні книг релігійного змісту⁵¹⁴.

Отже, за короткий період, вже в середині 1990-х рр. Греко-Католицька церква в цілому вирішила проблему структурування і постала перед християнським світом величною будовою з широкомасштабним релігійним життям, з напрацьованою національно-державницькою ідеологією. Вона, маючи великий вплив на мирян західного регіону України, поступово завойовувало

⁵⁰⁹ Сапеляк А. Київська Церква на слов'янському Сході. Буенос-Айрес; Львів, 1999. С. 212-213.

⁵¹⁰ Документи патріаршого Собору Української Греко-Католицької Церкви. Перша сесія. Жовтень 1996 рік. Львів: Свічадо, 1998. С. XI-XII.

⁵¹¹ Там само. С. XXI.

⁵¹² *Людина і світ*. 1998. № 10. С. 27; Львівська богословська академія. Львів, 2000. 90 с.

⁵¹³ Інститут історії церкви Львівської богословської академії. Львів, 2000. 20 с.

⁵¹⁴ Документи патріаршого собору... С. 29.

прихильників на сході і зайняла поважне місце у суспільстві.

УГКЦ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН УКРАЇНИ

Відродження незалежності України викликало хвилю національного та релігійного піднесення, переосмислення ролі Церкви у формуванні національно-державницької ідеології суспільства, яке звільнилося від пут тоталітарної системи. Духовною основою державотворчого процесу є українська національна ідея, яка консолідує націю для вирішення складних проблем відродження. Саме у цій сфері в історії України протягом віків Церква відігравала визначальну роль. «Унікальність та універсальність Християнської церкви як чинника державотворчої діяльності українського народу, – наголошує архієпископ УАПЦ Ігор Ісіченко, – в період відродження держави забезпечує збереження етнонаціональної самобутності, сприяє консолідації суспільства, виступає гарантом присутності нації у світовій християнській цивілізації»⁵¹⁵. Розбудова суверенної держави нерозривно пов'язана з утвердженням ідеологічної єдності і національної свідомості українського народу як необхідних чинників досягнення державницьких прагнень.

Непохитну позицію УГКЦ у цій проблемі підтримав Другий Всесвітній форум українців, який відбувся в м. Києві в серпні 1997 р. за участю президента України Леоніда Кучми, делегатів української світової спільноти й представників національних Церков. У своєму виступі Л. Кучма наголошував: українському народу необхідно глибоко усвідомити національну ідею, сформувані й перейняті національно-державницькою ідеологією, щоб не звернути з обраного шляху незалежності⁵¹⁶. У документах Форуму відзначалося, що «відродження та зміцнення самостійної національної Української держави на давніх етнічних українських землях» вимагає, насамперед, «відродження національної, державницької свідомості українського народу... без цього українська самостійна держава – примара». У резолюції ще раз наголошувалося: «Загальноукраїнською національною ідеєю, що здатна об'єднати всіх громадян України,... услугувати збереженню і зміцненню української державності має

⁵¹⁵ Ісіченко Ігор, владика. Виступ на науковій конференції. *Визвольний шлях*. 1995. № 11. С. 1301.

⁵¹⁶ *Визвольний шлях*. 1997. № 10. С. 1169.

стати цілеспрямоване формування громадянського суспільства в Україні»⁵¹⁷.

З формуванням національно-державницької ідеології тісно пов'язана проблема взаємовідносин між Церквою і державою, яка має глибокі історичні коріння. У цьому плані слід відзначити позитивну роль Християнської церкви Володимира Великого у справі консолідації українського етносу і зміцнення держави Київської Русі-України. Православна церква часів козаччини й Хмельниччини брала участь у національно-визвольних рухах українського народу й розбудові держави. Але в умовах втрати державності, після 1686 р., коли Київська митрополія перейшла у підпорядкування Московського патріархату, вона стала знаряддям антиукраїнських сил й перестала бути носієм української національної ідеї. Отож, лише Греко-Католицькій церкві шляхом Берестейської унії вдалося в умовах бездержавності, експансії Західної і Східної Церков зберегти національну окремішність, втілювати у життя українську церковну політику, продовжувати боротьбу за реалізацію української національної ідеї і державності. Визначну роль вона зіграла в епоху національного відродження в Галичині в другій половині ХІХ ст., про що зазначалося в попередніх розділах праці. «В Галичині у ХІХ – на початку ХХ століть, – відзначала Любов Кияновська, – саме священники розбудили в українському народі свідомість своєї Нації, заклали такі важливі суспільні інституції, як школа, театри, наукові осередки – аналогів такого феномену немає у жодній країні Європи. На цьому загальному тлі найважливіше місце належить митрополиту Андрею Шептицькому»⁵¹⁸.

Національно-державницькі аспекти в діяльності українських Греко-Католицької і Православної (насамперед автокефальної) Церков у добу визвольних змагань 1917-1920 рр. спрямовувалися на реалізацію природного права українського народу на державність у формі УНР і ЗУНР, піднесення національної свідомості українського етносу і ролі Церкви у цих процесах. У своєму виступі у храмі св. Петра в Римі з нагоди 50-річчя Першолистопадового зриву 1918 р. у Галичині Верховний Архієпископ УГКЦ кардинал Йосиф Сліпий наголошував: «Призначення українського народу на землі є боротьба за українську державу, за християнську державу своєї нації». Згадуючи

⁵¹⁷ *Визвольний шлях*. С. 1175.

⁵¹⁸ Кияновська Л. Пам'яті митрополита Андрея Шептицького. *Київська Церква*. 1999. № 6. С. 133-134.

відновлення незалежної української держави – ЗУНР, він відзначав: «Це був могутній акт, яким ми нав'язали до славних попередніх часів Святослава, Володимира, Ярослава, Данила й інших і почали думати їх державницькими думками. Наш український народ став знову в ряди вольних народів і в сім'ї незалежних держав... Цей зрив благословила наша Церква, бо вона молилася за нього – за створення своєї держави, за її утвердження і розбудову... Ідея відновлення української держави мусить бути провідною у всіх наших думках, змаганнях, стражданнях і досягненнях. Піднесений державний стяг Соборної України нехай повіває над всіма нами на віки вічі!». Якщо в Галичині новоутворена держава в листопаді 1918 р. мала свою національну УГКЦ, то в УНР постало питання про незалежну від Москви Церкву. «Якими б успішними в майбутньому не були наші здобутки та досягнення в площині політичної боротьби, – писав С. Петлюра, – все ідею нашої державної незалежності «по руках і ногах» буде в'язати оця залежність в площині церковній, вражаючи й підтинаючи самостійницькі змагання нашого народу»⁵¹⁹.

Взаємовідносини Української православної церкви з відновленою національною державою УНР цілком відповідали ситуації, тобто Церква підтримувала її всіма можливими суспільно-моральними заходами. У привітанні православного духовенства С. Петлюрі в березні 1921 р. наголошувалося, що тісне єднання Церкви і держави витікає з національно-державницької концепції УПЦ, яка спільно з народом бореться за волю України. «Тісне єднання держави і церкви, – підкреслено в привітанні, – єдина умова нашого національного та державного життя»⁵²⁰. Слід відзначити, що тодішні ієрархи Православної церкви, і особливо міністр віросповідань УНР І. Огієнко, пізніше митрополит Іларіон, дотримувались концептуального погляду, що в умовах незалежної держави повинна бути незалежна національна церква, тобто автокефальна. Ця ідея найгрунтовніше викладена у листі Всеукраїнської православної церковної Ради до голови Директорії від 25 травня 1920 р. «Державність України матиме під собою лише тоді міцний ґрунт, коли український народ матиме свою власну, цілком незалежну національну церкву.., – наголошували автори листа. – Мета цього руху завжди була і тепер є одна: утвердження автокефальної соборноправної, національної української церкви, яка разом з тим

⁵¹⁹ Петлюра С. Статті. Київ, 1993. С. 213.

⁵²⁰ ЦДАВО України. Ф. 1072, оп. 1, спр. 3, арк. 159.

мусить бути однією з головних підвалин державності українського народу»⁵²¹.

Отже, ієрархи УПЦ намагалися позбавитися залежності від Московського патріархату, російського церковного централізму, здійснити заходи щодо демократизації, впровадження за прикладом УГКЦ богослужінь рідною українською мовою, відродити національні обряди, звичаї, традиції, що декларував декрет УНР про автокефальність. Характерним явищем для того часу був виступ православних громад Вінниці влітку 1920 р., які просили С. Петлюру вислати до більшовицької Москви проросійських єпископів Амвросія і Пимена, оскільки вони видали наказ «за всяку ціну не допускати ніякої українізації церкви». Віруючі просили заснувати УАПЦ з тим, щоб «виховувати українську людність у національному дусі та прямувати до автокефалії української церкви»⁵²². Зауважимо, що ці погляди єдності православної церкви і держави у державотворчому процесі УНР, а також Української держави гетьмана П. Скоропадського, поділяли далеко не всі ієрархи. Міністр віросповідань Гетьманського уряду О. Лотоцький, визнаючи ідеї автокефальності, наголошував на чіткому розмежуванні функцій держави і церкви у бік обмеження її втручання у світські справи. Першоієрарх УАПЦ В. Липківський вважав неможливою ідентифікацію нації з православною релігією, оскільки український народ – це поняття політичне, територіальне, державне але не віросповідне⁵²³. Значний внесок у концепцію взаємовідносин між Церквою і державою зробив своєю глибокою працею «Релігія і церква в історії України» В. Липинський. Насамперед він відкидає цезареналізм і чітко визначає сфери діяльності Церкви (духовна) і держави (матеріальна), визначає важливу роль Церкви у боротьбі за державність, називає національною, українською ту, яка «зможе навчить своїх вірних в їх боротьбі за Українську державу виконувати вічні і загальнолюдські закони творчої громадянської моралі»⁵²⁴. Взагалі ж концепції українського православ'я доби визвольних змагань щодо державотворення, участі Церкви у вирішенні економічної, культурної, виховної, просвітницької програм держави достатньою мірою не обґрунтовувалися і не впливали на

⁵²¹ ЦДАВО України. Ф. 1072, оп. 1, спр. 3, Арк. 12.

⁵²² Рибачук М. Ф., Уткін О.І., Киришко М. І. Національне відродження і релігія. Київ, 1995. С. 8.

⁵²³ Там само. С. 9.

⁵²⁴ Липинський В. Релігія і церква в історії України. Київ, 1995. С. 11.

державотворчий процес, у той час, коли УГКЦ, навіть в умовах бездержавності свою національно-державницьку доктрину не тільки опрацювала, але й творила матеріальну базу втілення у життя своїх ідей у вигляді національних, кооперативних, наукових, культурно-просвітницьких організацій, а головне – величної будови національної Церкви.

Розглянемо участь УГКЦ в процесі утвердження української державності. Характеризуючи значення Церкви у державотворчому процесі в Україні, слід пам'ятати, що соціально-політичні і економічні аспекти суспільного життя тісно пов'язані з релігійними. Спроба комуністичного режиму протягом 70-ти років усунути Церкву з суспільного життя, або ліквідувати взагалі, як це сталося з українськими національними Церквами, виявилася марною. Після проголошення незалежності України вплив Церкви на суспільство значно посилюється, її національно-державницька ідеологія отримала визнання, бо відповідає вимогам часу. Трансформуються церковно-державні відносини, оскільки провідні чинники держави усвідомили, що сучасні політичні, економічні та культурні процеси, як слушно зауважує київський політолог і релігієзнавець Сергій Здіорук, «не можуть бути вирішені без урахування релігійних рухів і церковних формувань... Україна не зможе ефективно організувати свою безпеку й реалізацію національних інтересів, допоки Українська Церква як Церква Національна, котра стоїть на сторожі духовності і моральності української нації, не займе належне їй місце»⁵²⁵.

Як уже зазначалося, релігійне життя українства народу в ХХ ст. зазнало нищівної руйнації. Першого удару після жовтневого 1917 р. більшовицького перевороту завдав декрет Леніна від 2 лютого 1918 р. про відокремлення церкви від держави і школи, який був засуджений Поміським собором РПЦ як початок гоніння на Церкву. VIII з'їзд більшовиків 1919 р. прийняв рішення про наступ на «релігійні забобони», а постанови партії і уряду СРСР 1929 р. розгорнули повний розгром церкви, зокрема ліквідацію УАПЦ, масові репресії духовенства. Відновлена за німецької окупації УАПЦ, як і УГКЦ – національні Церкви України ліквідувалися як колаборантські й ворожі радянському режимові. Незважаючи на лояльність тоталітарній системі, РПЦ постійно піддавалася утискам. КПРС як пануюча партія воєнничого атеїзму вважала непорушним обов'язком кожного

⁵²⁵ Здіорук С. Національна церква у контексті державотворення в Україні. *Розбудова держави*. 1994. № 1. С. 56.

комуніста, діяча партноменклатури брати участь у боротьбі з релігією. І лише після 1985 р. у ході горбачовських реформ політичної влади, звільнення режиму від грубих спотворень і деформацій розпочалися позитивні зміни у церковно-державних стосунках. Найважливішими з них були відродження українських національних Церков УГКЦ і УАПЦ, які зробили вагомий внесок у здобуття Україною незалежності. Соціологічні дослідження Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України засвідчили, що напередодні історичного Всенародного референдуму 1 грудня 1991 р. ідею незалежності української держави підтримували 97,4 відсотка греко-католиків, 96,9 відсотків представників УАПЦ⁵²⁶. «Слід відзначити, – писав голова Державного комітету у справах релігії В. Бондаренко, що УГКЦ з перших днів свого відродження знову стала важливим чинником суспільного розвитку. Відтак захід України як регіон розвиненої культури зіграв велику роль у відродженні і становленні молодій українській держави»⁵²⁷.

Зауважимо, що жорстоко переслідувана, після 40 років глибокого підпілля, Греко-Католицька церква продовжувала генерувати українство національно-державницькими ідеями, боролася за цивілізовані церковно-державницькі стосунки. У дискусіях Другого Ватиканського собору 1965 р. щодо «Заяви про релігійну свободу» кардинал Й. Сліпий, владика А. Роборецький та інші греко-католицькі ієрархи внесли низку пропозицій до цього документу. Він регулював стосунки між державою і Церквою, зокрема проголошував право особи на свободу релігії й обмеження втручання держави, рішуче засуджував заборону релігії, право батькам виховувати своїх дітей згідно релігійних переконань та ін.⁵²⁸.

Демократичні процеси, які розпочалися 1991 р. й продовжуються сьогодні в Україні, за висловом О. Шуби, «найбільшою мірою знайшли свій вияв у етнонаціональній та релігійно-церковній сферах. Бурхливе етнонаціональне та релігійне відродження вимагало спрямувати його у правове русло й потребувало розробки відповідних політико-правових засад»⁵²⁹. Головні зусилля держави і українського суспільства скеровувалися на подолання наслідків попередніх режимів, насамперед, стосовно релігії, Церкви та віруючих,

⁵²⁶ Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України. Київ, 1999. С. 161.

⁵²⁷ Бондаренко В. Українська держава: співпраця на новому етапі. *Людина і світ*. 1998. № 7. С. 26-27.

⁵²⁸ Сапеляк А. Українська Церква на Другому Ватиканському соборі. Львів, 1995. С. 162-163.

⁵²⁹ Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України. Київ, 1999. С. 162-163.

відновлення релігійних інституцій у необхідних для церковного життя масштабах. «Прийняття Конституції України – відзначив президент Леонід Кучма у виступі на Всеукраїнському християнському форумі, 1997 р. – закріпило високі стандарти в галузі прав людини, що стосуються свободи совісті та віросповідань. За роки незалежності держава довела своє неухильне прагнення до співпраці з Церквою, всіляко підтримує служіння, скероване на зміцнення морального здоров'я нації»⁵³⁰.

Дійсно, долаючи тяжку спадщину минулого, Україна у посттоталітарний період зробила багато для забезпечення правового статусу Церков, розвитку релігійного життя. Одним із перших прийнятих незалежно від Москви законів, був Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». У його основі лежить право людини на свободу совісті і віросповідань, право батьків виховувати своїх дітей у відповідності з власними переконаннями та ставленням до релігії. Держава взяла на себе обов'язки подолання негативних наслідків минулого, створення належних умов для функціонування Церкви. Проголошений принцип відділення Церкви від держави не відкидає їх тісної співпраці у всіх сферах суспільного життя, вимагає взаємної праці і відповідальності. Зауважимо, що у ході державного будівництва та у зв'язку з прийняттям Конституції означений закон вдосконалюється. Так, у серпні 1996 р. на засіданні Верховної Ради України розглядався законопроект про внесення змін до Закону. До цього, зокрема, спричинилися також Європейська конвенція прав людини, процес формування і структуризації самостійних релігійних організацій, унормування міжконфесійних стосунків та ін.⁵³¹. З метою реалізації державної політики у релігійній сфері, при Кабінеті міністрів України засновано Державний комітет у справах релігії. Він співпрацює з релігійними організаціями в Україні, допомагає їм разом з місцевими органами влади вирішити складні питання міжконфесійних відносин, забезпечити функціонування церковних структур, забезпечити виконання відповідних державних законодавчих актів. Таким чином, держава зацікавлена у повноцінному відродженні релігійного життя в Україні. Вона розраховує, насамперед, на національні українські Церкви, зокрема, УГКЦ з її потужною структурою і національно-державницькою

⁵³⁰ *Людина і світ*. 1997. № 5-6. С. 29.

⁵³¹ *Людина і світ*. 1998. № 2. С. 28-30.

ідеологією. Адже історія свідчить, що етнонаціональне відродження і піднесення держави, політичне пробудження народу значною мірою залежить від ідеології і практики Церкви. Одним із таких позитивних прикладів стали вибори Президента України 1999 р., коли більшість електорату, насамперед у західному регіоні з його високою релігійністю, підтримали кандидата – державника Леоніда Кучму.

Слід відзначити, що національно-державницька ідеологія УГКЦ підтримується українськими політичними партіями, які стали на позицію державності. Серед них партії правого, правоцентристського спрямування, а також ОУН. Всупереч деяких тверджень в українській політичній думці, що ідеологія українських націоналістів заперечує християнський вибір, не ґрунтується на християнських засадах, факти свідчать про протилежне. Ще у маніфесті від грудня 1940 р. ОУН наголошувала, що бореться «за гідність і свободу людини, за право визнавати одверто всі переконання за свободу всіх віросповідань, за повну свободу совісті»⁵³². Її провід стверджував, що ідеологія українського націоналізму, боротьба за національно-політичне визволення України, побудову незалежної соборної української держави співпадає з християнською ідеологією, прагненнями УГКЦ, що Церква і релігія, на відміну від політики тоталітаризму, – абсолютно необхідні вартості нації і національної держави. До речі, ОУН виступала проти відділення церкви від держави, за впровадження релігії в навчальних закладах, визначаючи в Україні лише дві – Греко-Католицьку і Українську Православну церкви, виступає за їх об'єднання і подальше відмежування від Москви й зближення з Римом.

Державницька політика УГКЦ, УАПЦ і УПЦ Київського патріархату викликає обурення з боку Компартії України. Її провідник П. Симоненко з цього приводу у статті «Комуністи про церкву та її роль у житті сучасної України» в травні 1999 р. ствердив, що його партія не сприймає католицизму в будь-якій формі. «Католицький Захід, – пише він, – ворожий православному геокультурному просторові», що існуванню релігії наших предків загрожує католицизм, ще одним джерелом загрози є уніатство, тобто УГКЦ. Лідер комуністів високо оцінює Львівський псевдособор 1946 р., схвалює його рішення про ліквідацію УГКЦ і взагалі відмовляє греко-католикам у праві на існування. Компартія виступає за непорушну єдність Православних церков України і Росії, закликає до боротьби з

⁵³² Бедрій А. Український націоналізм і християнство. *Визвольний шлях*. 1962. № 1. С. 43.

силами, які відривають Українську церкву від Москви і вважають своїм союзником Українську Православну церкву Московського Патріархату⁵³³.

УГКЦ продовжує вважати формування національно-державницької ідеології важливим напрямом своєї суспільної роботи. У зверненні до вірних і громадськості України «Про завдання християнина в сучасному суспільстві» від 12 березня 1999 р. єпископи УГКЦ наголошували: «Нашу державу не врятують наймудріші, найсправедливіші закони чи укази, ринкові реформи чи інші засоби, якщо не буде належного числа громадян, які ті приписи та заходи будуть сумлінно сповнювати»⁵³⁴. Цим ще раз стверджено суспільну важливість громадянського миру і громадянської відповідальності за зміцнення державності й становлення сучасної української нації. З розвитком людського суспільства соціальні проблеми постійно ускладнюються. З поглибленням різниці між багатими й бідними, містом і селом, з посиленням національних факторів виникли протиріччя, напруженість між спільнотами та суспільними верствами. Ієрархи Церкви, класики її соціальної науки задовго до К. Маркса і Ф. Енгельса на релігійних засадах створили вчення з соціальних проблем. Фундатори комуністичної ідеології К. Маркс і Ф. Енгельс та їх послідовники В. Ленін і Й. Сталін проголосили єдиний шлях вирішення проблем – поділ суспільства на ворожі класи і насильницькі революції в усьому світі.

Для розв'язання складних соціально-політичних проблем, які загострилися в епоху індустріальних революцій у Європі та на зламі ХІХ – ХХ ст., Церква проголосила інші шляхи, які викладалися Апостольським Престолом. Наприкінці ХІХ ст. у офіційно-моральному вченні Вселенської Церкви з'явилися перші соціальні енцикліки Папи Лева ХІІІ, у яких давалася відповідь на соціальні, політичні і економічні проблеми часу. У 1891 р. виникла велика соціальна Хартія Церкви «Нові речі», про яку сучасний історик Церкви о. Іван Музичка писав: «Лев ХІІІ своєю енциклікою почав сучасну проповідь Церкви щодо соціального питання. Він засудив комунізм, базуючи свої твердження на природному праві людини і на гідності людської особи, «до якої сам Бог ставиться з великою пошаною»⁵³⁵.

⁵³³ Симоненко П. Комуністи про церкву та її роль у житті сучасної України. *Голос України*. 1999. 26 травня.

⁵³⁴ *Людина і світ*. 1999. № 3-4. С. 33.

⁵³⁵ Музичка І., о. Вступне слово до збірника. *Церква і соціальні проблеми*. Енцикліка «Сотий рік». Львів, 1993. С. 7.

Енциклік проголошувала, що лише на засадах справедливості, правди, свободи і любові можливе вирішення складних соціальних проблем. Зауважмо, що зазначена ця та ще п'ять соціальних енциклік Папи Лева XIII були своєчасно перекладені і опубліковані у м. Львові серед декретів Провінційного Собору 1891 р. й спричинилися ієрархам УГКЦ у їх діяльності в Галичині⁵³⁶.

У добу грандіозних воєнних і соціально-політичних катаклізмів ХХ ст. Апостольський Престол неодноразово відгукувався енцикліками з соціальних проблем в складних умовах, зокрема, після Першої світової війни і більшовицької революції в Росії. Зазначмо, що папське соціальне вчення розвивалося видатними ієрархами, серед яких чільне місце належить Главі УГКЦ митрополитові Андрею Шептицькому. Серед папських енциклік цієї тематики слід відзначити Івана XXIII «*Racem in terris*», у якій даються важливі аспекти церковного вчення щодо стосунків між державами, людиною і політичною спільнотою, пріоритет прав людини і особи взагалі. Важливим документом Церкви з цієї проблеми є Конституція Другого Ватиканського Собору 1965 р. «Радість і надія», вперше звернена до всіх людей світу. «Також і в економічно-соціальному житті, – писав, пізніше опираючись на текст Конституції папа Іван Павло II, – треба пошановувати й розвивати достоїнство і повноту призвання людської особи, як теж добро цільної спільноти. Людина справді є центром і ціллю всього економічно-соціального життя»⁵³⁷.

У посланні «О квестії Соціальной» (1904) А. Шептицький попереджав, що у деяких питаннях доктрина соціалістична збігається з церковною й служить оманю для народу. Водночас він критикував соціалістів, які не визнають право людини на власність, «хотіли би відібрати і замінити на спільну власність всьо, що було набуто чи то легальним спадком, чи працею рук, чи працею інтелектуальною, чи вкінці ошадністю». Для цього вони «підбурюють убогих проти багатих і ставляють принцип, що треба знести всяке приватне посіданє, установити вспільну власність, а заряд її віддати представителям громад, або начальникам держави», й таким чином «наміряють дійти до абсолютної рівності економічної і суспільної всіх людей через знесення приватної власності». Митрополит прозорливо називає

⁵³⁶ Додаток до Чинностей і Рішень руского провінціяльного Собору в Галичині, отбувшогося во Львові в р. 1891. Львів, 1897. С. 97-199.

⁵³⁷ Музичка І., о. Вступне слово до збірника. *Церква і соціальні проблеми*. Енцикліка «Сотий рік». Львів, 1993. С. 7-8.

комуністичну теорію утопічною, бо вона зробила працюючу людину «невольником суспільності, котрий не має права з своєї праці який-небудь хосен відносин, єсть змушений працювати на саме лиш утриманне»⁵³⁸. Піддано також гострій критиці соціалістичну доктрину, яка проголошує і здійснює «владу держави над родиною» і особою, тоді як держава «повинна лише опікуватися правами одиниць».

На протипагу соціалістичній митрополит А. Шептицький виклав соціальну програму Церкви, яка охоплювала всі сторони економічного порядку й базувалася на християнських засадах. Однією з головних умов вирішення соціальних проблем він визначив не заклики до боротьби між класами, котрі проголошують марксистки, а необхідність усунути «братню борбу верств суспільних» й слідувати закону Божому, який «людей єднає, адже «Люди всі суть собі братьми, природно мають жити не в борбі, але в згоді і любові ... Капітал і праця не стоять в суцній і природній суперечности». Митрополит відкидає марксову економічну теорію, за якою праця є товаром. Він вважає фальшивими твердження, яке «уважає працю за товар, котрої вартість означає пропорція попиту і продажі»⁵³⁹.

Розвитку соціально-економічної думки в Україні на зламі ХІХ і ХХ ст. сприяв взаємовплив світських і християнських доктрин. «Під впливом реальних соціально-економічних процесів, – зауважив Степан Злупко, – церковна ідеологія насичувалася економічними ідеями, а світські економічні доктрини, погляди і програми більше уваги приділяли етичним, моральним, загальнолюдським цінностям у трактуванні еволюції господарських форм і її перспективи»⁵⁴⁰. Отже, соціальна спрямованість Церкви, практична діяльність ієрархів і священства давала позитивні наслідки. Втім, крім митрополита А.Шептицького ці проблеми піднімали у своїх працях й інші діячі УГКЦ. Зокрема, на полеміку І. Франка з А. Шептицьким відгукнувся відомий теолог і філософ Гавриїл Костельник науковою працею «Границі демократизму», у якій розглянув аспекти рівності людей соціалізації майна, громадських свобод, взаємин держави і Церкви. Він обстоював думку, що приватна і суспільна власність взаємно доповнюються й мають право на існування. Більше того, він вважав

⁵³⁸ Шептицький Андрей, митрополит. О Квестії Соціальной. *Церква і суспільне питання*. Кн. I. С. 147.

⁵³⁹ Шептицький Андрей, митрополит. О Квестії Соціальной. *Церква і суспільне питання*. Кн. I. С. 167-176.

⁵⁴⁰ Злупко С. Вплив Енцикліки «Нові справи» на становлення і розвиток християнсько-демократичної економічної думки в Україні. *Церква і соціальні проблеми*. Енцикліка «Сотий рік». Львів, 1993. С. 50.

можливим втручання держави у сферу власності, її обмеження і проведення земельних реформ. «Де, отже, переважаюча частина населення є нуждарями, там суспільний порядок відступив від природного призначення землі зі згляду на піддержку людського життя»⁵⁴¹. Таким чином, Г. Костельник, враховував реалії часу й радикальні зміни в суспільстві після першої світової війни.

З відновленням незалежності України і відродженням Греко-Католицької церкви в нашому суспільстві склалася нова ситуація. Після довголітнього перебування українських земель на становищі напівколонії в тоталітарній радянській системі розгорнуто процес формування повнокровного українського макросоціуму на національній основі з власною соціальною структурою, інституціями й самостійного вирішення соціальних проблем народу. Однак він виявився дуже складним і болісним. Адже «довголітня московська неволя, – зазначав колишній діяч УНР І. Мазепа, – скалічила український нарід: знищила його нормальну соціальну будову, і підпорядкувала широкі українські маси культурним, господарським і політичним впливам російського суспільства»⁵⁴². Реалізація могутніх суспільних потенцій українського народу, реформи на шляху України від тоталітарного режиму до правового демократичного громадянського суспільства, до країни розвиненої ринкової економіки гальмуються рештками старих інституцій та ідей, відсутністю чітких соціальних, політичних та економічних орієнтирів. У процесі відродження новітньої української державності ще недостатньо враховується потужний вплив духовних аспектів, моральних чинників, які складають основу християнської релігії і є одним із головних напрямків діяльності Церкви. Між тим, у період економічної кризи, падіння життєвого рівня народу, зниження моральності, байдужість певної частини суспільства до національно-державницьких прагнень як ніколи потребують використання ідеологічних і релігійних чинників.

Саме тому відроджена Греко-Католицька церква живе проблемами народу, впроваджує у життя свою соціальну доктрину в нових умовах. «Церква розвинула свою власну суспільну науку, – наголошує о. Іван Шевців, – яка є нічим іншим, як тільки кодифікацією

⁵⁴¹ Костельник Г. Границі демократизму. Львів, 1919. С. 63-64.

⁵⁴² Кононенко К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917-1960. Мюнхен, 1965. С. 35-56.

і пристосуванням до питань часу вічних принципів права і Євангелії, щоб люди знали, як поступати у всіх пунктах, де соціальне життя входить у контакт – зустрічається з мораллю. І саме тому, а не з мотивів економічних або політичних, Церква засудила всі системи, що йдуть у контрасті з цими моральними принципами»⁵⁴³. Слід відзначити, що нинішнє керівництво України розуміє, що чимало вагомих проблем у ході розбудови української державності неможливо вирішити без участі Церкви, яка поширює вплив на українське суспільство. Як вже зазначалося, ядром соціальної доктрини УГКЦ є прагнення до гармонії індивідуальних і суспільних інтересів, що співпадає з концепцією відновленої держави. Тож Християнська концепція соціального устрою суспільства на принципах духовної сутності людини має стати надійним дороговказом самовдосконалення людини і суспільства у XXI ст.

ОСОБЛИВОСТІ КОНФЕСІЙНОЇ СИТУАЦІЇ НА ЗАКАРПАТТІ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Проблема державно-церковних відносин в Україні досліджується багатьма дослідниками. В Україні церква та держава відокремлені одна від одної. Але розвиток державно-церковних відносин в країні був непростий. Особливо важким було становище церкви в радянський період. Проблема відносин між державною владою та релігійними організаціями відноситься до актуальних тем сучасної політичної науки. Вони завжди були надзвичайно важливими, але, мабуть, ніхто не заперечуватиме, що ці питання є стократ важливішими для теперішньої України та Закарпаття безпосередньо. Українська держава та українська церква у своїй історії нерозривні. З прийняттям Україною християнства вони здійснювали взаємний вплив одне на одного: держава на церкву, а церква – на державу.

Наш народ по-своєму сприйняв християнство після його хрещення князем Володимиром у 988 р. З прийняттям християнства в Україні постала й постійна організація церковного управління, яка називалася митрополією, з центром у Києві. Сюди прибув перший митрополит, тут перебували його наступники. На той час це була церква всієї княжої держави, але найтісніше вона була пов'язана з українською землею та нашими предками, які на ній жили. Київська

⁵⁴³ Шевців Іван, о. Збірник. Статті, доповіді і промови. Сідней, 1996. С. 41.

митрополія стала церквою виключно українського і білоруського народів, коли московська церква самовільно (без згоди Царгороду) поставила в 1448 р. свого власного митрополита і тим самим відокремила від церкви-матері в Києві. А 10 років по тому Московський Собор формалізував цей акт сепаратизму. Цей акт самовільного проголошення автокефалії був виразно неканонічний, але його не оспорювали з огляду на політичну силу тогочасної Московської держави.

Київська митрополія залишалася безперервно церквою українського народу впродовж усіх тисячі років її існування, і тому їй і тільки їй з повною підставою належить назва Українська православна церква. Київський Собор 1621 р., скликаний у добу тяжкої боротьби православних українців з унією, підтвердив цю думку і пішов ще далі, пов'язавши початки православної церкви в Україні з благовістям апостола Андрія Первозваного. «Святий апостол Андрій, – зазначено в постанові Собору, – перший архієпископ Константинопольський, патріарх Вселенський і апостол Український; на Київських горах стояли ноги його, і очі його Україну бачили, а уста благословляли, і насіння віри він у нас насадив. Воістину Україна нічим не менша від інших східних народів, бо і в ній проповідував апостол»⁵⁴⁴. У контексті цього дослідження особливо важливо наголосити на тому, що від самого початку утворення в Україні церкви з ініціативи державної влади існував тісний союз між церквою і державою. Держава надавала допомогу Христовій церкві, а церква, зі свого боку, дбала про авторитет державної влади серед народу і про моральний вплив на владу християнських ідеалів. Літопис зберіг слова одного з митрополитів до київського князя: «Княже! Ми поставлені в руській землі від Бога стримувати вас від кровопролиття»⁵⁴⁵.

Впродовж семи століть православна церква в Україні жила самостійним життям, пов'язана лише формальною підпорядкованістю церкві-матері в Царгороді, від якої вона прийняла Христову віру. Синодальний період історії російської церкви, що тягнувся довгих 197 років (1721-1918) і приніс українській церкві повне поневолення, був грубо неканонічний. Фахівці в галузі церковного права не один раз ставили питання, чи ця російська церква синодальної доби була

⁵⁴⁴ Огієнко І. Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви. У 2-х т. Т. 1. 147 с.; Т. 2. 418 с. К.: Україна, 1993. С. 8.

⁵⁴⁵ Слобідський Серафим, протоієрей. Закон Божий: Підручник для сім'ї та школи / Видання 3-є. К.: Видавничий відділ УПЦКП, 2004. С. 368.

канонічною, й вирішували його негативно – канонічною вона не була⁵⁴⁶. А коли так, то не була канонічною та законною й уся діяльність цієї церкви, в тому числі всі її насилля над українською церквою.

З незалежної, високорозвиненої, тісно зближеної з народом, самобутньої Київської митрополії московські царі та їхня церква швидко зробили «не-особу». Всупереч обіцянкам про широку автономію, які були дані православної церкві в Україні під час зміни юрисдикції, Москва швидко взялася ліквідувати її самостійність і самобутність. Київську митрополію було перетворено – спочатку практично, а потім і формально – на звичайну єпархію російської православної церкви. Споконвічну в Україні практику вибору митрополита та єпископів соборами було скасовано: кандидатів на вакантні єпископські кафедри призначав Святійший Синод і затверджував цар. З 1799 р. на Київському митрополичому престолі не було жодного українця⁵⁴⁷. В підсумку московський «цезарепапізм» завершився проголошенням царя головою церкви.

В Україні було заборонено друкувати церковні книжки, відмінні від тих, що видавалися в Росії. У богослужінні було наказано вживати російську вимову; цієї русифікаційної практики російська православна церква тримається в Україні (за винятком Галичини) та Білорусі до наших днів. Було заборонено проповідувати українською мовою. До проповідництва Москва й надалі продовжувала ставитися з неприхильністю, а якщо священник хотів проповідувати, він міг робити це лише чужою народів російською мовою⁵⁴⁸.

У XIX ст. нівеляція православної церкви в Україні пришвидшилася. Священники, яких в Україні наприкінці XIX ст. налічувалося близько 12 тисяч, мали служити справі русифікації. Єпархіальні єпископи укомплектовували свою адміністрацію з росіян або зі зросійщених українців, близьких їм за духом. Священниками до більш значних та важливіших церков також призначали росіян. У багатьох українських парафіях опинилися люди з Росії, які ні за мовою, ні за культурою, ні за духом не мали нічого спільного з народом, якому вони мали служити. В той саме час талановитих священників з України висилали до завойованих царськими військами неросійських народів для співучасті в їхньому «обрусінні»⁵⁴⁹. Тобто, політика

⁵⁴⁶ Огієнко І. Названа праця. Т. 2. С. 203, 212.

⁵⁴⁷ Воронин О. О. Автокефалія Православної Церкви. Кенсінгтон: Воскресіння, 1990. С. 26.

⁵⁴⁸ Слобідський Серафим, протоієрей. Названа праця. С. 411-413.

⁵⁴⁹ Там само. С. 413.

«приборкання» України йшла в парі з остаточним «приборканням» української національної церкви аж до її повного занепаду.

Вчені виокремлюють такі істотні риси, властиві державно-церковним відносинам в Україні впродовж XVIII – початку XX століть: одержавлення церкви на всіх рівнях, перетворення її на складову державного виконавчого механізму зі статусом духовного міністерства; виконання церквою низки державних та інших невластивих церкві функцій; фактична втрата церквою незалежного від державних структур становища, її вимушено апологетична щодо самодержавних акцій роль; проголошення самодержавно-великоросійського варіанту православної церкви панівною; державна політика ототожнення православ'я та російської нації; правова меншовартість інших націй та релігій тощо⁵⁵⁰.

Питання про відновлення незалежної української православної церкви стало знову актуальним у 1917 р., коли було повалено царат і в Україні спалахнуло полум'я національного руху. Домагання унезалежнення церковно-релігійного життя, українізації церкви, повернення їй соборного устрою і «недопущення на єпископські кафедри великоросів» висловлювалися на єпархіальних соборах та інших форумах по всій Україні. Наприкінці 1917 р. було створено Всеукраїнську церковну раду для скликання Всеукраїнського церковного собору. Що малося на меті, ясно і недвозначно сказано у зверненні до українського народу організаційного комітету ради: «Вільний народі український! ... Ти повинен негайно зібрати свій Всеукраїнський Православний Собор духовенства та мирян і відновити на ньому давню незалежність Української Церкви, стверджену Переяславським трактатом і незаконно знищену Московщиною!»⁵⁵¹.

Усвідомлення потреби незалежності української православної церкви було настільки поширене до часу скликання в жовтні 1921 р. першого Всеукраїнського православного церковного собору, що на цьому історичному соборі питання автокефалії навіть не дискутувалося. У прийнятих собором канонах урочисто стверджується: «Українська православна церква, яку примусово і протиканонічно московська царська влада позбавила автокефалії, яка

⁵⁵⁰ Академічне релігієзнавство: Підручник / Під редакцією А. Колодного. К.: Світ Знань, 2000. С. 607.

⁵⁵¹ Історія релігій в Україні: в 10 т. / А. Колодний, Р. Крижанівський. Т. 10. Релігія і церква років незалежності України. Київ – Дрогобич: Коло, 2003. С. 408-409.

морально і канонічно завжди залишалася автокефальною, а ухвалою Всеукраїнської Православної Церковної Ради від 5 травня 1920 року фактично відновила свою автокефалію повністю, є автокефальна, ніякому духовному урядові інших православних Церков не підлегла і сама порядкує своїм церковним життям за провідництвом Святого Духа. Українська православна церква, як автокефальна, є вільним членом Всесвітньої Соборної Апостольської Православної Церкви і лишається в непорушному братерському єднанні зо всіма православними церквами»⁵⁵². Собор постановив визнати аморальним і антиканонічним актом примусове підбиття української церкви під зверхність Московського патріархату, що знищило дух її вільної творчості. «Це було не тільки ґрунтовне порушення канонів..., але й порушення самого духу Христової науки про любов, рівність та братерство»⁵⁵³ – заявила Всеукраїнська православна церковна рада у зверненні до духовенства України у грудні 1921 р. Єдиним можливим шляхом для української православної церкви було повністю незалежне, вільне від будь-якого підпорядкування життя, і на цей шлях вона стала.

Комуністичний режим швидко усвідомив, що духовно-моральна сила і національно об'єднуючий вплив незалежної української церкви на народ становлять небезпеку для його мети – створення суспільства без Бога, християнської моралі, національної свідомості. Автокефалія стала в очах влади рівнозначною з крамольними в такому суспільстві націоналізмом і сепаратизмом, «контрреволюцією» та «петлюрівщиною». На сфабрикованому в 1930 р. процесі Спілки визволення України у причетності до нібито антирадянської діяльності цієї фактично неіснуючої організації було обвинувачено всю Українську автокефальну православну церкву. До 1937 р. єпископат церкви, майже все духовенство були знищені. Не обминули «караючого меча революції» й миряни, які активно виступали за автокефальну церкву в Україні. 27 листопада 1937 р. було розстріляно митрополита Василя Липківського⁵⁵⁴. Зі сказаного випливає, що українська церква і релігія були для комуністів чи не найбільшим ворогом, більшим ніж християнство перших століть для тодішньої влади. Антицерковну істерію на просторах СРСР викликало

⁵⁵² ⁵⁵² Історія релігій в Україні: в 10 т. / А. Колодний, Р. Крижанівський. Т. 10. Релігія і церква років незалежності України. Київ – Дрогобич: Коло, 2003. С. 136-137.

⁵⁵³ Там само. С. 137.

⁵⁵⁴ Гудима А. М. Релігієзнавство: Підручник. Тернопіль: Укрмедкнига, 2002. С. 194.

проголошення у вересні 1937 р. ЦК ВКП(б) «безбожної п'ятирічки», упродовж якої з релігією та церквою мало бути «покінчено».

Знищена під час сталінського терору, українська автокефальна православна церква знову відродилася під час Другої світової війни. Відродилася спонтанно, волею народу, який, незважаючи на два десятиліття жорстоких гонінь, не втратив віри в Бога та відданості рідній церкві. За одне лише літо 1942 р. у Східній Україні було засновано понад тисячу українських православних парафій⁵⁵⁵. І зростання їх кількості, напевне, тривало би, якби не дедалі більші утиски з боку окупантів. Жертвами німецького терору впало понад 100 українських православних священиків і церковнослужителів. Німці спалили на самій лише Волині щонайменше 14 сіл і 17 церков, у деяких випадках із замкнутими в них людьми⁵⁵⁶. Після повернення в Україну радянської влади в 1943-1944 рр. в ній цілковито запанувала Російська православна церква, очолена Московським патріархатом.

Першою жертвою більшовицько-сталінського політичного геноциду стала Українська Греко-Католицька церква. Удар насамперед падав на єпископат, без якого церква існувати не може. 11 квітня 1945 р. у Львові було заарештовано митрополита Й. Сліпого, у Станіславові (нині Івано-Франківськ) – єпископа Г. Хомишина, у Перемишлі (нині Пшемисль, Польща) – єпископа Й. Коциловського, без жодного протесту польської влади і духовенства. Всі вони були засуджені. Крім митрополита Й. Сліпого, який мучився у в'язницях і на засланні 18 років, ніхто з них не повернувся на волю. Тепер настала черга самої церкви. Під безпосереднім тиском влади у Львові 8-10 березня 1946 р. було скликано так званий «собор», на який прибули задалегідь підібрані 214 священики та 19 світських осіб. Зміст його «роботи» зводився до термінового вирішення двох основних питань: розрив зв'язків із Римом і перехід церкви під владу Московського патріарха. З погляду канонічного права як католицької, так і православної церков, названий собор, а також синод православної церкви були повністю нелегальними актами. На синоді не було жодного католицького єпископа, адже всі вони були ув'язнені. Православна церква не мала жодного права скликати синод існуючої ще Української Греко-Католицької церкви. Але для московського

⁵⁵⁵ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Нью-Йорк: Саунд Баунд Брук, 1966. С. 234-235.

⁵⁵⁶ Власовський І. 10 літ тому. *Український православний календар на 1953 рік*. Видавництво Української Православної Церкви в США. С. 98-99.

патріархату і радянського режиму питання легальності не мало жодного значення, оскільки в них не було жодної пошани до канонічного права⁵⁵⁷. Отже, Львівський собор 1946 р – це не лише трагічна віха в історії Греко-Католицької церкви в Україні. Однаковою мірою це й трагедія Православної церкви взагалі, оскільки саме їй в особі Московської патріархії тоталітарним режимом було відведено роль могильника іншої церкви. У 1949 р. радянський уряд зліквідував Українську Греко-Католицьку (уніатську) церкву в Карпатській Україні, анулювавши Ужгородську унію від 1646 р. Карпатську Україну, яка була до війни у складі Чехо-Словаччини, в 1945 р. було включено до СРСР. Закарпатський єпископ Теодор Ромжа помер у листопаді 1947 р. за таємничих обставин. Більшовики імітували нещасний випадок, але коли єпископ залишився живим, його отруїли у шпиталі⁵⁵⁸.

Отже, після насильної ліквідації Греко-Католицької церкви в 1946-1947 рр. Московська патріархія підпорядкувала собі всі її єпархії та парафії в Західній Україні. Маючи в Україні повну монополію церковної діяльності, традиційно шовіністична Російська православна церква протягом десятиліть після Другої світової війни провадила послідовну політику тотальної денаціоналізації церковного життя. Православна церква в Україні була повністю підпорядкована Москві. Єпископів на єпархії в Україні призначав Священний Синод Московської патріаршої церкви. Всі рішення щодо церковного життя приймалися в Москві. Назва «екзархат України» практично означала лише територію, на якій знаходилися єпархії, що ні в чому не відрізнялися від подібних єпархій у решті Радянського Союзу. Митрополит Київський і Галицький не був першоієрархом і духовним керівником самобутньої церкви – він був, за словами українського діаспорного письменника і громадського діяча О. Воронина, – намісником церкви-поневолювача у церкві-колонії.

Ознаки ослаблення напруги в державно-церковних і особливо державно-православних відносинах з'явилися лише наприкінці 1980-х років. Релігійні спільноти поступово почали виходити з-під партійно-державного контролю й діяти у незалежному режимі. У 1989 р. в Україні було відроджено автокефальний рух. На початку 1990 р.

⁵⁵⁷ Ленцик В. Українська Католицька Церква в Советському Союзі. *Російщення України: Науково-популярний збірник*. К.: Видання УККА, 1992. С. 19.

⁵⁵⁸ Ленцик В. Українська Католицька Церква в Советському Союзі. *Російщення України: Науково-популярний збірник*. К.: Видання УККА, 1992. С. 194.

Всеукраїнський собор Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), що відбувся в Києві, затвердив факт відновлення УАПЦ та ухвалив рішення про створення її патріархату. Першим патріархом було обрано митрополита Української православної церкви в США Мстислава (Скрипника). Прагнучи обмежити поширення УАПЦ і враховуючи процеси національного та релігійного відродження в Україні, керівництво Російської Православної церкви (РПЦ) реорганізувало свої структури в Україні. Український екзархат РПЦ було перейменовано в Українську православну церкву на правах автономії. Внаслідок цього виникла Українська Православна церква, залишаючись складовою частиною Московського патріархату. Частина українського духовенства на чолі з митрополитом Філаретом після проголошення незалежності України поставила питання перед керівництвом РПЦ про повну автокефалію. Не одержавши, однак, згоди, у 1992 р. вона об'єдналася з УАПЦ та утворила Українську Православну церкву (УПЦ) Київського патріархату. Проте ряд єпископів УАПЦ не підтримали нового об'єднання і після смерті глави УПЦ Київського патріархату Мстислава в 1993 р. знову проголосили УАПЦ, головою якої було обрано патріарха Дмитрія. У свою чергу, собор УПЦ Київського патріархату обрав митрополита Володимира патріархом Київським і всієї Русі-України (1993-1995 рр.). Після його смерті УПЦ Київського патріархату очолив митрополит Філарет, якого було обрано патріархом. Таким чином, нині в Україні діють три православні церкви – УПЦ Київського патріархату, УАПЦ та УПЦ Московського патріархату⁵⁵⁹.

Тож в умовах масштабних суспільнополітичних перетворень, що відбувалися в СРСР наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр., тоталітарна радянська політика щодо релігії і церкви зазнала краху. 23 квітня 1991 р. Верховною Радою України був прийнятий Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», який суттєво вплинув на релігійну ситуацію в Україні. Цим законом визначалися основні засади і принципи державно-церковних відносин, права та обов'язки держави щодо віруючих і релігійних організацій, а також віруючих і релігійних організацій щодо держави.

Важливе значення мало закріплення на законодавчому рівні таких положень і принципів як відокремлення церкви (релігійних

⁵⁵⁹ Стоцький Я. В. Релігійна ситуація в Україні: проблеми і тенденції розвитку (1988-1998). Тернопіль: Астон, 1999. С. 96.

організацій) від держави і школи від церкви, рівність усіх релігій, віросповідань і релігійних організацій перед законом, рівність громадян незалежно від їхнього ставлення до релігії, заборона надання привілеїв чи обмежень за ознаками релігійних чи інших переконань, набуття релігійними організаціями права юридичної особи, захист державою законних прав та інтересів віруючих і релігійних організацій. Кожному громадянину гарантувалося право на свободу совісті, яке включало в себе свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будьяку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання і діяти відповідно до них. Держава не втручалася у внутрішні справи та діяльність релігійних організацій. Релігійні організації, у свою чергу, не виконували державних функцій. Зважаючи на тяжку радянську релігійну спадщину, одним із завдань закону було «подолання негативних наслідків державної політики щодо релігії і церкви»⁵⁶⁰.

Релігійним організаціям надавалося право участі у громадському житті, провадження ними суспільно значимої діяльності, використання нарівні з громадськими об'єднаннями засобів масової інформації. На громадян, які працювали у релігійних організаціях та на створених ними підприємствах, поширювалася дія законодавства про працю, оподаткування, державне соціальне страхування⁵⁶¹. Після проголошення 24 серпня в 1991 р. незалежності України у неї з'явилися нові можливості для визначення і втілення у життя власної релігійної політики, відродження та розвитку релігійно церковного життя, розбудови цивілізованих відносин між державою і церквою. Стратегія держави на повноцінне забезпечення релігійних прав і свобод в подальшому знайшла своє відображення в Конституції України (1996 р.). Деякі положення, що містилися у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» (відокремлення церкви від держави і школи від церкви, право кожного на свободу совісті і віросповідання, випадки його обмеження та ін.), були закріплені на конституційному рівні. Релігійний плюралізм в українському суспільстві визначався конституційною формулою « жодна релігія не

⁵⁶⁰ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*. № 25. ст. 10.

⁵⁶¹ Там само.

може бути визнана державою як обов'язкова»⁵⁶². У разі, коли виконання військового обов'язку суперечило релігійним переконанням громадянина, Основний Закон надавав право заміни його альтернативною (невійськовою) службою⁵⁶³. Порядок проходження цієї служби визначався Законом України «Про альтернативну (невійськову) службу»⁵⁶⁴.

З урахуванням поліетнічності та поліконфесійності українського суспільства, держава взяла на себе конституційний обов'язок щодо сприяння розвитку релігійної самобутності всіх корінних народів та національних меншин України. З метою уникнення етнонаціональних та міжконфесійних конфліктів, забезпечення миру і злагоди в українському суспільстві, Конституцією України заборонялося «утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на... розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі»⁵⁶⁵. Таким чином, в Україні з'явилася правова база для формування такої моделі державно-церковних відносин, яка передбачала надання широких релігійних свобод. Обмеження права на свободу совісті і віросповідання, відправлення релігійних культів, релігійну діяльність встановлювалися лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей⁵⁶⁶.

В подальшому було прийнято ще низку галузевих законодавчих та інших нормативно-правових актів, наслідком чого стало створення правової системи, яка всебічно регламентувала відносини держави і церкви, діяльність релігійних організацій у різних сферах суспільного життя.

Таким чином, із здобуттям Україною незалежності колишня конфронтаційна модель державно-церковних відносин була зруйнована і закладені основи для формування партнерських відносин між державою і церквою. Кожна з релігій отримала можливість відкрито заявити про своє існування, безперешкодно здійснювати свою культову і поза культову діяльність, розбудовувати власну інфраструктуру, вільно спілкуватися з одновірцями за кордоном. Як

⁵⁶² Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. ст. 141.

⁵⁶³ Там само.

⁵⁶⁴ Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. № 15. ст. 188.

⁵⁶⁵ Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. ст. 141.

⁵⁶⁶ Там само.

бачимо, українське суспільство характеризується конфесійною багатоманітністю, яка є виявом реального забезпечення закріплених у Конституції України та Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» права на свободу совісті та віросповідання, а також принципу релігійного плюралізму⁵⁶⁷.

Згідно з даних Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України, які були представлені у Звіті про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2019 р. релігійна диференціація в Україні виглядає наступним чином: кількість релігійних громад: 35162; монастирі – 531, ченці і черниці – 6794, місії – 368, братства – 83; священнослужителі, у т.ч. іноземці – 32619/918; духовні навчальні заклади – 204, у т.ч. вищі/середні – 136/68, в них слухачів (денна/заочно) – 7939/9947; школи, у т.ч. загальноосв. /недільні – 13211 – 16/13195; масмедіа, у т.ч. друковані/ аудіовізуни/ електронні – 530 – 341/22/167⁵⁶⁸.

Разом з тим, поліконфесійність українського суспільства спричиняє конкуренцію між релігіями, яка в умовах відсутності належного рівня міжконфесійної толерантності здатна спричинити напругу у суспільстві. Нині протистояння має місце у відносинах православних церков між собою, православних, з одного боку, римо та грекокатоликів, з другого, традиційних релігій з неорелігіями. В цих умовах для України актуальним є діалог, спрямований на формування у віруючих міжконфесійної толерантності, досвід зарубіжних країн, де мирно уживаються між собою представники різних релігій. Рівень міжконфесійного протистояння могло б значно знизити належне забезпечення релігійних організацій культовими спорудами. Адже нині потреба у них задовольняється приблизно на 67 відсотків. Така ситуація не знімає з порядку денного питання про повернення релігійним організаціям у власність або у користування усіх культових споруд, які ще й досі використовуються не за призначенням. При цьому не втрачають актуальності й проблеми почергового використання храмів різними релігійними організаціями та нового культового будівництва.

⁵⁶⁷ Там само; Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». *Відомості Верховної Ради УРСР (БВР)*. № 25. ст. 10.

⁵⁶⁸ Релігійно – інформаційна служба України. [Електронний ресурс] / Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2019/75410/

То ж це зберігає певний потенціал конфліктності, основою якої є майнове питання, основною причиною чого є недостатня забезпеченість релігійних організацій культовими спорудами (лише 75,5 %). Їх активне будівництво та повернення колишніх храмів, що використовувалися не за призначенням, протягом останніх десятиліть значною мірою пом'якшили цю проблему. Слід наголосити, що Україна, вступаючи до Ради Європи, взяла на себе зобов'язання щодо реституції колишнього церковного майна. Згідно з п. XI висновку Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) № 190 (1995), Україні було рекомендовано врегулювати «правове розв'язання питання про повернення церковної власності»⁵⁶⁹. В рекомендаціях ПАРЄ від 24 квітня 2002 р. № 1556 (2002) Україні було нагадано про необхідність «гарантувати релігійним інституціям, власність яких було націоналізовано в минулому, реституцію цієї власності в належні строки або, якщо це неможливо, справедливу компенсацію»⁵⁷⁰.

Слід також відзначити, що в Україні в цьому напрямі вже зроблено чимало: до 2008 р. церкві було повернуто у власність або передано в користування біля 3,6 тис. культових будівель та понад 12 тис. предметів церковного вжитку⁵⁷¹. Церква залишається єдиним суб'єктом, по відношенню до якої застосовується реституція. Прийнято чимало нормативно-правових актів, що покликані завершити реституцію церковного майна. Розроблено проект Закону України «Про повернення культового майна релігійним організаціям»⁵⁷².

Показовим у цьому відношенні є досвід країн Центрально-Східної Європи, в яких цю проблему на державному рівні в основному вирішили. На відміну від пострадянських країн держави Центрально-Східної Європи чітко визначили коло об'єктів та способи їх повернення церкві. Кожна із країн постсоціалістичного простору виробила власну стратегію реституції церковного майна, що є зрозумілим в силу різних релігійних традицій та різних вихідних умов. Приклад країн Центрально-Східної Європи в питаннях повернення

⁵⁶⁹ Висновок ПАРЄ № 190 (1995) щодо вступу України до Ради Європи. Страсбург. 1995. 25 вересня. *Реституція церковного майна: міжнародний та вітчизняний досвід*: збірник наукових матеріалів. К., 2007. С. 65.

⁵⁷⁰ Релігія та зміни в у Центральній та Східній Європі: Рекомендація ПАРЄ № 1556 (2002). *Реституція церковного майна: міжнародний та вітчизняний досвід*: збірник наукових матеріалів. К., 2007. С. 65.

⁵⁷¹ Новиченко М. Р. Повернення церковного майна як пріоритет державної політики щодо релігії та церкви. *Пріоритети державної політики в галузі свободи совісті: шляхи реалізації*. К.: Світ Знань, 2007. С. 69-70.

⁵⁷² Про звернення культового майна релігійним організаціям: Проект Закону України. *Реституція церковного майна: міжнародний та вітчизняний досвід*: збірник наукових матеріалів. К., 2007. С. 76-80.

майна релігійним організаціям показує, що цей процес є болючим як для церкви, так і для держави. Важко встановити єдині правила для випадків, які вимагають нетипових рішень. Разом з тим, досвід країн Вишеградської четвірки засвідчує, що Україні для завершення реституції церковного майна необхідно провести повну інвентаризацію культових будівель, створити єдиний реєстр об'єктів, які належить повернути церкві. Важливо передбачити джерела та процедуру фінансових компенсацій для відшкодування збитків, завданих особам у зв'язку з проведенням процедур повернення майна.

На даному етапі розвитку однією із особливостей сучасної релігійної ситуації в Україні є конфесійний регіоналізм, який полягає у різній концентрації певних релігій в окремих регіонах. Хоча усі регіони України в основному є поліконфесійними, в деяких із них виразно домінують окремі релігійні організації. Боротьба за храми в окремих населених пунктах України нерідко переростає в відкриті конфлікти, сутичками між віруючими. Якщо Українська православна церква Київського патріархату вважає цей процес цілком закономірним і кваліфікує його як «об'єднання знизу», то Українська Православна церква Московського патріархату «захоплення храмів». За безпосередньої підтримки Російської православної церкви вона намагається задіяти всі важелі для «захисту канонічного православ'я», недопущення відходу від неї парафій, храмів, майна.

Місцеві органи влади, посилаючись на відокремленість церкви від держави, намагаються не втручатися у цей процес. До того ж, як показало, Інтернетопитування, 74,7 відсотка респондентів заявили, що визначати конфесійну належність храму повинна парафіяльна рада разом з настоятелем та парафіянами. Важливим історичним процесом свідком, якого є Україна є надання автокефалії Українській Православній церкві. Цей процес є наслідком багатостолітньої боротьби українського народу за свою духовну незалежність, не залишилося осторонь цього процесу і Закарпаття. Закарпаття є особливою територією на якій в порозуміння проживають різні релігійні деномінації. Це історико – етнографічний регіон, де протягом століть взаємодіють представники різних народів і конфесій у смугі етнічного і політичного прикордоння з румунами, угорцями, словаками і поляками. Релігійно – церковне життя краю має свої особливості, адже тут переплітаються не лише політико – економічні інтереси, але і релігійні інтереси сусідніх країн. На території

Закарпаття зареєстровано багато релігійних конфесій, напрямів, течій, серед них: 1. Українська Православна церква КП, МП; 2. Греко – Католицька церква; 3. Свідки Єгови (поділ на український, угорський, румунський округи); 4. Закарпатська реформатська церква (з'явилася у краї в XVI-XVII ст., діє автономно, центр – Берегово); 5. Римо-Католицька церква. (Поява у кінці XI ст., діє автономно, центр – Мукачево); 6. Церква Євангельських християн – баптистів; 7. Союз християн віри євангельської України (п'ятидесятники); 8. Союз євангельських християн (суботники) (Поява у 40-і роки ХХ ст., діє автономно); 9. Церква адвентистів сьомого дня (Поява у 1912 р.); 10. Церква християн сьомого дня (Поява на початку ХХ ст.); 11. Церква адвентистів – реформістів (Поява у 1914 р., центр – село Олександрівка); 12. Іудаїзм. (Автономна община, з'явилася у XVII ст.); 13. Союз вільних церков християн віри євангельської України; 14. Методистська церква (20-ті р. ХХ ст.); 15. Буддисти; 16. Церква Ісуса Христа останніх днів та інші.

Станом на 1 січня 2019 р. на Закарпатті 1977 релігійних організацій біля 37-и віросповідань, течій та напрямів, 1860 громад з них зареєстровано 1739 (не діючі 13), з яких 151 релігійних громад діють без реєстрації своїх статутів відповідно до частини третьої статті 8 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», 7 духовних навчальних закладів, 1076 – шкіл, 1993 священнослужителів, серед яких 82 іноземці. В Закарпатті діють: 1977 релігійних організації 37-и віросповідань, течій та напрямів, з яких 151 релігійна громада діє згідно частини третьої статті 8 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» – без реєстрації статуту; 61 монастир; 7 духовних навчальних закладів; 9 місіонерських товариств; 7 релігійних братств, 3 центри та 15 управлінь; при релігійних громадах функціонує 1076 недільних шкіл. Богослужбову діяльність здійснюють 1993 священнослужителі, серед яких 82 іноземці⁵⁷³. Віруючі задовільняють свої молитовні потреби у 1602 культових спорудах та приміщеннях, пристосованих під молитовні, з яких у власності релігійних громад перебувають 1346 храмів та молитовних будинків, у користуванні – 101, ще 155 будівель пристосовано під молитовні. За період незалежності з 1991 по 2018 роки віруючими збудовано 733 культові споруди. Упродовж 1992 - 2018 років з 281

⁵⁷³ Релігійно – інформаційна служба України. [Електронний ресурс] / Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/resourses/statistics/ukr_2019/75410/

виявленого об'єкта колишньої церковної власності релігійним організаціям області повернуто 127⁵⁷⁴.

Найбільшою за кількістю релігійних організацій залишається Українська Православна церква – 670 релігійних організацій. Другу позицію займає Мукачівська Греко-Католицька єпархія – 466 організацій. Закарпатська реформатська церква – 117, а Мукачівська дієцезія Римо-Католицької церкви – 102 релігійні організації. До складу Закарпатської єпархії Української Православної церкви Київського патріархату входять 54 релігійні громади та один монастир. Українська Автокефальна Православна церква в області об'єднує 24 релігійні громади та єпархіальне управління. Кількість зареєстрованих протестантських релігійних об'єднань за станом на 1 січня цього року складає 531 релігійну організацію. Відповідно до зареєстрованих статутів діють 14 іудейських релігійних громад, 6 інших православних релігійних громад, 2 громади язичників, по одній – буддистів, мусульман, Товариства Свідомості Крішни та Вірменської апостольської церкви.

Що ж стосується загальної релігійної диференціації краю. Найвпливовішими за авторитетом, рівнем впливу і найбільшими за конфесійним складом в області є УПЦ та УПЦ КП. УПЦ є домінуючою у всіх районах області, за виключенням Берегівського району (де вона становить приблизно 17% від загальної кількості зареєстрованих в районі). За часів СРСР православна церква в Україні була під тотальний контроль комуністів. А вже після 22 січня 1946 р. коли Указом Президії Верховної Ради СРСР було затверджено подання Президії Верховної Ради УРСР про утворення Закарпатської області у складі УРСР. Було прийнято постанову про введення з 25 січня 1946 року на території Закарпатської області законодавства Української Радянської Соціалістичної Республіки.

І відповідно «... в Закарпатті набували чинності Конституція СРСР 1936 року та Конституція УРСР 1937 року»⁵⁷⁵. І згідно із законодавством СРСР відповідно Декрету Раднаркому «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 29 січня 1918 р. – в Радянському Союзі церква була відокремлена від

⁵⁷⁴ Там само.

⁵⁷⁵ Макара М. П. Встановлення на Закарпатті Радянської політичної системи. *Нариси історії Закарпаття*. Т. III. (1946-1991). Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ у справах преси та інформації, 2003. С. 37.

держави. Але не зважаючи на це радянське керівництво намагалося контролювати діяльність церков та втручалося в церковне життя (прямим свідченням цього є вбивство єпископа Т. Ромжі і ліквідація греко-католицької церкви.). Варто відмітити, що в особливо складних умовах була православна церква на Закарпатті в часи сталінщини 1946-1953 рр. Адже православним християнам довелося пристосуватися до існування в атеїстичному СРСР. Діяльність церкви була під тотальним контролем, адже за діяльністю релігійних організацій контроль здійснювали на Закарпатті дві структури: рада у справах Руської православної церкви; рада у справах релігійних культур⁵⁷⁶.

Католицизм представлений в області – Греко-Католицькою церквою і Римо-Католицькою церквою. Українська Греко-Католицька церква після православ'я займає друге місце за поширеністю в області. Заснована 1596 р. представлена в Закарпатті Мукачівською єпархією. У кінці XI ст. на Закарпатті з'явилася римо – католицька церква, наразі представлена в області та Мукачівською дієцезією.

Гострі конфліктні ситуації між православними та греко-католиками наразі не виникають, як це було за часи комуністичної влади, коли державотворці намагалися використати давні суперечки православних та греко – католиків, в справі ліквідації ГКЦ на західноукраїнських землях, конфлікти між ними були спровоковані центральною комуністичною владою, але здебільшого вони стосувалося майна (1945-1946 рр.)⁵⁷⁷. Найчастіше конфлікти відбувалися в селах, де не було вирішено релігійні питання. «Кожний державнополітичний режим для свого утвердження на Закарпатті проводив вигідну для пануючої держави церковну політику. Для цього поряд з використанням міжетнічних суперечностей, ставка робилася і на міжконфесійні відмінності...»⁵⁷⁸.

Протестантські громади також набувають значного поширення на Закарпатті, проте їхня частка в різних районах області неоднакова. Незважаючи на те, що в радянська часи після створення в 1944 р. Ради у справах релігійних культур при Раднаркомі СРСР на чолі з І. В.

⁵⁷⁶ Данилець Ю.В., Міщанин В.В. Православна церква на Закарпатті в часи «сталінщини» (1946 – 1953 рр.). [Електронний ресурс] / Режим доступу: [file:///C:/Users/home/Downloads/Nvuuist_2013_1_9%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/home/Downloads/Nvuuist_2013_1_9%20(1).pdf)

⁵⁷⁷ Доповідні записки уповноваженого Ради у справах релігійних культур Петра Лінтура про релігійну політику на Закарпатті (1945 – 1946 рр.). [Електронний ресурс] / Режим доступу: https://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Kocvar8/subor/05_Miscanin.pdf

⁵⁷⁸ Макара М. Питання релігійної політики в діяльності Народної Ради Закарпатської України (XI. 1944-І.1946 рр.). *Ужгородській унії – 350 років: Матеріали міжнародних наукових конференцій (Ужгород, квітень 1996 р.)*. Ужгород, 1996. С. 127.

Полянським радянське керівництво розпорядилося встановити контроль за протестантськими громадами, а для більшого контролю й маніпулювання радянське керівництво сприяло об'єднанню протестантських конфесій, наслідком було утворення Співки християн баптистів на чолі з Всесоюзнаю Радою євангельських християн і баптистів (ВР ЄХіБ). Приєднання до цієї організації і реєстрація, давали практично єдину можливість цим громадам існувати⁵⁷⁹. Наразі в час сьогодення, всі протестантські течії вільно функціонують на теренах Закарпаття і ведуть помірний релігійний діалог з іншими релігійними громадами краю.

Також в краї поширена реформаторська церква, яка з'явилася ще в XVI – XVII ст. – одна з представлених на території України церков кальвіністського напрямку, абсолютну більшість віруючих на Закарпатті цього напрямку складають угорці, а церква діє у 8 районах⁵⁸⁰. У Берегівському, Виноградівському, Мукачівському, Ужгородському і Хустському р-нах Закарпатської обл. Входить до Співдружності реформаторських Церков Карпатського басейну. Але обласною державною адміністрацією, органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування докладаються зусилля щодо повернення колишніх культових будівель греко-католицьким релігійним громадам, релігійним громадам римо-католицької церкви, Закарпатської реформатської церкви, євангельських християн-баптистів та ін.. Релігійні організації національних меншин майже на 90 % забезпечені культовими спорудами. Їм надається допомога та сприяння у здійсненні зв'язків з одновірцями за кордоном⁵⁸¹.

В Закарпатті спостерігається високий ступінь довіри до релігійних організацій, в області і надалі забезпечуватиметься проведення державної політики щодо релігії й церкви, дотримання прав і свобод та забезпечення громадянам права на вільне задоволення своїх потреб. Проаналізувавши міжконфесійні відносини на Закарпатті можна стверджувати про міжконфесійну злагоду між різними церквами, конфесіями та течіями, які існують на Закарпатті. На території краю є багато екуменічних церков, приміщень, де по черзі

⁵⁷⁹ Закарпатська реформатська церква у перші повоєнні роки / І. В. Шерстюк. *Історична пам'ять*. 2012. Вип. 28. С. 86.

⁵⁸⁰ Косташук І., Синько М. Релігійна сфера Закарпатської області. [Електронний ресурс] / Режим доступу: https://collectedpapers.com.ua/wp-content/uploads/2015/02/696_024_Kostaschuk_2.pdf

⁵⁸¹ Резеш Й.Й. Про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації, державно – церковних відносин в Закарпатській обл. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://centerkylytr.pp.ua/2018/05/05/1649/>

священнослужителі різних конфесій проводять богослужіння. І це не приводить до виникнення гострих суперечок та дискусій між конфесійними громадами.

**МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ:
СТОРІНКИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ**

МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ ОЧИМА СУЧАСНИКІВ ТА В ІСТОРІОГРАФІЇ

За кордоном про митрополита Андрея Шептицького вийшла велика кількість праць, в яких їх автори намагалися прослідкувати головні віхи в його житті, показати роль Шептицького у піднесенні національного і культурного рівня українців, передусім тих, що проживали у Західній Україні, проаналізувати його погляди, різнобічну освітню, культурну, екуменічну та політичну діяльність. Зарубіжні історики мали можливість вільно висловлювати свої думки, чого не можна було сказати про дослідників, які видавали праці в межах Радянського Союзу. Враховуючи той факт, що про життя і діяльність Шептицького опубліковано кілька сотень праць, ми зупинимося тільки на окремих.

Екуменізм Андрея Шептицького досліджували багато істориків і навіть його сучасників. Однак особливої уваги заслуговує ґрунтовна докторська дисертація Блаженнішого Любомира Гузара, захищена ним у 1972 р. в Папському Урбаріянському університеті. «Митрополит Шептицький належав до тих небагатьох осіб, які на початку ХХ ст., засмучені розбратом між християнами, працювали над тим, щоби хоч якимось змінили таку трагічну ситуацію (розкол у християнському русі – Ав.), – відзначав Л. Гузар, – Вони діяли навмання, без жодних настанов чи офіційних указівок, керуючись власними переконаннями й унійними настроями, що, звісно, не могло не вплинути на характер

їхньої діяльності... Сьогодні, беручи до уваги часовий проміжок... ми маємо змогу високо оцінити істотно важливу роль тих першопрохідців, серед яких митрополит Шептицький, без перебільшення, був найвизначнішим»⁵⁸². Високу оцінку екуменічній діяльності митрополита дав Василь Ленцик: «Під тим кутом треба розуміти всі заходи Андрея Шептицького, його невтомну працю в напрямі церковного об'єднання всіх християн, а Українського Народу зокрема, в одній Христовій Церкві. У цій праці над з'єдиненням Митрополит бачив особливу роллю і місію Українського Народу... Митрополит Андрей усвідомлював, яким нещастям для нашого народу було церковне розбиття, до того ж частину нашої Церкви, як за Царської Росії, так і за большевиків, уживано на шкоду українського Народу. Беручи до уваги становище українського народу, він уважав, що українці більше, як хто-небудь інший, покликані до праці над з'єдиненням. Цієї переважливої справи, на жаль, недооцінюють і тепер»⁵⁸³.

Відомий англійський теолог і історик церкви Я. Пелікан, оцінюючи діяльність А. Шептицького з погляду сьогодення, писав: «Унійні ідеї Андрея Шептицького теологічно все були речеві, а історично захоплюючі. Можна сміло сказати, що він був одним з тих, які найбільше трудилися, щоб довести до об'єднання Вселенської Церкви. Його великою заслугою є те, що тепер, після Другого Ватиканського Собору, перспективи порозуміння між Сходом і Заходом є кращими, ніж коли-небудь у попередніх століттях. Усе показує на те, що найтяжчі антагоністичні та доктринальні справи, які 1000 років залишалися незмінними, можна б сьогодні вирішити. Це була колись велика візія, для якої Митрополит Андрей Шептицький посвятив все своє життя»⁵⁸⁴. Один із найближчих соратників митрополита Кирило Королевич (Поль Франсуа Шарон) ґрунтовно описав діяльність Шептицького в Росії, про що яскраво свідчать хоча б заголовки підрозділів («приватний візит до Росії», «отець Іван Дейбнер», «отець Олексій Зерчанінов», «Пій Х підтверджує повноваження Митрополита», «парохія в Санкт-Петербурзі», «отець Леонід Фьодоров», «російський Греко-Католицький синод, Петроград

⁵⁸² Гузар Любомир. Андрей Шептицький Митрополит Галицький (1901-1944) провісник екуменізму / Видання друге. Жовква: Місіонер, 2015. С. 23.

⁵⁸³ Ленцик Василь. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріярх Йосиф Сліпий. Львів: Свічадо, 2004. С. 269.

⁵⁸⁴ Morality and Reality. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. P. 10-11.

1917 року», «російський греко-католицький екзарх», «відродження Російської Православної Церкви», «переслідування релігії», «Греко-католицька громада Москви», «інші греко-католики в Росії» тощо). Наміри митрополита в Росії К. Королевський відобразив словами його ж словами: «Я – Митрополит Шептицький, пропоную вам своє посередництво для налагодження контакту з Римом»⁵⁸⁵. Дипломатичні місії А. Шептицького скрупульозно описав у своїх «Споминах» Йосиф Сліпий⁵⁸⁶. В українській історичній науці екуменічну діяльність митрополита досліджували В. Басараб, О. Хоменко, Е. Бистрицька, Я. Білас, М. Вавжонек, Г. Гладка, Л. Крупа, М. Маринович, А. Смирнов, О. Сурмач, О. Шеремета та ін.⁵⁸⁷

Серед спеціальних робіт, в яких аналізувалися життя і діяльність Андрея Шептицького, необхідно назвати працю Василя Лаби, перше видання якої побачило світ у 1965 р. Окремі розділи його праці носять назви: «Боярський рід Шептицьких», «Хлоп'ячий і шкільний вік майбутнього Митрополита Андрея», «Важливе рішення д-ра Романа Олександра Графа Шептицького», «Роман Шептицький василіанським ченцем», «Андрей Шептицький Станіславським єпископом», «Єпископ Андрей Шептицький

⁵⁸⁵ Королевський Кирило. Митрополит Андрей Шептицький (1865-1944) / пр. з фр. Я. Кравець / Вид. 2-ге, випр. Львів: Свічадо, 2016. С. 239.

⁵⁸⁶ Сліпий Йосиф. Спомини / ред. Іван Дацько, Марія Горяча, вид. 3-тє, виправлене й доповнене. Львів – Рим: Видавництво УКУ, 2017. С. 114-115.; Див.: Матеріали до історії українського патріархального руху / Упор. А. Сороковський. Львів: Свічадо, 2009. 364 с.

⁵⁸⁷ Басараб В. Проблема єдності Церков у світлі екуменічних ідей митрополита А.Шептицького. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції Волинської православної богословської академії УПЦ КП «Державотворення і помісність Церкви: історичні процеси та сучасні реалії» (18.05.2017)*. Луцьк: Видавництво Волинської православної богословської академії ΕΙΚΩΝ, 2017. С. 27-34; Бистрицька Е. Українське православ'я та екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького в роки Другої світової війни. *Українське релігієзнавство*. 2002. № 23. С. 45-55; Білас Я. І. Екуменізм Андрея Шептицького і проблема суверенності нації. *Історія релігій в Україні*. Кн. 1. Львів, 1999. С. 45–48; Вегеш М. М., Хоменко О. В. Екуменічні ідеї митрополита Андрея Шептицького та діяльність по їх реалізації. *Carpathica–Карпатика: Актуальні проблеми політичного та етнокультурного розвитку Карпатського регіону в ХІХ–ХХ століттях*. Ужгород: Вид-во «Два кольори», 2001. Вип.10. С.278–312; Гладка Г. Л. Берестейська унія й екуменічний процес в оцінках та діяльності А.Шептицького. *Обрії*. Часопис Івано-Франківського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників. Івано-Франківськ, 1996. №1(3). С.43-47; Гладка Г.Л. Екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Добрий пастир*. Часопис, присвячений церковним і богословським справам. Івано-Франківськ, 1996. Ч.1. С. 99-101; Гладка Г.Л. Проблема релігійної єдності України в унійно-єкуменічній діяльності митрополита Андрея Шептицького. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*, Серія: Історія. Тернопіль, 1999. Вип.ІХ. С. 37-40; Крупа Л. Спроби митрополита Андрея Шептицького через ідеї екуменізму досягти фізичного та духовного об'єднання України. *Наш голос*. /видає Асоціація Українців Америки/, 2000. Вересень-жовтень, ч.9-10.; Маринович М. Митрополит Андрей Шептицький і принцип «позитивної суми» / передмова Адріана Сливоцького. Львів: Видавництво Старого Лева, 2019. 248 с.; Смирнов А. Митрополит Андрей Шептицький і православ'я: від екуменізму до національної єдності. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». 2017. Вип. 26. С. 40-44; Сурмач О. Екуменічна діяльність УГКЦ в роки німецької окупації Галичини (1941-1944 рр.). *Київська Церква*. Київ-Львів, 2000. №4 (10). С.72-78; Шеремета О. Екуменізм як етична ідея А. Шептицького. *Філософ. думка*. 2007. № 1. С. 60-69; Шеремета О. Ю. Екуменізм як етична ідея Шептицького. *Філософська думка*. №1. 2007. С. 60–68.

Галицьким Митрополитом», «Митрополит Андрей – Князь української Церкви», «Той, хто молиться за своїх братів». Цей перелік розділів праці В. Лаби свідчить про всебічність висвітлення життєвого шляху митрополита. Однак сам автор вважав своє дослідження скромною працею. У передмові до книги В. Лаба писав: «Повний життєпис Митрополита можна буде зладити не швидше, як щойно тоді, коли наголовок того життєпису буде звучати «Життя св. Андрея, Великого Галицького Митрополита». Все, що про нього буде писане до того часу, це тільки причинки, які майбутній гагіограф збере в одну цілість. Я обмежуся до того, щоб за порядком записати найголовніші події з життя Митрополита, і так немов ткаю канву, на якій будуть мережати чесноти, ідеали і діла Великого Митрополита та увічнювати його у вдячній пам'яті українського народу. Мій скромний нарис життя митрополита Андрея є тільки висловом моєї скромної особливішої вдячності для нього: мого Виховника, Святителя і довголітнього Ієрарха»⁵⁸⁸.

Ще раніше вийшли з друку праці С. Барана і В. Дорошенка⁵⁸⁹. Обидва ці нариси є подібними до праці В. Лаби. В них аналізуються в загальних рисах основні етапи життя і діяльності митрополита. Професор університету в Торонто О. Баран – автор ряду статей про екуменічні ідеї Андрея Шептицького⁵⁹⁰. Роль Шептицького в житті митрополита Йосипа Сліпого дослідив І. Хома⁵⁹¹. На думку Н. Дейвіса, «немає нічого дивного в тому, що граф Андрей Шептицький, найвидатніший патрон українського національного руху в Галичині й від 1900 р. уніатський архієпископ Львова, був люблячим старшим братом активного польського націоналіста генерала Станіслава Шептицького»⁵⁹². Українсько-польські стосунки на межі століть досліджували І. Цепенда, Л. Гентош, Д. Блажейовський, О. Красівський, І. Пилипів та інші дослідники⁵⁹³.

⁵⁸⁸ Лаба Василь. Митрополит Андрей Шептицький. Його життя і заслуги. Люблин: Свічадо, 1990. С. 13.

⁵⁸⁹ Баран С. Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Мюнхен: Вернигора, 1947. 151 с.; Дорошенко В. Митрополит Андрей Шептицький і об'єднання Церков. *Логос*. 1955. Т. 6. С. 137-143.

⁵⁹⁰ Баран О. Митрополит Андрей Шептицький і його екуменічні ідеї. *Український Історик*. 1-4 (120-123). Нью-Йорк – Торонто – Київ – Львів – Мюнхен, 1994.

⁵⁹¹ Хома І. Шляхами каторги Блаженного Йосифа Сліпого. *Альманах «Гомону України»*. Торонто, 1995. С. 49-75.

⁵⁹² Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі. К.: Основи, 2008. С. 505-506.

⁵⁹³ Цепенда І. Українсько-польські відносини 40-50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз. К., 2009. 387 с.; Блажейовський Дмитро. Деякі сумні сторінки з історії України та дещо про її сусідів: Україну краще треба нам самим будувати (Збірка особистих спостережень автора). Львів: Видавництво «Камінь», 2007. 640 с.; Гентош Л. Митрополит Шептицький: 1923-1939. Випробування ідеалів. Львів, 2015. 596 с.; Гентош Л. Постать

Велику увагу особі Андрея Шептицького приділив у своїх працях відомий зарубіжний історик і політолог І. Лисяк-Рудницький. У статті «Українці Галичини під Австрійським пануванням» він писав, що Шептицький «загально визнаний як один із виданих слов'янських церковних діячів нашого століття... Досить згадати, що він заснував нові чернечі ордени, провів літургійні реформи і сприяв теологічним дослідженням. Тримаючись оддалік від поточної політики, Шептицький зробив великі послуги українській справі, тактовно використовуючи свої зв'язки у Відні, а також як щедрий покровитель мистецтва... Інтелектуально повороткий і свідомий потреб часу, він заохочував участь духовенства у громадському житті. Той факт, що греко-католицьку церкву тепер очолювала важлива персона й водночас виразна, яскрава особистість, дав українському національному рухові певності у своїх силах. Проте Шептицький був не вузьколобим націоналістом, а людиною наднаціонального бачення: ідея, якій він присвятив своє життя, – це поєднання західного та східного християнства. Це передбачило повагу до всіх рис східної релігійної традиції, сумісних із католицькою догмою»⁵⁹⁴. В багатьох питаннях, вирішення яких були життєво необхідними для українців Східної Галичини, Андрей Шептицький займав компромісну позицію⁵⁹⁵. У праці «Український національний рух» І. Лисяк-Рудницький в черговий раз повертається до постаті Андрея Шептицького. На його думку, «під керівництвом визначної особистості – Андрея Шептицького, галицького митрополита від 1900 р., греко-католицька церква стала тісно пов'язана з боротьбою України за незалежність»⁵⁹⁶. З такими міркуваннями необхідно погодитися.

Великі надії на підтримку Андрея Шептицького ставили діячі Української Народної Республіки Лонгин Цегельський і Володимир Винниченко. І. Лисяк-Рудницький наводить цікавий епізод на

митрополита Шептицького в українських та польських наукових виданнях останнього десятиріччя. *Україна модерна* / За ред. В. Верстюка, Я. Грицака, Л. Зашкільняка, В. Кравченка, М. Крикуна. К.: Критика; Львів: Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. Ч. 8. С. 179-210; Красівський О., Пилипів І. Митрополит Андрей Шептицький і польська держава (1918-1923 рр.). *Українсько-польські відносини в Галичині: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (21-22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 152-155.

⁵⁹⁴ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. В 2-х тт. Т. 1. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дециці, Г. Киван, Е. Панкєєвої. К.: Основи – Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. С. 436-437.

⁵⁹⁵ Там само. С. 422.

⁵⁹⁶ Там само. С. 476-477.

сторінках своєї серйозної праці «Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка»: «Коли Цегельський зауважив, що такий крок (зробити митрополита головою всеукраїнської церкви – Авт.) означав би розрив з православ'ям, Винниченко зразу ж відповів: «Православ'я скасуємо! Це ж воно завело нас під царя східного, то воно проводило обмоскалення України. Православ'я завжди буде гравітувати до Москви. Ваша (галицька) унія добра для відрізнення від Польщі, і від Москви. Уніят із природи стає (національно-свідомим) українцем. Скличемо синод єпископів, архімандритів та представників мирян з України і порадимо їх прийняти унію (церков) а Шептицького поставимо на чоло. Ще й порозуміємося з Римом, щоб його зробив патріархом України... Ви думаєте, я жартую?»⁵⁹⁷.

Досліджуючи життя і діяльність В'ячеслава Липинського, І. Лисяк-Рудницький теж не обходить увагою галицького митрополита. Справедливо відносячи Шептицького до яскравих представників польсько-української аристократії, вчений писав: «Розглядаючи незліченні послуги, що їх надала українській справі тільки ця особистість, можна запитати себе, чи участь більшої кількості таких людей, як Шептицький, не змінила б вислідів української боротьби за самостійність із поразки на перемогу»⁵⁹⁸.

На відміну від тверджень радянських істориків, І.Лисяк-Рудницький справедливо відмічав, що «Шептицький у питаннях загальнонаціонального значення ладнав з існуючими партіями й не вважав за доцільне творення окремої католицької політичної організації, що було метою Хомишина»⁵⁹⁹. Він був «настроєний, говорячи термінологією пізнішого часу, більше екуменічно та хотів зберегти у Греко-Католицькій Церкві корені східної, візантійської традиції»⁶⁰⁰. Таким чином, хоча І. Лисяк-Рудницький і не написав спеціальної праці про Андрея Шептицького, але проаналізував різноманітні моменти його діяльності, дав об'єктивну оцінку галицькому митрополиту. Національно-визвольні змагання галицьких українців у 1918-1919 рр. та участь в них А. Шептицького досліджували В. Верига, М. Кугутяк, М. Литвин та інші вчені⁶⁰¹.

⁵⁹⁷ Там само. С. 102-103.

⁵⁹⁸ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. В 2-х тт. Т. 1. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкєвої. К.: Основи – Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. С. 163.

⁵⁹⁹ Там само. С. 215.

⁶⁰⁰ Там само.

⁶⁰¹ Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. У двох томах. Т. 1. Жовква: Видавництво Отців Василіан

Внесок Галицького митрополита в українські державотворчі процеси упродовж багатьох років успішно досліджує В. Сергійчук⁶⁰².

Спробу написати коротку біографію Андрея Шептицького зробив Роман Головин. Проаналізувавши основні моменти в житті і діяльності галицького митрополита, автор відмітив: «І. Франко був захоплений бурхливою діяльністю і культурною роботою Шептицького. Він з М. Павликом часто навідували митрополита у наукових справах. Вони були здивовані способом життя графа-митрополита. Жив як аскет: мала кімната, сам у вовняній чорній рясі монаха-студита, звичайним чорним ремнем підперезаний, чотки за поясом або в руках, найскромніша страва...»⁶⁰³. На глибоке переконання автора, Шептицького «завжди турбувало майбутнє українського народу. В міру своїх можливостей владика намагався якось перешкодити денаціоналізації нашої інтелігенції»⁶⁰⁴.

Вагоме місце посідає постать Андрея Шептицького на сторінках

«Місіонер», 1998. 524 с.; Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. У двох томах. Т. 2. Жовква: Видавництво Отців Василіан «Місіонер», 1998. 504 с.; Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів: Видавництво «Світ», 1996. 448 с.; Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину. К.: Либідь, 1993. 408 с.; Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923: Історія / Керівник авторського колективу й відповідальний редактор Олександр Карпінко. Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. 628 с.; Красилівський О. За Українську державу і Церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність Митрополита Андрея Шептицького в 1918-1923 рр. Львів, 1995. 86 с.; Красівський О. Дипломатичні місії Андрея Шептицького. *Україна: ЗУНР: Історія і традиції*. Л., 2000. С. 291-296; Красівський О. За Українську державу і Церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність Митрополита Андрея Шептицького в 1918-1923 рр. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. 86 с.; Красівський О., Пилипів І. Митрополит Андрей Шептицький і польська держава (1918-1923 рр.). *Українсько-польські відносини в Галичині: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.)*. Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 152-155; Кугутяк М. Андрей Шептицький у національно-визвольних змаганнях українського народу. *Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України*. Івано-Франківськ: Плай, 2000. С. 66-75; Кугутяк М. Галичина. Сторінки історії: нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939). Івано-Франківськ: Плай, 1993. 202 с.; Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918-1929). Т. 1. Київ – Івано-Франківськ: Плай, 2002. 536 с.; Кугутяк М. Українська націонал-демократія (1918-1939). Т. 2. Київ – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. 704 с.; Литвин М., Науменко К. 1939. Західні землі України. Львів: Ін-т українознавства НАНУ, 1999. 152 с.; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів: Інститут українознавства НАНУ; Видавнича фірма «ОЛВР», 1995. 368 с.; Расевич В. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-політичної консолідації українців (1900-1918 роки). *Ковчег*. Науковий збірник із української історії / Під ред. Б. Гудзяка, І. Сkochиляса, О. Турія. Львів, 2000. Ч. 11. С. 189-211; Цвенгрош Г. Митрополит Андрей Шептицький: 1918-1919. Львів: Місіонер, 1991. 38 с.; Цвенгрош Г. Митрополит на сторожі держави. *Літопис Червоної калини*. 1994. Ч. 1-3 (32-33). С. 2-5; Цвенгрош Г. Національно-державотворчі погляди митрополита Андрея Шептицького й польсько-українська війна 1918-1919 рр. *Польсько-українські студії*. Матеріали наукової конференції. 29-31 травня 1992 р., м. Каменець-Подільський. К., 1993. С. 172-183; Цвенгрош Г. Рим і Україна: Апостольський престол і митрополит А. Шептицький у 1918-1919 рр. *Дзвін*. 1992. № 5-6. С. 107-113.

⁶⁰² Сергійчук В. Греко-католицька церква в 1944-1991 рр. *Український історичний журнал*. 1996. № 4. С. 101-112; Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. К.: Дніпро, 2001. 494 с.; Сергійчук В. Постать митрополита Андрея Шептицького в українському національному житті. *Державник, мислитель, богослов*: матеріали міжнародної конференції, присвяченої 60-річчю від дня смерті Митрополита Андрея Шептицького. К.: Українська видавнича спілка, 2005. С. 5-21; Сергійчук В. Українські державники: Андрей Шептицький. К., 2015. 440 с.

⁶⁰³ Головин Р. Владика Андрей. *Альманах «Гомону України»*. Торонто, 1994. С. 45-46.

⁶⁰⁴ Там само. С. 109.

узагальнюючої праці про історію церкви І. Ортинського. На думку автора, «митрополит Андрей Шептицький стає найбільшою особистістю, яку рід Шептицьких дає Україні. Адже був він не тільки безумовним та безперечним провідником Української Церкви через пів століття, але й найвищим авторитетом серед українського народу у такі важкі часи української історії. Його можна б назвати прещедрим даром Божого Провидіння багатостраждальному українському народові»⁶⁰⁵. Дослідник чітко підмітив, що «його погляд не затримується тільки на Україні, хоч вона залишається його першою ціллю. Через відповідь вірності українському народу Митрополит Шептицький хоче повести до єдності всіх східних християн. Він має намір завершити те, що розпочала Потієва Унія, а зокрема те, про що мріяли великі митрополити з XVII століття, Йосип Вельямин Рутський та Петро Могила: український патріархат із осідком у Києві в пов'язанні з усією вселенською Церквою під зверхністю Папи»⁶⁰⁶.

Окремі штрихи до портрета Шептицького – політика зробили у своїх працях відомі зарубіжні вчені Володимир Косик⁶⁰⁷ і Павло Роберт Магочій⁶⁰⁸. Останній, зокрема, відзначив, що «Шептицький був титанічною постаттю (як за статурою, так і за соціокультурним впливом), походив з полонізованої української родини і, виявивши своє руське коріння, щиро приєднався до українського національного табору... В результаті Греко-Католицька єпархія в Галичині під керівництвом Шептицького поступово змінила свою позицію і на початку XX століття стала бастионом українства»⁶⁰⁹. Дослідник також стверджував, що «в сусідній Галичині (1938-1939 рр. – Авт.) українці під проводом впливового греко-католицького митрополита Львівського Андрея Шептицького з великою надією поглядали на Підкарпатську Русь»⁶¹⁰. Андрей Шептицький привітав закарпатців з наданням їм Прагою автономних прав, відслужив молебень у Храмі Святого Юра, вів переписку з Августином Волошином. Канадський історик П. Стерчо у своїй монографії наводить вітальний лист митрополита до А. Волошина з нагоди призначення останнього прем'єр-міністром уряду Карпатської України: «Пересилаючи Вам найщиріші мої побажання, запевняю Вас про щоденні мої молитви за

⁶⁰⁵ Ортинський І. Хрещення, хрест та харизма України. Дрогобич, 1993. С. 109.

⁶⁰⁶ Ортинський І. Хрещення, хрест та харизма України. Дрогобич, 1993. С. 109.

⁶⁰⁷ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. 660 с.

⁶⁰⁸ Магочій Павло Роберт. Історія України. К.: Критика, 2007. 640 с.

⁶⁰⁹ Там само. С. 381.

⁶¹⁰ Магочій П. Р. Формування національної свідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948). Ужгород, 1994. С. 145.

Вашу Ексцеленцію і за підданих Вашій владі наших братів за Карпатами. Нехай Всевишній веде Ваші кроки і нехай наповнює Вас Божою премудрістю з неба, щоб Ви змогли повірений Вам наряд допровадити до повної свободи і всестороннього добробуту»⁶¹¹. Більш детальніше про ставлення А. Шептицького до Карпатської України писали сучасні українські дослідники⁶¹².

Важливою і цікавою у всіх відношеннях є праця Ришарда Тожецького «Митрополит Андрей Шептицький», яка вперше побачила світ у 1988 р. Піднявши цілий ряд складних проблем, автор детально зупинився на неоднозначному ставленні до митрополита різних політичних сил: «Досі нам залишається відкритим питання про те, чому митрополит не знаходив належного послуху серед верств українського суспільства. Діяло націоналістичне підпілля, виховане після першої світової війни в дусі боротьби. Процес його переорієнтації розвивався дуже повільно, і воно не мало наміру, зокрема, внаслідок нереалістичної оцінки міжнародних умов, тієї боротьби зректися. Заполонити серця і запальні уми було надзвичайно важко, навіть якщо йшлося про вплив на духовних осіб. Вони походили переважно із селянства і становили опору національного руху, а нерідко – націоналізму, що виріс на соціальній і національній кривді, завданій українцям. Такі люди з-поміж духівництва були впевнені: якщо українці матимуть збройну силу, то Третій Рейх рано чи пізно прислухається до їхніх вимог, вірили у спільність інтересів, у припинення хижачької політики стосовно України. Деякою мірою ці причини призвели до фактів схвалення дій тих священників, які були капеланами при різних військових одиницях, що співпрацювали з вермахтом або були у нього на службі (тут іде мова про батальйони «Нахтігаль», «Роланд» чи дивізію «Галичина»))»⁶¹³. Як би там не було, але «консолідаційні зусилля митрополита добре знані всім

⁶¹¹ Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках. Торонто: Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, 1965. С. 101.

⁶¹² Вегеш М. Карпатська Україна. Документи і факти. Ужгород: Видавництво „Карпати”, 2004. 432 с.; Вегеш М. Велич і трагедія Карпатської України. – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. 296 с.; Вегеш М. Карпатська Україна в портретах. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. 376 с.; Вегеш М., Токар М. Карпато-Українське державотворення: До 70-річчя проголошення державної незалежності Карпатської України. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. 536 с.; Вегеш М., Токар М. Вершина духу. До 80-річчя проголошення державної незалежності Карпатської України. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2018. 324 с.

⁶¹³ Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький. *Ковчег*: Зб. праць з церковної історії. Львів, 1993. Вип.1. С. 108.

українцям»⁶¹⁴. Р. Тожецький ще не раз звертатиметься до вищеназваних проблем⁶¹⁵. Про діяльність митрополита А. Шептицького в роки Другої світової війни, зокрема про захист ним єврейського населення, неодноразово писали сучасні українські дослідники⁶¹⁶. Особливої уваги заслуговують ґрунтовні монографії Ю. Киричука, А. Русначенка, Б. Яроша⁶¹⁷. На глибоке переконання В.-Д. Гайке, митрополит Андрей Шептицький був великим прихильником української дивізії «Галичина», а його близький співробітник В. Лаба «взяв на себе духовну опіку дивізії і мав у цій царині великі заслуги. Всі частини дивізії його радо вітали, а його Служби Божі у великі свята залишаються в пам'яті назавжди. Кожен полк і самостійний курінь дивізії мали своїх священників, які підпорядковувалися головному священникові о. Михайлові Левенцю у штабі дивізії. Для вояцтва відправляли Служби Божі щонеділі і кожного свята...»⁶¹⁸. Про взаємовідносини А. Шептицького з керівниками ОУН писав П. Мірчук: митрополит «довірочно поінформував ОУН на ЗУЗ

⁶¹⁴ Там само. С. 109.

⁶¹⁵ Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький і національні проблеми. *Хроніка* 2000. 2012. Вип. 3 (93). С. 255-275.; Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький. *Літопис Голготи України*: Т. 2. Репресована церква. Дрогобич: Відродження, 1994. С. 29-37.

⁶¹⁶ Боляновський А. Дивізія «Галичина»: історія. Львів, 2000. 528 с.; Боляновський А. Між християнською мораллю і нелюдським злом (реакція митрополита Андрея Шептицького на окупаційну політику націонал-соціалістичної Німеччини в Галичині у 1941-1944 рр.: від формальної лояльності до критики і протестів). *Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі*. К., 2016. С. 7-70; Боцюрків Богдан. Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950) / переклад з англійської Наталії Кочан, за редакцією Олега Турія. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. хх + 268 с.; Генік Л. Діяльність митрополита А. Шептицького в Галичині в період Другої світової війни. *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. 2012. Аип. 4. С. 129-136; Гунчак Т. Україна: ХХ століття. К.: Дніпро, 2005. 384 с.; Гуркіна С. Митрополит Андрей (Шептицький) у період німецької окупації Галичини: найновіша історіографія питання (1989-2000 роки). *Ковчег*. Львів, 2001. Ч. 3. С. 563-565; Ключь Р. Діяльність митрополита Андрея Шептицького часів Другої світової війни в українській історіографії. *Інтелекція і влада*. Матеріали 5-ї Всеукраїнської наукової конференції. Одеса, 2009. Ч. 3. С. 99-106; Крупа Л. Діяльність УГКЦ в час німецької окупації з 1941 по 1944 роки. *Тернопільський комерційний інститут. Наукові записки* "Матеріали досліджень викладачів інституту, проведені у 2000 та 2001 роках". Тернопіль: ТКІ, 2002. С.129-136; Крупа Л. Діяльність УГКЦ під час німецької окупації України з 1941 по 1944 роки. *Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова* / Укл. П.В.Дмитренко, О.Л.Макаренко. К: НПУ, 2000. Ч.3. С.160-171; Крупник Л. Дискредитація Митрополита Андрея Шептицького та УГКЦ як практика радянської влади. *Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі*. Матеріали міжнародної наукової конференції пам'яті Митрополита Андрея Шептицького. 30 листопада-1 грудня 2015 року, м. Київ / За ред. Леоніда Фінберга. К.: Дух і Літера, 2016. С. 111-122; Лисенко О.Є. До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни. *Український історичний журнал*. 1995. №3. С.73-81.

⁶¹⁷ Киричук Ю. Український національний рух 40-50 років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів: Добра справа, 2003. 464 с.; Русначенко А. М. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. К.: Універсальне видавництво «Пульсари», 2002. 519 с. + іл.; Ярош Б.О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30 – 50-ті рр. ХХ ст.). Луцьк: Редакційно-видавничий відділ "Вежа" ВДУ ім. Л. Українки, 1999. 184 с.; Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях, 30 – 50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект). Луцьк: Надстирря, 1995. 176 с.

⁶¹⁸ Гайке Вольф-Фрідріх. Українська Дивізія «Галичина». Історія формування і бойових дій у 1943-1945 роках / за заг. ред. В. Кубійовича. Тернопіль: Мандрівець, 2018. С. 32.

(західноукраїнських землях – Авт.) про до мовлення Німеччини з СРСР на окупацію західноукраїнських земель большевиками – на випадок розгрому Польщі»⁶¹⁹. Т. Гунчак писав про діяльність Шептицького на посаді голови Української Національної ради, яку він обійняв після смерті К. Левицького. «Та в умовах німецької окупації, – писав історик, – навіть авторитет митрополита не допоміг. 4 березня 1942 р. представник служби безпеки заявив про неможливість подальшої діяльності Національної ради. Причиною цього називалося підписання митрополитом Шептицьким меморандуму в обороні прав України. Але то був тільки привід, аби нарешті покінчити з Українською Національною радою. Німці вимагали її розпуску, проте митрополит Шептицький лише припинив її діяльність»⁶²⁰.

Серед праць вітчизняних дослідників заслуговує на увагу праця вченого з Івано-Франківська професора Я. Ю. Заборовського. У 1995 р. побачила світ його книга «Митрополит Андрей Шептицький. Нарис про життя і служіння церкві та народові (1865-1944 рр.)». Автор у стислій формі описав основні періоди життя і діяльності Андрея Шептицького, проаналізував його погляди. Не можна не погодитися з твердженням автора, що «славетні особистості – немов високі гори, сніжно-білі вершини яких видно за багатьох десятків кілометрів, бо не можуть закрити їхні височінь дерев, ні складки поверхні землі. Митрополит Андрей Шептицький, безумовно, заслужив бути названим славетним, бо немає практично жодної ділянки суспільно-політичного життя Галичини в ХХ ст., де ми не зустрічалися з ділами чи, як мінімум, значним впливом його особи. Рівних йому церковних або світських діячів можемо знайти хіба що в ХVІІІ ст., для прикладу, Вініамін Рутський – київський митрополит; а то ще в Х-ХІІІ ст. Серед князів – Володимир Великий, Данило Галицький. Тому не дивно, що давно вже Митрополита Шептицького називають не зовсім вдалим з філософського боку, але цілком влучним історичним терміном «Князь Церкви»⁶²¹. Більш глибоко на основі величезного джерельного матеріалу дослідив сподвижницьку діяльність Галицького митрополита відомий історик Греко-Католицької церкви В. Марчук⁶²².

⁶¹⁹ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Т. 1. 1920-1939. Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк, 1968. С. 585.

⁶²⁰ Гунчак Т. Україна: ХХ століття. К.: Дніпро, 2005. С. 220.

⁶²¹ Заборовський Я. Ю. Митрополит Андрей Шептицький. Нарис про життя і служіння народові (1865-1944 рр.). Івано-Франківськ, 1995. С. 5.

⁶²² Марчук В. В. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Автореферат дис... доктора іст. наук. Спеціальність 07. 00. 01. Чернівці, 2004. 35 с; Марчук В. Українська Греко-Католицька Церква:

Високо оцінив сподвижницьку діяльність митрополита Андрея Шептицького історик-теолог К. Панас. На його глибоке переконання, Шептицький – одна з найяскравіших постатей нашої історії, ім'я якого ввійде в число святих отців-ісповідників Української Католицької Церкви. Дослідник виділяє дві важливі справи, які здійснив галицький митрополит: «Все своє життя і весь свій геній митрополит присвятив змаганню за Українську Церкву – духовну твердиню української нації, якої не змогли б знищити всі сили світу і пекла. Другою справою, якій цей геній нашої історії присвятив своє життя, було відновлення української Київської митрополії в межах її існування за часів київської княжої доби і проголошення Українського Патріархату. На жаль, несприятливі політичні події в Європі перешкодили здійсненню цього великого діла»⁶²³.

Микола Береславський, описуючи різноманітну діяльність Шептицького, виділив ставлення митрополита до розвитку української культури – збирання пам'яток давнини, допомога українським митцям, створення гімназій тощо. «Владика Андрей, – на глибоке переконання дослідника, – був великим гуманістом, людолюбцем, він виступав за соціальну справедливість, допомагав бідним, нужденним. Це засвідчують його слова і діла»⁶²⁴. Цій проблематиці присвячені ґрунтовні праці М. Бандрівського, О. Гайдукевича, Н. Концур-Карабінович, С. Гнота, Б. Головина, Н. Греченюк, Г. Гучко, О. Кекоша, М. Кривенка, Л. Крупи, Г. Куриса, П. Лазечко, Л. Лазечко, Г. Литвина, О. Огірко, О. Пасіцької, Н. Руско⁶²⁵.

історичний нарис. Івано-Франківськ: Плай, 2004. 464 с; Марчук В. Церква в умовах релігійного підпілля: вибір українських греко-католиків у (1941-1946 рр.). *Галичина*: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. 2008. №14. С.248-255; Марчук В.В. Греко-католицька церква в умовах німецького та радянського тоталітаризму (1941-1946). *Галичина*: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. 2000. № 4. С.66-72; Марчук В.В. Українська греко-католицька церква: історичний нарис. Івано-Франківськ: Плай, 2001. 164 с; Марчук В.В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ: Плай, 2004. 464с.

⁶²³ Панас К. Історія Української Церкви. Львів, 1992. С. 132.

⁶²⁴ Береславський М. З історії Української Греко-Католицької Церкви. Книга 2. Львів, 1992. С. 31.

⁶²⁵ Бандрівський М. С. Пам'яткоохоронна діяльність Андрея Шептицького. *Записки Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаніка*. Л., 2006. Вип.7/8. С. 459-467; Гайдукевич О. Митрополит Андрей Шептицький – природоохоронний діяч Галичини. *Схід*. № 1 (141). Січень-лютий 2016. С. 35-39; Гайдукевич О., Концур-Карабінович Н. Митрополит Андрей Шептицький та охорона природи Галичини. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*. Серія Історія. 2016. № 2. С. 20-26; Гайковський М. Велике протистояння: опір Греко-Католицької Церкви більшовицькому Гнот С. Греко-католицька церква і мистецтво Західної України 20- 30-рр. ХХ ст. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки*. Серія – історичні науки. Луцьк: Вид.-во ВДУ, 2001. С. 44-48; Гнот С. Греко-католицька церква і організація суспільної опіки Галичини (1921-1939). *Актуальні проблеми державного управління*. Збірник наукових праць / Львівський філіал Української Академії державного управління при Президентові України. Львів: Вид.-во ЛФ УАДУ, 2001. Вип. 6. С. 299-309; Гнот С. Греко-католицька церква і проблема збереження пам'яток національної культури Галичини у міжвоєнний період. *Історичні пам'ятки Галичини*. Матеріали наукової краєзнавчої конференції 21 листопада 2002 р. Львів:

Митрополит Андрей Шептицький уважно слідкував за процесами, що мали місце в Закарпатті. Цій проблемі присвятили свої праці ужгородські історики⁶²⁶. Нарис і спогади про Андрея Шептицького опублікував відомий український вчений з Івано-Франківська,

Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. С. 126-135; Гнот С. До питання про діяльність Греко-католицької церкви у створенні захистів та захоронок у Галичині в міжвоєнний період. *Історія релігій в Україні*. Праці XI-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2001 року). Львів: "Логос", 2001. Кн. 1. С. 179-183; Гнот С. Добродійна діяльність Греко-католицької церкви у 20-30-х рр. ХХ ст. (за матеріалами української галицької преси). *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка*. Збірник наукових праць. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2003. Вип. 5-6. С. 211-219; Гнот С. І. Добродійна діяльність греко-католицької церкви у 1921-1939 рр. (за матеріалами Галицької митрополії). Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Львів, 2003. 22 с.; Гнот С. Митрополит Андрей Шептицький і розвиток національної культури Галичини в міжвоєнний період. *Історія релігій в Україні*. Праці XII-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 20-24 травня 2002 року). Львів: "Логос", 2002. Кн. 1. С. 113-117; Гнот С. Проблема захисту дітей в діяльності Греко-католицької церкви міжвоєнного періоду. *Вісник Львівської комерційної академії*. Серія – гуманітарні науки. Львів: Вид-во ЛКА, 2002. Вип. 4. С. 54-66; Гнот С. Роль Греко-католицької церкви у суспільно-політичному житті Західної України 20-30-х років ХХ ст. *Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи*. Матеріали науково-практичної конференції 22 листопада 2001 року. Львів: ЛФ УАДУ, 2001. Ч. 1. С. 107-109; Гнот С. Співпраця Греко-католицької церкви Львівської архієпархії з українським шкільництвом у період між двома світовими війнами. *Мандрівець* / Видання Національного університету "Киево-Могилянська академія". Тернопіль, 2002. №3 (38). С. 13-19; Головин Б. Митрополит Андрей Шептицький – благодійник «Просвіти». Збірник праць. Тернопіль, 2006. Т. 2. С. 98-100; Греченюк Н. Культурно-освітня діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Україна – Європа – Світ*. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2013. Вип. 12. С. 272-275; Гучко Г. Андрей Шептицький як меценат української культури. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 87-94; Кекош О. М. Виховання молоді крізь призму педагогічних поглядів митрополита Андрея Шептицького. *Педагогічні науки*. 2013. Вип. 112. С. 53-59; Кекош О. М. Просвітницька діяльність митрополита Андрея Шептицького в контексті духовного становлення сучасної молоді. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія Педагогіка. Тернопіль: ТНПУ, 2013. № 1. С. 25-30; Кривенко М. О. Книгозбірня «Студіону» у Львові (1909-1940): Історія, сучасний стан фонду. Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 27.00.03 – Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство. К., 2010. 23 с.; Крупа Л. Створення та діяльність закладів для сиріт під патронатом митрополита Андрея Шептицького. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М. Алексівця. Тернопіль: Літопис. 2003. Вип.1. С.73-76; Курис Г. Митрополит Андрей Шептицький: «Добре робите, що дбаєте про освіту і знання»: (Життєвий і творчий шлях А. Шептицького). *Освітнянин*. 1996. № 4. С. 27; Лазечко П., Лазечко Л. Меценати української культури: (Митрополит Андрей Шептицький). *Дзвін*. 2003. № 11-12. С. 133-137; Литвин Г. Роль митрополита Андрея Шептицького у розвитку мистецтва Галичини. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 324-329; Огірко О. Митрополит Андрей Шептицький – славетний український педагог, опікун і меценат освіти. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 61-70; Пасіцька О. Андрей Шептицький у контексті суспільно-економічного розвитку Галичини 20-30-х років ХХ ст. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 71-77; Пасіцька О. І. Вплив митрополита Андрея Шептицького на господарське життя галицьких українців (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). *Гілея*. 2014. Вип. 105 (2). С. 31-35; Рощина Л. О. Меценатська діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2008. № 1. С. 178-180; Руско Н. Роль митрополита Андрея Шептицького у збереженні сакральної спадщини галичан. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 330-337.

⁶²⁶ Майороші М. А. Митрополит Андрей Шептицький і Закарпаття. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Історія. Вип. 2012. С. 18-27; Вегеш М. Могутня постать української історії: [Про Митрополита Андрея Шептицького]. *Календар «Просвіти» на 1995 рік* / Закарп. крайове т-во «Просвіта»; [Упорядн.: П.Федака, Й.Баглай]. Ужгород: МПП «Гражда», 1995. С.142–144; Басараб В., Вегеш М. Дві постаті з історії української церкви: Андрей Шептицький і Августин Волошин. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. 210 с; Басараб В., Вегеш М. Життя і помисли митрополита Андрея Шептицького. Ужгород, 2003. 112 с.

професор Володимир Грабовецький⁶²⁷. Хоча Н. Концур-Карабінович досліджувала власне ліквідацію Греко-Католицької церкви на західноукраїнських землях (Львівський собор 1946 р.), проте в її публікаціях міститься великий фактичний матеріал про останній період життя й діяльності А. Шептицького⁶²⁸. Багатогранну громадсько-політичну діяльність Галицького митрополита через призму правознавства дослідила Н. Прокоп⁶²⁹.

⁶²⁷ Грабовецький В. Ілюстрована історія Прикарпаття. Тисячолітній літопис Гуцульщини. Т. 3. Видання друге, доповнене. Івано-Франківськ: Видавництво «Нова Зоря», 2004. 464 с.

Грабовецький В. Історія Івано-Франківська (Станіславова). З найдавніших часів до початку ХХ століття. Частина 1. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999. 304 с.

⁶²⁸ Концур Н. Ліквідація греко-католицької церкви на Станіславівщині. *Краєзнавець Прикарпаття*. Івано-Франківськ, 2007. №10. С. 59-61; Концур Н. Львівський собор 1946 року і проблеми виживання греко-католиків. *Наукові записки*. Серія: Історія. Вип. 3. Тернопіль, 2008. С.268-271; Концур Н. Львівський собор 1946 року та його місце в історії УГКЦ. *Наукові записки*. Серія: Історія. Вип. 2. Тернопіль, 2006. С.55-59; Концур Н. Наслідки Львівського Собору і їх вплив на систему міжнародних і міжцерковних відносин УГКЦ. *Етнос. Культура. Духовність*. Чернівці, 2006. Ч.2. С.93-100; Концур Н. Патріарх Йосиф Сліпий: штрихи до портрета релігійного діяча. *Галичина*: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. Івано-Франківськ, 2008. №14. С.397-400; Концур Н. Підготовка до ліквідації Української греко-католицької церкви в Галичині. *Література і культура Полісся*. Вип.27.: Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. Ніжин, 2004. С.163-167; Концур Н. Становище Української греко-католицької церкви після відновлення радянської влади в західній Україні. *Мандрівець*: Всеукраїнський науковий журнал. Тернопіль, 2006. № 6. С.14-17; Концур-Карабінович Н. Антиунійна політика комуністичного режиму щодо греко-католицької церкви у 1940-х рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія Історія. 2015. Вип. 2. Ч. 2. С. 38-42; Концур-Карабінович Н. Греко-католицька церква. Початки підпілля. Івано-Франківськ: Нова зоря, 2011. 220 с.; Концур-Карабінович Н. Постаць митрополита Андрея Шептицького в антиунійній політиці радянської влади. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 243-249; Концур-Карабінович Н. Репресивні заходи радянської влади стосовно греко-католицької церкви після смерті Митрополита Андрея Шептицького. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*. Серія Історія. 2016. № 1. С. 56-61.

⁶²⁹ Прокоп Н. М. Державно-правові погляди митрополита Андрея Шептицького. Автореферат дис. ... канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень; 081 – Право. Харків, 2017; Прокоп Н. М. Дослідження проукраїнської державницької діяльності митрополита А. Шептицького кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Право, суспільство, держава: Форми взаємодії*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 15-16 січня 2016 р. Київ, 2016. С. 14-16; Прокоп Н. М. Духовність як засада української державності в доктрині А. Шептицького. *Право як ефективний суспільний регулятор*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 19-20 лютого 2016 р. Львів, 2016. С. 12-14; Прокоп Н. М. Концепт державності у політико-правових поглядах Андрея Шептицького. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми*. Матеріали Міжнародної наукової конференції. 13 листопада 2015 р. Харків, 2015. С. 239-241; Прокоп Н. М. Правове бачення митрополитом А. Шептицьким українських християнських церков у розбудові національної держави. *Сучасні тенденції розвитку науки*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (15-16 березня 2017 р., м. Київ). Київ, 2017. С. 81-83; Прокоп Н. М. Роль А. Шептицького в утвердженні загального виборчого права та національних інтересів українців в Австро-Угорщині. *Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 25-26 грудня 2015 р. Ужгород, 2015. С. 22-25; Прокоп Н. М. Характеристика діяльності політичних партій А. Шептицьким в українському державотворенні другої половини ХІХ ст. *Рівень ефективності та необхідність впливу юридичної науки на нормотворчу діяльність та юридичну практику*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 5-6 лютого 2016 р. Харків, 2016. С. 9-11; Прокоп Н. Методологічні засади дослідження проукраїнської державницької діяльності А. Шептицького. *Право і суспільство*. 2015. № 6. Ч. 3. С. 35-40; Прокоп Н. Митрополит А. Шептицький в українському державотворенні 20-30-х років ХХ століття. *Актуальні проблеми держави і права*. 2016. №76. С. 159-163; Прокоп Н. Обрис проукраїнської державницької діяльності А. Шептицького. *Право і безпека*. 2015. № 3 (58). С. 35-41; Прокоп Н. Парламентаризм і виборче право в теоретичній спадщині митрополита А. Шептицького. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія Юриспруденція. Випуск 17. Т. 1. 2015. С. 60-63; Прокоп Н. Роль А. Шептицького в історії українського державотворення кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. *Бюлетень*

Окремої уваги, безперечно, заслуговує монографія Володимира Басараба «Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита Андрея Шептицького»⁶³⁰. Автор достатньо відомий у наукових колах завдяки своїм публікаціям про державотворчу діяльність митрополита⁶³¹. У монографії детально проаналізовано 62 документи, які засвідчують чітку громадянсько-патріотичну позицію й, за словами автора, «політичну компетентність» Андрея Шептицького, котрий усе своє життя був розсудливим дипломатом, тверезо оцінював історичні обставини й зовнішню політику держав, що здійснювали вплив на життя української нації. Проаналізовані пастирські послання, листи, меморандуми та інші документи дали змогу вченому простежити еволюцію державотворчих ідей Галицького митрополита, побачити його не тільки як видатного церковного діяча, але й як дипломата, здатного приймати важливі, складні, подекуди компромісні рішення заради блага свого народу. В. Басараб аргументовано довів, що багато міркувань Галицького митрополита перегукуються із реаліями сучасної України, торкаються проблем державотворення, єдності українського народу на рівні духовному, суспільному та політичному. Андрей Шептицький у

Міністерства юстиції України. 2016. № 1. С. 28-33.

⁶³⁰ Басараб В. Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита Андрея Шептицького. Ужгород: Гражда, 2019. 232 с.

⁶³¹ Басараб В. Державницькі ідеї Андрея Шептицького в період Другої світової війни: концепція незалежності України та засудження політики Гітлера. *IX Міжнародний конгрес українців*. Історія. Збірник наукових статей. НАН України, ІМФЕ ім. Рильського. Київ, 2018. С. 145-157; Басараб В. Державотворчі та патріотичні ідеї А. Шептицького в історичному контексті. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Вип. 2(39). Ужгород: «Говерла», 2018. С. 11-20; Басараб В. Моделі державотворення у працях А. Шептицького. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Вип. 1(38). Ужгород: «Говерла», 2018. С. 11-18; Басараб В. Національно-патріотичні ідеї А. Шептицького [на основі праці «Пересторога перед комунізмом»]. *Держава у теорії і практиці українського націоналізму*. Матеріали VI Всеукраїнської конференції з міжнародною участю. Івано-Франківськ, 26-27 червня 2015 р. / Наук. ред. О. М. Сич. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 16-27; Басараб В. Осмислення А. Шептицьким сценарію більшовицького перевороту в Іспанії (на основі передмови А.Шептицького до «Пасторського послання еспанських єпископів»). *Матеріали II Міжнародної науково-практичної е-конференції «Мультидисциплінарні академічні дослідження і глобальні інновації: гуманітарні та соціальні науки»* (MARGINSS 2016), 28-29 липня 2016 року, м. Київ). Київ, КНЛУ, 2016. С. 22-24; Басараб В. Перспективи та реалії становлення незалежної України крізь призму політичних ідей А.Шептицького. *Економічні, політичні та культурологічні аспекти європейської інтеграції України в умовах нових глобалізаційних викликів: матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 16-17 квітня 2018 року)*. Ужгород: «Гельветика», 2018. С. 355-359; Басараб В. Проблема єдності Церков у світлі екуменічних ідей митрополита А.Шептицького. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції Волинської православної богословської академії УПЦ КП «Державотворення і помісність Церкви: історичні процеси та сучасні реалії»* (18.05.2017). Луцьк: Видавництво Волинської православної богословської академії ΕΙΚΩΝ, 2017. С. 27-34; Басараб В. Революційні процеси 1917-1921 рр. в Україні крізь призму послань митрополита Андрея Шептицького. *Література та культура Полісся*. Вип. 87. Серія «Історичні науки». № 7. Ніжин: НДУ ім. Гоголя, 2017. С. 130-140; Басараб В. Роль Греко-католицької церкви у процесі становлення української державності (на матеріалі послань та листів Андрея Шептицького). *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород, видавництво ПП «Аутдор-Шарк», 2019. С. 129-140.

численних промовах наголошував на необхідності побудови нової України на засадах християнської мораліта патріотизму. Він протягом всього життя прагнув утвердження України як самостійної держави серед інших країн Європи.

Життєвий шлях і багатюща творча спадщина митрополита Андрея Шептицького знайшла також своє відображення на сторінках колективних монографій та в різноманітних енциклопедичних виданнях⁶³². Монографія М. Мариновича містить ґрунтовний аналіз проповідницької спадщини митрополита Андрея Шептицького з точки зору її відповідності (чи невідповідності) методологічному принципу, що в нинішній час отримав назву «позитивної суми». Генезу цього способу думання митрополит виводив із богослов'я, а приклади його застосування самим митрополитом автор знаходить у посланнях Кир Андрея у сфері економічних стосунків, національних взаємин, державного будівництва, міжконфесійних та міжрелігійних відносин⁶³³. Позитивним є й той факт, що упродовж останніх років українськими ученими захищені цілий ряд дисертаційних досліджень⁶³⁴.

⁶³² Нариси з історії дипломатії України / О. І. Галенко, Є. Є. Камінський, М. В. Кірсенко та ін., під ред. В. А. Смоля. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. 736 с.; Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол. І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 4: Україна у Другій світовій війні. 1939-1945. Керівник тому В. І. Кучер. К.: Генеза, 2003. 584 с.; Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол. І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 5: Українці за межами УРСР (1918-1940). Керівник тому В. П. Трошинський. К.: Генеза, 2003. 720 с.; Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. С. Кармазіна. К.: Генеза, 2002. 424 с.; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси / [Д.В.Архієрейський, О.Г.Бажан, Т.В.Бикова та ін. Відп. ред. В.А.Смолій]. К.: Наукова думка, 2002. 952 с.; Україна крізь віки: Т. 10. Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 320 с.; Україна крізь віки: Т. 11. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 336 с.; Україна крізь віки: Т. 12. Коваль М. В. Україна в другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939-1945 рр.). К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 336 с.; Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / Редрада: В. М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. К.: Парламентське вид-во, 2007. 1028 с.; Шуст Р. Шептицький Андрей. С. 1085-1087. *Довідник з історії України (А – Я)*: Посібн. для середн. загальноос. навч. закл. / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге вид., доопр. і доповн. К.: Генеза, 2001. 1136 с.

⁶³³ Маринович М. Митрополит Андрей Шептицький і принцип «позитивної суми». Львів: Видавництво Старого Лева, 2019. 248 с.

⁶³⁴ Безпалько У. І. Інституалізація католицької церкви Східного обряду в Росії (1901-1917 рр.). Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія. Тернопіль, 2018. 20 с.; Білас Я. І. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-визвольного руху українців. Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 09.00.11 – Релігієзнавство. К., 2003. 20 с.; Бліхар В. С. Соціально-філософські погляди Андрея Шептицького. Автореферат дис. ... канд. філософ. наук. Спеціальність 09.00.05 – Історія філософії. Львів, 2006; Гладка Г. Л. Суспільно-політична діяльність митрополита Андрея Шептицького (1899-1939 рр.). Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Чернівці, 2000. 20 с.; Гнідик І. І. Початки та розбудова греко-католицької церкви у США (кінець XIX – початок XX ст.). Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія; Гнот С. І. Доброчинна діяльність греко-католицької церкви у 1921-1939 рр. (за матеріалами Галицької митрополії). Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Львів, 2003. 22 с.; Кривенко М. О. Книгозбірня «Студіону» у Львові (1909-1940): Історія, сучасний стан фонду. Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 27.00.03 – Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство. К., 2010. 23 с.; Крупа Л. Л. Вплив митрополита Андрея Шептицького

Таким чином, у працях зарубіжних і вітчизняних істориків дається висока оцінка подвижницької діяльності галицького митрополита Андрея Шептицького. Історики підкреслюють його великий внесок у розвиток Греко-Католицької церкви і культури в Галичині, піднесення рівня національної свідомості всього українського народу.

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО

Як вважає один із дослідників життя і діяльності митрополита Андрея Шептицького Василь Лаба, рід Шептицьких був одним із найстаровинніших на Україні і брав свій початок (про що свідчать старовинні грамоти) ще в XIII ст.⁶³⁵ Дещо іншої точки зору притримується сучасний історик Я. Заборовський, який вважає, що рід графів Шептицьких виводив себе з галицьких бояр XIV ст. і мав велику церковну традицію. Вчений довів, що тільки з XVIII ст. він дав українській Церкві кількох ігуменів, єпископів і двох митрополитів: Львівського єпископа Варлаама (1710-1715), Атанасія – єпископа Львівського та митрополита Київського (1715-1746), Атанасія – єпископа Перемишльського (1762-1779), Льва – єпископа Львівського і митрополита Київського (1778-1779). В середині XIX ст. цей рід спіткала досить типова для української шляхти доля: перехід на римокатолицький обряд і як результат – полонізація⁶³⁶.

29 липня 1865 р. в сім'ї графа Яна (Івана) Шептицького і Софії народився син, якому батьки дали при хрещенні потрійне ім'я Роман Марія Олександр. Сім'я Шептицьких мешкала в селі Прилбич, що

на суспільне і культурно-просвітницьке життя в Галичині кінця XIX – першої половини XX століття. Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Чернівці, 2003. 21 с.; Прокоп Н. М. Державно-правові погляди митрополита Андрея Шептицького. Автореферат дис. ... канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень; 081 – Право. Харків, 2017; Скіра Ю. Р. Участь монахів Студійського уставу у порятунку євреїв на території Львівської архієпархії греко-католицької церкви у 1942-1944 рр. Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Львів, 2018. 20 с.; Сурмач О. І. Греко-католицька церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941-1944 рр.). Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Львів, 2001. 23 с.; Шеремета О. Ю. Етичні ідеї Андрея Шептицького у релігійно-філософському контексті кінця XIX – першої половини XX ст. Автореферат дис. ... канд. філософ. наук. Спеціальність 09.00.05 – Історія філософії. К., 2010. 20 с.

⁶³⁵ Лаба В. Названа праця. С. 13.

⁶³⁶ Заборовський Я. Ю. Названа праця. С. 6.

поблизу Яворова. Батьки були не тільки високоосвіченими, але й високоавторитетними людьми свого часу. Іван Шептицький (1836-1912) був депутатом австрійського парламенту, а мати – Софія (1837-1904) – дочкою відомого польського письменника Фредра. Значною мірою великій своїй ерудиції майбутній митрополит завдячував саме їм. Він вільно володів багатьма іноземними мовами, зокрема латинською, єврейською, грецькою. Під час однієї зі своїх численних поїздок за кордон, у Франції він провів службу французькою мовою. До речі, Софія Шептицька теж вільно володіла англійською, німецькою і французькою мовами.

Роман Марія Олександр, як вважають дослідники його життя і діяльності, вже з самого початку відзначався великою побожністю, що теж було наслідком сімейного виховання. Освіту з 1875 р. почав здобувати спершу вдома приватно, щопівроку складаючи відповідні іспити в польській гімназії у Львові. Восени 1879 р. продовжив її у Кракові в гімназії св. Анни, де був прийнятий відразу до п'ятого класу⁶³⁷. 11 червня 1883 р. Шептицький одержав атестат зрілості, який свідчив про його відмінні знання предметів. Близько одного року він віддав службі в австрійській армії, але 22 червня 1884 р. залишив її. Існують різні версії з приводу залишення Шептицьким військової служби. На нашу думку, необхідно погодитися з думкою Я. Заборовського, що причина такого кроку полягала в захворюванні на скарлатину, яка перейшла на суглоби рук і ніг⁶³⁸. Хвороба буде прогресувати, що згодом приведе до паралічу.

Ще перебуваючи на військовій службі, Шептицький паралельно навчається на юридичному факультеті Краківського університету. Після відставки продовжує навчання спочатку в Краківському, а потім у Бреславському (Вроцлавському) університетах (1883-1887). Закінчивши їх, 10 травня 1887 р. майбутній митрополит одержує наукову ступінь доктора права. Таким чином, на перших порах Роман Шептицький – виключно світська особа.

Як трапилось, що Шептицький вирішив повністю присвятити себе релігії? Можливо, на цей вибір вплинула подорож у 1886 р. до Ватикану, де він мав розмову з Папою Римським⁶³⁹. Мати майбутнього митрополита «відразу ж записала подробиці цієї пам'ятної аудієнції.

⁶³⁷ Заборовський Я. Ю. Названа праця. С. 8.

⁶³⁸ Там само.

⁶³⁹ Королевський К. Названа праця. С. 57.

Коли вона розповіла про неї кардиналам Ледоховському і Мацеллі, ті відразу ж сказали: «Це справді Провидіння». Лев XIII також не забув про цей візит і, як побачимо далі, пригадав собі через одинадцять років»⁶⁴⁰. Немаловажний вплив на це зробили відомий російський філософ Володимир Соловйов та український історик Володимир Антонович⁶⁴¹. Відомо тільки те, що того ж року Шептицький остаточно вирішив вступити до Василіанського чину. В монастирі він прийняв ім'я Андрей. «Дванадцять листів о. Андрея Шептицького» Григора Меріама-Лужницького так відповідають на причину цього вибору майбутнього митрополита: «Завдяки моїм дядькам і Тобі, Дорога Мамо, я зрозумів, чим я є та чим повинен бути: як чернець, я прошу помочі у дядька Варлаама, як архиєрей прошу помочі у дядька Атанаса, а перед авдієнціями на цісарському дворі чи в Апостольській Столиці в Римі звертаюся про поміч до дядька Лева. Коли ж приходять хвилини безсилля і я стаю дитиною, тоді я звертаюся до Тебе, Мамо, й зразу почувуюсь дужчим і сильним...»⁶⁴².

Вже у 1896 р. Шептицького призначають ігуменом монастиря святого Онуфрія у Львові. Фактично, починаючи з цього року, Андрей не обмежується тільки монастирською діяльністю, а йде «в народ», що з часом принесло йому велику славу і авторитет. 17 червня 1899 р. Шептицький призначається Станиславівським єпископом і на цей час йому йшов 34-й рік. Із Пастирського послання до духовенства, датованого 1 серпня 1899 р., видно, що Шептицький не мав великого бажання зайняти цю вагомую посаду: «... Як тільки дійшла до мене вістка, що маю стати Станиславівським єпископом, то довго боронитися я від цього уряду і робив, що міг, щоб увільнитися від нього»⁶⁴³. Однак і на цій посаді він пробув недовго, бо вже 21 жовтня 1900 р. Папа Лев XII іменував Андрея Шептицького Львівським архиєпископом і Галицьким митрополитом.

Все своє життя митрополит Андрей повторював своїм вірним, що вимагає від них виконання трьох речей: 1) щоб знали добре свою віру, 2) щоб пізнали віру православних братів, 3) щоб молилися за об'єднання. Крім того він очікував, щоб вони чесно і сердечно відносилися до православних. Але такого самого відношення він

⁶⁴⁰ Там само.

⁶⁴¹ Заборовський С. Ю. В. Соловйов і А. Шептицький. *Добрий пастир*. 1990. С. 12-16.

⁶⁴² Дванадцять листів о. Андрея Шептицького до матері. С. 18.

⁶⁴³ Шептицький Андрей. Пастирські послання 1899-1914 рр. Т. I / Упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фондація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2007. С. 19.

вимагав від православних українців до Української Греко-Католицької Церкви⁶⁴⁴. У підтвердження цих слів О. Баран наводить послання А. Шептицького «До Духовенства»: «Ієрархи на українських землях поставлені сьогодні в те саме положення, в якому були під кінець XVI століття (тобто Берестейської Унії). Коли хочуть розв'язати по Божому і для добра українського народу проблеми, які їм накидає положення, повинні так мудро стан нашої Церкви досліджувати, щоб всесторонньо здати собі справу з того, які наслідки принесло нашій Церкві рішення ієрархів XVI-го століття»⁶⁴⁵.

Дуже багато зробив митрополит Андрей за період своєї діяльності. Насамперед доводилося дбати про те, щоби виховувати інтелігентних і освічених священиків. Саме з цією метою він висилає на навчання до різних країн світу обдарованих юнаків. Всього Андрей Шептицький дав дорогу в життя близько 200 релігійним діячам. Коли канадські українці звернулися до нього з проханням покращити справу богослужіння, митрополит Андрей 1902 р. направив до Канади трьох постійних українських священиків з ордену василіян, яких розмістив поблизу Едмонтона. Щоби переконатися в тому, що такий акт призвів до певних якісних змін, він у 1910 р. особисто здійснив поїздку до Канади, під час якої відвідав значну територію від Монреалю до Ванкувера.

У своїх проповідях митрополит Андрей велику увагу приділяв вихованню українського народу в дусі християнської моралі. Часто свої ідеї він викладав у письмових зверненнях до народу. Таких було більше сотні. Він був автором кількох десятків популярних книг. Все те, що митрополит зробив як жертводавець, меценат та ініціатор добродійних акцій, важко навіть перерахувати. Майже всі свої прибутки він віддавав на народні цілі. Як вважають сучасні українські дослідниці З. Суханова і Н. Сулима-Матлашенко, «у Львові й нині живе чимало людей, які в життєво скрутні моменти скористалися матеріальною допомогою митрополита»⁶⁴⁶.

З приходом до Львова 6 вересня 1914 р. царської армії митрополита було заарештовано і вивезено вглиб Росії. Немаловажну роль в його арешті відіграв і той факт, що одночасно з приходом російських військ пролунав заклик Шептицького до народу

⁶⁴⁴ Баран О. Названа праця. С. 187.

⁶⁴⁵ Там само.

⁶⁴⁶ Суханова З., Сулима-Матлашенко Н. Андрей Шептицький: реалії хресного шляху. *Сторінки історії України XX століття*. К.: Освіта, 1992. С. 325.

залишатися в своїй вірі. Деякі історики арешт Шептицького пов'язують з тим, що він активно працював на німецьку розвідку, хоча приводять при цьому непереконливі докази⁶⁴⁷.

Лютнева революція 1917 р. застала його в Ярославлі. Одним із перших наказів голови Тимчасового уряду О. Керенського (тоді ще міністра) був наказ про звільнення Шептицького. Хоча, все було не так просто. В березні 1917 р. О. Керенський повідомив Шептицького, що той може сам вибрати місце свого перебування в Росії. Митрополит вирішив їхати в Петроград. Там з допомогою своїх знайомих йому вдалося добитися прохання про повернення особистого архіву, якого раніше skonфіскували. Тимчасовий уряд при наполяганні Шептицького дозволив легалізувати діяльність греко-католицької церкви в Росії, а митрополитом призначив екзарха Леоніда Федорова. Але у зв'язку з складною воєнною обстановкою, добратися до Галичини було не так легко. Шептицькому довелося їхати через нейтральні країни, «тому подальша дорога Митрополита на Батьківщину пролягла через Стокгольм. При переході російського кордону у Фінляндії в нього та його супутників забрали все, включаючи навіть дорожні харчі. Після Стокгольма – Гамбург..., далі – Швейцарія, Австрія з наміром потрапити до Рима на зустріч з Папою Бенедиктом XV, однак поїздка до Риму тоді не відбулася, бо, будучи громадянином Австро-Угорської імперії, не мав доступу Митрополит до Італії, яка воювала на боці Антанти, тому 10 вересня 1917 р. після трьох років відсутності А.Шептицький прибуває до Львова»⁶⁴⁸. Можна собі уявити, як зустрічали львів'яни свого Мойсея. На його честь відслужено служби в цілому ряді країн світу.

1 листопада 1918 р. митрополит Андрей прийняв групу січовиків-старшин і благословив утворення Західно-Української Народної Республіки. Однак уже 3 листопада ситуація змінилася і Шептицького було піддано домашньому арешту. Це було чи не найбільшою мукою для нього, людини, яка звикла щоденно спілкуватися з народом.

Після приєднання Галичини до Польщі внаслідок Сен-Жерменського мирного договору митрополит Андрей продовжував здійснювати подорожі в різні країни світу. Мета їх була єдиною – добиватись єдності між українцями, яких доля розкидала по всьому

⁶⁴⁷ Тополь М. Л. Виза на убивство. *Военно-исторический журнал*. 1990. № 11. С. 48-62.

⁶⁴⁸ Заборовський Я. Ю. Митрополит Андрей Шептицький. Нарис про життя і служіння народові (1865-1944 рр.). Івано-Франківськ, 1995. С. 29.

світу. У цей час Галичина перебувала під важким соціальним, національним і культурним гнітом, коли польський уряд душив все, що було українським. Історичні документи свідчать про це велеречиво. Відомий польський письменник і публіцист Збігнев Залуський писав, що в колишній Східній Галичині крок за кроком ліквідовувалися культурні й економічні організації, закривалися школи. Знову ж таки на Волині – в селі, 80% населення становили українські селяни – із 2000 початкових шкіл було тільки 8 українських⁶⁴⁹. Однак, як зазначає З. Залуський, «... не дивлячись на це, не увінчалися успіхи спроти полонізації «місцевих елементів». Під впливом давління на них поширювався процес національної самосвідомості, особливо на селі. Військо «приборкувало» неспокійні українські села в Тернопольському воєводстві, розстрілювало селянські демонстрації на Волині. В тюрмах, в Березі Картузькій, поліція знущалася над арештованими українцями, у відповідь гинули від куль терористів і міністр санаційного уряду, і шкільний куратор, і невинні прості люди. Зростали напруження і ворожість. Презирство правлячих породжує ненависть пригноблених»⁶⁵⁰. Асиміляторська політика Польщі на західноукраїнських землях насамперед позначилася на стані народної освіти. Під тиском польських націонал-демократів сейм у 1924 р. ухвалив закон про переведення українських народних шкіл на навчання двома мовами. Згідно з ним, у двомовних школах історія та географія викладалися польською мовою, а вивчення польської мови стало обов'язковим. За підрахунками С. Кульчицького, у 1921-1922 рр. у Східній Галичині українських і польських народних шкіл було майже порівно, приблизно по 2 тис. У 1937-1938 рр. кількість українських шкіл зменшилася до 360, натомість з'явилося понад 2000 двомовних шкіл. Кількість польських шкіл майже не зменшилася. Тобто, двомовні школи організовувалися здебільшого на базі українських⁶⁵¹. Обурило польську владу звернення митрополита до вірних під назвою «Під один прапор»: «Важкі часи і наближаючі ще чорніші хмари змушують нас згуртуватися суцільніше, ніж досі та, полягаючи на правді, у власній сильній єдності обороняти те, що нам усім найдорожче і святе... Будемо домагатися і обстоювати соціальну справедливість, розбудову соціальної охорони селянства, робітництва,

⁶⁴⁹ Залусский З. Пути и достоверности. М., 1990. С. 269.

⁶⁵⁰ Залусский З. Пути и достоверности. М., 1990.

⁶⁵¹ Україна крізь віки: Т. 11. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. С. 319.

загалом усіх працюючих, а передусім суспільно покривджених»⁶⁵². Голова Української Народної Трудової партії В. Охримович заявив протест проти ув'язнення польськими властями А. Шептицького⁶⁵³.

Українські депутати до польського Сейму С. Баран, С. Білак, Д. Веліканович, С. Витвицький та інші неодноразово протестували проти закриття українських шкіл і заборони службового листування на українській мові, але їхні депутатські запити залишалися невирішеними. Відповіді на них директора бюро Сейму А. Рутковського були надзвичайно туманними і занадто загальними⁶⁵⁴. Польські власті систематично займалися перевіркою лояльності українського населення. Так, 6 листопада 1923 р. шкільний інспектор під час перевірки приватної школи ім. Шашкевича в Станіславові прийшов до висновку, що в цьому навчальному закладі неблагонадійною є Адольфіна Макогон. На його думку, вона була «організатором кружков українських педагогічних товариств у Станіславові» і «склонна до антипанства»⁶⁵⁵.

Поляки ще 20 січня 1920 р. скасували автономні права і самоврядування Галичини, порушивши цим свої зобов'язання перед державами Антанти про надання краю української національної автономії. Фактично українське шкільництво було підпорядковане польському міністерству освіти. У Львівському університеті були закриті українські кафедри, на що українці зреагували створенням Львівського (таємного) Українського Університету (1921-1925), в якому було понад 50 кафедр і близько 1500 студентів⁶⁵⁶.

Політика денаціоналізації приводила до опору з боку українців Галичини. Так, повітовий комендант Коломиї скаржився місцевому старості, що Петро Павлюк, Микола Зайковський, Михайло Овзарук, Микола Гузол, Микола Будзяк (всього 54 чоловіка) ведуть антипольську агітацію у справі шкільництва⁶⁵⁷. У жалюгідному фінансовому становищі знаходилися українські педагогічні товариства Галичини. В одному з документів говориться, що для того, щоб коломийське товариство повноцінно діяло, необхідно щомісяця

⁶⁵² Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали. 1899-1944 / Упор. Оксана Гайова, Андрій Кравчук. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 2: листування / За ред. Андрія Кравчука. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1999. С. 803.

⁶⁵³ Там само. С. 752.

⁶⁵⁴ Державний архів Івано-Франківської області (далі - ДАІФО). Ф. 2. Оп. 14. Спр. 2. Арк. 5.

⁶⁵⁵ ДАІФО. Арк. 15, 16.

⁶⁵⁶ Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. Львів, 1991. С. 107.

⁶⁵⁷ ДАІФО. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 12.

збирати грошові податки в розмірі 700 злотих⁶⁵⁸.

Власті переслідували священників, які виписували шлюбні свідоцтва українською мовою. Так, стрийський староста Стефан Новак 22 грудня 1924 р. писав до Станіславівського воєводства, що священник І. Каратницький «видавав метрики на українській мові». Парох Анатоль Барилевич теж зробив аналогічні «злочини», коли виписав подібні свідоцтва П. Костіву і М. Бриндзей, був змушений протягом 14 днів їх переписати⁶⁵⁹.

У 30-х роках становище українців Галичини ще більше погіршилось. Одним із перших, хто піднявся на захист свого народу був митрополит Андрей Шептицький. Він звернувся із своїм пастирським листом до всього цивілізованого світу. Лист був надрукований у закарпатській газеті «Нова свобода» і став, в деякій мірі, постійною темою для обговорення. В ньому говорилося: «Коло сто церков розібрано і розвалено. Деякі спалено рукою неznаних злочинців. У замкнених церквах і каплицях заборонено Богослужіння, і в них і поза ними. Між знищеними церквами є дорогоцінні старинні пам'ятки церковної архітектури. Часто знищені і знаряддя релігійного культу. Людей змушували, іноді насильством, приймати католицьку віру у латинському обряді... Неповинних людей не раз бито та видалювано з їхніх осель. Навіть не вільно там учити катехізму й проповідати у матерній мові людей»⁶⁶⁰.

Говорячи про міжвоєнний період, необхідно погодитися з твердженням сучасних істориків, що «в цих умовах керована Митрополитом УГКЦ була чи не єдиною цементуючою силою суспільства, а її курс на самостійність принаймні у культурному та релігійному відношенні не лише був успішний, але й єдино доцільний. Шкода, що не завжди зусилля Митрополита і Церкви знаходили відповідне розуміння у всьому суспільстві»⁶⁶¹.

Нерідко виникали суперечності між лінією, яку вів Шептицький, і методами боротьби проти поляків з боку ОУН. Митрополит, дійсно, протягом тривалого часу підтримував тісні стосунки з такими організаціями, як УНДО, ОУН тощо. І цей факт радянські історики постійно використовували для цькування митрополита. Однак більшість із них забували, або не хотіли помічати того, що саме

⁶⁵⁸ Там само. Арк. 15.

⁶⁵⁹ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 1, 4, 13.

⁶⁶⁰ Басараб В. І., Вегеш М. М. Життя і помисли митрополита Андрея Шептицького. Ужгород, 2003. С. 18.

⁶⁶¹ Заборовський Я. Ю. Названа праця. С. 92.

Шептицький засудив терористичний акт членів ОУН стосовно польського міністра Броніслава Перацького. Митрополит розумів, що це викличе нові репресії по відношенню до українського населення Галичини.

У вересні 1939 р. у Львові з'явилися радянські війська, які згідно з пактом Молотова-Ріббентропа окупували Західну Україну. Доктор медичної стоматології із американського міста Рочестера, українець за походженням, Іван Кіндрат пригадував: «У цій ситуації небезпека, щонайменше депортація, загрожувала доктору Панчишину – депутату тодішнього парламенту і нашому духовному провіднику Митрополиту Андрею Шептицькому. Отож оунівськими зверхниками було створено і озброєно гвинтівками і гранатами студентський курінь (біля 40 осіб), щоб боронити їх. Я опинився в групі 28 оборонців Митрополита і його резиденції при соборі св. Юра. Забарикадувавшись у церкві і резиденції, ми чекали... Правдоподібно, що НКВД не стало часу або відваги нас атакувати і так обійшлося без конфронтації між нами»⁶⁶².

17 вересня 1939 р. митрополит Галицький і архієпископ Львівський Андрей Шептицький нелегально скликає екзархів церкви для проведення унійної акції на території СРСР, повідомивши Ватикан про свої наміри постфактум. На землі Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя було призначено єпископом М. Чарнецького. Брат митрополита Казимир Шептицький повинен був діяти в Росії та Сибіру. Майбутній наступник владики Андрея отець Йосиф Сліпий отримав вказівки своєї місійної діяльності на теренах Наддніпрянської України, а А. Неманцевич мав відправитися до Білорусії. Окупаційна політика Третього Рейху на Сході не давала змоги здійснювати унійну акцію легітимним шляхом. В ході цих процесів було арештовано і згодом розстріляно А.Неманцевича. Така ж доля спіткала і брата митрополита.

Більшовики на західноукраїнських землях поводили себе вкрай зухвало. У доповідній записці представників ЦК КП(б)У секретарю ЦК КП(б)У М. О. Бурмистенку 25 жовтня 1939 р. вказувалось, що до музею художньої промисловості у Львові, який вони націоналізували, необхідно «негайно звести цінності з приватних колекцій графа Дзедушицького, Голуховського, Борковського і Шептицького (хазяї

⁶⁶² Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т. 1. 1939-1953. К.: Наукова думка, 1995. С. 61.

втекли, колекції без догляду), націоналізувавши їх»⁶⁶³. У листі до кардинала Євгена Тіссерана Андрей Шептицький так описав часи за першої радянської окупації: «... Це є система абсолютно позбавлена всього, що є або могло б бути милосердям, або, навіть, доброзичливістю, хоча б навіть до найубогіших. Здається, що все те, що походить від властей, має на меті притінити, руйнувати, нищити і завдавати болю; при тому всьому, неймовірне безладдя. Численні нові посади, бюро, комітети, представники всіх властей у Москві та в Києві – і всі ті уряди, які не мають чітко вираженого спрямування, уявляють, що вони покликані робити все, і що вони можуть усе робити. Всі накази даються під загрозою смерті, кожен відділ всіх цих урядів ставить вимоги та завжди погрожує смертю; видається, що всі ці працівники можуть дозволити собі вбити будь-кого, без ризику бути покараними»⁶⁶⁴.

Андрей Шептицький неодноразово звертався до радянських чиновників з листами-зверненнями, в яких просив допомоги та дотримуватися діючої в СРСР Конституції: «Хоча та свобода совісті за гарантована Конституцією, є вона однак у школах Західної України так інтерпретована, що школа в'яже свободу дітей, які хочуть перед науково помолитися, караючи за молитву. А це мусить в очах батьків і цілої суспільності Західної України понижити авторитет Конституції і то могло би доказувати в шкільництві у деяких одиниць проби відхилення від напрямної лінії, визначеної Конституцією»⁶⁶⁵. Він навіть наважився написати листа Й. Сталіну: «Тяжкі помилки, яких допускають Совітські власті на території Західної України і впливаючи з них важке положення народу, повіреного моїй душпастирській опіці, приневолюють мене звернутися до Вашого найвищого авторитета з тим представленням і проханням... Пропаганда безбожництва взагалі, а особливим способом в школах і оглядом молоді, є великою помилкою совітської влади на нашій території. Передусім, зражає і відстрашує народ, прив'язаний до своєї віри, як найважливішої частини народної традиції і причиняється до того, що той народ, а особливим способом широкі маси селянства не мають

⁶⁶³ Там само. С. 99.

⁶⁶⁴ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали. 1899-1944 / Упор. Оксана Гайова, Андрій Кравчук. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 2: листування / За ред. Андрія Кравчука. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1999. С. 892.

⁶⁶⁵ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали. 1899-1944 / Упор. Оксана Гайова, Андрій Кравчук. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 2: листування / За ред. Андрія Кравчука. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1999. С. 901.

...(лист не завершений – Авт.)»⁶⁶⁶. Написав він також листа до голови ЦК КП (б) У М. С. Хрущова про надмірне оподаткування духовенства й селян⁶⁶⁷. В іншому зверненні до М. С. Хрущова А. Шептицький просив надати дозвіл священикам обслуговувати хворих у лікарнях⁶⁶⁸.

З приходом Червоної армії розпочалися гоніння на церкву і віруючих, хоча окупаційна влада боялася відкрито виступати проти УГКЦ. Атеїстична «пропаганда» розпочалася з нищення молитовних будинків і синагог. Так, у місті Ковелі Волинської області за рішенням голови міськради Пшеничного закрито дві синагоги і один костел. Приміщення синагоги передано під клуб «Харчопрому». У місті Володимир-Волинському заборонили службу в синагозі й організували шведську майстерню. У місті Дубно Рівненської області під заборону потрапили три синагоги і костел, а їх приміщення використані під господарські установи. Знехтувавши думкою віруючих, вилучили молитовні будинки в селищі Локачі Волинської області, в селі Вовниче Демидівського району Рівненської області⁶⁶⁹.

За підрахунками І. Андрухів, з вересня 1939 до липня 1941 рр. з теренів Дрогобицької, Львівської, Станіславської та Тернопільської областей було депортовано й ув'язнено майже 400 тисяч осіб, з яких майже 50 тисяч було розстріляно напередодні та в перші дні війни. Таким чином, майже кожен дев'ятий мешканець регіону зазнав репресій від радянської влади. За приблизними підрахунками окремих істориків Російської Православної церкви на колишній польській території було арештовано 53 православні священики, 10-х з яких пізніше звільнили, доля 37-ми не відома, а шестеро померли чи були розстріляні⁶⁷⁰. «Контроль над потенційно ворожим їй суспільством, – констатував А. Русначенко, – радянська влада здійснила через три послідовні депортації населення, насамперед польського. Під депортації потрапили всі представники колишньої цивільної й військової влади, державні службовці, політичні й громадські діячі та члени їхніх сімей. Загалом, жертвами репресій, депортацій, ув'язнень і розстрілів став чи не кожний десятий житель Західної України. Радянська влада за 1939-1941 рр. репресувала в 3-4 рази більше людей,

⁶⁶⁶ Там само. С. 903.

⁶⁶⁷ Там само. С. 910-911.

⁶⁶⁸ Там само. С. 912.

⁶⁶⁹ Ярош Б.О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30 – 50-ті рр. ХХ ст.). Луцьк: Редакційно-видавничий відділ "Вежа" ВДУ ім. Л. Українки, 1999. С. 134.

⁶⁷⁰ Андрухів І. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40-80-х роках ХХ століття: Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2006. С. 84-85.

ніж нацисти на двічі меншій території»⁶⁷¹

Ставлення радянської влади до монастирів і монахів ґрунтовно дослідила М. Вуянко: «Із приходом 1939 року на Західну Україну радянської влади, нове керівництво всілякими методами намагалося перешкодити нормальному життю монастиря (Станиславівський монастир Сестер Василянок – Авт.). Почалися сумні процеси допитів, арештів, слідств. Більшовицькі офіцери робили так, що Сестри просто опинялися на вулиці, без жодних засобів на будь-яке існування. Використовуючи давні особисті зв'язки, Василянки підшукували приватним шляхом роботу, повсякчас ризикуючи бути викритими. Сестри розходилися на мешкання до знайомих, родичів, а частіше – до зовсім чужих людей...»⁶⁷². Парох с. Войнилів писав у листі до митрополита про наслідки для парафії постанови Народних Зборів Західної України про націоналізацію церковних і монастирських земель: «За приходом Червоної Армії пережив я все, що і прочі люде, піддаючися всьому, чого не вдалося і не можна було уникнути! Земельну власність всю забрали – не лишаючи ні скиби, но я мусів ще перед тим перебути катастрофу пожару, котрий знищив всі будинки господарські дня 2 серпня 1939 року – при нім згорів і весь збір з поля, котрий до того часу був звезений. Внаслідок того – як і цього, то решту разом з землею забрала держава, мій посесор не дав мені річної рати і сам виїхав зовсім бідний»⁶⁷³.

У грудні 1939 р. митрополит Андрей висвячує на єпископа і призначає своїм наступником Йосифа Сліпого. У заповіті митрополита від 26 липня 1940 р. говорилося: «Преосв. Йосиф Сліпий є від літ добре знаний цілому духовенству Львівської єпархії, бо через 15 літ повний уряд ректора львівського духовного семінаря і яко ректор положив великі заслуги для цілої Аєпархії, а передовсім для духовенства і для всіх тих з Вас Вс. Отці, які під його проводом виховувалися в літах від... Діло над яким з замилуванням жертвенно працював через усі ті літа з Божого допусту лежить в руїні, гранат в часі війни знищив цілком церков св. Духа, при ній заховувана цінна бібліотека богословського товариства знищена, переважний і прецінний

⁶⁷¹ Русначенко А. М. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. К.: Універсальне видавництво «Пульсари», 2002. С. 208.

⁶⁷² Вуянко М. Монастирі Івано-Франківська (Станиславова): перша половина ХХ ст. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1998. С. 47.

⁶⁷³ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали. 1899-1944 / Упор. Оксана Гайова, Андрій Кравчук. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 2: листування / За ред. Андрія Кравчука. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1999. С. 917.

семінарський музей і бібліотеки Семінаря і Богословської Академії сконфісковані та перенесені; музей до Національного музею, бібліотеки до університетської бібліотеки. Те цілковите майже знищення діла, над яким працював, було для Преосв. Йосифа тяжким хрестом, який з підданцям волі Всевишн. прийняв і без сумніву освятив і підніс його душу...»⁶⁷⁴.

Йосиф Сліпий став надійним наступником Андрея Шептицького. Палкий поборник соборності, він неодноразово заявляв: «...Український народе, стань уже раз собою. Позбудься своєї вікової недуги сварів і чварів, вислугування чужим, підлещування і пониження, бо на встид і сором не бракує їх і нині в наших національних церковних провідних кругах. Отрясися зі своїх вікових недостач, стань на свої ноги в Україні і на поселеннях!

...Народе, піднеси свою голову, випростуй свої руки!...»⁶⁷⁵.

Прокламацією від 1 липня 1941 р. Галицький митрополит вітає вермахт, сподіваючись, що саме німецька армія розгромить більшовизм: «З волі Всемогучого і Всемилоствивого Бога, в Тройці Єдиного, зачалася нова епоха в житті Соборної Самостійної України. Народні Збори, що відбулися вчорашнього дня, ствердили і проголосили ту історичну подію. Повідомляючи Тебе, Український Народе, про таке вислухання наших благальних молитов, взиваю Тебе до вияву вдячності для Всевишнього, вірності для Його Церкви і послуху для Влади... Український Нарід мусить в тій історичній хвилі показати, що має досить почуття авторитету, солідарності і життєвої сили, щоби заслужити на таке положення серед народів Європи, в яким би міг розвинути усі Богом собі дані сили. Карністю і солідарністю, совісним сповненням обов'язків докажіть, що Ви дозріли до Державного Життя»⁶⁷⁶. Шептицький покладав велику надію на мудрість нової влади: «Побідоносну Німецьку Армію вітаємо як освободительку від ворога. Установленій Владі віддаємо належний послух. Узнаємо (визнаємо – Авт.) Головою Краєвого Правління Західних областей України Пана Ярослава Стецька. Від уряду, Ним покликаного до життя, очікуємо мудрого, справедливого проводу громадян, які узгляднили би потреби і добро всіх замешкуючи наш Край громадян, без огляду на це, до якого віросповідання, народности

⁶⁷⁴ Там само.

⁶⁷⁵ Із слів патріарха Йосифа Сліпого. *Альманах «Гомону України»*. Торонто, 1995. С. 77.

⁶⁷⁶ Шептицький Андрей. *Пастирські послання 1939-1944 рр.* Т. III / Упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фондація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2010. С. 114.

і суспільної верстви належать. Бог нехай благословить усі Твої праці, Український Народе, і нехай дасть усім нашим Провідникам святу Мудрість із неба»⁶⁷⁷. 5 липня 1941 р. Андрей Шептицький закликає вірних і все духовенство прихильно зустріти гітлерівську армію: «Побідоносну німецьку армію, що зайняла вже майже цілий край, вітаємо з радістю і вдячністю за визволення від ворога... Усі, що почуваються Українцями і хочуть працювати для добра України, нехай забудуть про які-небудь партійні роздори, нехай працюють у єдності й згоді над відбудовою так дуже знищеного більшовиками нашого економічного і культурного життя. Тоді в Бозі надія, що на підвалинах солідарності й усильної праці всіх Українців повстане Соборна Україна не тільки як велике слово та ідея, але як живий, життєздатний, здоровий, могутній державний організм, побудований жертвою життя одних, а муравельною працею, залізними зусиллями і трудами других»⁶⁷⁸.

У знаменитому своєму Пастирському посланні «Наша Державність», датованому груднем 1941 р., митрополит переконливо стверджує: «Ясно як на долоні, що Рідна Хата (Українська держава – Авт.) не постане, що не буде українського моноліту, коли Українці-самостійники не зможуть, мимо всіх різниць, які їх ділять, завести поміж собою якнайбільшої єдності. Тієї єдності Україні треба, а та потреба накладає на нас усіх обов'язок, і від сповнення того обов'язку залежить ціла будучність Батьківщини. Якщо хочеш всенародної Хати хотінням глибоким і щирим, якщо та воля не є тільки фразою, ілюзією, то вона мусить проявлятися діланням, і те ділання мусить вести до єдності. До єдності в усіх напрямках...»⁶⁷⁹.

У грудні 1941 р. він переконується, що фашизм нічим не відрізняється від більшовизму і засудить фашистську ідеологію, яка суперечить християнській моралі. Як бачимо, Андрей Шептицький досить обережний у своїх висновках, оскільки засуджує її лише як служитель віри Христової. А вже на початку 1942 р. він засудить фашизм не тільки з точки зору релігії, але й політики. Не викликає жодного сумніву, що саме ліквідація фашистами відновлення української державності 30 червня 1941 р. найбільше вплинула на це.

Виступивши проти окупаційного фашистського режиму,

⁶⁷⁷ Там само. С. 114.

⁶⁷⁸ Там само. С. 116.

⁶⁷⁹ Шептицький Андрей. Пастирські послання 1939-1944 рр. Т. III / Упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фондація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2010. С. 147.

А.Шептицький сильно ризикував своїм особистим життям. Він кілька разів звертався до вищестоящих нацистських чинів з протестами проти переслідування місцевого населення, зокрема представників польської і єврейської національностей. Відомо чимало фактів, коли він переховував переслідуваних фашистами людей. Не заарештовано його не тільки за те, що він мав велику популярність як серед свого народу, духовенства, так і в церковних колах світу, але через те, що такий акт міг призвести до зворотної реакції українських національних сил, зокрема ОУН і УПА.

Що стосується захисту Андреем Шептицьким єврейського населення Східної Галичини, то дозволимо собі навести досить велику за обсягом, але необхідну у нашому випадку, цитату з книги відомого українського дослідника з діаспори д-ра Петра Мірчука «Зустрічі й розмови в Ізраїлю»: «... український Митрополит одинокий в тодішній Європі окремим листом до Гітлера й Гімлера запротестував проти жорстокого переслідування й винищування жидів, а вслід за тим у своїй резиденції у Львові, в підземеллях катедри св. Юра, врятував життя кільканадцять рабінам з їхніми родинами і доручив усім українським священикам, монахам і монахиням помагати жидам і рятувати їх від смерти.

Геройська постава Митрополита Шептицького і його гуманітарна дія в користь жидів широко відома серед самих жидів. Жидівський вчений Леон Гайман... наводить свідчення про це рабіна др. Давида Кагана: «Я присягаю на Біблію, що граф Шептицький був одним із найбільших в історії всего людства гуманітарних чоловіколюбців і найкращим приятелем жидів. Оце я свідчу не тільки тому, що він врятував життя мені самому, моїй дружині і моїй дитині і не тільки тому, що він поміг врятувати від певної смерти з рук нацистів безлічі інших жидів. Прошу мати на увазі не тільки те, що він зробив, але й мотиви його дії. В тому часі граф Шептицький був уже старшою людиною, німецький тілесно, але велет духом. Віком понад 80 років, спараліжований і напередодні смерті, він зовсім певно не шукав якихось політичних користей чи респекту до себе. Усе це було вже за ним. Якщо б німецькі нацисти були знайшли в підземеллях катедри св. Юра, або в монастирях жидів, вони б на місці постріляли чи повішали священиків, монахів чи монахинь і спалили б церкву чи монастир, або здемолювали б і перемінили б у стайню для своїх коней. І якщо Митрополит готов був ризикувати життям власним, своїх священиків,

монахів і монахинь, то робив це виключно з мотивів правдивого, шляхетного християнства, приязні до жидівського народу і з почуття національної гідності»⁶⁸⁰.

Аналогічні думки висловив д-р. Курт Левін: «Ізраїль знаходив мало приятелів у критичних моментах своєї історії. Місцеве населення було звичайно байдуже до долі жидів. Мало хто виявляв співчуття, а ще менше відважувалися помагати. І в тій годині жаху жиди знайшли правдивого приятеля в особі Його Екселенції, Митрополита Андрея Шептицького... Резиденція Митрополита це була мала палата барокового стилю поруч катедри св. Юра... Двері митрополичої резиденції були завжди відкриті для кожного, хто бажав зайти до Митрополита. Бувало нераз, що й жидівська делегація з котрогось містечка коло дібр Шептицького заходила сюди з проханням, щоб великий Митрополит дав пожертву на жидівські харитативні чи релігійні потреби. Фактично, не одна синагога у тих місцевостях була збудована подарованим деревом з лісів Митрополита Шептицького...

Жиди віддячувалися за те виявом найвищої пошани і вдячності. Як Митрополит візитував якесь місто, чи село, його витала численна українська громада, на чолі якої йшли українські священики і обов'язково рабін... В час німецької окупації Митрополит помагав жидам і переховував їх, та в ім'я Христа закликав до такої постави супроти жидів всіх вірних Української Католицької Церкви. Він видав спеціальний Пастирський Лист у справі жидів під дуже промовистим заголовком: «Не вбивай!». Він пішов так далеко, що вислав протестного листа проти переслідування жидів до «Ката Європи» Гімлера...»⁶⁸¹.

Після заборони уряду Ярослава Стецька, що виник внаслідок Акту 30 червня 1941 р., у Львові в лютому 1942 р. виникла Рада Сеньйорів, яку очолив колишній член парламенту Кость Левицький, а моральним керівником якої став Андрей Шептицький. Однак, Рада Сеньйорів проіснувала тільки до кінця місяця⁶⁸².

Голова Українського Допомогового Комітету (УДК) Володимир Кубійович та капітан дивізії "Галичина" Й. Побігуший в газеті «Львівські вісті» за 9 листопада 1943 р. подали інформацію про

⁶⁸⁰ Мірчук Петро. Зустрічі й розмови в Ізраїлю (Чи українці «традиційні антисеміти»). Нью-Йорк – Торонто – Львів: Союз українських полів'язнів, 1982. С. 7-8.

⁶⁸¹ Мірчук Петро. Зустрічі й розмови в Ізраїлю (Чи українці «традиційні антисеміти»). Нью-Йорк – Торонто – Львів: Союз українських полів'язнів, 1982. С. 8.

⁶⁸² Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. С. 177.

прихильність митрополита А. Шептицького до формування українських військових одиниць, зокрема згадуваної дивізії у складі німецького вермахту. Засвідчує про це й участь трьох єпархій галицької провінції в німецько-українських святкуваннях. Мирослав Малецький пригадував: «Мою долю вирішив митрополит Андрей Шептицький, хоч як зухвало і дивно з мого боку це звучить. Річ у тім, що підпілля ОУН неоднозначно ставилося до формування дивізії. Одні вважали, що молодь мусить іти в УПА, інші, навпаки, що необстріляні і невишколені вояки повинні з УПА піти на науку до дивізії. Були й інші думки.

Митрополит Андрей Шептицький – людина колосальної популярності і величезного авторитету – підтримав ідею створення української дивізії і сказав віщі слова: «Майже немає ціни, яку не треба б дати за створення української армії». Це остаточно вирішило мою долю, і я пішов до дивізії»⁶⁸³. Цікавою у всіх відношеннях є книга споминів колишнього німецького офіцера цієї дивізії Вольфа-Дітріха Гайке, який поділився своїми думками про внутрішній клімат у даному військовому підрозділі. «Українські вояки, – писав він, – переважно добровольці – походили з Галичини, рідко траплялися з інших українських земель. Більшість з них це був сирий людський матеріал, майже без жодної військової підготовки, лиш зрідка з військовими здібностями. Все ж таки всі виявляли бажання стати вояками. Їхній вік коливався між 16 і 70 роками, у 90% від 18 до 30 років... У наказі Гімmlера від 14 липня 1943 р. до всіх начальників штабів йшлося: при згадці про галицьку дивізію я забороняю коли-небудь говорити про українську дивізію чи українську національність»⁶⁸⁴. Однак, питання про долю участі галицького митрополита і його пастви у цих справах залишається поки що відкритим. Але є фактом, що перед смертю митрополит Андрей закликав УПА до припинення боротьби. У розмові з завідуючим кафедри історії України Львівського державного університету, який, одночасно, являвся агентом НКВС, про що, звичайно, Шептицький не знав, митрополит говорив, що він «два роки веде боротьбу з УПА, і в своїх посланнях різко засуджував її»⁶⁸⁵.

У 1944 р. більшовики знову з'явилися у Львові. «Більшовицька

⁶⁸³ Малецький М. «У моїй долі вирішальну роль відіграв митрополит Андрей Шептицький». *Українська дивізія «Галичина»: історико-публіцистичний збірник*. Київ – Торонто, 1994. С. 155.

⁶⁸⁴ Гайке В.-Ф. *Українська дивізія «Галичина»*. Тернопіль: Мандрівець, 2018. С. 25.

⁶⁸⁵ *Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали*. Т. 1. 1939-1953. К.: Наукова думка, 1995. С. 217.

кіннота, – писав очевидець, – що рухалася нам назустріч, була брудна, пошарпана і нагадувала орду»⁶⁸⁶. Прихід радянського війська в 1944 р. мало чим відрізнявся від їх приходу в 1939-му. А. Шептицький змушений був вести помірковану політику, добиваючись поступок з боку нового окупанта. Так, 29 серпня 1944 р. він написав листа секретарю львівського обкому КП(б)У І. Грушецькому, в якому просив дозволити відправляти службу Божу в лікарнях: «прохаю у всіх шпиталях Львівської області і всіх міських шпиталях у Львові і в парохії медичного інституту у Львові лишити церквці їх з відправленням Служб Божиих»⁶⁸⁷. Відповідь Грушецького була стандартною: «1. За радянською конституцією церква відділена від держави. 2. В усіх радянських установах – діють радянські закони. 3. Лікарня є радянська установа, в якій застосовуються відповідно радянські закони. 4. Радянська медицина проводить лікування всіх громадян незалежно від їх релігійних переконань, хворий повинен одержати допомогу від наших лікарів. 5. Релігія особиста справа кожного громадянина нашої країни, яку він може виконувати у себе дома або в відповідних релігійних установах. 6. Монашки або сестри милосердя, коли вони влаштовуються на роботу в госпиталях – медичних установах – повинні підкоритись внутрішньому розпорядку лікарнянських установ»⁶⁸⁸.

Окрім цього, Андрей Шептицький вимагав, щоб до Червоної Армії не брали «студентів-слухачів духовної семінарії», а також, щоб радянська влада залишила в духовній консисторії друкарню⁶⁸⁹. Грушецький у листі до Голови Раднаркому УРСР М. Хрущова писав: «Ми вважаємо, що в радянській лікарні має бути радянський порядок, а тому слід каплиці закрити... В частині призову до армії студентів-слухачів духовної семінарії – дали вказівки Військкомату поки що утриматись від призову, але вважаємо, що до них слід застосовувати такі ж правила як і до радянських студентів. Друкарня залишилася до цього часу в монастирі, просимо Вашого дозволу забрати її для потреб Виконкому Обласної Ради депутатів трудящих та Бюро Обкому

⁶⁸⁶ Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга 1 (Підготували Я. Лялька, П. Максимук, І. Патер та ін.). Авт. передмови Я. Лялька, Р. Бачинський. Львів: Просвіта, 1993. С. 250.

⁶⁸⁷ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т. 1. 1939-1953. К.: Наукова думка, 1995. С. 200.

⁶⁸⁸ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т. 1. 1939-1953. К.: Наукова думка, 1995. С. 237.

⁶⁸⁹ Там само.

КП(б)У»⁶⁹⁰. Грушецький просив відкрити у Львівській області спеціальний комітет, а на постійну роботу прислати «висококваліфікованого робітника в справах церкви при Виконкомі Облради депутатів трудящих»⁶⁹¹, що невдовзі й було зроблено.

Більшовики проводили масові арешти проти місцевого населення. У Храмі святого Юра вони провели обшуки і арешти серед учнів Духовної семінарії, де були знайдені бандерівці і зброя⁶⁹². Органи Держбезпеки через своїх агентів «Галицького» і «Вишнякова» «встановила пильний нагляд за митрополитом». Народний комісар Держбезпеки УРСР Савченко доповідав М.Хрущову, що «на думку Шептицького, арешти духовенства греко-католицької церкви є результатом проїсків православного патріарха в Москві»⁶⁹³. 17 вересня 1944 р. начальник Управління НКГБ Львівської області полковник Волощенко і підполковник Алексеев доповідали наркому Держбезпеки Савченку: «... Германофіл Шептицький пережив глибоке розчарування в німцях... 29 липня 1944 року митрополиту виповнилось 79 років, з цього приводу у нього був великий прийом духовенства. Митрополит, за його власними словами, висказав у своєму виступі такий крайній оптимізм, що здивував духовенство: «Все в руках Бога, – сказав митрополит, – і все закінчиться без сумніву дуже добре»⁶⁹⁴. Проте, в багатьох донесеннях органів НКВС панувала думка, що така різка зміна ставлення Шептицького до нової влади є тільки прихованою незадоволеністю більшовиками.

Слідкували не тільки за Шептицьким, але й за його прихильниками, яких пізніше заарештовували й засуджували. У прихильному ставленні до Шептицького звинувачувалися академіки АН УРСР Колесса, Щурат, Возняк, які в оперативних донесеннях НКВС фігурували як «українські буржуазні націоналісти». Д. Мануїльський звинувачував композитора Василя Барвінського: «Ви піднімали на щит Шептицького, цього польського магната, який натягнувши рясу, підтримуваний Ватиканом з одного боку і націоналістичними колами, з другого боку, проводив свою реакційну ворожу народові політику, а ви його підтримували, ви його піднімали на щит, і у вас не знайшлося мужності тепер, щоб виступити перед

⁶⁹⁰ Там само. С. 238.

⁶⁹¹ Там само.

⁶⁹² Там само. С. 265.

⁶⁹³ Там само. С. 266.

⁶⁹⁴ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т. 1. 1939-1953. К.: Наукова думка, 1995. С. 217.

молоддю, просто стати перед нею на коліна і сказати: «Судіть нас, ми обдурювали, ми вас зраджували, ми винні, але ми просимо нас простити, ми визнаємо свої помилки. Цього всі не заявили»⁶⁹⁵.

Вже після смерті Андрея Шептицького органи влади примушували українських письменників паплюжити світлий образ галицького митрополита. Так, в листі до поета Петра Карманського заступник головного редактора Держполітвидаву УРСР Г. Зацепілін писав: «Ваш рукопис ми вважали за потрібне трохи доповнити матеріалами про Шептицького, про його зв'язки з націоналістами, про зрадницьку роль греко-католицької церкви в період Вітчизняної війни... Ви вважатимете за потрібне щось додати, то це можна і треба зробити... Якщо ці факти змальовують якісь нові сторони «діяльності» Ватикану та його агентури в особі Шептицького й уніатської церкви, то такі доповнення треба зробити неодмінно»⁶⁹⁶.

Однак, все це вже буде діятися після смерті галицького митрополита. «В середу 11-го квітня 1945 р. біля 8-ї години вечора НКВД в силі коло 600 чоловік з трьома танками обложили святоюрську гору, впали до середини і почали сильно «бушувати». З митрополичої каплиці забрали понад 100 тисяч карбованців, призначених на потреби митрополичого ординаріату, духовного семінаря і інші. З митрополичої канцелярії забрали весь старинний, як і теперішній архів, всі акти і т.п. Забрали рівнож і все інше, що належало до неї. З переплетні вивезли два авто молитвенників та інших духовних книжок, а решту книжок і молитвенників розкинули, потоптали та знищили»⁶⁹⁷. На цьому їхні аморальні вчинки не припинилися: «З церкви св. Юра забрали всі золоті речі, не лишили жодних цінностей. Ревізію проводили надзвичайно стисло і докладно. В пивниці під вівторок розбили гробівець покійного Екс. Митрополита Шептицького. Звідти забрали весь запас вина, призначеного на обслуговування Служб Божих в цілій галицькій дієдезії. Кількість вина перевищувала 1600 літрів. Забрали рівнож понад двісті кг свічок. З митропольної палати протягом двох тижнів вивозили всяке добро: перські килими, меблі, випакувані валізи, паки... Всі кімнати, як також митрополича капличка, запльомбовані та поставлено напис: «Невільно відчиняти, за зірвання пльомби, кара смерті». Дотепер (25 червня

⁶⁹⁵ Там само. С. 272-273.

⁶⁹⁶ Там само. С. 675-676.

⁶⁹⁷ Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга 1 (Підготували Я. Лялька, П. Максимук, І. Патер та ін.). Авт. передмови Я. Лялька, Р. Бачинський. Львів: Просвіта, 1993. С. 251.

1945 р. – Авт.) енкаведисти даліше господарюють, а в митрополичій спальні спить енкаведист "старшина" з нешлюбною жінкою»⁶⁹⁸. Та всього цього митрополит вже не бачив. Андрея Шептицького не стало 1 листопада 1944 р. Тісно переплетена поміж собою церковна і політична діяльність Андрея Шептицького, створює можливим оцінити його задуми, ідеали та його діяння універсального значення, їх не можна обмежити одним історичним явищем або ж окремим народом.

ОСВІТНЯ, КУЛЬТУРНА І НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО

Наприкінці ХІХ ст., за митрополита Сембратовича, церква переживає справжню кризу. Здолати цю кризу, вивести церкву на рівень нових завдань, зробити її фактом вже не тільки національного відродження, а й національного державотворення, витворити з неї цілком національне, українське релігійне об'єднання – судилося митрополиту Андрею Шептицькому. Своє життєве кредо А. Шептицький чітко виклав в пастирському листі «До української інтелігенції»: «В кожній праці і в кожному слові... я шукаю лише добра народу, щодо якого я почуваюся до важких і святих для мене обов'язків. Ті обов'язки накладає на мене не лише моє становище митрополита, але і торжественна присяга, зложена в день вступлення в монастир, що буду відповідно до моїх сил працювати для української суспільності, на найбільше саме переконання, що ставить мене в ряді громадян-патріотів, із яких хотів я бути найліпшим»⁶⁹⁹.

Вірність присязі та покликанню митрополит проніс крізь роки і ніколи не відступав від своїх засад, хоча і нелегким був його життєвий шлях. Тому, маючи на увазі і власну подвижницьку діяльність, він з повним правом зазначав у щирому «Слові до української молоді»: «І легше часами кров пролляти в одній хвилині ентузіазму, чим довгі літа з трудом сповнювати обов'язки і двигати спекоту дня, і жар сонця, і злобу людей, і ненависть ворогів, і брак довір'я своїх, і нестачу помочі від найближчих, і серед такої праці аж до кінця виконувати своє завдання, не чекаючи лаврів перед побідою, ані винагороди перед

⁶⁹⁸ Там само. С. 254.

⁶⁹⁹ Митрополит Шептицький Андрей. Твори. Т. 2. Торонто, 1965. С. 190.

заслугою!»⁷⁰⁰

Уже сама поява А. Шептицького в лоні Греко-католицької церкви була сенсаційною, а жертвність його кроку – безсумнівною (титул, становище, кар'єру, маєток – гнаній «хлопській церкві»). Особливо вражаючим було не стільки те, що з римо-католика він став греко-католиком, скільки те, що з поляка він став українцем⁷⁰¹. Це стало важливим фактором піднесення національної свідомості галичан і причиною незмінно-ворожого ставлення до нього з боку польської влади і спільноти.

Слід, однак, зауважити, що й українські політичні діячі та національна преса зустріли його, м'яко кажучи, зовсім не оплесками. Блискучі здібності і освіта, швидке просування у греко-католицькій церковній ієрархії стали причиною того, що в ньому спочатку вбачали польського агента. Виступи і дії Шептицького на захист українського руху немов би розвіяли сумніви щодо щирості його релігійного і національного поступування. Та, коли він, відчуваючи моральну необхідність, ставав на якусь непопулярну позицію, критики не барилися сказати, що в нього проявляються його справжні польські аристократичні барви, і порівнювали його з Валенродом А. Міцкевича.

Іншою причиною такого ворожого ставлення було порівняно толерантне трактування А. Шептицьким москвофільства. Перед приходом на митрополичий престол він був один рік станіславським єпископом. Тоді він ще не зорієнтувався в громадському житті й співпрацював з москвофілами, які становили більшість серед духовенства станіславської єпархії. Разом з тим, він розумів, що москвофільські тенденції пов'язані із серйозними і реальними проблемами релігійної та національної ідентифікації. Як зазначає І. Химка, «греко-католики мали православне обличчя, римо-католицьке громадянство і ... просвічену австрійську душу. Всі ці елементи не

⁷⁰⁰ Цит. за: Гайковський М. Нація і держава в богословській спадщині митрополита Андрея Шептицького // Науковий збірник УВУ. Матеріали конференції «Народ, нація, держава і українське питання у європейському вимірі» (Львів, травень 1993). Мюнхен – Львів, 1995. С. 195.

⁷⁰¹ Цю українськість майбутнього митрополита влучно описав у своєму романі С. Герман: «– Пан припустився помилки, пане Шептицький, – секретар деканату правничого факультету Ягеллонського університету, невеличкого зросту худорлявий чоловік у срібному пенсне, подав Романові заповнену кілька хвилин тому анкету. – Помилку? Яку помилку? – перепитав Роман. – Тут, у графі «народність», пан написав «русин». Для графа Шептицького, погодьтеся, звучить якось ... е-е ... не цілком, сказати б, до ладу ... Роман узяв до рук анкету, ще раз перечитав її і, не зробивши жодних виправлень, віддав секретареві. – Тут усе написано правильно. – Правильно? Кажете, все написано правильно? Що ж ... Бажаю панові, графе Шептицький, усіляких успіхів, – сказав секретар, і пенсне його зблиснуло холодним відблиском» (Герман С. Віа Романа. Життя митрополита А. Шептицького. К.: Ярославів вал, 2019. С. 9).

відтворювали нового релігійного синтезу»⁷⁰². Обрати в таких умовах свій власний вірний шлях було дуже нелегко. Саме тому А. Шептицький закликав при вирішенні будь-яких національних чи релігійних питань керуватись не лише почуттями, а, насамперед, розумом. Однак, навіть значно пізніше, у 1943 р., він з гіркотою змушений констатувати: «Такі грізні з многих оглядів прояви, як москвофільство, є майже тайною для нас самих. Я не мав ніколи нагоди перечитати не то поважнішої розправи про цю національну язву, але й не пам'ятаю, чи взагалі є в цілій нашій літературі хоч би тільки короткі, а глибоко обдумані спостереження над тією язвою. Коли боротьба між цими двома партіями [москвофілами і «народівцями» – Авт.] в нашому краю була найбільше заогнена, ні з одної, ні з другої сторони майже не чулося поважнішого суду про взаємні відносини чи наміри двох партій. Взаємно лаялися, закидали собі взаємно зраду, а нікому й на гадку не прийшло опитати, які причини заставляють противників так думати як думають»⁷⁰³.

Така поміркована позиція А. Шептицького викликала незадоволення певних кіл української інтелігенції не лише на початку його діяльності, а й під час його перебування на митрополичому престолі. Показовим у цьому плані є відкритий конфлікт А. Шептицького з редактором газети «Діло» Л. Цегельським у 1908 р.⁷⁰⁴

З певною пересторогою зустріли появу нового митрополита і церковні кола. Причиною цього була його несхожість на попередників. Визначні українські письменники І. Франко та М. Павлик, що часто навідували А. Шептицького у наукових справах, були здивовані способом життя графа-митрополита. Жив як аскет: мала кімната, сам у вовняній чорній рясі монаха-студита, звичайним чорним ременем підперезаний, чотки за поясом або в руках, найскромніша страва, двері його палат на святоюрській горі завжди відкриті і для близького оточення, і для всіх бажаючих, навіть для недругів.

Однак навіть не так надзвичайна особиста скромність А.

⁷⁰² Химка І. Греко-католицька церква і національне відродження у Галичині 1772-1918. *Ковчег*: Збірник статей з церковної історії. Число 1. Львів, 1993. С. 77-78.

⁷⁰³ Шептицький Андрей. Пастирські послання 1939-1944 рр. Т. 3. Львів: Видавництво «АРТОС», 2010. С. 570.

⁷⁰⁴ Левіцький К. Історія політичної думки галицьких українців, 1848-1914. Жовква, 1927. С. 494-495. Цей конфлікт не завадив Лонгину Цегельському дати високу оцінку багаторічним діям митрополита: «Митрополит Шептицький... поширив свій авторитет на всю Україну і на українську еміграцію в Європі та за морями. А що православні Українці не мають жодного визначного владики, то Митрополит Кир Андрій став духовним вождем всього українського народу, і православні Українці схиляються перед Його повагою та признають Його авторитет» (Цегельський Л. Митрополит Андрій Шептицький. Короткий життєпис і огляд його церковно-народної діяльності. Львів: Видавництво отців василіан «МІСІОНЕР», 1995. С. 20-21.)

Шептицького викликали загальне здивування і увагу до його особи, як інша, на той час надзвичайна обставина. Ще у станіславський період свого життя він звертається з пасторським посланням до вірних Косівського деканату «До любих моїх гуцулів»⁷⁰⁵. За своїм змістом це послання не є чимось винятковим: до порушених тут моральних проблем А. Шептицький повертається пізніше неодноразово. Але за формою послання є своєрідним маніфестом – написано воно на гуцульському діалекті. Щоб зрозуміти значення цього вчинку, слід згадати, що на той час навіть загально-прийнятої орфографії не існувало і вживали надзвичайно складну мішанину церковнослов'янської мови з українською. І хоча діалекту А. Шептицький більше ніколи не вживав, усі його подальші послання написані на доступній народу мові, чітко і зрозуміло по-українськи. На цей бік його діяльності звернув особливу увагу І. Франко: «... А. Шептицький від самого свого вступу на єпископство почав призвичаювати нас до іншого тону, інших форм... Почати з того, що замість запліснілої псевдо церковщини, якою промовляли його попередники, тобто дивоглядної мішанини церковнослов'янської лексики з сучасною морфологією, він пише листи чисто галицько-руською народною мовою, а подекуди, приміром, у голоснім посланню до гуцулів, не цурається промовляти навіть діалектом – річ досі нечувана у наших церковних достойників...

Він не промовляє так, як його попередники, з висока, авторитетно, напускним, ніби маєстатичним тоном, не ходить на ходільницях і не «возвіщає», а говорить попросту, як рівний до рівних, як чоловік до людей, радить, упоминає, іноді і полає, не лякаючись ужити енергійного слова, де річ того вимагає»⁷⁰⁶.

Попри таке упереджене ставлення, діяльність митрополита Андрея у соціальній, політичній і культурних сферах, його відвага в ім'я нації і віри завоювали йому визнання в українському суспільстві, пошану і прихильність недавніх противників.

Культурно-просвітницька діяльність Шептицького була скерована

⁷⁰⁵ Шептицький А. Послання любови. Брустури: Дискурсус, 2015. С. 104-139.

⁷⁰⁶ Франко І. Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм // Франко І. Зібрання творів у 50 тт. Т. 45. К., 1986. С. 378.; На глибоке переконання Я. Грицака, Шептицький «ставився до своєї пастви зі щирою симпатією, ... виводив ментальність русинів із ритуальних практик церкви, яку сам очолював...» (Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). К.: Критика, 2006. С. 41); Більш детально про ставлення І. Франка до постаті митрополита див.: Будівничий української державності: Хрестоматія політологічних статей Івана Франка / Упоряд. Д. Павличко. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 29, 30, 336, 498-511, 513-515, 519-521.

на піднесення моралі і духовності народу до того рівня, на якому з'являється свідомо і масова готовність до практичної роботи у справі національного державного будівництва. А. Шептицький займався широкою меценатською діяльністю, надавав матеріальну допомогу окремим митцям, здібній молоді, провадив виховну роботу серед шкіл, спортивних та просвітніх товариств («Просвіта», «Рідна школа», «Пласт»), підтримував газети та часописи, організовував масові заходи з обов'язковим поєднанням двох початків – національного та релігійного. «Христова Церква, – констатував митрополит, – завжди далека від того, щоб противитися розвоєві культури, мистецтв і науки; навпаки, вона тому розвитку помагає та могутньо до нього спричиняється. Церква ані не легковажить, ані не перечить тих добрих прикмет культури, що служать людині ... »⁷⁰⁷.

Митрополит дивився на галицький народ очима політика. Він розумів: щоб піднятися до державності, галичанам необхідні знання та друковані видання. Шептицький щедро фінансував друкарні, «Бібльос» тощо, у Жовкві у монастирі Василіян заснував українське видавництво, започаткував часописи «Місіонер», «Наш приятель». У 1930 р. владику заснував Український католицький Союз, що видавав тижневик «Мета» та літературно-науковий журнал «Дзвони».

Дбаючи про економічний розвиток Галичини, митрополит закупив кілька панських маєтків, які були розparcelьовані серед селян. Він був ініціатором і співзасновником «Земельного банку гіпотечного» у Львові (1910 р.), який позичав селянам гроші на придбану землю. Сприяючи парцеляції великих земельних володінь, А. Шептицький мав на меті не лише вирішення суто економічних проблем краю, але й розвиток сільськогосподарської науки, розповсюдження її досягнень серед різних, особливо найбідніших верств населення. У розпальцьованому фільварку села Коршів, біля Коломиї, товариство «Сільський господар» стало власником землі, на якій заснувало хліборобську школу. У Миловані, біля Товмача, двір і кількадесят моргів поля одержала «Просвіта» на заснування першої української садівничо-городницької школи, там же влітку працював табір відпочинку дітей з бідних родин. В Скнилові двір і великий сад зайняли монахи-студіти, щоб відкрити майстерні ремесла, механіки тощо. У Зарваниці 300 моргів було віддано студітам для господарства, а 250 моргів – на сиротинець. Найповніше і найгрунтовніше аналіз

⁷⁰⁷ 150 думок Митрополита Андрея Шептицького / Упор. Тереза Ференц. Львів: Свічадо, 2015. С 58.

пастирських послань митрополита на економічну тематику зробив М. Маринович⁷⁰⁸.

Наведений перелік яскраво характеризує один з найголовніших напрямків багатогранної діяльності А. Шептицького – його постійне піклування про майбутнє нації – дітей, особливо дітей-сиріт. Він допомагав дитячим садкам і сиротам у сиротинцях. На його кошти була споруджена перша українська жіноча гімназія «Рідної Школи», де сестри Василіянки давали дівчаткам-сиротам середню освіту. Не уряд Польщі, а Шептицький після Першої світової війни зібрав сиріт, щоб дати їм опіку. Для них він влаштував кілька сиротинців, у яких набували освіти та засвоювали різні ремесла, затративши на це мільйон доларів.

Митрополит щороку проводив оздоровчу кампанію убогих дітей. У Підлютому Долинського району, серед карпатських лісів, збудував низку будиночків для дітей. Тут у чудових кліматичних умовах та у виховній опіці добрих педагогів кілька тисяч дітей у віці від 4 до 14 років набирали сил і розуму. Тут їх учили молитви, історії, українознавства, української мови, поведінки.

Проблеми охорони здоров'я також займали чільне місце в колі інтересів А. Шептицького. У вересні 1903 р. він заснував народну лічницю, яка згодом перетворюється у надзвичайно розбудовану лікарню. Поштовхом до її створення стала діяльність лікаря Є. Озаркевича, який, стурбований тим, що до польських шпиталів українців не приймали, мріяв про необхідність відкриття українського шпиталю, де б наші лікарі набували і вдосконалювали складні медичні професії. З цією метою він заснував в 1903 р. добровільне лікарське товариство. Митрополит підтримав ініціативу, надав значну матеріальну допомогу, сформулював напрям і обсяг її діяльності: «для нижчого і страждаючого людства без різниці народності». Лікування і ліки були безкоштовними. При духовній семінарії було відкрито курси медсестер, їх закінчило 228 дівчат, внаслідок чого лічниця була забезпечена своїм допоміжним медичним персоналом⁷⁰⁹.

Проте ця лічниця була не єдиною, яка функціонувала на кошти А. Шептицького. У 1925 р. він передав у Янівському передмісті Львова будинок для філіалу Львівської лічниці – Товариству опіки над

⁷⁰⁸ Маринович М. Митрополит Андрей Шептицький і принцип «позитивної суми» / передмова Андріана Сливоцького. Львів: Видавництво Старого Лева, 2019. 248 с.

⁷⁰⁹ Більш дет. див.: Заборовський Я. Ю. Нарис про життя і служіння церкві та народові (1865-1944 рр.). Івано-Франківськ, 1995. С. 19-20.

молоддю, де розмістилась ще й «Порадня матерів». У селі Підлюте на угіддях, які належали митрополиту, був організований курорт на базі сірчано-йодових джерел. У районі Сокаля, в горах, при співпраці з «Учительською громадою» на його кошти діяв постійний табір «Пласту», а в 1911-1912 рр. студентська медична громада при його сприянні створила санаторій для студентів⁷¹⁰.

Визнаючи цілюще значення природи, А. Шептицький дбав про її збереження. 1925 р. його обрали членом Наукового Товариства імені Шевченка. За клопотанням Комісії охорони природи при НТШ митрополит дав розпорядження утворити на землях Львівської метрополії заповідник кедрових лісів на горі Яйце біля Підлютого та степової рослинності біля Чортової гори (в Рогатинській парафії). Це були перші природні заповідники, утворені в Україні.

Однак понад усе митрополит Андрей цікавився культурним розвитком українського народу, його освітою та вихованням. Він допомагав митцям, хоровому мистецтву, церковному і народному та іншим товариствам і громадам. Митрополитом були засновані десятки іменних стипендій, які дали можливість не одній сотні юнаків здобути освіту медика, юриста, педагога у вишах Західної Європи. На його кошти здобули мистецьку освіту Г. Крушельницька, Ф. Лопатинська, А. Гаєк. Для львівських художників А. Шептицький придбав окреме приміщення (вілла польського художника Я. Стика), де розмістились художня школа О. Новаківського та майстерні М. Сосенка і О. Куриласа. Вершиною культурно-освітньої діяльності Митрополита А. Шептицького стало заснування та матеріальне забезпечення «Національного музею» у Львові. У 1905 р. він засновує у Львові церковний музей, який кураторія перейменувала на Національний музей ім. Митр. А. Шептицького. Для цього музею А. Шептицький придбав 15 тис. експонатів, сплативши два мільйони крон. Шептицькому вдалося купити за 34 тисячі доларів чудовий палац під музей, хоч власник-шовініст довго не погоджувався продавати його українцям. 13 грудня 1913 р. Шептицький передає в музей унікальну збірку українського мистецтва XI-XX ст. Мистецтвознавець Іларіон Свенцицький упорядкував музейні експонати, унаслідок чого Національний музей став найбільшою музейною скарбницею України:

⁷¹⁰ Медики і медицина в житті та діяльності Митрополита Андрея Шептицького (До 150-річчя від дня народження): бібліографічний покажчик / уклад. М. С. Надрага, О. М. Кріль, С. В. Васільєва, Л. С. Метельська; наук. ред. А. В. Магльований. Львів, 2015. 94 с.

до 1939 року він нараховував понад 80 тис. експонатів у 10 відділах, видав 16 томів наукових записок, організував близько 70 виставок. При музеї діяла унікальна бібліотека: понад 30 тис. томів альбомів з різних ділянок українознавства та історії мистецтва. На думку К. Королевського, каталог стародавніх слов'янських книг, виданих І. Свенцицьким, міг «конкурувати з подібним російським виданням Каратаєва»⁷¹¹.

Важливо зазначити, що А. Шептицький розглядав мистецтво не лише як визначний засіб формування загальнокультурного рівня народу, але й як один з головних чинників виховання національно і релігійно-свідомого суспільства. Про це яскраво свідчать його письмо-послання «Про церковний спів» від 25 квітня 1941 р. і лист до проф. В. Кубійовича стосовно проекту мистецької школи для вчителів рисунків від 8 серпня 1942 р. «Без сумніву, – пише він у листі, – поважним чинником у вихованню є пробудження естетичного зміслу і культурний напрям, який тому зміслові надає виховання. Але вчителі рисунків, українці, мають і друге переважне значення: вони повинні надавати патріотизмові благородний і піднесений напрям... Наша молодь, яка довго мусила ходити до польських середніх шкіл, часто не має поняття про найважливіші постаті українського народу. Ми ще не маємо так ілюстрованої історії України, але маємо знаменитих і великих митців, про яких у пересічній, навіть українській гімназії, молодь ніколи нічого не чула. Ми маємо такого Мурашка, Нарбута, Новаківського, навіть Репіна, а з давніх в 19 столітті, такого Левіцького. Тільки учитель рисунків може з ними познакомити українську молодь, і тільки мудрі і добре виховані вчителі рисунку можуть розбудити в українській молоді таланти та митців, які нам показали би, яким був Хмельницький чи Мазепа. А може, ліпше сказати, не тільки яким був, але яким повинен бути в наших думках, серцях, поняттях»⁷¹².

Великі зусилля митрополит Андрей Шептицький прикладав до розбудови системи національної та релігійної освіти, якій надавав надзвичайного значення. Уже у своєму найпершому пастирському листі до вірних Станіславської єпархії від 2 серпня 1899 р. «Перше слово Пастиря» майбутній митрополит зазначає, що освіта є ціннішою

⁷¹¹ Королевський К. Названа праця. С. 107.

⁷¹² Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність: Документи і матеріали 1899-1944. Т. II. Церква і суспільне питання. Кн. 2: Листування. Львів: Місіонер, 1999. С. 978-979.

від багатства⁷¹³. Як зазначалось вище, Шептицький постійно опікувався середньою освітою, інститутським навчанням українців і не лише на теренах Галичини. Зокрема, завдяки його особистому втручанню була врятована від ліквідації чеською владою Українська господарська академія у Подебрадах.

Природньо, що головну увагу митрополит приділяв розвитку духовної освіти. Його стараннями були розбудовані духовні семінарії у Перемишлі і Станіславові. Останній під час відкриття в 1906 р. Шептицький передав чи не найцінніший подарунок – 4000 книг з особистої бібліотеки, серед них чимало рідкісних і старовинних видань та рукописів. Уже 1 вересня 1901 р. був виданий пастирський лист з планом повної реконструкції львівської Великої Семінарії, яка була центральною на всю Галичину: був оновлений майже на третину викладацький склад і управа, спрощені семінарські правила.

Однак, «відчуваючи, що результати цієї реорганізації будуть нескорі, Митрополит часто за свої родинні гроші кращих семінаристів направляє на богослівські студії до Рима, Інсбрука та Августінеума (в Австрії), Фрібурга (Швейцарія). Незабаром ці зусилля дали свій результат і найважливіші церковні посади займали за нього люди європейської освіти (не нижче), а часто значно вищої, ніж в інших католицьких єпархіях Західної Європи чи Америки»⁷¹⁴.

При цьому важливо зауважити, що А. Шептицький ніколи не поділяв освіту на «суто релігійну» і «суто світську», навпаки, постійно підкреслював їх взаємообумовленість і взаємозв'язок. Митрополит прагнув озброїти духовенство і віруючих не лише теологічними знаннями, але й «достатніми знаннями філософії, соціології і політології, загальної світової науки», надати поштовх розвитку правової освіти, бо справедливо вважав, що «в нашому народі є загальний брак ясного і твердого поняття закону, ... брак поміж нашими людьми талантів-законодавців, бо навіть й знаменитий правник може бути слабим легіслятором»⁷¹⁵.

Ідеї митрополита А. Шептицького в значній мірі були реалізовані в діяльності заснованої ним Богословської Академії, що відкрилась 6 жовтня 1929 р. у Львові. На той час це була перша і єдина вища богословська українська школа, яка повинна була продовжувати

⁷¹³ Владика Андрей . *Альманах «Гомону України» на рік 1994*. Торонто – Онтаріо, 1994. С. 44.

⁷¹⁴ Заборовський Я. Ю. Названа праця. С. 18.

⁷¹⁵ Шептицький Андрей. *Листи-послання (1939-1944)*. Львів, 1991. С. 33-34.

традиції Києво-Могилянської Академії, з одного боку, а з другого – орієнтуватись на зразки закордонних богословських високих шкіл. Через кілька років Академія стала поважним осередком не лише богословських наук, але й науково-дослідницьким центром вивчення історії та літератури.

А. Шептицький був не лише засновником Академії, але й постійно опікувався нею, брав безпосередню участь в її діяльності. Починаючи з 1933 р., він викладав аскетичу Західної та Східної Церков. Ректором Академії він поіменував такого видатного релігійного і культурно-освітнього діяча, як майбутній кардинал Й. Сліпий⁷¹⁶. Митрополит залучив до наукової діяльності і викладання в Богословській Академії найбільш відомих учених, що на той час перебували в Галичині: юристів Л. Глинку, Р. Ковшевича, О. Надрагу; істориків мистецтва В. Сас-Залозецького, І. Свенцицького; істориків І. Крип'якевича, М. Чубатого, В. Струтеня; філологів В. Соневецького, К. Чеховича; археолога Я. Пастернака; геолога Ю. Полянського; філософа М. Конрада; медика З. Гординського; антрополога І. Раковського; соціолога Б. Казимира. Цей перелік далеко не повний, але й він дає змогу оцінити той широкий спектр навчальних курсів, які читались в Академії.

Тому не дивно, що розвиток Академії сприймався сучасниками як загальнонаціональна справа, як важливий крок у створенні нового українського національного університету. Академія виправдовувала ці сподівання. «Національні завдання академії, – писав часопис «Наш клич», – у ділянці підготовки до суспільної праці... до деякої міри здійснені. Абсольвенти академії добре зорієнтовані у всіх головних течіях філософської думки та у найважливіших проблемах соціології, можуть добре сповнити свою роль провідників і організаторів різних ділянок нашого національного життя. Деяке знання сучасного права стане для них доброю зброєю у злободенній боротьбі за індивідуальні і національні інтереси тих українців, серед яких їм доведеться працювати. Знання українського церковного мистецтва і археології серед молодшої генерації українського духовенства може причинитися до збереження від знищення не одної цінної пам'ятки нашої давньої культури і до розбудови нашого музейництва»⁷¹⁷.

⁷¹⁶ Ленчик В. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріярх Йосиф Сліпий. С. 429-446.

⁷¹⁷ Наш клич. 1933. 16 квітня.

Однак перетворитися на національний університет, як цього хотів А. Шептицький, Богословській Академії не судилося. Польська шовіністична влада наклала вето на цей план митрополита, проголосивши, що не визнаватиме дипломи з такого навчального закладу. Принагідно зазначимо, що це була не перша і, на жаль, в черговий раз невдала спроба митрополита створити у Львові український національний університет. Ще у 1908 р. на скликаному у Празі панслов'янському конгресі за його ініціативою була запропонована резолюція про сприяння відкриттю університету у Львові. Вона була провалена за пропозицією глави російської делегації гр. В. Бобринського, який тоді був членом Державної думи, лідером Національної партії, а пізніше, під час Першої світової війни, як губернатор Галичини і Буковини «уславився» своєю русифікаторською політикою і, зокрема, депортацією митрополита А. Шептицького до Росії⁷¹⁸.

Великого розголосу не лише в Галичині, але й усій Західній Європі набула промова А. Шептицького 28 червня 1910 р. на 11-му засіданні 22-ї сесії Палати Панів у Відні, де він підніс справу утворення українського університету у Львові. Глибока аргументація, наведена А. Шептицьким, справила вплив і, незважаючи на протидію польських правлячих кіл в 1913 р., а також офіційну ноту російського посла у Відні, де відкриття українського університету називалось «ворожим актом» по відношенню до Росії, цар видав декрет про відкриття такого університету 1 вересня 1916 р. На жаль, цим планам А. Шептицького не вдалося здійснитись, бо все перекреслила Перша світова війна.

Митрополит Андрей Шептицький не обмежувався лише меценатством та організаційною діяльністю на ниві культури, освіти і науки. Тричі доктор – богослів'я, філософії і права, – він був науковцем європейського масштабу, мав значний особистий науковий доробок⁷¹⁹.

Приділяючи виняткову увагу проблемам освіти і вихованню, А. Шептицький був свідомий того, що підґрунтям будь-якої системи національної освіти є духовні і філософсько-методологічні засади.

⁷¹⁸ Дет. див.: Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Книга 1: Документи і матеріали, 1899-1917 / Упорядкували Юрій Аввакумов і Оксана Гайова. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. 924 с.

⁷¹⁹ Ленчик В. Названа праця. С. 195-205; його ж: Слуга Божий митрополит Андрей Шептицький та українська наука. *Богословія*. Т. 55. Рим, 1991. С. 166-181.

Вони покликані визначити сенс і ціннісні орієнтації педагогічної діяльності, а також співвідношення між загальнолюдським, національним і особистим у системі людина-світ.

В екзистенціальному плані освіта як пізнавальний аспект людського буття, як поняття є набагато ширшим за змістом, ніж інституалізована діяльність в межах її конкретних історичних форм, складає один з аспектів виховання людини. Саме таке розуміння освіти та детальну розробку філософських основ і моральних принципів освітянської діяльності знаходимо у творах А. Шептицького.

Звертаючись до української молоді, митрополит писав: «Горнетесь до всякого роду шкіл... добре робите, що дбаєте про освіту і знання. Бо після християнської праведності та божої благодаті знання є найбільшою силою, якою людина може розпоряджати»⁷²⁰.

При цьому важливо підкреслити, що високо цінуючи освіту і науку як вияв пізнавальної активності людського розуму, А. Шептицький постійно вказував на взаємозв'язок мети і шляхів освіти з християнськими принципами, самою суттю християнства. Уже на початку своєї митрополичої діяльності, у 1901 р., стурбований поширенням релігійної байдужості, агностицизму і атеїзму сфер освічених українців, він пише спеціального пастирського листа до української світської інтелігенції, пояснюючи, чому в вік раціоналізму все ж важливо дотримуватися християнської віри. «Ісус Христос та його св. Церква, – зазначено в іншому його пастирському посланні, – зовсім не противляться науці і просвіті. Навпаки, поширюють та поширюють її»⁷²¹. На підтвердження цього А. Шептицький наводив численні висловлювання Ісуса Христа, у яких той називав себе «світлом світу», «Правдою», «дорогою», а метою свого приходу в цей світ уважав свободу для людей, якої вони можуть досягти через просвітлення, якщо зрозуміють свідоцтво правди. Тому «в освіті йде про одне: щоб знання було правдивим знанням, щоб відносилось лише до правди, а не було неправдою, брехнею. Бо як правдиве знання є силою людини, так і фальшиве знання, оперте на неправду, є для чоловіка правдивою недугою, каліцтвом та нещастям на ціле життя»⁷²².

Пов'язуючи поступ європейської культури з християнством, яке

⁷²⁰ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 6.

⁷²¹ Твори слуги Божого Митрополита Андрея Шептицького. Пастирські листи (2. III. 1899 - 7. IX. 1901). Т. 1. Торонто, 1965. С. 5.

⁷²² Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 6.

звільнило людей від п'ятми поганства, А. Шептицький зазначав, що справжня культура і освіта в Україні мають християнські корені. «В цілій нашій історії, – писав він, – не знайдете епохи такого великого і такого наглого поступу в культурі та просвіті, як саме за часів св. Володимира Великого, коли то Русь-Україна прийняла християнство»⁷²³.

Маючи за головну мету домогтися органічного сполучення національного відродження з духовним, митрополит справедливо вважав, що «нема сьогодні для нашого народу більшої прикмети, як єдність й нема для нашого Духовенства важнішої праці, як праця над національною і християнською єдністю народу»⁷²⁴. Умовою такої єдності є усвідомлення всіма верствами спільності своїх інтересів незалежно від партійної чи кофенсійної належності. Для досягнення такого стану, на його думку, українцям, насамперед, слід відмовитися від властивого їм провінціалізму і піднятися до рівня світової культури та шукати вирішення своїх проблем на підставі загальнолюдських цінностей і християнської моралі. У становленні національної самосвідомості має сказати своє вагоме слово і наука, освіта. Поки ж, з прикрістю констатує А. Шептицький, питання «звідки все те, що робить український нарід людською організацією, такою безконечно далекою від природнього організму, що наша спільність видається більше подібною до купи піску, поодинокі зеренця якої нічим не пов'язані з всіма іншими, ніж до могутнього дерева, у якому розвивається життя, повне сили і здоров'я», багато в чому залишається відкритим, адже «або надзвичайно мало, або й зовсім не маємо філософів, або моралістів, які б досліджували національну нашу психіку»⁷²⁵.

Подібний стан є характерним і для інших сфер національно-суспільного життя, зокрема, для політики. «У многих напрямках ми ще люди примітивні, для яких демонстрація, фраза і шум часто видаються чимсь важнішим ніж спокійна зимна розвага та витривала праця. У нашій суспільності надто часто срічається людей, що себе уважають фаховими політиками, хоч не мають ніякого фаху і ніякого спеціального знання. Само положення змушує заступати поважнішу фахову працю риторикою»⁷²⁶.

⁷²³ Там само. С. 6.

⁷²⁴ Там само. С. 408.

⁷²⁵ Там само. С. 409.

⁷²⁶ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 410.

На яких же засадах має будуватися система національної освіти, яка дозволила б подолати наш «загумінковий патріотизм»? У загальному плані відповідь на це питання А. Шептицький намагається дати у великому богословському творі «Християнська праведність», де розмірковує про природу та співвідношення знання, мудрості й віри, теорії і практики, виявляє зв'язок цих гносеологічних понять з категорією блага.

Під природним людським знанням він розумів правильні міркування про речі, що здобуваються досвідом і розмірковуванням над цим досвідом. Мудрість – це знання про найвищу причину всього, про Бога, найвище і найдосконаліше знання, що не походить з людського досвіду, а є відблиском Божого знання. Віра ж стосується і мудрості, і людського знання. Джерелом віри є найперша правда, Бог. Людське знання так безпосередньо з Богом не пов'язане. Проте в іншому смислі віра, як правда об'явлена, пов'язана зі знанням, адже людина в процесі пізнання сама вільно обирає у що вірити, – а в що – ні⁷²⁷.

Поняття віри розглядається також у взаємозв'язку з категоріями «теоретичне-практичне». Віру як таку, як відблиск Божої правди віднесено до теорії, адже через неї людський розум поєднується з Богом. Водночас ця правда Божа є і вища мета пізнавальної діяльності, своєрідний теоретичний ідеал, задля якого відбувається практична діяльність. Віра постає як поняття, що охоплює і теорію, і практику. Теоретичне, або вище знання, яке здобувалось через віру, є найпершим і найголовнішим, бо воно стосується правди Божої. Проте й відповідна практика, що цією правдою зумовлена і якої потребує, – дуже важливий момент життя людей, оскільки пов'язана з людським поступом.

Гносеологічні категорії знання, мудрості, віри, теорії і практики, що перебувають, таким чином, у деякому рухомому взаємозв'язку, виявляються системою, структуруючим елементом якої є категорія благодаті. У цій системі істинне знання не може бути в душі, позбавленій благодаті. Так само і з вірою. Лише освячена благодаттю людина може знати, у що вірити (теорія) і як за цією вірою діяти (практика). Отже, пізнавальна діяльність людини може бути праведною і успішною як за своїми найближчими, так і подальшими наслідками лише у випадку злучення їх з благодаттю.

⁷²⁷ Шептицький Андрей. Християнська праведність. *Шептицький А. Твори-ореча*. Рим, 1978. С. 258.

Таким чином, філософія освіти, викладена А. Шептицьким у творі «Християнська праведність», логічно, струнко і світоглядно зрозуміло доводить, що між знанням і мудрістю, знанням і благом, теорією і практикою не повинно бути антагоністичних суперечностей.

Навпаки, знання лише тоді стають справжніми знаннями, коли з логіко-гносеологічним (теоретичним) та праксеологічним (практичним) аспектами органічно поєднається аксіологічний (ціннісний) і коли вони інтерпретуються розумінням блага (благодаті). Справді, відірваність знань людини від її духовно-моральних засад, втрата блага (благодаті) як головного орієнтира веде до «гордині розуму», що є прямим шляхом до «горя від розуму», прикладом чого є сучасний екологічний стан.

А. Шептицький переконував, що знання не повинно бути зброєю, воно не є силою у позитивістському розумінні цього терміна, воно є підґрунтям для сходження до вищої мудрості – Божественного одкровення через духовне самовдосконалення. «Божа мудрість – це найкраща, найвища і найцінніша прикмета людського ума. Вона є причиною, що й дитина мудра вище стоїть, ніж не один чоловік, що береться інших учити. Така дитина може не має всіх відомостей, які він посідає, але якщо він Божої Мудрості не має, то дитина перевищує його всього світлою, ясною та могутньою прикметою ума, яка ставить її вище його інтелектуальним умовам життям. Сила ума і його світло не в тому, щоб знати багато подробиць, але щоб добре, глибоко знати те, що знається, бути якнайбільше віддаленим від помилок і обманів та мати якнайправильніші поняття про загальні питання, обминаючи може і мільйони подробиць, у які умові не можна, або й не варто входити. Так більше знає про нашу землю той, хто знає, що вона є кулею і обертається довкола сонця, ніж той, хто того не знає, але зате хоч би на цілому моргові порахував усі травинки і їх корінчики»⁷²⁸.

Ця дещо задовга цитата прекрасно показує, наскільки у своєму розумінні процесу пізнання А. Шептицький випередив свій час. Адже жив і творив він у той період, коли у європейській і не лише європейській філософії, науці, освіті майже неподільно панували різні течії позитивізму, у якому пізнання зводиться до досвіду. Для Шептицького пізнання – активний процес діяльності свідомості для виробництва знання. Знати – це не просто отримати певну інформацію про об'єкт, що вивчається, а й розуміти її смисл. Інформаційна

⁷²⁸ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 7.

діяльність, до якої нерідко зводять пізнання, є лише технічна робота розуму. Ось чому пізнання треба брати у єдності інформаційної і розумової (герменевтичної) діяльності. Однак і цього ще замало. Наприкінці ХХ ст. людство нарешті усвідомило, що пізнання має дати відповідь не лише на питання «як?» і «чому?», але й на питання «для чого?», тобто нести в собі самооцінку з позицій добра і зла. Саме на цій цілісності процесу пізнання і загострює увагу А. Шептицький.

До цих проблем А. Шептицький неодноразово повертається і пізніше. Зокрема, у написаному митрополитом Декреті АЕп. Собору 1942 р. «Про ліберальну совість» він піддає ґрунтовному аналізу співвідношення таких понять, як психіка, свідомість, совість і мораль. Він звертає увагу на те, що в деяких мовах, зокрема грецькій і латинській, поняття совісті і свідомості позначаються одним і тим словом. В українській мові ці два поняття теж злучені, хоча і позначаються різними словами: со-вість, со-відомість. З тих самих двох коренів складається слово «сумління» – со-мління. Тому совість слід розглядати як особливий вид свідомості – моральну свідомість. Поняття ж «свідомість» у власному розумінні вживається тільки для означення психологічної свідомості. Остання «являється сумою тих спостережень, які робить чоловік, звертаючи увагу на свою психіку, своє внутрішнє життя. Є це спостереження внутрішніх феноменів, себто вражень, переданих зміслами, почувань і виявів хотіння та проявів думання і розумування»⁷²⁹.

Таке внутрішнє спостереження, з одного боку, є самосвідомістю, тобто таким станом свідомості, коли людська особистість є одночасно і об'єктом, і суб'єктом пізнання. З другого боку, свідомість не можна звести до самоспостереження: людина «тільки в діланні спостерігає вияви діяння, мисли, хотіння, почувань, вражінь, зміслів, але не має ніякої свідомості, ні самої волі, розуму чи власти зміслами відібрати вражіння від зовнішнього світу»⁷³⁰. Тому шлях до осягнення потуг душі, свого духовного інтелекту лежить через дослідження і осмислення зовнішніх проявів цих потуг.

Однак, підкреслює А. Шептицький, навіть пройшовши довгою і важкою дорогою пізнання, відкривши наявність у собі духовного єства, дійшовши до понять духовності, незложеності, інтелектуальності, безсмертя тощо, людина все одно лишається для

⁷²⁹ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 310.

⁷³⁰ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 311.

себе незнаною безоднею, нерозв'язаною загадкою, бо природа духовності залишається за межами усвідомленого, у сфері несвідомого.

До несвідомого в людині належить також і світ надприродний. Божа благодать як стан, чесноти, дари святого Духа, як потуги душі пізнаються не в самих собі, а стають предметом пізнання лише в діяннях, у виявах і відкриваються через досліди і міркування у непевному, неясному, неповному вигляді.

Нарешті, до сфери несвідомого відносяться прояви органічної природи людини, а також діяння волі або розуму, що відбуваються у підсвідомості.

Таким чином, психологічна свідомість не тотожня психіці взагалі, а тим більше людській духовності, вона має певні межі існування. Однак кордони між свідомим і несвідомим не є непорушними, вони залежать від здібностей, досвіду, загальної освіти людини.

На думку А. Шептицького, психологічні спостереження групуються довкола двох предметів знання: з одного боку – незмінного буття, Бога як Абсолюта-Єства та причини всього існуючого; з другого – зовнішнього світу, насамперед, людського суспільства. Разом з тим, психологічна свідомість не зводиться до простої більш або менш чіткої констатації наявності феноменів та їх ознак. У ній предметом пізнання стає також наше відношення до Бога і до зовнішнього світу, до інших людей. «У цих спостереженнях переходить свідомість у совість, т. зн. у зносинах до Бога і до людей спостерігаємо також і наші обов'язки. Совість – це свідомість морального боку наших відносин до Бога, себе самих і людей. Так, як психологічна свідомість досліджує, розумує, шукає пізнання внутрішніх феноменів, так совість досліджує ті прикмети, чи браки, які роблять наші діяння морально добрими або злими. Вона наші діяння з пізнаваними розумом правилами того діяння, з природним законом»⁷³¹. Законодавцем природнього порядку-закону є Бог.

Як уже зазначалось, психологічна свідомість залежить від швидкості розуму, дару спостереження, освіти, особистого досвіду. На совість, крім того, впливають ще й пристрасті, звички людини, вплив оточення, виховання, моральна атмосфера. Тому совість охоплює вужче порівняно із свідомістю коло феноменів внутрішнього життя.

Моральні принципи, а особливо правила застосування їх до життя,

⁷³¹ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 312.

не лежать на поверхні, їх усвідомлення, тобто перетворення у совість вимагає роботи розуму, яка не завжди є достатньою. Це приводить до появи хибних форм совісті. Однією з таких форм помилкової совісті є, за А. Шептицьким, ліберальна совість, яка заперечує або зменшує значення моральних законів, ґрунтуючись на індивідуалістичному принципі вседозволеності. До чого призводить така позиція прекрасно показав у своїх романах Федір Достоєвський. Однак ліберальна совість мала й своїх апологетів, найвідомішим серед яких є Ф. Ніцше. Його зверхлюдина, «білокура бестія» є втіленням саме такого розуміння совісті: Бог вмер, отже вона сама собі є Бог, тобто творець моралі.

Звертаючи увагу на небезпеку таких збочень совісті, А. Шептицький закликає душпастирів, усіх вірних до боротьби з ними. Носій ліберальної совісті «перевертає моральний порядок: замість судити про свої бажання по приписам совісті, судить про обов'язки совісті по приписам своїх бажань. Гріх стається другою природою, елементом, у якому чоловік живе, а коли в ньому є ще сліди віри, то й правди віри поволі примінює він до свого способу життя, пересаджуючи милосердя і доброту Божу та приписуючи Всевишньому давання такої свободи, на яку дозволяє тільки власна ліберальна совість»⁷³². Тому така совість веде до стану глибокого морального занепаду і є тяжкою недугою душі, яка важко піддається лікуванню.

Разом з тим, підкреслює А. Шептицький, ліберальну совість слід відрізнити від широкої совісті. «Широкою совістю називають богослови розумний і супокійний суд, що в деяких обставинах, або з деяких поважних причин, якийсь людський закон не обов'язує»⁷³³. Іншими словами, йдеться про совість, яка опирається на так званий принцип пробабілізму, сутність якого полягає у твердженні, що не всі моральні норми мають значення природнього, тобто божественного закону і є вічними, деякі з них створені людьми, а тому можуть бути раціонально переосмисленими, спростованими і зміненими в процесі історичного розвитку людства. Однак широка совість ніколи не веде до заперечення моралі як такої, що і відрізняє її від совісті ліберальної.

Ще однією дуже важливою помилкою в науці про совість А. Шептицький називає те, що «совістю заступається моральний закон і совість вважається за одиноке правило морального поступування зі

⁷³² Там само. С. 314.

⁷³³ Там само. С. 313.

запереченням об'єктивного правила, яким є закон»⁷³⁴. Така помилка характерна для атеїзму, який, заперечуючи Божі закони, не може не визнати наявності і необхідності моральних норм у людському суспільстві. Але моральні норми повинні мати характер закону, тобто, бути загальноновизнаними і загальнообов'язковими. Такого статусу, на думку атеїстів, їм надає суспільна воля, публічна думка. Така суспільна мораль, зауважує А. Шептицький, неминуче набуває характеру імперативу, абсолюту, тобто не дозволяє не лише непослуху, але й критики, а все, що їй не відповідає, оголошує злочином. По відношенню до індивідуальної свідомості вона буде мати характер примусу, а не добровільного обов'язку, без якого, власне, і не існує моралі.

Однак публічна думка не має абсолютно-позачасового характеру, вона змінюється, а її декларована загальність аж ніяк не є гарантією від помилок. «Історія також учить, як загальна думка гнулася перед тиранами і, може, цілком інакше виглядала назовні, а інакше в укритті»⁷³⁵. Крім того, суспільство, де всі соціальні групи та індивіди, що їх складають, були б цілком згодні щодо всіх моральних принципів, взагалі не існує.

Отже, беручи за основу моралі суспільну думку, атеїсти, по-перше, неодмінно приходять до заперечення існування незмінних і сталих моральних норм, а, по-друге, «розчиняють» індивіда у суспільстві, роблять його гвинтиком соціальної системи.

Аналізуючи це питання, А. Шептицький порушує проблему надзвичайно актуальну і для сучасного суспільства. З часів Гегеля у філософії моралі прийнято розрізняти мораль і моральність. Особливе значення такому розрізненню надавав видатний російський філософ В. Соловйов, з яким А. Шептицький був особисто знайомий у молоді роки і який вплинув як на формування світогляду, так і на вибір життєвого шляху майбутнього митрополита⁷³⁶, про що йтиметься далі. На думку Соловйова, моральність (нравственность) завжди корпоративна – це принципи поведінки тієї чи іншої спільноти (класу, нації і т.п.), які опираються на певні уподобання. Мораль є

⁷³⁴ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 318.

⁷³⁵ Там само. С. 319.

⁷³⁶ Блаженніший Любомир Гузар у своїй докторській дисертації відзначав: «Вплив В. Соловйова на А. Шептицького годі заперечити. Схожість ідей цих двох мужів вражає, тому просто можемо сказати, що А. Шептицький багато навчився від В. Соловйова. Він В. Соловйова не сприймав буквально, не наслідував його в усьому, проте загальне бачення єдності Церкви та об'єднання Церков однозначно запозичено у Соловйова» (Гузар Любомир. Андрей Шептицький Митрополит Галицький (1901-1944) провісник екуменізму. С. 59).

загальнолюдською – це постулати поведінки індивіда як частки людського роду. Мораль – це абсолютна моральність, єдина в усі часи для всіх народів, для всього людства. Соловйов називає її Богом. Тому безпідставними є розмови про класову, або національну мораль.

Корпоративна моральність знає такі поняття, як «свій», «чужий», «друг» і «ворог». А звідси – якщо ворог не здається, його знищують, якщо здається – теж знищують, разом знищують і потенційного ворога і взагалі – підозрілих. Мораль визнає безумовну значимість кожної людини незалежно від її предикатів і корпоративної приналежності. Вбивство дикуна, говорить Соловйов, такий же злочин, як вбивство генія і святого⁷³⁷.

Таку позицію цілком поділяє і А. Шептицький. На його думку, ні індивідуальна, ані суспільна совість не можуть бути основою моральних санкцій. Ці санкції належать лише совісті, заснованій на прийнятті природнього і Божого права.

Синтез психологічної і моральної свідомості досягається, згідно з А. Шептицьким, єдністю освіти і виховання. Тому проблеми виховання завжди знаходилися в центрі уваги митрополита, до них він постійно звертається в пастирських посланнях. Своєрідним узагальненням його поглядів стала промова «Про виховання», проголошена на АЕп. Соборі 1942 р. На підставі цієї доповіді Собор 10 грудня 1942 р. прийняв Правила «Про виховання молоді», які були розроблені митрополитом і, за його виразом, складають малий кодекс християнського виховання. Принагідно зауважимо, що сам А. Шептицький вважав цю роботу далеко не завершеною і планував повернутися до неї через декілька років⁷³⁸.

Виховання, на думку А. Шептицького, – то річ не тільки надзвичайно важлива, але й незвичайно трудна. Воно є «найвищою і наймудрішою проблемою, яку можна людині завдати»⁷³⁹. Тому, слідом за Григорієм Назіанзіном, Шептицький називає виховання «мистецтвом мистецтв» і «знанням всякого знання».

Метою виховання, за А.Шептицьким, «є такий розвій дитини, щоби з неї стався дорослий чоловік з розвиненими і старанно

⁷³⁷ Дет. див.: Соловьев В. С. Спор о справедливости: Сочинения. М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, Харьков: Изд-во «Фолио», 1999. 864 с.; Соловьев В. Россия и Вселенская церков. Минск: Харвест, 1999. 1600 с.; Соловьев В. Чтения о богочеловечестве. Духовные основы жизни. Оправдание добра. Минск: Харвест, 1999. 912 с.; Соловьев В. Философское начало цельного знания. Минск: Харвест, 1999. 912 с.; Лосев А. Ф. Владимир Соловьев и его время. М.: Молодая гвардия, 2000. 613 с.

⁷³⁸ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 255-257.

⁷³⁹ Там само. С. 255.

плеканими усіми спосібностями ума, волі і серця. Той розвій зависить, очевидно, від поняття про людину, яка є провідною гадкою виховання. Те поняття зависить знову від цілого світогляду, серед якого приходиться людині жити»⁷⁴⁰.

А. Шептицький розрізняє три типи світогляду, які визначають відповідні напрямки й ідеали виховного процесу. Перший – матеріалістичний, у якому людина розглядається як природна істота, а тому виховання спрямоване на те, щоб виробити в людині ті здібності і сили, які потрібні їй для задоволення матеріальних потреб.

Другий – гуманістичний світогляд. Тут людина є найвищим автономним еством, здатним до нескінченного розвитку науки, мистецтва, культури. Носії цього світогляду будуть у вихованні шукати розвою цілої людської природи зі усіма її прикметами і владами, щоб виплекати носіїв найвищої і найвсестороннішої цивілізації; будуть плекати всестороннє знання, поезію і всякого роду мистецтва, творчого або критичного⁷⁴¹.

Третій тип світогляду – християнський. У ньому людина розглядається як Божа дитина, що поєднує в собі природне і надприродне, а виховання прямує до вироблення всіх чеснот християнського життя, найголовнішою з яких є любов до ближнього.

А. Шептицький звертає увагу на те, що людська любов є подвійною: одна любов розуму і волі, якою мають християни любити усіх своїх ближніх; друга – любов серця, що охоплює всю людську природу і душу, не підлягає наказові волі. «...Це любов, якою люди природно люблять своїх найближчих – це любов родинна, родичів супроти дітей, дітей супроти родичів і між собою. Це любов приятелів, свояків, – це любов свого народу»⁷⁴².

Любов ума і волі є більш повнішою в незіпсованій природі, але через зіпсуття людської природи, через первородний гріх, виникає бунт пристрастей проти розуму і волі. Тому лише любов серця є посправжньому християнською. На це, згідно з А. Шептицьким, вказує і те, що у св. Письмі представляє Бог свою любов до людей у виразах та образах, які характерні для людської любові серця.

«Любов ближнього, а радше любов Бога, – підкреслює Шептицький, – любов якою обіймається усіх ближніх як дітей Божих

⁷⁴⁰ Там само. С. 231.

⁷⁴¹ Там само. С. 232.

⁷⁴² Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 136.

або бодай покликаних на Божих дітей, – вона підносить людину понад усяке створіння, понад цілий матеріальний світ і учить її, по прикладу Ісуса Христа, віддавати навіть і життя за спасіння, за життя ближніх. Вершок тої любови сягає до неба, але підстава її спирається так на людській природі, що нема чоловіка, який би з роду не відчував потреби любови в тому природному нахилі людського серця до співчуття і милосердя»⁷⁴³.

Таким чином, любов серця є надприродою на природі, втіленням Божої благодаті. Однак тут потребує вторгнення поняття серця, яке широко використовується в богослів'ї і філософії, але часто у відмінних смислах. У своєму розумінні цього поняття А. Шептицький спирається не лише на богословську традицію, де, до речі, не було одностайності в його трактуванні, але й продовжує традиційну для української філософії кордоцентричну лінію, що сягає своїм корінням ще в часи Київської Русі, а найвище втілення знаходить у творчості Г. Сковороди і П. Юркевича. Він справедливо вважає, що саме звернення до цього поняття дозволить вирішити ту вічну проблему, «що ділить філософів старини, Отців Церкви і всі богословські школи на дві протиставлені собі групи, що лише рідко коли доповнюються: з одного боку інтелектуаліст Аристотель з усіма інтелектуалістами християнства аж до св. Томи і томістів, а з другого усі містики від Платона до Бонавентури і скотистів. Проблема, що їх ділить, та, чи осередком людської психи є розум чи воля, інтелект чи афект»⁷⁴⁴.

Та ж проблема, хоча і в іншому аспекті, притаманна, на думку Шептицького, і сучасному богослів'ю і філософії: ототожнюючи поняття серця, у тому числі і Христового, з певним фізіологічним органом, характерне для деяких представників богослів'я, приводить до їхнього протистояння з філософією і наукою, «бо модерні філософи поміщують любов, ненависть і інші афекти духа не у серці як осередку, але в мозку»⁷⁴⁵.

Корінь проблеми, стверджує А. Шептицький, полягає в тому, що відбувається підміна змісту понять: серце як символ для означення внутрішнього духовного життя людини починає розумітись як певний матеріальний орган, а це, в свою чергу, веде до ототожнення психіки і душі, тобто, фактично, до заперечення останньої. Крім того, людина як

⁷⁴³ Там само. С. 168.

⁷⁴⁴ Там само. С. 142.

⁷⁴⁵ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 140.

особистість є цілісністю, і саме ця цілісність підкреслюється поняттям «серце», яке характеризує певний синтез таких духовних сутнісних сил як розум, почуття, воля та ін. Тому неправомірним є однобічний підхід до визначення сутності людини, проголошення її носієм розуму або волі, зведення сутності людини до сукупності суспільних відносин або, навпаки, вип'ячування її принципово асоціальної індивідуалістично-біологічної природи.

Такими є богословсько-філософські підвалини християнського виховання, яке має зробити з людини «святого громадянина небес», А. Шептицький, разом з тим, зауважує: «Саме виховання, очевидно, всього не може зробити; велику участь має воля чоловіка і його праця над собою самим. Але заохотити його до тої праці, навчити правильно над собою працювати, вщепити в його серце любов до тої праці і ум його збагатити знанням усього, що до тої праці потрібне, це завдання виховання»⁷⁴⁶.

Основною ланкою виховання має бути родина, бо «християнська родина – це школа християнського життя, але й школа обопільного, народного та всенародного життя. Як довго ця школа здорова, видає численні і здорові одиниці – так довго народ і здоровий, і сильний»⁷⁴⁷. Однак родиною процес виховання не обмежується. Більше того, А. Шептицький свідомий того, що в наш час у силу різних причин – обставин життя, прилюдної школи і т.п. – родина не має належного впливу на виховання дітей. Тому у своїй концепції він піддає ґрунтовному аналізу інші елементи та основи виховання.

До головних елементів виховання А. Шептицький відносить, по-перше, сугестію, тобто вплив оточення на дитину; по-друге, науку і, по-третє, християнську атмосферу.

Сугестія обумовлена тим, що за своєю природою людина є істотою суспільною, а отже здатною наслідувати інших, підпадати як під вплив оточення в цілому, так і окремих людей, а тому є несаможиттєвою в поняттях і поступуванні. Значення оточення є надзвичайно важливим, бо саме воно причетне головним чином до формування світогляду. Центральне місце в цьому процесі належить родині, але й вулиця, школа, старші товариші, весь соціум також на нього суттєво впливають. Тому завдання виховання – виробити в молоді своєрідний інстинкт самозбереження, здатний уберегти від

⁷⁴⁶ Там само. С. 232.

⁷⁴⁷ Там само. С. 377.

злих суггестій.

Другий елемент виховання – наука, яку дітям дають родичі й учителі і до якої дитина доходить сама через читання. Сама по собі вона мусить мати добрий вплив на людину, однак за умови, що, по-перше, разом із знанням розвиваються розум і серце людини і, по-друге, дає правдиве і всебічне знання. У протилежному випадку наука може завдати людині шкоди. «Ми мали нагоду, – пише з цього приводу А. Шептицький, – пізнати вплив матеріалістичної школи. Ми бачили, як вона може видавати справді добрих фахівців, але ми бачили й те, як матеріалістичний світогляд шкодить людському умові, відбираючи йому майже цілком здатність абстрактного думання, себто відбираючи йому усяку ідейність і можливість ідеологічного думання»⁷⁴⁸.

Крім того, наука, у тому числі і християнська, може виконати свою виховну функцію лише тоді, коли вона відповідним чином піднесена, тобто викликає зацікавленість, а її істини пов'язані з практикою життя, бо навіть «віра без діл є мертва».

Третій чинник виховання – християнська атмосфера. До неї належать, по-перше, християнські відносини у родині, тобто взаємна любов, повага, дотримання інших християнських чеснот у житті. По-друге, християнський світогляд, слідування вірним, а не фальшивим ідеалам. Коли батьки вважають «найвищим і самотнім добром матеріальний добробут, добре платний уряд для дітей, без огляду на рід праці і службу Церкві і батьківщині, то такі ідеали поволі вщиплюватимуть в душі дітей. Тоді й не багато допоможуть ікони та книжки; вони будуть тільки покришкою грубого матеріалізму»⁷⁴⁹. Тому мудрі батьки повинні свідомо виробляти в дітях вищі ідеали християнської праведності і святості, жертвенної служби Богові і Церкві, щирої та жертвенної любові батьківщині. По-третє, важливу роль в формуванні християнської атмосфери відіграють християнська громада і діяльність душпастирів. Головна вимога тут полягає в тому, щоб не задовільнялись ясним представленням правди, а торувати Божому Слову дорогу до людських сердець, впливати на волю і почуття. Бо, як не без гумору зазначає А. Шептицький, для слов'ян переконання розуму мало що значить у порівнянні з тим, що можна

⁷⁴⁸ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 234.

⁷⁴⁹ Там само. С. 236.

назвати «трафити до серця»⁷⁵⁰.

До основ, або найважливіших принципів виховання А. Шептицький зараховує: а) збереження невинності у молоді; б) плекання покори; в) плекання мужества; г) плекання молитви.

Невинність полягає в утриманні від гріха, морального зла, Божої образи і є осередком всієї праці християнського виховання.

Сутність покори – усунення найважливішої перешкоди для Божої Благодаті, якою є гордіня і неупорядкована нехристиянська жадоба вивищування себе. У застосуванні до цілого життя покора є тою чеснотою, яка вказує людині усі її недоліки і потреби.

Мужність є однією з головних чеснот не лише в християнській, але й у світській системі виховання. І та, і інша системи виховання можуть сформувати героїв, тобто людей, здатних своїми винятковими діями «знести понад свою природу і з'єднати у собі наче якусь божу силу»⁷⁵¹. Різниця між ними полягає в тому, що є поштовхом до мужності: у християнстві таким спонукальним мотивом є любов до Бога, що втілене в любові до ближнього.

Плекання молитви означає таку побудову системи християнського виховання, при якій молитва і приступування до святих Тайн стануть не примусовими, а добровільними актами, неодмінним моментом духовного життя людини.

Важливою складовою християнського виховання, на думку А. Шептицького, є формування у молоді правильних понять про Церкву і науку Євангелія. Любов до Церкви повинна опиратися на ясні поняття єдності Церкви і глибоку віру в те, що поза Вселенською Церквою нема спасіння. Разом з тим, молодь треба виховувати в дусі любові до нез'єднаних православних, усвідомлення необхідності і шляхів зближення і з'єднання Церков, єдність церковна повинна розглядатись як невід'ємний і домінуючий елемент патріотичного виховання, формування єдності національної. Лише за такої умови, згідно з Шептицьким, можна позбутися хибного уявлення про патріотичне виховання як створення ненависті супроти ворогів. Осуджувати, ненавидіти можна хибні поняття, помилки, але людей треба всюди і завжди любити.

Ця ділянка християнської виховної системи видається Андрею Шептицькому найбільш слабкою. «Чому з наших християнських шкіл

⁷⁵⁰ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 238.

⁷⁵¹ Там само. С. 247.

виходять погани? – запитує він. – Чому зі священничих родин виходять часом нехристияни, а поклоники Перуна, чи якогось там іншого божка, або просто люди «імже Бог чрево»?.. Це страшне питання, це проблема, над якою Духовенству треба добре замислитися. Це цілком така сама, чи та сама проблема, як коли б з українських родин і шкіл виходили українці – вороги українства! «Чи школа, чи система, чи родина, що виховала би зрадників, ворогів народу, могла би уважатись щиро українською школою, чи системою, родиною?!»⁷⁵².

За переконанням А. Шептицького, причиною невдач і усіх болячок нашого церковного і національного життя є те, що християнство, наука Євангелія, почасти сприймається і передається надто утилітарно, тобто як вчення про правдиву систему земного життя. Євангеліє дійсно є таким, але поза тим воно ще є наукою святості, дорогою до неба. «Життя по наукам Євангелія – то надприродне життя Божої благодаті, то життя Божої любові і жертви для Бога, або одним словом: то життя, у якому людина шукає і стремить до святості»⁷⁵³. Слід зазначити, що розглядаючи проблеми виховання, митрополит Андрей у своїх пастирських посланнях до духовенства і вірних постійно звертає увагу не лише на те, які чесноти потрібно виховувати, але й на те, проти чого має бути спрямоване християнське виховання. Нищення, фізичне і духовне, людей, пияцтво і система обмеження числа потомства, занедбання праці – «то такі суспільні і народні недуги, що просто ведуть народ до загибелі. А заки доведуть його до цілковитої руїни, упроваджують таке звиродиння, такий упадок всякої культури, таку руїну фізичного здоров'я і всякої християнської праведности, що тих предметів не можна діткнутися без грізного побоювання про нашу будучність»⁷⁵⁴.

Таким чином, у своїй культурно-освітній і виховній діяльності митрополит Андрей Шептицький опирався на добре обмірковану, логічно аргументовану, струнку богословсько-філософську систему переконань, які він намагався втілити в життя. Його перу належать, крім поіменованих вище, також такі глибоко наукові філософсько-богословські та аскетичні твори, як, наприклад, «Божа мудрість», з якої опубліковано лише третій розділ (1936 р.), велика праця (в трьох томах) про митрополита В. Рутського, що залишається досі в рукописі,

⁷⁵² Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 252.

⁷⁵³ Там само. С. 254.

⁷⁵⁴ Там само. С. 396; 14-15; 25-28; 222-231.

переклад творів св. Василя Великого тощо. Велику зацікавленість митрополита викликали також проблеми церковної і загальної історії. У 1921 р. в Римі ним була заснована Українська історико-церковна місія, мета якої – розшуки, каталогізація та копіювання досі невідомих документів з ватиканських і римських архівів, що мають пряме відношення до України. Сам Шептицький особисто розшукав понад 6 тис. цінних документів до XVII ст. включно, які були опубліковані вже після його смерті мовою оригіналів у десяти великоформатних томах (9 книг). Науковою роботою А. Шептицький займався протягом усього життя. Навіть на схилі літ, незважаючи на параліч правої руки та обидвох ніг, якими він не володів останні 14 років життя, на складні та нелегкі обов'язки митрополита, уесь свій вільний час він проводив в особистій бібліотеці, яка, до речі, була однією з найкращих не лише в Західній Україні. Однак, незважаючи на всю значимість для церкви і для нього особисто культурно-освітньої, виховної, наукової, суспільно-політичної діяльності, вона все-таки не була головною. Андрей Шептицький, насамперед, перш за все був і всі 44 роки залишався Митрополитом, і навіть якщо у своїх вчинках виходив за рамки суто церковних справ, то і там діяв як Князь Церкви.

ЕКУМЕНІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО

У багатоманітній діяльності видатного церковного діяча митрополита Андрея Шептицького центральне місце займала проблема єдності Церков і пов'язана з нею екуменічна акція, яка проявлялася протягом всього його свідомого життя. На загальнослов'янському, а потім українському рівні сутність унійної проблеми, на думку митрополита, полягає у встановленні відносин співпраці, а пізніше – єдності між католицькою і православною церквами. У сучасній науці термін «екumenізм» (від грецького *oikumene* – всесвіт, обжитий світ) – рух за об'єднання релігійних конфесій – включає принаймні три напрямки: 1) рух за об'єднання християнських конфесій; 2) інтеграційні процеси нехристиянських релігій; 3) погодження дії християнських екуменістських організацій з нехристиянськими⁷⁵⁵. Використовується також термін «екumenічний

⁷⁵⁵ Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Автор-упорядник Андрущенко В. П. та ін. К.: Знання України, 2002. С. 213.

рух» – об'єднавчий рух християнських церков, започаткований на Всесвітній місіонерській конференції 1910 р. в м. Единбурзі (Шотландія). П. Л. Яроцький справедливо відзначає, що «активну участь в екуменічних зустрічах від України бере Українська Греко-католицька церква (УГКЦ). Однак українське православ'я, яке поділене на кілька церков, залишається поза світовим екуменічним рухом. Перед ним стоїть інша загальна мета: досягти згоди, примирення та об'єднання в Україні шляхом налагодження українського екуменічного руху, який підтримується іншими українськими християнськими церквами... Розвиток екуменічного руху є складним, суперечливим процесом...»⁷⁵⁶.

Екуменізм Андрея Шептицького досліджували багато істориків і навіть його сучасників. Однак особливої уваги заслуговує ґрунтовна докторська дисертація Блаженнішого Любомира Гузара, захищена ним у 1972 р. в Папському Урбаріанському університеті. «Митрополит Шептицький належав до тих небагатьох осіб, які на початку ХХ ст., засмучені розбратом між християнами, працювали над тим, щоби хоч якось змінити таку трагічну ситуацію (розкол у християнському русі – М. В., С. В.), – відзначав Л. Гузар, – Вони діяли навмання, без жодних настанов чи офіційних указівок, керуючись власними переконаннями й унійними настроями, що, звісно, не могло не вплинути на характер їхньої діяльності... Сьогодні, беручи до уваги часовий проміжок... ми маємо змогу високо оцінити істотно важливу роль тих першопрохідців, серед яких митрополит Шептицький, без перебільшення, був найвизначнішим»⁷⁵⁷. Високу оцінку екуменічній діяльності митрополита дав Василь Ленчик: «Під тим кутом треба розуміти всі заходи Андрея Шептицького, його невтомну працю в напрямі церковного об'єднання всіх християн, а Українського Народу зокрема, в одній Христовій Церкві. У цій праці над з'єдиненням Митрополит бачив особливу роль і місію Українського Народу... Митрополит Андрей усвідомлював, яким нещастям для нашого народу було церковне розбиття, до того ж частину нашої Церкви, як за Царської Росії, так і за большевиків, уживано на шкоду українського Народу. Беручи до уваги становище українського народу, він уважав, що українці більше, як хто-небудь інший, покликані до праці над

⁷⁵⁶ Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-ге видання, доповнене і перероблене. К.: Генеза, 2004. С. 181-182.

⁷⁵⁷ Гузар Любомир. Андрей Шептицький Митрополит Галицький (1901-1944) провісник екуменізму / Видання друге. Жовква: Місіонер, 2015. С. 23.

з'єдиненням. Цієї переважливої справи, на жаль, недооцінюють і тепер»⁷⁵⁸.

Відомий англійський теолог і історик церкви Я. Пелікан, оцінюючи діяльність А. Шептицького з погляду сьогодення, писав: «Унійні ідеї Андрея Шептицького теологічно все були речеві, а історично захоплюючі. Можна сміло сказати, що він був одним з тих, які найбільше трудилися, щоб довести до об'єднання Вселенської Церкви. Його великою заслугою є те, що тепер, після Другого Ватиканського Собору, перспективи порозуміння між Сходом і Заходом є кращими, ніж коли-небудь у попередніх століттях. Усе показує на те, що найтяжчі антагоністичні та доктринальні справи, які 1000 років залишалися незмінними, можна б сьогодні вирішити. Це була колись велика візія, для якої Митрополит Андрей Шептицький посвятив все своє життя»⁷⁵⁹. Один із найближчих соратників митрополита Кирило Королевич (Поль Франсуа Шарон) ґрунтовно описав діяльність Шептицького в Росії, про що яскраво свідчать хоча б заголовки підрозділів («приватний візит до Росії», «отець Іван Дейбнер», «отець Олексій Зерчанінов», «Пій Х підтверджує повноваження Митрополита», «парохія в Санкт-Петербурзі», «отець Леонід Фьодоров», «російський Греко-Католицький синод, Петроград 1917 року», «російський греко-католицький екзарх», «відродження Російської Православної Церкви», «переслідування релігії», «Греко-католицька громада Москви», «інші греко-католики в Росії» тощо). Наміри митрополита в Росії К. Королевський відобразив словами його ж словами: «Я – Митрополит Шептицький, пропоную вам своє посередництво для налагодження контакту з Римом»⁷⁶⁰. Дипломатичні місії А. Шептицького скрупульозно описав у своїх «Споминах» Йосиф Сліпий⁷⁶¹. В українській історичній науці екуменічну діяльність митрополита досліджували В. Басараб, О. Хоменко, Е. Бистрицька, Я. Білас, М. Вавжонек, Г. Гладка, Л. Крупа, М. Маринович, А. Смирнов, О. Сурмач, О. Шеремета та ін.⁷⁶²

⁷⁵⁸ Ленцик Василь. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріярх Йосиф Сліпий. Львів: Свічадо, 2004. С. 269.

⁷⁵⁹ Morality and Reality. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. P. 10-11.

⁷⁶⁰ Королевський Кирило. Митрополит Андрей Шептицький (1865-1944) / пр. з фр. Я. Кравець / Вид. 2-ге, випр. Львів: Свічадо, 2016. С. 239.

⁷⁶¹ Сліпий Йосиф. Спомини / ред. Іван Дацько, Марія Горяча, вид. 3-те, виправлене й доповнене. Львів – Рим: Видавництво УКУ, 2017. С. 114-115.; Див.: Матеріяли до історії українського патріархального руху / Упор. А. Сороковський. Львів: Свічадо, 2009. 364 с.

⁷⁶² Басараб В. Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита Андрея Шептицького.

Більшість дослідників життєвого шляху і творчості А. Шептицького згодні у тому, що екуменічні ідеї захоплюють майбутнього митрополита ще у молодечі роки⁷⁶³. До цього спричинилася та загальна духовна атмосфера кінця ХІХ ст., коли людство, внаслідок технічної революції, у значній мірі на перший план поставило інтернаціональну єдність і, здавалось, настала слухна пора для здійснення намірів по створенню, точніше, відновленню Вселенської Християнської Церкви. Адже не випадково в цей час жили і працювали: у Росії В. Соловйов, у Хорватії єпископ Й.-Ю. Штросмайер, у Галичині – А. Шептицький, на Папському Престолі – Лев ХІІІ зі статсекретарем кардиналом М. Рамполлою. Кожен з них по-своєму, проте, усі разом вони думали про одне: як здійснити заповіт Ісуса Христа про одного Пастиря і одне духовне стадо. Не випадковим є й те, що поіменовані особистості шукали контактів між собою, були близько знайомі і взаємно симпатизували.

Свою роль у виборі А. Шептицьким життєвого шляху відіграли і сімейні традиції. Рід Шептицьких дав Україні кілька видатних церковних діячів або католицьких обрядів. Так, зокрема, Єронім-Антон (1700-1799) був єпископом Полоцьким римо-католицького обряду, натомість Афанасій-Антон (1677-1746) – єпископом

Ужгород: Гражда, 2019. 232 с.; Басараб В. Проблема єдності Церков у світлі екуменічних ідей митрополита А.Шептицького. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції Волинської православної богословської академії УПЦ КП «Державотворення і помісність Церкви: історичні процеси та сучасні реалії» (18.05.2017)*. Луцьк: Видавництво Волинської православної богословської академії ΕΙΚΩΝ, 2017. С. 27-34; Бистрицька Е. Українське православ'я та екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького в роки Другої світової війни. *Українське релігієзнавство*. 2002. № 23. С. 45-55; Білас Я. І. Екуменізм Андрея Шептицького і проблема суверенності нації. *Історія релігій в Україні*. Кн. 1. Львів, 1999. С. 45–48; Вегеш М. М., Хоменко О. В. Екуменічні ідеї митрополита Андрея Шептицького та діяльність по їх реалізації. *Carpatica–Карпатика: Актуальні проблеми політичного та етнокультурного розвитку Карпатського регіону в ХІХ–ХХ століттях*. Ужгород: Вид-во «Два кольори», 2001. Вип.10. С.278–312; Гладка Г. Л. Берестейська унія й екуменічний процес в оцінках та діяльності А.Шептицького. *Обрії*. Часопис Івано-Франківського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників. Івано-Франківськ, 1996. №1(3). С.43-47; Гладка Г.Л. Екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Добрий пастир*. Часопис, присвячений церковним і богословським справам. Івано-Франківськ, 1996. Ч.1. С. 99-101; Гладка Г.Л. Проблема релігійної єдності України в унійно-екуменічній діяльності митрополита Андрея Шептицького. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*, Серія: Історія. Тернопіль, 1999. Вип.ІХ. С. 37-40; Крупа Л. Спроби митрополита Андрея Шептицького через ідеї екуменізму досягти фізичного та духовного об'єднання України. *Наш голос*. /видає Асоціація Українців Америки/, 2000. Вересень-жовтень, ч.9-10.; Маринович М. Митрополит Андрей Шептицький і принцип «позитивної суми» / передмова Адріана Сливоцького. Львів: Видавництво Старого Лева, 2019. 248 с.; Смирнов А. Митрополит Андрей Шептицький і православ'я: від екуменізму до національної єдності. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». 2017. Вип. 26. С. 40-44; Сурмач О. Екуменічна діяльність УГКЦ в роки німецької окупації Галичини (1941-1944 рр.). *Київська Церква*. Київ-Львів, 2000. №4 (10). С.72-78; Шеремета О. Екуменізм як етична ідея А. Шептицького. *Філософ. думка*. 2007. № 1. С. 60-69; Шеремета О. Ю. Екуменізм як етична ідея Шептицького. *Філософська думка*. №1. 2007. С. 60–68.

⁷⁶³ Див.: Жуковський А. Митрополит Андрей Шептицький і православ'я. *Науковий збірник УВУ*. Мюнхен, 1992. С. 37-38.; Баран О. Митрополит Андрей Шептицький і його екуменічні ідеї. *Український Історик*. 1-4 (120-123). Т. 31. Нью-Йорк – Торонто – Київ – Львів – Мюнхен, 1994. С. 183-184.

Львівським, Галицьким, Кам'янецьким і почесним архієпископом-митрополитом Київським і всієї Русі греко-католицького обряду; Лев (1714-1779) займав ті ж посади, що і Афанасій-Антон, а Афанасій-Андрей (1734-1779) був єпископом Перечинським католицького обряду⁷⁶⁴. І хоча в середині ХІХ ст. рід графів Шептицьких спіткала досить типова для української шляхти доля: остаточний перехід на римо-католицький обряд і як наслідок – колонізація, ці традиції продовжували жити. Недарма у 1911 р., приймаючи від львівських громадян портрет сина, виготовлений на честь 10-річчя його митрополичого сану, батько А. Шептицького, Іван казав: «Запевняю вас, панове, що я українець. Справді я дав вам, що в мене було найкращого і найдорожчого»⁷⁶⁵. Щось подібне читаємо у споминах матері Романа Софії Шептицької: «Роман говорив мені не раз: «Я знаю докладно, що мене чекає – поляки вважатимуть мене за українця, а українці будуть мене трактувати за поляка, та дарма!»⁷⁶⁶. У цьому ж творі С. Шептицька також зауважила, що її сина «боліла племінна незгода в краю, та йому залежало не так на поєднанню їх, як радше на здобутті для Христової Церкви народів невірних, чи невіруючих, аж до індіанців і японців»⁷⁶⁷. Отже, у 22 роки майбутній митрополит не обмежував свою екуменічну роботу винятково наверненням до Риму українців, які заселяли інші території та входили до різних держав.

Значний вплив на становлення поглядів молодого А. Шептицького та його рішення перейти в лоно Греко-католицької церкви мала подорож до Києва, здійснена у 1887 р. Тут він знайомиться з історією, мистецтвом, культурою України. У Києві Шептицький опинився в середовищі патріотичної української інтелігенції. Велике враження на нього справили історик Володимир Антонович, поляк за походженням, що порвав з польщиною і пристав до українців, а також молодий Михайло Грушевський. Того ж року А. Шептицький відвідує Москву, де знайомиться з видатним філософом і поетом Володимиром Соловйовим, який обстоював ідею єдності християнських церков як одну з головних підвалин становлення боголюдства⁷⁶⁸. Та зустріч знаменувала початок чогось більшого, ніж просто дружби. То була

⁷⁶⁴ Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький. *Ковчег: Збірник статей з церковної історії*. Львів, 1993. С. 101-112.

⁷⁶⁵ Цит. за: Владика Андрей. *Альманах «Гомону України» на рік 1994*. Торонто, 1991. С. 47.

⁷⁶⁶ Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів: Свічадо, 2015. С. 119.

⁷⁶⁷ Там само.

⁷⁶⁸ Найповніше екуменічні погляди В. Соловйова див.: Соловьев В. С. *Россия и вселенская церковь*. Минск: Харвест, 1999. 1600 с.

рідкісна зустріч умів, під час якої В. Соловйов, сам того не усвідомлюючи, заповів свою унійну спадщину Шептицькому – можливо, єдиній людині, яка послідовно, але і критично намагась утілити свою теорію в реальність⁷⁶⁹. Необхідно погодитися з тим великим впливом, який В. Соловйов зробив на А. Шептицького. Л. Гузар відзначав: «... Схожість ідей цих двох мужів вражає, тому просто можемо сказати, що А. Шептицький багато навчився від В. Соловйова. Він В. Соловйова не сприймав буквально, не наслідував у всьому, проте загальне бачення єдності Церкви та об'єднання Церков однозначно запозичено у В. Соловйова»⁷⁷⁰. Заслуговує на увагу думка Л. Гузара, що митрополит Шептицький «не був звичайним сліпим наслідувачем – він був настільки незалежний у своїх поглядах, що міг дати критичну оцінку. Він міг, незважаючи ні на що, продовжувати боротьбу там, де Соловйов склав руки і занурився в апокаліпсис»⁷⁷¹.

Однак не лише зовнішні впливи спричинилися до становлення екуменічного світогляду А. Шептицького. Ще у 1884 р., під час навчання на юридичному факультеті Краківського університету і водночас в однорічній військовій школі, яке було перерване важкою хворобою, Шептицький зацікавився аскезою Східної Церкви, захопився грецькою патристикою. Тому свою юридичну освіту він доповнив філософськими і теологічними студіями, отримавши звання доктора з права, богослов'я і філософії.

Таким чином, ще задовго до того, як стати монахом, А. Шептицький мав ясну мету своєї майбутньої діяльності, готувався до здійснення важкої, але благородної місії: боротьби за зближення і з'єднання Західної і Східної Церков. 24 березня 1888 р. А. Шептицький був прийнятий на спеціальній аудієнції Папою Левом ХІІІ, якому звірився щодо бажання стати монахом чину св. Василя Великого та відносно своїх планів стосовно з'єднання Церков. Тоді ж Папа благословив молодого ентузіаста на здійснення цих незвичних задумів. Принагідно зазначимо, що це була їхня третя зустріч: перша відбулась 9 травня 1886 р., друга – 8 лютого 1888 р.

Отже, справа поєднання православних віруючих – українців, росіян і білорусів – з Апостольською Столицею була головною спонукою навернення Романа Шептицького з римо-католицизму до

⁷⁶⁹ Гузар Л. Названа праця. С. 52.

⁷⁷⁰ Там само. С. 59.

⁷⁷¹ Там само. С. 68.

Унії. Він не переставав працювати для реалізації цієї мети до кінця свого життя.

Однак, залишаючись незмінно головним нервом його багатоманітної діяльності, погляди митрополита на шляхи розв'язання проблеми єдності церков не були незмінними, постійно конкретизувалися. Це дало привід для перекручення і фальсифікації його ідей у царсько-російській, польській і радянській офіційній історіографії. Ці звинувачення мають єдине джерело, втілене у гаслі: «Хто не з нами, той проти нас», – намагання нав'язати якусь єдину, вічну і незмінну правду (звісно, свою), часто-густо замішану на ненависті до всіх «інакомислячих». Тому переконання митрополита, що був «особою, яка належить до цілого народу і стоїть понад партіями»⁷⁷², викликали шалену протидію з боку недругів українського народу, насправді дивним було б інше: якби А. Шептицький не узгоджував своєї діяльності зі зміною соціально-політичних і економічних реалій, яких неодноразово зазнавала Україна за часи його перебування у митрополичому сані.

Обґрунтовуючи можливості з'єднання Церков, А. Шептицький звертається насамперед до Святого Письма, до новозавітних наказів Христа. Митрополит А. Шептицький вважав, що церковне розбиття є запереченням Христового духа і Христового наказу та злим прикладом для нехристиян. Однак його наявність не є підставою для песимізму, бо воно може бути подолане. Згідно з А. Шептицьким, у християнській доктрині всюди знаходиться унія: у Святій Тройці, у Богочоловіку та між Богом і людьми. І хоч людина індивідуально була прийнята до Божого тіла, однак тепер, у містичному тілі, вона стає частиною містичної спільноти. У ній має бути гармонія і любов, які, за думкою А. Шептицького, є відзеркаленням «єдності» Св. Тройці. Своє бачення церковної єдності він описує в такому прикладі Церкви, яка є мостом між Богом і людьми. Люди, які хочуть поєднатися з Богом, мусять спільно переходити цей міст, бо тільки ця дорога веде до Господа. На тому мості не має місця для суперечок чи сварок, немає місця для жодних перешкод – є тільки один напрям і одна ціль.

Нарешті, підкреслює А. Шептицький, єдності потребує Наука Божого Об'явлення. Хоча «у глибині об'явленої правди вже міститься всьо, що коли-небудь Церква проголосить і що коли-небудь будуть

⁷⁷² Український прапор. 1921. 21 лютого.

проповідувати Отці Церкви, єпископи та священники»⁷⁷³, Святе Письмо «не є таке цілком ясне, як твердив Лютер, а за ним і більшість реформаторських богословів»⁷⁷⁴. Причиною цього є символічно-образна форма подання змісту Св. Письма. Недарма видатний український філософ Г. Сковорода називав Біблію символічним світом. Така форма є полісемантичною, тобто допускає багатоваріантність змістів, у тому числі і неадекватних. Тому побудову Науки Божого Об'явлення Кир Андрей уподіблює до спорудження величного храму, яке є ділом Всемогутнього Бога, але й вимагає співробітництва всіх християн. «І хоч при тій будові працюють люди усіх народів і всіх поколінь світа – то є вона одноцільним, таким одним ділом, що виразно видно, що воно є виконанням Божого, Христового пляну. В тому храмі один стиль, одна велич, одна сила, одна краса, в тій науці оден дух. Ті мільйони людей, які працюють над тією наукою є чимось так одним, так з'єднаним духом Христа, що не більше від них з гармонізований хор, зложений з тисячі голосів. Вони всі разом непомильні, бо веде їх св. Дух, але кожний зокрема не тільки може помилятися, але нераз й помиляється. Й найбільші церковні вчителі в деяких подробицях мали відмінні думки від загалу і через те вони ошибочні... Але кожна помилка була завжди справлювана гадкою, наукою загалу»⁷⁷⁵.

Конкретизуючи загальноєкуменічні ідеї вселенської єдності християнських церков, митрополит Андрей Шептицький у своїх численних працях піддає ґрунтовному аналізу питання про те, що є спільного у католицизмі і православ'я і що стоїть на заваді їхньої унії⁷⁷⁶. Природньо, що в умовах України саме ці дві гілки християнства знаходяться в центрі його уваги.

До питань, у яких між ними немає розбіжностей, А. Шептицький відносить спільність Символу Ісповідування Віри, книг св. Письма Старого і Нового Заповіту, визнання за правди віри всіх рішень Вселенських соборів від I Нікейського (325 р.) до II Нікейського (787 р.). Отже, констатує він, до XI ст. існувала єдина Вселенська Церква, віровчення якої і прийняв св. Володимир під час хрещення Русі.

Головними дефініціями католицької Церкви, даними наступними

⁷⁷³ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). Львів, 1991. С. 31.

⁷⁷⁴ Там само. С. 74.

⁷⁷⁵ Там само. С. 31-32.

⁷⁷⁶ Принагідно зауважимо, що деякі дослідники вважають поняття «унія» і «єкуменізм» різними за змістом. У першому випадку, на їх думку, йдеться про єдність церков, у другому – лише про їхнє взаємопізнання і зближення (Див.: Жуковський А. Названа праця. С. 46-47). Ми використовуємо ці поняття як тотожні.

Вселенськими Соборами, що не приймаються Православною церквою, на думку А. Шептицького, є: непорочне зачаття Преч. Діви Марії, походження св. Духа від Отця і Сина і пов'язане з цим визнання примату юрисдикції Римських Архієреїв над цілою Церквою. Остання дефініція і стала головною причиною церковного розколу. Однак, зауважує Шептицький, не приймаючи цих правд Православна церква їх і не заперечила, бо для такого акту, як проголошення догми віри, потрібне рішення Вселенського Собору, відбуту який, за власним визнанням, вона не в силі.

Звичайно, міркує далі А. Шептицький, існують і інші розходження: «нераз чуємо завваги, що ми так різнимось в найсуцніших поняттях християнства, що навіть наколи б й не було тих догматичних різниць, які нас – ділять, ми все таки були би поділені самими поняттями про християнство, про Євангеліє, про спасіння»⁷⁷⁷. Мабуть ні, якщо тільки сприймати церковну злуку не як встановлення повної однаковості, а як єдність багатоманітностей. «Усі наші поняття про християнство та про Богом об'явлену науку, – пише А. Шептицький, – є тільки копією Божого первозору. В тих копіях може бути стільки суб'єктивного елементу, чи так багато різних понять про об'єктивну науку, що люди можуть між собою різнитися в багатьох і то дуже засадничих квестіях»⁷⁷⁸. Це стосується і обрядових розбіжностей, які, на думку А. Шептицького, мають другорядне значення, бо «віра важніша ніж обряд»⁷⁷⁹.

Незважаючи на всі відмінності, реалізація екуменічних ідей, вважає А. Шептицький, можлива, оскільки унія не вимагає від нез'єднаних православних відмови від традиційного обряду чи віри, а лише доповнення правд віри рішеннями Вселенських Соборів від X ст. до найновіших днів. Однак є певні умови, обопільне виконання яких необхідне на цьому шляху. По-перше, потрібно однаково брати релігію за релігію, а не вважати її за політичний орудник для досягнення іншої цілі. По-друге, мати спільну мову, якою є християнський світогляд. «Хто християнського світогляду не має, той для нас уживає якоїсь мови, що ми її не розуміємо. Для кого, напр., релігія не є перш усього справою віддавання Всевишньому Богу належного йому богочитання, то він тим словом називає щось, чого

⁷⁷⁷ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 337-338.

⁷⁷⁸ Там само. С. 338.

⁷⁷⁹ Там само. С. 266.

я не знаю. Хто в релігії не бачить справи свого вічного спасіння, обов'язку супроти Бога, Божого Закону і небезпеки, як той Закон не виконується – для того релігія є, очевидно, чим іншим, а не тим, чим вона повинна бути для християнина. Для кого Христос не є Богом і Спасителем, для кого Його Таїнства не є орудниками спасіння, не тільки по теорії катихизму, схованого десь в бібліотеку, але як дійсні потреби і коженденні поняття життя, з таким трудно порозумітися у справі релігії, без огляду на те, до якого віросповідання належить»⁷⁸⁰.

Нарешті, по-третє, рух до порозуміння і з'єднання Східної і Західної Церков має здійснюватися не за рахунок односторонніх поступок, а базуватися на обопільній згоді. Він не може бути декларованим «зверху» церковними інституціями, а повинен спиратись на діяльність самих віруючих. Найбільш яскраво цю думку А. Шептицький виголосив на римській конференції східних Церков в 1923 р. у своїй програмовій доповіді про вселенське об'єднання Церков та релігійну співпрацю між Сходом і Заходом: «Дотепер східні спільноти, які повернулися до церковної єдності, не об'єдналися через декрети, що приходили згори, але скоріше через ідейний рух, який поставав у них самих і постійно кріпшав, поки не потряс інертними масами людей. Ясно, що в майбутньому тільки таким способом, тобто ідеями, можна буде дійти до єдності і тільки в такий спосіб можна буде переконати маси і притягнути їх до об'єднання. Ми надіємося і віримо, що поняття і упередження у східних християн буде мінятися в напрямі моральної цілісності, що допровадить їх до ідей вселенськості. – Й тому, що цього можна очікувати, потрібним є створити також подібний ідейний рух у католицькій церкві»⁷⁸¹.

Чільне місце в процесі об'єднання Західної та Східної Церков, за глибоким переконанням митрополита Андрея Шептицького, належить Греко-католицькій Церкві, яка поєднує вселенську віру із обрядом, «що його називають і грецьким обрядом і візантійським і східним обрядом»⁷⁸². Тому, поряд з тим, що через відрубність обряду Греко-католицька церква, разом з мовою і культурою, є чинником, який відрізняє українців від їхніх східних і західних сусідів, вона повинна стати сполучною ланкою між католицизмом і православ'ям, західним і східним світом взагалі.

⁷⁸⁰ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 339.

⁷⁸¹ Цит. за: Баран О. Названа праця. С. 185.

⁷⁸² Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 266.

Однак для того, щоб виконати свою місійну акцію, Греко-католицька церква також має зазнати певних змін. На цьому питанні варто зупинитись більш детально, бо не було, мабуть, і за життя митрополита, і в сучасній богословській, науковій, публіцистичній літературі певного гатунку більш поширеного звинувачення А. Шептицького, ніж намагання побачити в його екуменічних змаганнях спробу навернення православних на католиків. Насправді ж в діяльності митрополита поєднувалися два напрямки: по-перше, боротьба за збереження особливостей греко-католицького обряду і, по-друге, спроби поширення унійних ідей і справ, причому не лише на Схід, але й на Захід.

Про те, що це дійсно так, свідчить сама історія. ХІХ ст. для Греко-католицької церкви пройшло під знаком боротьби за збереження свого національного характеру. Москвофільство з середини, латинські і російські впливи ззовні привели до цілковитого хаосу в обрядових справах. І якщо москвофільство наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. поступово втрачає свій вплив, то процеси латинізації обряду продовжували загрожувати втратою самобутності Греко-католицькій церкві і надалі. Саме на наведення ладу в обрядових справах, повернення в них до правдивої східної православної традиції були спрямовані перші кроки А. Шептицького-митрополита. І це питання залишається в центрі його уваги протягом усього життя.

Насамперед А. Шептицький намагається з'ясувати внутрішні і зовнішні причини латинізації. «Від Берестейської унії, – пише він, – лишав нам Ап. Престіл широку свободу, висказуючи тільки бажання, щоби ми наші обряди і звичай заховували беззмін. А ми самі, уживаючи тої свободи, з часом розділилися в обрядових практиках, бо деякі з наших священників трималися одних, а деякі знову інших обрядових звичаїв»⁷⁸³.

Такий різнобій посилювався також відсутністю єдиного центру видавництва літургійних книг. Розпорошеність книговидавництва привела до того, що за ініціативи книговидавців, або навіть Ординаріїв окремих епархій в літургійні книги вносилися довільні зміни і пропущення.

Відновити єдність в обрядових справах мав Замойський Собор 1720 р. Однак, затвердивши дві обрядові зміни, Собор обійшов мовчанкою всі інші, тим самим толерувавши їх. Усе це сприяло

⁷⁸³ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 123.

поширенню тенденцій до зближення греко-католицького і римо-католицького обрядів.

Крім того, як підкреслює А. Шептицький, «нашим батькам... здавалося, що треба їм було якнайбільшим чином, хоч би й малих звичаїв і практик, зближатися якнайбільше до латинського обряду, щоби заслужити собі у латинників, найближчих сусідів, як і в латинників у західних краях Європи та в Римі, на опінію правдивих католиків. Та думка пхала много з наших священиків до приймання з латинського обряду незаконних, бо неodobрених Ап. Престолом, а навіть ніякою церковною владою в нашій Церкві звичаїв»⁷⁸⁴.

Суттєво впливали на поширення латинізації обряду також зовнішні фактори. Під час контрнаступу польського шовінізму на Галичині, який був здійснений після 1848 р., полатинення церкви розглядалось і використовувалось як один із найдієвіших чинників покатоличення, а в надалі і полонізації населення краю.

Латинські тенденції сильно скріпили також акції російської царської влади, спрямовані на знищення Греко-католицької церкви спочатку в Білій Русі, полоцькій і віденській єпархіях і на Волині в 30-х роках, а потім у Холмщині – в 70-х роках ХІХ ст. Боротьба з церквою тут велась під гаслом «очищення нашого обряду від всіх латинізацій», а фактично була спрямована на накидання російського державницького православ'я і зрусифікацію населення. Тому латинізація почала розглядатись як засіб збереження національної ідентичності й оборони своєї віри. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що видана Ап. Престолом після подій у Холмщині заборона змінювати в цій Єпархії обрядові практики, була сприйнята прихильниками латинського напрямку як повне схвалення і освячення латинських практик греко-католицького обряду взагалі.

Сприяли поширенню латинізації також дії російської окупаційної влади в Галичині під час Першої світової війни. Ця влада, яка, за словами Грушевського, була представлена поліцейською та чиновничою наволоччю, проголосила перехід на православ'є чи не найголовнішим мірилом лояльності населення. І не лише проголосила, але й завзято почала впроваджувати офіційну ідеологію самодержавства самими насильницькими методами. Недарма лідер кадетської партії П. Мілюков в 1915 р. зазначав: «Ми своїми діями в Галичині відштовхнули рідний нам український народ і затьмарили

⁷⁸⁴ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 154.

тим ясне обличчя визвольної війни»⁷⁸⁵.

Таким чином, боротьба з латинізаторством була важкою ще й тому, «що обрядові питання лічилися завжди з політичними, а політичні мали завжди закраску догматичну. Не йшло про те, чи законна така чи сяка практика, а про те, чи така практика наближає нас до російської Церкви, чи навпаки»⁷⁸⁶. При цьому, зауважує митрополит, часто не звертають увагу навіть на той факт, що і російська Церква за часів патріарха Нікона зазнала обрядових реформ, під час яких з тексту св. Письма було вилучено багато цінного, що містилось у текстах Скорини і Острозькій Біблії.

Подолання латинізаторства мало не лише незаперечне значення для збереження самобутності Греко-католицької церкви, але й було необхідною передумовою подальшого розвитку міжцерковних унійних процесів. Майже протягом усього ХІХ ст. богослови латинської Церкви мало цікавилися проблемою з'єднання Церков, вважаючи її неактуальною. Неувага до східної церкви, нехтування її особливостями призвели до того, що «коли давно вселенські Архієреї в енцикліках своїх порушували квестію східних обрядів і коли вертались завжди до принципу, що вселен. Церква бажає віру свою передати всім нез'єдиненим Церквам і вірним, а не латинський обряд (*ut omnes catholici fiant, non ut fiant latini*) – то богослови тим принципом не дуже одушевлялися, много поміж ними були би воліли, щоб єдність вселен. Церкви опиралася також єдності обрядів, а щодо східних обрядів були би бажали якнайбільшого зближення їх до латинського обряду»⁷⁸⁷. А. Шептицький підкреслює, що така думка була досить поширеною не лише серед найближчих наших сусідів, але й серед багатьох богословів, прелатів, священників, єпископів Західної Європи. Підтримувала думку про необхідність зближення в обрядових справах і чимала частина греко-католицького духовенства, навіть ті, що закінчили студії у закордонних університетах, убачаючи в цьому вірний шлях для створення про себе доброї opinii поміж богословами Заходу. А тому «хто посмів носити бороду, рясу з широкими рукавами, а в Богослужіннях триматися стисло приписаних у церковних книгах обрядів, того легко підозрювали, що мав тенденції відірватися від

⁷⁸⁵ Цит.: Задоровський Я. Ю. Митрополит Андрей Шептицький. Нарис про життя і служіння церкві та народові (1865-1944 рр.). Івано-Франківськ, 1995. С. 30.

⁷⁸⁶ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 155.

⁷⁸⁷ Там само.

вселен. Церкви»⁷⁸⁸.

Однак в останній третині XIX ст. ситуація докорінно змінюється. Якщо раніше візантійська історія, право, мистецтво, релігія вважалися малоцікавими і майже не досліджувалися, то відтепер вони почали викликати підвищений інтерес учених. У Західній Європі з'являються численні дослідження з цих проблем, в університетах відкриваються кафедри візантизму. Падіння царської влади в Росії привело до відродження надії на з'єднання Церков і цілковитої зміни уявлень про східну Церкву та її обряд у західних богословів. Але, на жаль, ці процеси мало торкнулися становища у Греко-католицькій церкві, де латинські тенденції продовжували наростати. Тому, за глибоким переконанням А. Шептицького, лише повернення до первісного літургійного права, відновлення обрядових практик і звичаїв, «які не зражали би та не відпихали від нас і від вселенської віри наших нез'єднаних братів»⁷⁸⁹, дозволить Греко-католицькій церкві виконати своє історичне призначення.

Отже, саме зі звернення до внутрішніх проблем Греко-католицької церкви розпочинає свою унійну діяльність А. Шептицький. Він постійно повторював своїм вірним, що вимагає від них три речі: по-перше, щоб добре знали свою віру, по-друге, щоб пізнали віру православних братів, по-третє, щоб молилися за об'єднання. Більше того, він очікував, щоб вірні чесно і сердечно відносились до православних, підкреслював, посилаючись на практику Ап. Престола, що нез'єднаних не можна називати схизматиками, закликав при розмовах з ними уникати «таких бесід, які були б рівнозначні з намовою покинєння православної віри, або відречєння від неї»⁷⁹⁰. Але такого самого відношенєня А. Шептицький вимагав і з боку нез'єднаних православних до Греко-католицької церкви.

Однак головне місце в єкуменічних змаганнях митрополита А. Шептицького займала праця по розповсюдженню унійних ідей і взаємному зближенню Церков. Вона, як і інші справи митрополита, пройшла значну еволюцію, у якій, звичайно, досить умовно можна виділити декілька етапів. Перший із них охоплює час з 80-90-х років XIX до початку XX ст. У цей період А. Шептицький думав, що зуміє добитися церковної єдності на всіх просторах Російської імперії.

⁷⁸⁸ Там само. С. 160.

⁷⁸⁹ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 150.

⁷⁹⁰ Там само. С. 79.

У римському декреті, який надавав А. Шептицькому митрополіччю повноваження, було записано, що він, як і його попередники, рівночасно з гідністю архієпископа Львівського, стає також єпископом Кам'янець-Подільським. Кам'янець-Подільська єпархія з 1807 р. належала до Галицького митрополита, але її територія знаходилась у межах Російської імперії. Тому А. Шептицький звертається з листом до папи Пія Х, де ставить питання про можливість виконувати юрисдикцію на теренах згаданої імперії. Папа Пій Х цю юрисдикцію підтвердив, зауваживши, однак, на необхідності наявності сприятливих політичних обставин. У своєму листі від лютого 1906 р. Папа, рівночасно з поіменуванням Митрополита Андрея апостольським адміністратором Кам'янець-Подільської єпархії, надав А. Шептицькому повноважність на усю територію Російської імперії. Ці надзвичайні права і повноваження були підтверджені папами Пієм Х (у 1909, 1910 і 1914 рр.), Бенедиктом XV і Пієм XI. Для обережності перед російським урядом повновласності зберігалися в таємниці і були відомі тільки Папі і Митрополитові.

Але певні можливості для унійної праці на території імперії виникають лише після революції 1905 р., коли в Росії була встановлена свобода совісті. У першій половині 1907 р. А. Шептицький представив Папі Пієві Х свої плани щодо організації католицької церкви на теренах України, Білорусії і Росії. Йшлося про висвячення священників і єпископів греко-католицького обряду, на що Папа дав згоду. Восени 1907 р. А. Шептицький здійснює таємну подорож по території Російської імперії під прізвисьмом доктора Олесницького. Ця поїздка була пов'язана з великим ризиком, бо Шептицького могли схопити і звинуватити у шпигунстві, тим більше, що хтось у дорозі вкрав його нелегальний паспорт. Митрополит відвідав Вільно, Мінськ, Слуцьк, Москву, Петербург. У Білорусі А. Шептицький вів таємні переговори з місцевою інтелігенцією та університетською молоддю і знайшов багато прихильників церковного об'єднання. А в Росії, за допомогою деяких старовірів, прокатолицької інтелігенції та духовенства РПЦ, прихильного до католицької церкви, А. Шептицький заклав кілька таємних греко-католицьких громад-парафій⁷⁹¹. Крім того, він призначив о. Олексія Зерчанінова генеральним вікарієм Кам'янець-Подільської єпархії та душпастирем для католиків візантійського обряду в Росії. На жаль, під час цієї поїздки А. Шептицький не зміг

⁷⁹¹ Див.: Кравченко О. Велетень з Святоюрської гори. Йорктаун, 1963. С. 16-20.

відвідати Україну, бо австрійські урядові кола боялися, що там царська розвідка може його здемаскувати і вислати у Сибір⁷⁹². Відвідати Київ Митрополит зміг лише у 1912 р. Тут він відправив панахиду по Тарасу Шевченкові в костьолі св. Миколая і виголосив патріотичну проповідь про Великого Кобзаря. Щоб у повній мірі оцінити значення цього вчинку, слід згадати, що у ті часи царський уряд забороняв публічні відзначення Шевченкових роковин.

У 1906 р. Братство Молитви Кирило-Методійського Апостолату в Моравії висунуло ідею про щодворічні з'їзди слов'янських народів і слов'янських Церков, католицької і православної, при гробі св. Methodia у Велеграді з метою взаємопізнання та співпраці у справі об'єднання християнського світу. Довідавшись про цю ідею моравського кліру, А. Шептицький її палко підтримав і незабаром, за свідченням герцога фон Отрахсена, став душею цього задуму⁷⁹³. Завдяки його діяльності Велеградські Конгреси стали своєрідним прапором церковного єднання. Вони обґрунтовували тезу про рівність обрядів у Вселенській Церкві, створювали міцне ядро єкуменічного руху, яке щиро бажало церковної єдності, і поставило цей рух на тверді богословсько-догматичні основи.

Перший з'їзд у Велеграді відбувся 24-27 липня 1907 р. У його програму входили доповіді всіх найкращих теологів та знавців Сходу і Заходу, які викликали жваві дискусії. Головував на цьому з'їзді митрополит А. Шептицький, який у своєму вступному слові окреслив коло питань, що, на його думку, мали бути порушені на Велеградських Конгресах: «1) питання науково-богословського й історичного характеру, заторкаючи опірні пункти у вченні обох Церков і виясненні однієї і другої Церкви, 2) питання практичного характеру, як: можливе усунення існуючих непорозумінь і пересудів між католиками і православними та встановлення дружніх відносин на чисто науковому ґрунті між католицькими й православними богословами»⁷⁹⁴.

На другому з'їзді у 1907 р. митрополит А. Шептицький знову був обраний головою і проголосив програмову доповідь, у якій всебічно обґрунтував єкуменічні ідеї і виклав свій погляд на можливі шляхи їхньої реалізації. На жаль, митрополит не зміг бути присутнім на третьому конгресі, бо в липні 1911 р. був прикутий хворобою до

⁷⁹² Кравченко О. Велетень з Святоюрської гори. Йорктаун, 1963.

⁷⁹³ Там само. С. 20.

⁷⁹⁴ Там само. С. 21-22.

ліжка, але з'їзд не забув про нього і обрав почесним головою. Через Першу світову війну періодичність з'їздів була порушена і IV Конгрес відбувся лише в 1924 р. Однак і на цьому Конгресі Митрополит не зміг бути присутнім, тому що шовіністична влада Польщі не видала віз ні йому, ні Й. Сліпому.

Останній Велеградський Конгрес, на якому був присутній і проголосив доповідь А. Шептицький, п'ятий за ліком, відбувся у 1927 р. На наступних з'їздах – VI у 1932 р. і VII у 1936 р. – делегація УГКЦ була представлена єпископами, які у своїй діяльності спиралися на екуменічні ідеї митрополита А. Шептицького. На жаль, VII Конгрес, призначений на 1939 р., не відбувся у зв'язку з вибухом Другої світової війни. Однак значення Велеградських Конгресів і роботу А. Шептицького на них важко переоцінити.

Велику увагу Митрополит надавав співбесідам з римо-католицьким духовенством та інтелігенцією Галичини та Волині на Унійних Конференціях у Пінську, які були зініційовані Святою Конференцією для східних Церков. На відміну від конгресів у Велеграді, конференції у Пінську мали практичний характер. Загалом їх відбулося шість: у 1930, 1931, 1932, 1933, 1935 і 1937 рр.

У грудні 1936 р., знову ж таки за ініціативою Митрополита А. Шептицького, у Львові був скликаний п'ятий Унійний з'їзд. Три дні в стінах Богословської Академії засідали понад 150 учасників – в основному духовенство з трьох галицьких єпархій. Головну доповідь на тему «Погляд на з'єдинені і нез'єдинені Церкви Сходу і догматичні різниці між ними», за дорученням А. Шептицького і спираючись на його екуменічні ідеї, зробив ректор Богословської Академії о. Й. Сліпий. У доповіді ставилося за мету, аби «приглянутися бодай побіжно східним Церквам, про які знаємо, на жаль, дуже мало і з якими удержуємо дуже слабкі зв'язки, хоч перейняли ми від них Христову віру й обряд та культуру. Безсумнівно, такий підхід поширить наш виднокруг і поставить справу унії в її первісній ширині, даючи змогу поробити деякі необхідні висновки. Ми, захоплені блиском і силою західної культури, не звертали належної уваги на старовинний Схід і тому затратили перспективу на область і на історію, на яких ми вирости»⁷⁹⁵.

Розглянувши в доповіді головні групи християнських Церков Сходу, о. Й. Сліпий, слідом за А. Шептицьким, різко виступає проти

⁷⁹⁵ Цит. за: Гринів О. Йосиф Сліпий як історик, філософ, педагог. Львів, 1994. С. 28.

спроб латинізації східних Церков, вказує, що «пізнання Сходу, любов і зберігання його традицій – оце й шлях до З'єдинення, який вказують Римські Папи. З'єдинені Церкви повинні вірно заховувати Передання, щоби не розділюватися від своїх нез'єднаних братів в обряді і питоменностях своєї Церкви. Чим менше буде закидів, упереджень і ріжниць, тим скоріше стане зближення.

Теологи не сміють нищити, як слушно твердять самі латинські богослови, цего, що створило в обряді і дисципліні орієнтальне християнство. Бо цим вони нарушили би цінну спадщину Церкви, яка не є ні грецька, ні латинська, але католицька»⁷⁹⁶.

Йосиф Сліпий наголошував на особливій ролі української Церкви у започаткованому митрополитом Андреем Шептицьким екуменічному русі, її посланництві серед Церков християнського Сходу. Таким чином, у його особі митрополит мав достойного помічника і послідовника.

Разом з тим, як вважають українські дослідники (С. Баран, В. Дорошенко), уже на початку своєї унійної діяльності А. Шептицький відчув гостру нестачу освічених кадрів, здатних до роботи по зближенню Західної і Східної християнських церков. Тому, поряд із направленням найбільш обдарованих семінаристів на богословські студії до кращих релігійних закладів Європи, митрополит відновлює діяльність давнього, ще з XI ст., чину отців Студитів. Перший монастир для них він засновує у 1903 р. у передмісті Львова – Скнилові. Важливо відзначити, що чин притримувався не лише східного обряду, але й правил монашого життя. У 1905 р. А. Шептицький розробив для чину новий монаший статут – Типікон, який був затверджений усіма єпископами архієпархії в наступному році. Архимандритом Чину був сам Митрополит. У 1919 р. монастир був перенесений до Унева біля Перемишля. У 1939 р. Чин нараховував 132 монахів і майже 50 монахинь.

З тією ж метою митрополит А. Шептицький у 1913 р. запрошує для місійної праці в Галичині отців бельгійського ордену Редemptористів. Щоб успішніше діяти, монахи прийняли східний обряд і створили згодом східну гілку ордену. У 1938 р., після 23 років діяльності на території Галичини, орден нараховував 50 священників, 20 студентів-богословів, 34 братів-помічників, 14 новиків і

⁷⁹⁶ Гринів О. Йосиф Сліпий як історик, філософ, педагог. Львів, 1994. С. 29.

кандидатів та 115 учнів Малої Семінарії⁷⁹⁷.

А втім, розрахунки Митрополита на те, що вказані два монаші згромадження суттєво вплинуть на пожвавлення унійних процесів не справилися, оскільки їхня діяльність в основному обмежувалася Львівською архієпархією.

Відчутного удару екуменічним задумам А. Шептицького завдала Перша світова війна. Про обурливу поведінку російської окупаційної адміністрації в Галичині вже йшлося. Не обійшла вона своєю «увагою» і самого Митрополита. Уже 3 вересня 1914 р. російські війська захопили Львів. В обозі російської армії прибув і православний архієпископ Житомира та Волині Євлогій. Займаючи відверто антиукраїнську позицію, він вбачав у виступах Митрополита Андрея проти насильницького запровадження російської православної церкви, його унійній діяльності неабияку небезпеку для своїх планів, а тому наполягав на арешті А. Шептицького⁷⁹⁸. У цьому його підтримував царський губернатор Галичини і Буковини граф Ю. Бобринський. Оскільки ж вся повнота влади знаходилася саме в їхніх руках, то доля Митрополита була наперед визначеною. Потрібен був лише формальний привід. У неділю 6 вересня 1914 р. А. Шептицький мав відправу у Церкві Успенія Пресв. Богородиці у Львові, після якої, як завжди, виголосив коротку проповідь. У ній Митрополит закликав до молитви за мільйони солдат по обидва боки фронту, подавав жахливий стан Галичини, що стала, ареною бойових дій з перших днів війни, закликав до взаємопізнання галичан і росіян. «Мусимо себе пізнати, – казав він, – хоч у mnogім ми є подібні до себе. У них відправа така сама, як у нас, вони називають себе «православними», і ми «православні». Наше православіє є церковне, їх православіє – державне, що так скажу «казьонне», то є, вони спирають своє православіє на державній силі, ми черпаємо ту силу в єдності зі Святою Католицькою Церквою, через котру спливає ласка Божа і в котрій є правдиве джерело спасіння»⁷⁹⁹.

Саме цих слів і було достатньо для арешту Митрополита 19 вересня 1914 р. і заслання спочатку до Києва, а потім у Росію: у Нижній Новгород, Курськ, Суздаль, Ярославль. У Суздалі А. Шептицький був

⁷⁹⁷ Заборовський Я. Ю. Названа праця. С. 24-25.

⁷⁹⁸ Часто доля дуже химерна – добра або жорстока. У 1919 р., рятуючись від більшовиків, до Львова прибули і були заарештовані польською владою київський митрополит Анатолій Храповицький і архієпископ Євлогій Георгієвський (той самий). А. Шептицький не лише добивався їх звільнення, але й надав їм, а також єпископу Олексію Дородницину притулок у своїх палатах на будь-який потрібний їм термін.

⁷⁹⁹ Цит.: за: Світильник Істини. Торонто – Чикаго, 1976. Т. 2. С. 133-134.

ув'язнений у монастирі-тюрмі. Умови ув'язнення були дуже жорстокі: низенька келія не давала змоги стати на повен зріст, Митрополиту було заборонено розмовляти, писати листи, виходити з келії, навіть до церкви.

На захист «царського в'язня» з протестом виступили прогресивні діячі Росії, зокрема письменник В. Г. Короленко, європейська преса, австрійський та німецький уряди, іспанський король, європейська аристократична знать, Апостольський Престол. Після відступу царських військ львівська громада двічі направляла звернення до Миколи II, щоби він звільнив митрополита, бо в заручниках вже відпала потреба. Проте минали місяці, роки, а відповіді не було.

Лише в березні 1917 р. на прохання красноярського митрополита єп. Нікона уряд О. Керенського нарешті звільнив А. Шептицького з ув'язнення. Нікон вимагав: «... звільнити великого страждальця Митрополита гр. Андрея Шептицького, який у важку хвилину свого народу не покинув його, але залишився при ньому, й за це його ув'язнено, чим зганьблено цілу Росію перед світом»⁸⁰⁰.

Однак навіть за таких несприятливих умов А. Шептицький намагався використати своє перебування в неволі для спроби оформити Греко-католицьку церкву в Україні і Росії. Під час свого короткого перебування в Києві у 1914 р. Шептицький висвятив о. Йосифа Боцяна, ректора Львівської духовної семінарії на єпископа Луцького. Після звільнення, у кінці травня 1917 р., Митрополит скликав у Петрограді Синод Російської католицької церкви в складі 8 православних священників, на якому номінував о. Леоніда Федорова на свого екзарха на всю Росію, а для Білорусі й України призначено двох інших екзархів, зокрема, для Східної України о. Володимира Громницького екзархом, а о. Михайла Цигельського – генеральним вікарієм. Новостворена структура Греко-католицької церкви на Сході проіснувала до приходу більшовицької влади, коли вона була ліквідована, як і всі інші церкви.

Під час свого вимушеного перебування в Росії А. Шептицький мав нагоду ближче познайомитись з вихованням, устроєм Російської православної церкви, відчутти її упереджене ставлення проти Заходу. Тут він також зрозумів, що і Захід не знає Сходу в достатній мірі. Тому для збільшення та можливого об'єднання Церков Захід мусить простудіювати не лише східну теологію, а й психологію та ідеологію

⁸⁰⁰ Заборовський Я. Ю. Названа праця. С. 28.

східного християнства. На його думку, на Заході необхідно було створити декілька інституцій для поглибленого вивчення східного християнства.

За порадами А. Шептицького папа Римський Бенедикт XV створив Римський Східний Інститут і передав його під адміністрацію о.о. Венедектинів. Але Митрополит Андрей не задовільнився утворенням лише одного інституту. Він особисто звернувся до о.о. Венедектинів, щоб заснували за своїм почином «інституцію» чи центр для східних студій. Таким чином постав східний монастир бенедиктинів в Амей. Як відгук на утворення цього монастиря о.о. Домінікани створили в Парижі центр православних студій «Істинна», а в Голландії Кир Андрей започаткував особисто «Апостольство Об'єднання» для пізнання Сходу. Усі ці інституції почали видавати наукові журнали. Завдяки зусиллям А. Шептицького екуменічні ідеї поширилися також в Іспанії, – тут був опублікований своєрідний огляд «Obza del oriente Kristiano», – і в Англії, де почав виходити журнал «The Eastern Churches Quaterly».

Однак А. Шептицький не обмежується тільки організаційною діяльністю. Перебуваючи у 1921-22 рр. у Римі, до і після своєї великої пасторської подорожі, під час якої він відвідав українську діаспору у Франції, Бельгії, Голландії, Англії, Канаді, США, Бразилії, Аргентині, А. Шептицький не лише особисто знайомиться з Папами Бенедиктом XV і Пієм XI, описує їм жахливий стан Галичани в умовах польської окупації і втаємничує у свої плани, але й проголошує декілька публічних лекцій на тему ідеї та місійних можливостей унії.

З цією ж метою, тобто для заохочення і підготовки галицького духовенства до місійної праці на теренах Сходу, 16 грудня 1923 р. Митрополит заснував Богословсько-Наукове Товариство. На наукових сесіях Товариства до 1939 р. було заслухано 25 доповідей, більша частина з яких мала екуменічний характер.

У лютому 1928 р. Митрополитом була відкрита Греко-Католицька Богословська Академія у Львові, яка мала стати «підвалиною духовного відродження Нашого Народу та приготуванням нашої св. Церкви до сповнення великої грядучої місії у Христовому винограднику на Українській Землі та серед народів Східної Європи...»⁸⁰¹, служити справі релігійного з'єднання між Сходом і

⁸⁰¹ Греко-Католицька Богословська Академія у Львові в другомутрьохлітті свого існування (1931-1934). Львів, 1934. С. 28.

Заходом. На реалізацію цього завдання А. Шептицький націлював і інші навчально-освітні інституції Греко-католицької церкви.

Зрозуміло, що в період між двома Світовими війнами головні зусилля Митрополита були спрямовані на відновлення греко-католицької парафії у Галичині, яку після повернення із заслання він застав у цілковитій руїні. Ця робота відбувалась у складних умовах насування польського шовінізму, яке не могло обминути і самого Митрополита. Неодноразові арешти, систематичне цькування у пресі, як польській, так і «доморощений» – радикальній, прокомуністичній, а також в автокефальній періодиці Канади і США, постійні наклепи верхівки польського духовенства на А. Шептицького перед Апостольським Престолом і особисто Папою, – такою була духовна атмосфера, у якій довелося діяти Митрополиту. А втім, уже сам той факт, що А. Шептицький майже постійно був у центрі уваги, свідчить про значимість його діяльності і незаперечний особистий авторитет.

Однак, як видно з вищенаведеного, Митрополит Андрей Шептицький навіть у цій ситуації не залишав поза своєю увагою екуменічні питання, хоча умови для практичної реалізації його унійних задумів значно погіршилися.

Великий суспільний резонанс викликав і мав позитивні наслідки пастирський лист Митрополита А. Шептицького від 2 серпня 1938 р. «У справі Холмщини», у якому йшлося про захист православної церкви на українських землях, що входили до складу Польщі. У цьому листі, зверненому до греко-католицького духовенства, Митрополит гостро засуджує брутальну акцію польського уряду, який за допомогою адміністративних і поліцейських чинників проводив політику заборони православних церков на Холмщині та примушував православних переходити у католицизм.

Нищення православних церков під проводом повітових старост і польської державної поліції почалося взимку 1937 р. і набуло широких розмірів навесні – влітку 1938 року. Проходило воно під гаслами «вирівнювання історичних несправедливостей» і «нищення слідів неволі». На Холмщині і в Підляшші з 389 православних церков поляки перетворили на римо-католицькі костьоли 149, а 189 – знищили повністю. Між знищеними церквами були й унікальні пам'ятники церковної архітектури. При цьому часто нищили і цвинтарі біля церкви, викидали з могил з найбільшою наругою тлінні останки православних, висміювали релігійні і національні почуття

православних вірних.

У своєму посланні Митрополит Андрей став на захист «переслідуваних наших братів нез'єдинених православних християн Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся»⁸⁰². Після перерахування руйнацій, яких завдала ця акція, Львівський і Галицький Митрополит стверджує: «Ціле православне населення Польщі затривожене. Населення Холмщини зранене у найсвятіших і найблагородніших почуваннях. А всі з'єдинені з Вселенською Церквою восточні вболівають над ударом, завданим самому ділу з'єдинення...

Події на Холмщині нищать в душах православних, нез'єднаних наших братів, саму гадку про можливість з'єдинення, представляють Вселенську церкву ворожою і небезпечною для православного народу. В очах кількомільйонного населення Польщі Апостольська Столиця представлена співвинною діла знищення. Отворяється нова пропасть поміж Сходом і Заходом»⁸⁰³.

Антихристиянські вчинки та факти релігійного переслідування, на думку автора послання, – це тріумф ворогів Церкви – масонів, які завдали «моральний удар самій ідеї з'єдинення Церков та авторитетові Вселенської Церкви й Апостольської Столиці»⁸⁰⁴.

Послання було опубліковано на першій сторінці газети «Діло» (від 23 серпня 1938 р.) і відразу було заборонене польською цензурою. Однак польська поліція не змогла конфіскувати тираж газети: передбачаючи такий перебіг подій, працівники друкарні та редакції зуміли випередити поліцію, винести і розповсюдити увесь тираж номера. Протест Шептицького став широко відомим не лише в Польщі, а й у цілій Європі. У справу втрутився Ватікан і насильницька католизація православного українського населення була припинена.

Початок Другої світової війни, приєднання Західної України і Західної Білорусії до складу СРСР, згідно з пактом Ріббентропа-Молотова, відродили надії А. Шептицького на здійснення екуменічної акції на теренах усього Сходу. Уже 17 вересня 1939 р. він скликав таємну нараду екзархів для обговорення своїх унійних планів. Користуючись повноваженнями, наданими йому Папою Пієм X і підтвердженими його наступниками, Митрополит Шептицький 9 жовтня 1939 р. створює чотири нові екзархати, які охоплювали

⁸⁰² Науковий збірник УВУ. Т. 15. Мюнхен, 1992. С. 49.

⁸⁰³ Науковий збірник УВУ. Т. 15. Мюнхен, 1992. С. 49.

⁸⁰⁴ Там само. С. 50.

територію усього Радянського Союзу, а саме: екзархат Волині і Холмщини на чолі з єпископом Миколою Чернецьким; екзархат для Білорусії (отець Антоній Неманцевич); екзархат Великої Росії і Сибіру (отець ігумен Клементій Шептицький); екзархат для «Великої України» (Наддніпрянщини) (архієпископ Йосиф Сліпий)⁸⁰⁵. Одночасно 10 жовтня 1939 р. Митрополит пише листа до Папи Пія XII і просить його про підтвердження повноважень, даних йому Папою Пієм X і дозвіл на висвячення архієпископа о. Йосипа Сліпого на свого коад'ютора з правом наступництва. Через два тижні Конгрегація для Східної Церкви виконала прохання митрополита. Однак його нові повноваження анулювали попередні. Тому Митрополит Андрей 12 жовтня 1940 р. повідомив чотирьох екзархів, що він не має вже навіть влади, щоб прийняти їхнє звільнення від обов'язків і залишає їх сумлінню вибір подальшого напрямку дій.

Певні нові перспективи для своєї традиційної праці по з'єдиненню Церков А. Шептицький пов'язує з наступом німецьких військ і окупацією України, Білорусії, частки Росії. Однак він швидко переконався, що окупаційна політика Третього Райху на Сході не дасть змоги здійснити унійну акцію в повному обсязі. Німці забороняли місіонерську діяльність католицьких священиків, було заарештовано і розстріляно екзарха Неманцевича та багатьох духовних осіб нижчого рангу...

Тому з кінця 1941 р. починається новий етап унійної діяльності А. Шептицького: відтепер його християнська «ойкумена» обмежується теренами України. Усі свої зусилля він спрямовує на зближення, а в майбутньому і з'єднання українських православної і католицької церков, бо «ніякий нарід в освіті не терпів стільки від нещасного роз'єднання Церков, що український нарід»⁸⁰⁶. Церковна єдність, на думку А. Шептицького, є кінечно необхідною, виходячи з трьох головних міркувань. По-перше, така єдність, вважав він, стане важливим чинником злуки України з Заходом, бо в культурно-духовному розумінні українці належать до європейського, а не до євро-азійського (або азіопського, за влучним виразом відомого поета М. Бродського), континенту. Тому, пише А. Шептицький, з давніх часів «в Україні, так як і сьогодні, розумніші люди бачили.., що

⁸⁰⁵ Див.: Артикули для започаткування процесу беатифікації і канонізації Слуги Божого Андрея Шептицького. Рим, 1958. С. 26.

⁸⁰⁶ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 76.

будучність народу в злуці зі заходом, бо тільки ця злука всилі відмежити достаточо нарід від сусідів з півночі та північного заходу. Вони розуміли, що тільки релігійна зв'язь може забезпечити на майбутнє зв'язь з культурою Заходу, бо Захід не признає нас як своїх, як довго будемо у віросповіданні зв'язані з Азією. І не маємо іншого способу нав'язати зв'язі з західною культурою, як тільки за помічю якогось безпосереднього зв'язку, що перескочив би найближчих сусідів зі Заходу. А таким зв'язком може бути тільки релігійна зв'язь»⁸⁰⁷.

По-друге, унія з Вселенською Церквою стала б взірцем для віками вимріяної українським народом національної єдності. «В церковній єдності, – відзначав А. Шептицький, – будемо мати не тільки силу, але і приклад, як повинна виглядати національна єдність. З будови одної, святої, вселенської апостольської Церкви, будемо могли вчитися і засвідчувати, яка повинна бути суверенна провідна могутня єдність українського народу»⁸⁰⁸.

Нарешті, по-третє, релігійний і національний процеси єднання народу є взаємопов'язаними і взаємообумовлюючими, не існують один без одного. На думку А. Шептицького, «українці поставлені перед такою безумовною кінечністю робити все, що тільки в силі для осягнення національної єдності, без якої розвіються всі наші ідеали та праці для церковної єдності, що є знову одною з найважливіших умовин національної єдності»⁸⁰⁹.

Однак реальний стан речей, який склався на той час, був невтішним: війна різко загострила релігійні, національні, політичні суперечності. «Не треба Україні інших ворогів, – з болем і гіркотою констатує А. Шептицький, – коли самі українці українцям є ворогами, що себе взаємно ненавидять і навіть не стидуються вже тої ненависти!.. Як довго не буде між нами християнської єдності, так довго і найслабший противник буде від нас сильніший! Як довго у національних справах більше пам'ятати будуть українці за власне індивідуальне добро, так довго загальна справа не буде могли успішно розвиватися. Бо тої загальної справи просто не буде, бо не буде її в свідомості і в совісті людей!»⁸¹⁰.

Звідси – головне завдання, яке Митрополит ставить перед

⁸⁰⁷ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 356.

⁸⁰⁸ Цит. за: Гриньох І. Слуга Божий Андрей. *Благовісник Єдності*. Мюнхен, 1961. С. 198.

⁸⁰⁹ Шептицький Андрей. За одність Церкви. *Логос*. 1952. Т. 3. № 3. С. 163.

⁸¹⁰ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 230.

духовенством і вірниками: «нема сьогодні для нашого народу більшої прикмети, як єдність й нема для нашого Духовенства важнішої праці, як праця над національною і християнською єдністю народу. Ці дві праці взаємно доповнюються»⁸¹¹. Така діяльність, на думку А. Шептицького, повинна не лише вважатись за один з головних проявів морального обов'язку любові Бога, що знаходить втілення у християнській любові до ближнього, але й розглядатись як найважливіший констатуючий елемент християнського патріотизму. Це не політичний, не поганський патріотизм, у якому «любов своїх получена з ненавистю всіх прочих»⁸¹². Сутність християнського патріотизму, згідно з А. Шептицьким, полягає в тому, що, люблячи всі народи світу любов'ю ближнього, свій народ, народ український треба любити християнською любов'ю більше від інших народів і бути напоготові віддати для нього працю цілого життя, а як треба – то й саме життя.

Свою діяльність, спрямовану на утворення єдиної української Церкви, Митрополит Андрей Шептицький веде в двох напрямках. З одного боку, він не втрачає надії на більш ґрунтовну підтримку своїх унійних планів з боку Апостольського Престолу. З цією метою 29 жовтня 1941 р. А. Шептицький пише лист-звідомлення до Папи. У листі, писаному французькою мовою, він подає аналіз становища Церкви в Україні під більшовицькою, а згодом і німецькою окупаціями і порушує питання про «повернення в лоно церкви Христа мільйонів східних вірних, відлучених досі від єдності»⁸¹³. Для того потрібні священики, однак німці забороняють як греко-католикам, так і православним з Волині і Холмщини вести місійну роботу на Наддніпрянщині. Серед інтелігенції в Україні також є люди, що прихильно ставляться до Греко-католицької церкви, їм потрібен тільки єпископ, який був би згідний поширювати церковну єдність. «Якщо б нам було можливо вислати до Києва одного єпископа, – пише А. Шептицький, – здається, що при його працьовитості і осторожності він міг би взяти провід руху і привів би принаймні здорову більшість цілого народу до католицької єдності. Ми не можемо вислати нікого через формальну заборону німців, але якщо б знайшовся між православними українцями хтось досить побожний і досить розумний

⁸¹¹ Там само. С. 408.

⁸¹² Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 413.

⁸¹³ Цит. за: Kozlevskij C. Metropolitane Andre Szeptyckyj. 1865-1944. Rome, 1964. P. 375

для сповнення цього завдання поширення церковної єдності в цілому краю, католицька церква могла б на цьому виграти»⁸¹⁴.

Тому Митрополит ще раз просить Папу Пія XII підтвердити повноваження, яке йому надав Папа Пій X, підтвердити вже поіменованих екзархів, що йому допоможе в роботі на Сході. 22 листопада 1941 р. Папа підтвердив екзархів і іменував Митрополита Андрея як делегата Апостольського Престолу. Однак Папа не наважився задовільнити прохання Митрополита про висвячення декількох єпископів з-поміж навернених православних.

З другого боку, одночасно з листом до Папи Пія XII Митрополит Шептицький звернувся безпосередньо до православних архієреїв, а пізніше – і до української віруючої православної інтелігенції, з листами із закликом до церковної і національної єдності. Ці листи частково були видруковані в тодішній українській пресі, а потім видані з передмовою Митрополита, відгуками на його листи і відповідями самого А. Шептицького своїм опонентам, склали збірку документів «У справі порозуміння» (залишилася незавершеною). У хронологічному порядку йдеться про такі документи:

1. Лист Митрополита Шептицького до І. Огієнка, архієпископа Холмського, від 21 жовтня 1941 р.;

2. Відкритий лист А. Шептицького до Варшавського православного митрополита Діонісія від 30 грудня 1941 р.;

3. Лист Митрополита Андрея до православних Архієреїв в Україні і українських землях від 30 грудня 1941 р.;

4. Лист Митрополита до української віруючої православної інтелігенції від 3 березня 1942 р.

З професором І. Огієнком, відомим фахівцем із питань історії української культури і церкви, міністром освіти в складі уряду УНР (з січня по травень 1919 р.), засновником і першим ректором Кам'янець-Подільського університету А. Шептицький був знайомий з 20-х років, коли той у складі еміграції прибув до Львова і знайшов притулок у митрополичих приміщеннях. Нагадуючи про давнє знайомство, приятель, Митрополит привітав Іларіона з його недавньою хіротонією, побажав йому відновити «віру св. Володимира і митрополита Іларіона»⁸¹⁵; прохав очистити Українську Православну церкву від неканонічних, шкідливих, насильно введених установ чи законів, а

⁸¹⁴ Жуковський А. Названа праця. С. 54.

⁸¹⁵ Баран С. Митрополит Андрей Шептицький. Життя і творчість. Мюнхен, 1947. С. 123.

передусім від тієї московської нетерпимості і тісноти, якими відзначалося усе московське православ'є.

Архієпископ Іларіон відповів Митрополитові листом від 14 листопада 1941 р. Головною в ньому є думка про те, що зближення між двома українськими Церквами стане можливим, коли не тільки Українська Православна церква очиститься від московських впливів, але також Греко-католицька церква позбудеться чужих латинських додатків. Тоді «обидві Українські Церкви наблизяться одна до одної, як дві рідні сестри»⁸¹⁶.

Відкритий лист А. Шептицького до Варшавського православного митрополита Діонісія був надрукований, незважаючи на заборону німецької окупаційної влади, у «Краківських Вістях» від 15 лютого 1942 р. У ньому Митрополит запропонував широку програму дій по зближенню Церков. Відповідь на цього листа, а також на звернення А. Шептицького до православних архієрств, про яке мова буде далі, дав Собор Православної церкви Генерал-Губернаторства, який відбувся 27 травня 1942 р. і висловився однозначно: «З радістю приймемо до своєї Православної церкви братів греко-католиків»⁸¹⁷. Цю ухвалу підготував Іларіон Огієнко, а в складі Собору брали ще участь митрополит Діонісій Валединський і архієпископ Палладій Видибіда-Руденко, причому останній вважав цю ухвалу зарізкою. Природньо, що на такому рівні і таким тоном екуменічного діалогу вийти не могло.

Центральне місце в акції Митрополита Андрея по зближенню українських Церков займає відкритий лист «До всіх Високопреосвященних і Преосвященних Православних Архієреїв в Україні і на українських землях», який був написаний 30 грудня 1941 р. і надрукований у щоденнику «Краківські Вісті» 15 лютого 1942 р. У цьому невеличкому за обсягом посланні А. Шептицький тісно пов'язує релігійні справи з українськими національними справами. «До осягнення наших національних ідеалів, – пише він, – треба нам єдності... Між роздорами, що ділять українців, не останнє місце займають релігійні справи, в яких ми такі поділені. А, безперечно, релігійна єдність була би могутнім товчком в осягненні національної єдності. Тому думаю, що кожний український патріот повинен зробити все, що може, до здійснення такої релігійної єдності»⁸¹⁸. Така

⁸¹⁶ Баран С. Митрополит Андрей Шептицький. Життя і творчість. Мюнхен, 1947. С. 126.

⁸¹⁷ Ленчик В. Ідея Церковної Єдності у Митрополита Шептицького. *Богословія*. Рим, 1971. Т. 35. С. 175-201.

⁸¹⁸ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 339.

єдність, за переконанням А. Шептицького, є можливою, бо справи, що роз'єднують Церкви сталися дуже давно. Це були суперечки між греками і латинянами, між традиціями, перейнятими від грецької і московської церков. Однак існують і деякі передумови поєднання, а саме: загальне бажання примирення, щоб за єдність молився весь народ і, нарешті, з обох боків потрібні уступки, усунення всього того, що перешкоджає єднанню. «Тому, безумовно, треба буде, щоб ми взаємно щиро висказували свої думки і, щиро обговорюючи усі життєві і богословські справи, злучені з поєднанням Церков, шукали дорогу до поєднання»⁸¹⁹. Запрошенням до такого відкритого і об'єктивного діалогу і був цей лист.

Відгуки на послання Митрополита були нечисленними. Архієпископ Краківський і Лемківський Палладій у своєму листі від 1 березня 1942 р. зазначає, що звернення А. Шептицького «до Православної Української Ієрархії є те, чого більше як 300 років очікувала наша Церква... Роздор, що в кінці 16 віку був у значній мірі штучно впроваджений неприятелими Української Церкви та Українського Народу, мусить бути закінчений»⁸²⁰. Однак при цьому він пропонує своє бачення шляху до поєднання Церков: «З відома свого Кіріарха маю честь повідомити, що з боку Православної церкви, ми намагатимемось усунути всі перешкоди на шляху великої справи поєднання, що опиратиметься на поверненні до стану з перед офіційною, у 16 в. розпаду Православної Української Церкви»⁸²¹. Вочевидь, що це фактично був заклик до ліквідації Греко-католицької церкви і повернення до передунійного стану.

Олексій (Алексій) Громадський, митрополит Волинський і Житомирський, екзарх Української Автономної Православної Церкви, що залишалася в юрисдикції Московської патріархії, у листі від квітня 1942 р. в принципі погоджується з викладеною митрополитом Андреем ідеєю єдності Церков, однак висловлює сумнів щодо можливості її реалізації. «... Теоретично я цілком допускаю наше поєднання, – пише він, – бо ніщо не може перешкодити тому у думках, але практично це поєднання могло би здійснитися тільки тоді, коли не буде гріху і ушкодження людської природи»⁸²². На його думку, перешкоди до поєднання не лише криються у віках, але й знаходять

⁸¹⁹ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 340.

⁸²⁰ Там само.

⁸²¹ Там само. С. 343.

⁸²² Там само. С. 345.

поживу у сучасності, є вічними. «Історія, політика, егоїзм, індивідуалізм і багато усяких ізмів, від котрих стільки нещастя на землі, от ці перешкоди, що не будуть, напевно, ізжиті до кінця світу, а вони то і не дадуть можливості поєднання християн між собою на землі»⁸²³. Вказуючи на ті труднощі, які виникли в нього при спробі налагодити співробітництво між Автономною Православною Церквою і Українською Автокефальною Православною Церквою, о. Олексій вважав, що «... може і потрібна на землі ота різноголосиця і в релігійних поглядах, бо ж не дармо кажуть, що красаота заключається в різноманітності»⁸²⁴.

Болючою для Митрополита А. Шептицького була мовчанка єпископів Української Автокефальної Православної Церкви, яка оформила себе під проводом митрополита Полікарпа Сікорського і поширювала свою діяльність на території Наддніпрянщини, у так званому Райхскомісаріаті України.

Доповненням до митрополичого послання до православних архієреїв став відкритий лист А. Шептицького до української віруючої православної інтелігенції від 3 березня 1942 р. У ньому Митрополит звертається до представників української науки, літератури, мистецтва, суспільних діячів, а також до патріотичного духовенства, яких вважає за провідну верству суспільства, що має вагомий голос і в церковних справах.

Лист до інтелігенції уточнює об'єднуючі плани Митрополита і вказує, якими шляхами прямувати до повної злуки. Насамперед А. Шептицький пояснює свій особистий стан: він як греко-католик не може стати Київським Митрополитом. Крім того, він не має до цього ні бажання, ні фізичної змоги через вік і хворобу. За його переконанням, «Київський Митрополит мусить бути вибраний із православних або автокефальних Архієреїв чи священників. Коли б він був з'єдинений із Вселенською Церквою, всі ми, греко-католики, підлягали б йому і я перший радо піддався б його верховній владі»⁸²⁵. Отже, підкреслює А. Шептицький, пишучи цього листа, він не має ніякого особистого інтересу і тільки виконає обов'язок українського патріота. Митрополит свідомий того, що повна злука греко-католицького і українських православних віросповідань – це справа

⁸²³ Там само. С. 344.

⁸²⁴ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 344.

⁸²⁵ Там само. С. 341.

хіба що далекого майбутнього. Така єдність стала б можливою тільки після довгих зусиль по зближенню і взаємопізнанню Церков, що, у свою чергу, необхідне для досягнення національної єдності. До майбутньої єдності слід йти через примирення, усуваючи взаємні непорозуміння між українцями, між українськими конфесіями. А. Шептицький особливо наголошує на тому, що поєднання із Вселенською Церквою не потребує відречення від звичаїв, передання чи обряду Української Православної Церкви, бо різниця між греко-католиками і українськими православними в цих справах якщо і існує, то вельми незначна. Закликаючи українську віруючу інтелігенцію до активної праці над міжконфесійним поширенням, А. Шептицький зазначає, що навіть у тому випадку, коли ця праця й не доведе до повного з'єднання, все одно вона принесе велику користь українському народові, бо спричиниться до національної єдності.

Лист Митрополита до української інтелігенції мав більше відгуків, аніж його звернення до православних архієреїв. Деякі з них були позитивні, інші полемічні й з негативним ставленням до унійних пропозицій, із звинуваченнями Апостольського Престолу у нещирому ставленні не лише до Православної, а й до Греко-католицької церкви. Як доказ останнього наводився навіть такий факт, що сам А. Шептицький, незважаючи на незаперечні заслуги перед Церквою, так і не був проголошений кардиналом. Надрукований був тільки «Одвертий лист до Його Високопреосвященства Митрополита Андрея Шептицького» від квітня 1942 р. деяких українських діячів з Праги і Варшави, старих емігрантів. Цей лист, написаний у полемічному тоні, гостро засуджує в історичному аспекті Унію й католицьку церкву. Автори одвертого листа оцінюють церковну Унію як одну з найсумніших діб української минувшини, яку можна порівняти хіба що з часами панщини. Свідченням цього, на їх погляд, є уся українська епічна та історична література, де у тій чи іншій ролі фігурує Запорізька Січ. На думку авторів цього листа, усі унійні спроби спрямовані не на з'єднання Греко-католицької і Православної церкви, а на приєднання української Православної церкви до римокатолицької, експонентом якої на Сході Європи завжди було польське католицтво. «Як воно репрезентувало римську церкву, – пишуть вони, – цього свідками є безліч пам'яток подвигів христолюбивого польського духовенства – зруйнованих, замкнених та перероблених на польські костьоли православних церков на Холмщині та Волині рр.

1937-38»⁸²⁶. Причому ця руйнація здійснювалася за толерантністю римської курії, яка через варшавського нунція навіть порадила Митрополиту А. Шептицькому гамувати оборону нез'єднаних православних.

Захищаючись від закидів, що «українське православ'є має забагато московського намулу», автори листа стверджують, що від нього буде легше позбутися, ніж Греко-католицькій церкві від впливів римокатолицьких, наприклад, від celibату. Але «це зрештою внутрішня справа обох церков і суттєвого значіння для унійної акції не матиме»⁸²⁷.

Багато місця у листі присвячено загально-традиційним догматичним суперечкам про примат Папи Римського та роль східних патріархів. Стверджується, що у X ст. саме римський патріарх, до того рівний серед інших патріархів, відколовся від соборної Церкви, представленої чотирма вселенськими патріархами, і допустив цілий ряд нововведень, як обрядових, так і догматичних. Тому «в розумінні всіх православних вселенською церквою є та більшість (чотири вселенських патріархи), яка лишилась вірною усім постановам вселенських соборів, а не та меншість (один римський патріарх), що не хотіла бути рівною з останніми в дусі соборів і від них відійшла як в догматах, так і церковній практиці»⁸²⁸. Отже, навіть при збереженні традиційної східної обрядовості, психологія православних не зможе погодитись з багатьма найновішими догматами Римської церкви.

Проголошуючи бажання працювати для якнайбільшого порозуміння і згоди між Греко-католицькою і Православною церквами в дусі християнської любові, автори листа, разом з тим, вважають, що з'єднання церков було б шкідливим для українського народу, а тому пропонують звести міжконфесійну співпрацю лише до допомоги у відродженні зруйнованої більшовиками Православної церкви. Щодо іншого, то, на їхню думку, «вирішувати питання взаємовідносин нашої Православної церкви з іншими церквами або лише їх обмірковувати можуть... лише наші православні ієрархи»⁸²⁹.

Незважаючи на таке відверто деструктивне ставлення до своїх пропозицій, Митрополит Андрей Шептицький не полишає спроб досягти взаєморозуміння. Він ще раз намагається пояснити

⁸²⁶ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 346.

⁸²⁷ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 347.

⁸²⁸ Там само.

⁸²⁹ Там само. С. 349.

інтелігенції, про що йшлося в його унійній акції 1941-1942 рр. З цією метою А. Шептицький друкує свої відповіді на листи у збірці документів «У справі порозуміння».

У вступному слові Митрополит зазначає, що «відповіді випали такі негативні, що лише з доброю волею можна доглянути гадки, що все-таки бодай якийсь порозуміння можливе. А в багатьох відповідях цілком виразно висказано обурення, що хтось може таке припустити. Та все ж таки відповіді ці є таким обільним матеріалом до дискусії, що неможливо їх мовчки проминути»⁸³⁰. Розпочинаючи дискусію, Митрополит Андрей висловлює кілька попередніх зауважень. По-перше, підкреслює А. Шептицький, що цілковита єдність, тобто утворення одного віросповідання, може бути досягнена лише після низки порозумінь. Тому, поки що утворення єдиної церкви – це скоріше питання теорії, а не практики. Реально ж йдеться про досягнення порозуміння між різними українськими віросповіданнями з метою досягнення національної єдності.

По-друге, зауважує А. Шептицький, його запрошення до співпраці по зближенню Церков усі зрозуміли тільки як заклик до цілковитої злуки православних з греко-католиками, а через неї – прийняття всіма православними Унії з Апостольським Престолом. Між тим, на думку Митрополита, можна вести мову про різні способи порозуміння, без зливання в одно віросповідання. «Можна було подумати й про злуку православних віросповідань з гр. католицьким, при якій повстало б нове віросповідання зі злучених обох, яке не було б ні давнім православ'ям, ні давньою гр. кат. Церквою»⁸³¹. Про можливість такої поліваріантності міжконфесійних відносин ніхто навіть не думав, бо ідею поєднання Церков грубо звели лише до Унії.

Відповідаючи на питання, яким може бути з'єднання, Митрополит рішуче відкидає звинувачення у намірі цілковито підпорядкувати українські Церкви римо-католицькій. «Поодинокі церкви, – пише він, – лишаючися у зв'язку зі всіма іншими церквами Заходу, можуть заховувати далеко йдучу автономію, яку можна назвати автокефалією...»⁸³². Більше того, стверджує А. Шептицький, греко-католики готові, навіть із втратою для себе, віддатися під владу київського митрополита, за умови прийняття ним Вселенської віри.

⁸³⁰ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 344.

⁸³¹ Там само.

⁸³² Там само. С. 349.

Цікаво, що представники православної інтелігенції, які у своєму ставленні до А. Шептицького завжди намагалися твердо триматися історичного ґрунту, у полемічному запалі навіть не помітили, наскільки погляди Митрополита Андрея близькі до проекту єдності Церков, запропонованого ще за триста років до цього іншим великим митрополитом, причому не греко-католицьким, а православним, – Петром Могилою...⁸³³

А. Шептицький спростовує твердження своїх опонентів про причетність Римської церкви до руйнації Православних церков і переслідування віруючих у Холмщині і на Волині, вважаючи їх бездоказовими. Поява таких негативних суджень пов'язана, на його думку, з тим, що «нераз судите про поступування Рим. Церкви під вражінням того, що про Неї говорять або пишуть вороги християнства., а не приймаєте того, що про Рим. Церкву і її вплив на нас говорять Вам українці, яким не можете нічого закинути зі становища українського патріотизму»⁸³⁴.

Не міг залишити поза своєю увагою А. Шептицький і поле історії, до якого зводили справу порозуміння представники православної інтелігенції, хоча, як він сам зазначає, робить це нерадо. «Мені знається, – пише Митрополит, – що коли бажаємо порозуміння і згоди поміж різними укр.віроісповіданнями, ліпше було б лишати на боці аргументи з історії. При кожному примиренні, навіть тоді, коли мова не йде про злуку і приєднання, муситься на першому місці сказати з обох сторін: «Забудьмо!» А Панове воліли б сказати: «Ми вам не забудемо!»⁸³⁵. Такий підхід, вважає А. Шептицький, при якому греко-католики ХХ століття проголошуються відповідальними за події XVI-XVII ст. і навіть X-XI ст., не є конструктивним, унеможлиблює релігійне і національне порозуміння.

Митрополит, однак, не уникає історичної дискусії, висуваючи її два зауваження. По-перше, на його думку, історію Берестейської Унії та її наслідків православна інтелігенція знає з праць істориків, які всі, або майже всі, були не тільки ворогами з'єднання Церков, але й ворогами українського народу. Тому їхні описи вимагають ретельної перевірки. По-друге, у ході дискусії слід уживати лише такі історичні факти, яких ніхто не може заперечити.

⁸³³ Див.: Жуковський А. Петро Могила й питання єдності Церков. Париж, 1969. С. 121; 264; Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х книгах. Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX століття. К., 1994. С. 62-69.

⁸³⁴ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 351.

⁸³⁵ Там само.

У своїх відповідях А. Шептицький ґрунтовно аналізує основні аргументи опонентів і подає власне бачення історичних процесів. Насамперед він звертається до подій 1596 р., тобто до Берестейської Унії. «Фактом є, – пише він, – що Берестейську унію заключили усі єпископи київської церковної провінції, до якої належала і Біла Русь. Двоє єпископів, львівський і перемиський, цофнули відтак своє Слово»⁸³⁶. Тому, якщо слідувати логіці представників православної інтелігенції, які проголосили, що вирішувати питання міжцерковних відносин компетентні лише православні ієрархи, а вірні повинні їм слідувати, то вже з XVI ст. історія з'єдинення Церков пішла б іншими шляхами. Отже, констатує А. Шептицький, тут мав місце своєрідний подвійний стандарт: те, що добре у XX ст. проголошується суцільним злом для XVI-XVII ст.

Інший закид, який роблять Митрополиту його опоненти, стосується історичних подій X ст., тобто розколу Церков. Аргументи, які вони наводять, згідно з Шептицьким, «не є ноторійними історичними фактами»⁸³⁷, і він не визнає їх за такі. У листі православної віруючої інтелігенції був запропонований кількісний підхід до вирішення питання про те, якою ж є правдива Вселенська Церква – царгородською чи римською, Митрополит Андрей пропонує поглянути на справу з іншого, якісного боку. Коротко суть його аргументації зводиться до наступного: по-перше, жоден з Римських Архієреїв не визнавав зверхності царгородських патріархів, між тим, як принаймні кільканадцять царгородських патріархів визнавали зверхність Римського Престолу. По-друге, не існує текстів св. Отців, які доводили б, що Царгород здійснював якесь судовладдя над Римом, тоді як зворотне зафіксоване у декількох сотнях текстів. По-третє, саме Римські Архієреї зложили щонайменше п'ятьох царгородських патріархів і жодного випадку не було навпаки. Ці та інші факти, які наводить Митрополит у своїх відповідях, за його переконанням, незаперечно засвідчують право Апостольського Престолу бути на чолі Вселенської Церкви.

Нарешті, ще одне звинувачення опонентів А. Шептицького полягає у тому, що Римські Архієреї «допустилися цілого ряду новацій так догматичних, як й обрядових, не питаючи думки інших

⁸³⁶ Там само. С. 354-355.

⁸³⁷ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 352.

патріархів...»⁸³⁸. Однак, зауважує Шептицький, московський патріарх Нікон і київський митрополит Петро Могила, ці великі реформатори обряду і церковного життя, також вводили новації, не питаючи згоди не лише Римського Архієрея, а й східних патріархів. Але їхня правомочність щодо цього чомусь не піддається православними сумніву. Що ж стосується догматичних новацій, то жодна з них, переконаний Митрополит Андрей, не суперечить ученню Церкви перших 10 століть. Усі вони спрямовані на те, «щоби науку Божого Об'явлення оборонити перед новим фальшивим її розумінням через усталення богословських і філософічних термінів, які новим словом описували б і поясняли б стару незмінну віру»⁸³⁹.

На жаль, ця дискусія не мала продовження. Недоброзичливе ставлення з боку православних архієреїв і віруючої інтелігенції до екуменічних ідей Митрополита Андрея Шептицького, заборона німецької окупаційної влади публікувати будь-які матеріали в справі об'єднання українських Церков, унеможливили наступні унійні змагання.

Підбиваючи підсумок багаторічній діяльності А. Шептицького по зближенню і об'єднанню Церков, православної і католицької, слід ще раз підкреслити, що справу єдності Митрополит вважав за пріоритетну над усіма своїми заняттями, за неї він був готовий віддати своє життя. На нашу думку, не можна погодитись з висновком одного з найбільш знаних дослідників його життя і творчості С. Барана: «На практиці з великих релігійних плянів митрополита вийшло дуже мало, чи властиве нічого»⁸⁴⁰. Якщо Великому Митрополитові не вдалося реалізувати мрію свого життя, то проведена ним підготовка не пройшла намарно, стала цінною спадщиною, що може послужити дороговказом для розв'язання не менш складних проблем відносин між двома традиційними українськими віросповіданнями в сучасній Україні.

РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА В КАРПАТСЬКІЙ УКРАЇНІ

Багаторічна національно-визвольна боротьба закарпатських українців за свої автономні права завершилася їх здобуттям у жовтні

⁸³⁸ Там само. С. 358.

⁸³⁹ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939-1944). С. 405.

⁸⁴⁰ Баран С. Названа праця. С. 353.

1938 р., коли празька влада призначила головою місцевого уряду Андрія Бродія, а незабаром Августина Волошина. 12 лютого 1939 р. в краї відбулися вибори до Союму Карпатської України, який 15 березня проголосив повну незалежність. До цих яскравих і вікопомних подій спричинилися українські політичні партії, різноманітні патріотичні товариства, зокрема «Просвіта», цілий ряд відомих громадсько-політичних діячів краю, які протягом усього міжвоєнного періоду пропагували українську ідею, відстоювали право місцевого населення на власну державність. Немаловажну роль у цих процесах відіграла Греко-Католицька Церква, яка впродовж кількох десятиліть виховала цілу плеяду яскравих особистостей, до яких належали Президент Карпатської України Августин Волошин, патріотичні українські священники та культурно-освітні діячі Кирило Феделеш, Степан Сабол (Зореслав), Карло Купар, Юрій Станинець та багато інших. Разом з тим, необхідно констатувати, що окремі закарпатські священники не підтримали українську ідею й відкрито агітували проти неї. Нерідко вони вели відверту боротьбу проти автономного уряду Августина Волошина й підтримували ідею входження Закарпаття до складу гортистської Угорщини. З окупацією угорськими військами Карпатської України розпочалися масові репресії проти її захисників. Не оминула ця участь і представників духовенства.

Враховуючи той факт, що правдива історія церкви на Закарпатті до проголошення незалежності України була заборонена, перші об'єктивні наукові публікації побачили світ за кордоном. Їх авторами, як правило, були активні учасники національно-визвольних змагань 1938-1939 років, які емігрували після окупації Закарпаття гортистськими військами в країни Європи та Америки. Ґрунтовні монографії про вищеназвані події видали В. Шандор, А. Штефан, С. Росоха, Ю. Химинець. Великий фактичний матеріал міститься в споминах та опублікованому щоденнику головного редактора урядової газети «Нова свобода» В. Гренджі-Донського. Серед істориків української діаспори США, які впродовж багатьох років досліджували історію Греко-Католицької Церкви часів Карпатської України, необхідно назвати П. Стерча, О. Данка, В. Маркуся, П. Р. Магочія, А. Пекаря, М. Утриска, І. Лисяка-Рудницького та ін. В Україні найповніше вищеназвана проблема знайшла своє відображення на сторінках тритомної праці «Нариси історії Закарпаття», яка побачила світ на початку 90-х років під редакцією

професора І. Гранчака. На жаль, у ній більше місця відводилося не стільки Карпатській Україні, як релігійній ситуації на Закарпатті протягом міжвоєнного періоду. Найповніше ця проблематика досліджена в монографіях та статтях М. Болдижара та М. Палінчака. Питання релігії та церкви в часи Карпатської України досліджували П. Чучка, О. Хланта, Н. Бенько, О. Довганич. Авторами монографій про життєвий шлях і громадсько-політичну діяльність Августина Волошина виступили М. Токар, М. Зимомря, В. Гомоннай, М. Кляп, В. Туряниця, В. Сергійчук. Взаємовідносини Августина Волошина з митрополитом Андреем Шептицьким досліджували О. Хоменко і В. Басараб. Багатогранну діяльність Діонізія Няраді досліджував І. Ліхтей.

Основною метою є дослідження головних аспектів церковно-релігійної ситуації, яка склалася в Карпатській Україні наприкінці 30-х років, коли молода держава пройшла своєрідну еволюцію від автономії до проголошення повної незалежності. Значна увага звертається на взаємовідносини між представниками Православної та Греко-Католицької Церков, на діяльності найвідоміших представників духовенства Закарпаття Августина Волошина, Діонізія Няраді та Олександра Стойки.

Наприкінці 30-х років Греко-Католицька Церква на території нерадянської України налічувала 4.370.000 вірників, 3.040 парохій з 4.440 церквами. У п'ятьох єпархіях з двома Апостольськими адміністраторами діяли два єпископи та один митрополит. За підрахунками І. Ортинського, на західноукраїнських землях несли службу 2.950 священників, 520 ієромонахів (священників-ченців), 1.100 монахинь, 540 студентів богослов'я, 4 малі семінарії, 41 католицька організація та 38 часописів, журналів і видавництв⁸⁴¹. На території Закарпаття налічувалось 410.000 греко-католиків⁸⁴².

У 1936 р. в краї було зареєстровано 140.000 чоловік православного віросповідання, їх обслуговувало 67 служителів культу (15 монахинь та 52 священники)⁸⁴³. На думку В. Маркуся, «на території Чехо-Словаччини в 20-30-х роках розгорнувся рух православ'я, так що скоро Греко-Католицька Церква втратила монопольне становище серед

⁸⁴¹ Оршан Я. Закарпаття. Париж, 1938. С. 118.

⁸⁴² Стерчо П. Карпато-Українська держава: З історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках. Торонто, 1965; Львів: За вільну Україну, 1994. С. 85.

⁸⁴³ Палінчак М. Державно-церковні відносини на Закарпатті та в Східній Галичині в 20 – середині 30-х років ХХ століття. Ужгород, 1996. С. 47.

українців. Православ'є ширилося з ініціативи головно російських, як і буковинських та галицьких русофільських, емігрантів та завдяки підтримці празького уряду, який бачив у новому релігійному русі реакцію на політичний курс великої частини змадяризованого греко-католицького духовенства»⁸⁴⁴. Першим сербським єпископом на Закарпатті був Досифей, пізніше Владимир, якого угорці після окупації усунули.

2 листопада 1938 р. відбувся Віденський арбітраж, у результаті якого під Угорщиною залишилось 35 греко-католицьких парафій на чолі з єпископом О. Стойкою, який залишився в Ужгороді⁸⁴⁵. Отже, у Карпатській Україні залишилось 280 парафій, які не мали єпископа⁸⁴⁶. Уже 3 листопада 1938 р. від імені Мукачівської греко-католицької єпархії та ряду політичних партій і об'єднань був складений меморандум, який передали урядам Чехословаччини, Великобританії, Франції, Німеччини, Італії, Польщі, Румунії, Угорщини та Югославії. У ньому вказувалося, що «віденський арбітраж відторгнув від Карпатської Русі головне місто Ужгород і промисловий центр Мукачево, без яких край з точки зору економічної, культурної та національної існувати не може. Тому заявляємо, що і після віденського арбітражу розглядаємо цю територію єдиною і неподільною»⁸⁴⁷. Цей меморандум не справив ніякого впливу на ініціаторів арбітражу у Відні, а тому мав символічне значення. Єпископ О. Стойка зробив спробу підпорядкувати собі греко-католицькі парафії Карпатської України. Він направив до Хуста наймолодшого каноніка Людовика Міню, щоб той управляв 280 парафіями. Ватикан, звісна річ, на такий крок не пішов.

У ситуації, яка склалася, проявив ініціативу єпископ Крижевацької греко-католицької єпархії Діонізій Нярадї, який «подав меморандум на руки кардинала Євгена Тіссерана, секретаря Конгрегації Східної Церкви в Римі, інформуючи, що в Карпатській Україні понад 400.000 вірних залишається без єпископа»⁸⁴⁸. 14 листопада 1938 р. Папа Пій XI прийняв на аудієнції Д. Нярадї, під час якої доручив йому «підключитися

⁸⁴⁴ Маркус В. Нищення греко-католицької церкви в Мукачівській єпархії в 1945-1950 рр. Відбитка із Збірника присвяченого пам'яті З. Кузелі. *Записки НТШ*. Т. СХІХ. Париж, 1982. С. 5.

⁸⁴⁵ Бенько Н. Міжконфесійні відносини на Закарпатті в політичних подіях 1938-1949 рр. *Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею*. Випуск другий. Ужгород, 1996. С. 103-119.

⁸⁴⁶ Магочій П. Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948). Ужгород, 1994. С. 15.

⁸⁴⁷ Довганич О. Д., Пашкуй З. А., Троян М. В. Закарпаття в роки війни. Ужгород: Карпати, 1990. С. 18.

⁸⁴⁸ Стерчо П. Названа праця. С. 84.

найбіднішим народом Підкарпаття, що лишився без пастиря й інших необхідних засобів»⁸⁴⁹. 15 листопада 1938 р. Кардинал Є. Тіссеран від імені Святої Конгрегації Східної Церкви у Ватикані видав декрет №653/38, згідно з яким «цілковито уступає юрисдикція Всепреосвященного Олександра Стойки, мукачівського єпископа Русинів у парохіях його дієцезії, що знаходяться поза границями угорського Королівства, аж доки Апостольська Столиця інакше не зарядить. Усякі інші зарядження цьому противні, оцим устають»⁸⁵⁰. Причина такого кроку Ватикану пояснювалась наслідками Віденського арбітражу, після якого відбулося «нове розграничення між Чехословацькою Республікою і Королівством Угорщини» і «більша часть Парохій мукачівської дієцезії Русинів у дійсності остала відлучена від міст Мукачева й Ужгорода»⁸⁵¹. У зв'язку з тим, що «мукачівському єпископові Русинів тепер неможливо дістатися з одної частини (дієцезії) до другої приналежної до його юрисдикції», Ватикан «зволив поручити Високопреосвященному др. Діонізію Няраді, єпископові крижевацькому, щоб перебрав пастирський уряд Апостольського Візитатора мукачівської єпархії Русинів, що знаходяться в Чехословацькій Республіці, і щоб про все інформував Апостольську Столицю»⁸⁵².

Ще в 1934 р. «Благовісник» повідомляв, що в найближчому часі має виникнути нове греко-католицьке єпископство в Хусті. Це дало б можливість Ватикану перетворити Ужгородську єпархію на митрополію. Однак урядове повідомлення Апостольської Столиці в цій справі прийшло аж 2 вересня 1937 р. Друга світова війна перекреслила ці благонадійні плани. Щодо призначення Д. Няраді апостольським адміністратором краю, то даний акт Ватикану розцінювався тільки як тимчасовий, «в очікуванні створення власної закарпатської митрополії»⁸⁵³. В інтерв'ю газеті «Нова свобода» 12 грудня 1938 р. Д. Няраді сказав: «Є отже, дві єпархії, й наша, поки що буде управлявана апостольською адміністрацією, може й через довгий час... За моєю гадкою єпархія Карпатської України згодом стане дефінітивно окремою бо вже й тепер можна вважати, що Мукачівська єпархія стала двома сепаратними єпархіями. Резиденція апостольської

⁸⁴⁹ Там само. С. 84-85.

⁸⁵⁰ Нова свобода. 1938. 6 грудня.

⁸⁵¹ Нова свобода. 1938. 6 грудня.

⁸⁵² Там само.

⁸⁵³ Пекар А. Мукачівська Єпархія і Галицька митрополія. *Українські Карпати: етнос, історія, культура*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород: Карпати, 1993. С. 402.

адміністрації є тепер в Хусті і я думаю, що місце осідку єпархії буде в Столиці Уряду Карпатської України»⁸⁵⁴.

Необхідно погодитися з твердженням П. Р. Магочія, що «оскільки Няраді був відомий українофіл, то таке призначення свідчило, що Ватикан визнає українську орієнтацію автономного уряду»⁸⁵⁵. Тогочасна Карпатська Україна ставала центром боротьби не тільки політичної, але і церковної. Не випадково А. Волошин у «Маніфесті уряду Карпатської України до всіх громадян Карпатської України», прийнятому 3 листопада 1938 р., закликав: «Хай пропадуть всякі релігійні й класові спори, що їх до сьогодні викликували між нами вороги нашого народу»⁸⁵⁶. На глибоке переконання В. Шандора, «назначенням єпископа Няраді апостольським адміністратором у Хусті Греко-Католицька Церква була з боку юрисдикції упорядкована»⁸⁵⁷. Що стосується Угорщини, то вона висловила Ватикану невдоволення з приводу призначення Няраді єпископом Карпатської України.

Про приїзд Д. Няраді в Карпатську Україну Міністерство закордонних справ ЧСР повідомило уряд А. Волошина 26 листопада 1938 р. «Ця вістка, – писала «Нова свобода», – викликала велике вдоволення народу Карпатської України»⁸⁵⁸. 29 листопада Хуст зустрів єпископа Д. Няраді, який приїхав з Ватикану через Югославію⁸⁵⁹. 4 грудня 1938 р. він провів першу службу Божу в Хусті, проголосивши літургію «за самостійну Карпатську Україну, за її Народ, за Владу і за її добро – щоб були всі за одно! Одно: в католицизмі, в українській народності, всі в благородній праці, культурі: словом, одні в житті і смерті!»⁸⁶⁰. Отже, уже з перших днів свого перебування в Карпатській Україні Д. Няраді зарекомендував себе відвертим прихильником української ідеї.

Українська орієнтація єпископа яскраво відображена в його «Пастирських листах» і «Зверненнях». В одному з перших своїх «Пастирських листів» Д. Няраді закликав: «Прошу всіх Отців, щоб Служба Божа серед тижня, коли не мають замовлених інтенцій,

⁸⁵⁴ Нова свобода. 1938. 13 грудня.

⁸⁵⁵ Магочій П. Р. Названа праця. С. 115.

⁸⁵⁶ Волошин А. Початки національного пробудження на Підкарпатській Русі. *Августин Волошин. Твори*. Ужгород: Гражда, 1995. С. 113-116.

⁸⁵⁷ Шандор В. Спомины. Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. Ужгород: МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 257.

⁸⁵⁸ Нова свобода. 1938. 27 листопада.

⁸⁵⁹ Там само. 30 листопада.

⁸⁶⁰ Там само. 4 грудня.

видправлялася по намірені Святого Отця: «Про мир усього світа», а крім цього про добро нашої держави. Одночасно дуже поручаю всім моїм Вірним, щоб у своїх молитвах випрошували благословення для цілого нашого народу, а передусім для тих, у чії руки Боже Провидіння поставило керму нашої держави і нашого народу»⁸⁶¹. 18 грудня 1938 р. Д. Няраді відвідав Перечин, де виголосив промову, у якій «закликав вірників стояти певно при вірі, що тільки у певній вірі наше спасіння й успіх нашого відродження та кращої майбутності нашого народу та державного визволення»⁸⁶². У «Пастирському листі» від 23 грудня 1938 р. Д. Няраді сповістив вірників, що «нашу єпархію мукачівську в Чехословацькій Республіці віддав я під особливу опіку Препорочно Зачатої Діви Марії, наша ж держава проголосила її особливою Покровителькою-Заступницею Підкарпатської Держави»⁸⁶³.

1 січня 1939 р. єпископ звернувся з «Батьківським зичливим словом до Впр. Отців Душпастирів», у якому закликав, щоб вони «свідомі своїх священних завдань, як найдалше держали себе від хоть якої протидержавної агітації так, щоб і найменша тінь не падала на їхню діяльність. І церковне право і сам природний закон вказують нам душ пастирям, яке має бути наше відношення до законної Влади на території, на котрій нам приходить розвивати нашу священничу діяльність. Супроти такої Влади треба нам зайняти впрост позитивне становище...»⁸⁶⁴. Незважаючи на цю пересторогу, українською поліцією були затримані греко-католицькі священники Н. Сілвай, І. Йосиф, З. Шолтес, І. Мінь, І. Емерик. Їх звинуватили в античеській, антиукраїнській і проугорській пропаганді та ув'язнили в концентраційний табір Думен. Безперечно, вищеназваними особами не завершувався перелік священників, які відкрито працювали на Угорщину. Можливо, саме тому, окремими членами уряду Карпатської України вносилися пропозиції про заміну священників у поодиноких округах⁸⁶⁵.

Приступивши до виконання обов'язків апостольського адміністратора в Карпатській Україні, Д. Няраді виклав свою програму

⁸⁶¹ Там само. 6 грудня.

⁸⁶² Там само. 21 грудня.

⁸⁶³ Нова свобода. 1938. 23 грудня.

⁸⁶⁴ Ліхтей І. Єпископ Діонісій Няраді і Карпатська Україна (листопад 1938 – березень 1939). *Дзвони*. 1995. Ч. 4. С. 4-5.

⁸⁶⁵ Вегеш М. Карпатська Україна (1938-1939): соціально-економічний і політичний розвиток. Ужгород, 1993. С. 69.

дій в інтерв'ю редакторові «Нової свободи» В. Гренджі-Донському 12 грудня 1938 р.: «Мій плян є такий, – сказав єпископ, – щоб кожний священник був взірцевим духовником своїх вірних і виконував свої обов'язки сумлінно і як найточніше. Другим моїм пляном є запровадити наше духовенство до діяльності Католицької Акції... Священик не сміє видтягатися від культурної праці між своїми вірниками, він повинен давати ініціативу й брати живу участь у цій праці. А такої праці скрізь є багато: а) праця релігійного змісту, організація релігійних кружків, католицької молоді і т. п.; б) праця в читальні «Просвіти», догляд і керування нею; в) харитативно-добродійна допомога бідним; г) організовання і ведення антиалкогольних кружків... Також було б бажаним, щоб священство запровадило освідомлюючу працю господарського характеру... Відчити лекцій а також практичні вказівки, щоб піднести наш народ на вищий економічний рівень. Було б добре закладати при кожній парохії комітет, щоб дати можливість вишколення талановитих бідних хлопців через матеріальну допомогу... На Карпатській Україні потрібно є видавати тижневик, де можна б містити, крім політично-культурного перегляду, також цінні господарські поради селян... Для народу є конче потрібним видавати якнайбільше дешевих популярних книжок»⁸⁶⁶.

Д. Нярадї активно почав упроваджувати свій план у життя. Єпископ заснував «Товариство греко-католицьких священників», яке очолив Ю. Станинець, а секретарем став С. Сабол. Контакт з духовенством він підтримував при допомозі «Вісника Мукачівської єпархії в Чехословацькій Республіці», перший номер якого побачив світ 1 січня 1939 р. в Хусті. Усього вийшло п'ять номерів. У «Віснику» друкувалися звернення єпископа до священників та вірників, інформація про життя єпархії тощо. С. Сабол видавав «Місійний календар». Ці видання друкувалися в приміщенні державної друкарні в Хусті.

Наприкінці 30-х років дві греко-католицькі вчительські семінарії значно розширили число учнів і щороку випускали по 200–250 випускників. Крім того, в Ужгороді успішно працювала греко-католицька семінарія, яка готувала священників. За порадою уряду А. Волошина владики Д. Нярадї з 1 лютого 1939 р. переніс до Оломоуца Ужгородську богословську семінарію. Її ректором було

⁸⁶⁶ Нова свобода. 1938. 13 грудня.

призначено монаха-василіана М. Калинця⁸⁶⁷.

10 березня 1939 р. Д. Нярадї підписав розпорядження священникам про урочисте відзначення в церквах Сойму Карпатської України: «В особливіший спосіб поручаю і заряджую, щоб у день отворення Сойму – точна дата буде оголошена в радіо – у всіх парохіях нашої єпархії на автономній території Карпатської України всечестиві отці духовні відправили Службу Божу; наперед треба повідомити вірників і місцеві уряди. Рівно ж заряджаю, щоб із тої світлої нагоди всі дзвони по наших церквах дзвонили на навечеріє (в останній вечір перед днем відкриття Сойму – Авт.) й у самий день отворення Сойму по Службі Божій – також через чверть години»⁸⁶⁸. Три священники були обрані послами Сойму Карпатської України – К. Феделеш, А. Довбак і Ю. Станинець. Про останнього В. Гренджа-Донський писав, що він «облюблений священник, знаменитий проповідник і відомий наш письменник»⁸⁶⁹.

У Карпатській Україні існувало 140 православних парафій з 5 монастирями, з чого два були жіночі, а один знаходився на Пряшівщині⁸⁷⁰. Усього в краї налічувалося 155.000 православних. На думку П. Р. Магочія, «православний єпископ... не підтримав уряд Волошина. Православне населення, якому була прищеплена любов до всякого російського, не могло перейняти українську ідеологію хустського уряду»⁸⁷¹. Вважаємо, що більш має рацію В. Шандор, який твердить, що «боротьба розпочалась заслугою єпископа Саватія в православній церкві. Саватій з'явився на Карпатській Україні і відправляв Богослужіння. Православна церква на Карпатській Україні належала до юрисдикції Сербської православної церкви, а Саватій належав до московської, у Чехо-Словакії не визнаваної. Є очевидно, що метою Саватія було зробити заколот»⁸⁷².

Міністр внутрішніх справ Карпатської України Ю. Ревай під час свого перебування в Празі 4 грудня 1938 р. прийняв представника «Німецького Інформаційного Бюро», якому заявив: «Ворожа пропаганда поширює сплетні, що в Карпатській Україні є переслідування на політичному чи релігійному тлі, зокрема переслідування православного населення. Ці чутки – видумані. У

⁸⁶⁷ Ліхтей І. Названа праця. С. 5.

⁸⁶⁸ Документи свідчать. Ужгород: Карпати, 1985. С. 120.

⁸⁶⁹ Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади / Ред. Д. М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2002. С. 223.

⁸⁷⁰ Стерчо П. Названа праця. С. 86.

⁸⁷¹ Магочій П. Р. Названа праця. С. 115.

⁸⁷² Шандор В. Названа праця. С. 257.

Карпатській Україні немає ніяких переслідувань. Усі громадяни, без різниці політичних переконань чи релігійної приналежності – є рівні перед законом»⁸⁷³. А. Волошин 23 листопада 1938 р. прийняв архієпископа Саватія, «розмова з яким тривала 40 хвилин і торкалася справ православної церкви на Карпатській Україні. Архієпископ Саватій після розмови з прем'єром прийняв редактора «Нової свободи», і висловив велике задоволення, що прем'єр з повним зрозумінням і прихильністю ставиться до потреб православної церкви на Карпатській Україні»⁸⁷⁴. 28 листопада А. Волошин прийняв нового єпископа православної церкви В. Раїча з Мукачева, який «зложив прем'єрові заяву лояльності до Карпатоукраїнської держави та її влади»⁸⁷⁵. 21 грудня А. Волошина відвідав сербський православний митрополит Йосиф у супроводі єпископа В. Раїча й архімандрита О. Кабалука. Делегація передала привітання від патріарха православної церкви Гаврила. Митрополит Йосиф запевнив А. Волошина, що православна церква буде лояльна до влади Карпатської України та не буде втручатися до національних справ.

Таким чином, уряд А. Волошина пішов на зближення з керівництвом православної церкви, яке почало приносити перші позитивні наслідки. У с. Копашнєві під час святкування храму церкви святого Михайла православний архієпископ закликав молитися за «Богохраниму Карпатську Україну та її правительство»⁸⁷⁶. Представники православної митрополії, поруч з греко-католицьким єпископом Д. Нярадї, брали участь у роботі з'їзду Карпатської Січі в Хусті як почесні гості⁸⁷⁷. Серед питань, які обговорювалися 29 грудня 1938 р. на засіданні Синодального Комітету Української Православної Митрополії Карпатської України значилося наступне: «Українська православна церква на службі відродження Карпатської України та розбудови церковної організації і наше відношення до інших церков»⁸⁷⁸. Ці факти є доказом того, що керівництво православної церкви в Карпатській Україні лояльно відносилося до уряду А. Волошина та політики, яку проводив його кабінет.

На закарпатській території, яку окупувала Угорщина, греко-

⁸⁷³ Нова свобода. 1938. 4 грудня.

⁸⁷⁴ Там само. 27 листопада.

⁸⁷⁵ Там само. 30 листопада.

⁸⁷⁶ Палінчак М. М., Болдижар М. М. Релігія і церква на Закарпатті в 20-30-х рр. *Нариси історії Закарпаття*. Т. 2. Ужгород, 1995. С. 447.

⁸⁷⁷ Карпатська Січ. Матеріали наукової конференції. Ужгород, 1996. С. 104.

⁸⁷⁸ Нова свобода. 1938. 29 грудня.

католицьким єпископом Мукачівської єпархії був Олександр Стойка. Високоосвічена і з багатим досвідом людина, він проводив нечітку та непослідовну політику, нерідко міняючи свої погляди. 26 жовтня 1938 р., коли А. Волошин став прем'єр-міністром Підкарпатської Русі, під час благодарственного молебня єпископ О. Стойка назвав його «батьком народу»⁸⁷⁹. У першій половині березня 1939 р. єпископ у виступі по радіо заявив: «...Місце русинського народу може бути тільки в тій Угорщині, де він протягом тисячі літ ділив добро і лихо з братським угорським народом... І тепер, у ці години, коли героїчна армія Угорщини святого Стефана наближається до Карпатських гір, щоб визволити нас, русинів, від відчайдушного пекла, ми бачимо в цьому святу волю доброго Бога, який турбується за долю народів і націй. Ці герої-гонведи... з братньою любов'ю об'єднуються з нашими русинськими солдатами, щоб пліч-о-пліч навіки забезпечити повагу до віри і церкви русинського народу, забезпечити захист наших святих традицій і можливість матеріального життя, гідного людини. Приймайте з довір'ям і любов'ю гонведів»⁸⁸⁰. О. Стойка завершив свій виступ словами: «Хай живе наша тисячолітня батьківщина – Угорщина, хай живе наш улюблений пан регент і хай живе наш дорогий русинський народ»⁸⁸¹. У пасхальному посланні від 2 квітня 1939 р. О. Стойка закликав славити угорських загарбників і з радістю віддати їм багатства краю⁸⁸².

13 червня 1939 р. О. Стойка склав присягу на вірність Угорщині: «Я, д-р. Стойка Олександр, як це личить єпископові, присягаю святим Євангелієм, що буду вірним прихильником регента Угорщини, і обіцяю, що ні посередньо, ні безпосередньо не братиму участь у справах, які суперечать інтересам Угорщини. Боже, мені допоможи!»⁸⁸³. Однак незабаром О. Стойка переконався, що угорські власті ведуть подвійну гру. Цим самим вони дискредитували себе в очах єпископа. Як вважають сучасні дослідники⁸⁸⁴, О. Стойка спрямував усі зусилля на захист свого народу. Своїм відважним виступом не дозволив деградувати прелата ректора Олександра Хіру, якого нова угорська влада довгий час ігнорувала в семінарії. Він постарався також, щоб керівництво семінарії залишилося в руках

⁸⁷⁹ Бенько Н. Названа праця. С. 104.

⁸⁸⁰ Документи свідчать. С. 122.

⁸⁸¹ Там само.

⁸⁸² Там само.

⁸⁸³ Там само.

⁸⁸⁴ Бенько Н. Названа праця. С. 107.

священиків-народовців. Студійні місця в семінарії він заповняв селянськими хлопцями і піклувався про піднесення релігійно-культурного життя народу. Під його керівництвом видавалися офіційний орган Мукачівсько-Пряшівської єпархії «Душпастир», часописи «Благовісник» і «Місійний вісник». Однак, незважаючи на це, єпископ О. Стойка, безперечно, усе зробив для того, щоб прискорити окупацію Карпатської України Угорщиною.

Адміністратором православних приходів на окупованій угорськими військами західній частині Закарпаття Владимир Раїч призначив ігумена Аврікія. Єпископу В. Раїчу було запропоновано прийняти угорське громадянство, але він відмовився. У зв'язку з цим Міністерство культів Угорщини заявило, що В. Раїч – підданий іншої країни і тому він не може бути визнаний урядом як уповноважений по виконанню функцій єпископа у їх державі. Він був інтернований як особа неблагонадійна для угорських властей. На його місце було призначено ігумена Феофана Сабова, але і його незабаром усунуто⁸⁸⁵. «Загальне враження населення Закарпаття про ставлення мадярської влади до закарпатських церков, – писав відомий дослідник історії церкви О. Данко, – можна у спрощеній формі окреслити так: мадярська влада фаворизувала Греко-Католицьку Церкву, а до православної ставилася вороже чи, щонайменше, по-мачушиному... Православна церква Закарпаття... пройшла шлях від стану церкви переслідуваної на самому початку до стану церкви підтримуваної тією ж мадярською владою»⁸⁸⁶. Згідно з угорською статистикою, у 1940 р. в Закарпатті налічувалося 110 тисяч православних⁸⁸⁷.

15 березня 1939 р. угорські війська розпочали окупацію Карпатської України. Через деякий час почалися масові репресії, які не обминули і представників церкви, причому, не мало суттєвого значення, до якої конфесії належав той чи інший священик. «Архівні матеріали свідчать, – довели П. Чучка і Е. Швед, – що наступ угорських властей на українську ідею на Закарпатті в міжвоєнні роки не припинявся. Деякі з них наочно показують динаміку і технологію цього наступу, розкривають спеціальність служб киймел-гарітов, називаючи конкретних осіб, яких брали на мушку з метою фізичної

⁸⁸⁵ Хланта О. Деякі питання керівництва Мукачівською єпархією православної церкви в Закарпатській Україні у 1939-1944 рр. *Науковий збірник Краєзнавчого музею*. Випуск 2. С. 103-119.

⁸⁸⁶ Данко О. Угорська політика відносно православної церкви на Закарпатті в 1939-1944 рр. *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1994. С. 362.

⁸⁸⁷ Маркусь В. Названа праця. С. 5.

розправи угорські репресивні органи напередодні другої світової війни, зокрема з осені 1938 по весну 1939 року»⁸⁸⁸. Ці вчені віднайшли два архівні документи під назвами «Спис цих українців, які з метою сильно шкодили так мадярському, як руському народу» і «Спис цих українців, які намагалися шкодити мадярському і мадяро-руському народу», до яких занесені прізвища 140 осіб. Усі вони вважались запеклими ворогами Угорщини і підлягали знищенню. Дослідниками доведено, що списки були складені 10 листопада 1938 р., тобто відразу після завершення роботи Віденського арбітражу і задовго до вторгнення угорських військ на територію Карпатської України.

У списках значилися прізвища п'ятьох духовних осіб – Булика, В. Лара, О. Хіри, С. Папа і Ю. Станинця⁸⁸⁹. Необхідно додати, що в списках названі тільки добре відомі в широких колах населення люди. Час показав, що протягом 1939-1942 років усі вони пройшли крізь угорські тюрми і табори. У списках відсутнє прізвище Д. Няраді, який був відомий далеко за межами Закарпаття. Однак, незважаючи на велику популярність єпископа, «два дні після окупації Карпатської України уряд Мадярщини поставив єпископа Няраді у його власній квартирі в Хусті під строгий жандармський догляд із заборонаю виходити з будинку та зустрічатися з людьми. Брутальною поведінкою жандармерії та інших мадярських урядових властей єпископ Няраді зазнав всяких принижень. Тільки пізніше Апостольський нунцій в Будапешті Ангело Ротта поміг єпископові та його секретареві о. Решетиліві виїхати до Риму»⁸⁹⁰.

Брак архівних джерел стосовно гортистських репресій проти священників дещо доповнюють спогади очевидців. Вони свідчать про жахливий терор, учинений угорцями: «Середина літургії. Не давши дослужити Службу Божу, о. Купара схопили, здерли ризи і, як злочинця, вивели з церкви... Заарештованих погнали в ліс. Зупинилися на поляні. Один зробив спробу втекти – то був Федір Рознійчук, – але його пристрелили на місці. Іншим пройшлися кулями по ногах, і всі ранені попадали на землю. Озвірілі садисти в дикій люті живим людям виколювали очі, відрізали губи, язики, розпорювали животи. Нелюдські крики, стогін, зойки поносилися над лісом. Ці люди помирали великомученицькою смертю. На гуцульщині їх називають

⁸⁸⁸ Чучка П., Швед Е. На шляху до Ковнера – 42. *За Українське Закарпаття: Дослідження, статті, спогади* / Упор. В. Маркус, В. Худанич. Ужгород: Гражда, 1994. С. 38.

⁸⁸⁹ Там само.

⁸⁹⁰ Шандор В. Названа праця. С. 257.

«квасівськими мучениками»⁸⁹¹. «Мене катували і судили за те, – пригадував священик Ю. Станинець, – що «брав участь у підпільній організації, яка ставила собі за мету прогнати угорських окупантів із Закарпаття». Так твердили судді і слідчі моєї «справи»... Побоями, знущанням намагалися «вибити» свідчення. Наші судді не вникали в справи»⁸⁹². Греко-католицького священика із с. Терново на Тячівщині Погоріляка засудили до п'яти років ув'язнення⁸⁹³. Активний учасник подій 1938-1939 рр. у Карпатській Україні священик С. Пап пройшов через тортури у хустській в'язниці та концтаборі в Кривій. У 1942 р. його засудили вдруге. У вирокі вказувалось: «... підсудні проголошували, що Закарпаття завжди було українською територією, такою і залишиться, у зв'язку з чим Закарпаття, якщо треба, то збройним повстанням і революційним шляхом необхідно відірвати від Угорщини і приєднати до України»⁸⁹⁴.

Проводити репресії гортистам допомагали проугорськи налаштовані священики. Таким, зокрема, був Ю. Марина. «Він греко-католицький священик, професор і віце-ректор Богословської Семінарії в Ужгороді, – пригадував С. Пап, – своїм поведженням був занадто грубим і зарозумілим. Ніхто з питомців його не любив. Для них він не був прикладом доброго священика. У священичій рясі був малярським шпигуном... А тепер він тут, щоб подивитись ще на конання останніх жертв малярського насилля»⁸⁹⁵. Багатьом допоміг уникнути ув'язнення і зберіг життя єпископ О. Стойка. Переважна більшість населення Карпатської України була греко-католицького віросповідання. Із середини листопада 1938 р. до середини березня 1939 р. обов'язки апостольського адміністратора в краї виконував крижеватський єпископ Д. Няраді, який відзначався своєю чіткою українською орієнтацією. Уряд Карпатської України все робив для того, щоб не виникали конфлікти між вірниками греко-католицької та православної конфесій. Православна церква, що відносилася до Сербської Православної Митрополії, лояльно ставилася до уряду А. Волошина. Мукачівський єпископ О. Стойка, який залишився на окупованій Угорщиною території, вірно служив окупантам, заохочуючи їх до повного захоплення Закарпаття.

⁸⁹¹ Карпатська Січ. Матеріали наукової конференції. С. 257.

⁸⁹² Там само. С. 74-75.

⁸⁹³ Там само. С. 75.

⁸⁹⁴ Карпатська Січ. Матеріали наукової конференції. С. 78.

⁸⁹⁵ Там само. С. 113

ВИСНОВКИ

Отже, греко-католицизм як суспільний продукт внутрішнього розвитку українського християнства органічно синтезував східну і західну християнські традиції й досить рельєфно проявив українську національно-культурну індивідуальність у Центрально-Східній Європі. Він дав можливість західним українцям упродовж п'яти століть залишатися православними у вірі й традиціях, католиками – в любові й богоспасенними – в надії на етнодуховне визволення та соборність земель. Відродження Української церкви на національно-культурних засадах відбувалося не через реформу християнського вчення і церковний сепаратизм, як це було в Німеччині, Англії та Росії, а шляхом примирення східного і західного християнства, на основі синтезу всіх головних церковних традицій, засвоєння європейського суспільно-історичного досвіду.

У першій половині ХІХ ст. Греко-Католицька церква заініціювала і найбільше спричинилася до прискорення національної ідентичності західних українців. Завдяки духовенству, його патріотичній агітації з вітваря та просвітницькій праці, у другій половині століття було досягнуто національного «пробудження» на західноукраїнських землях. На рубежі ХІХ – ХХ ст. греко-католицьке духовенство Галичини поступилося провідною роллю у національному русі

світській еліті. Однак це загалом позитивно вплинула на церковну структуру, оскільки змусила ієрархів зайнятися зміцненням власних духовно-організаційних підвалин, що потребували очищення як від польсько-латинських так і москвофільських впливів.

Прихід станіславівського єпископа Андрея Шептицького на митрополичий престіл 1901 р. урівноважив і навіть зміцнив роль духовенства. Разом з тим, на зламі століть почала формуватися нова генерація священнослужителів – громадських діячів, яка усвідомила необхідність боротьби за національно-політичний суверенітет України, а відтак відокремлення українських земель від польських, запровадження загального виборного права, рівноправності української мови. Цілком закономірно, що священство було представлене у Галицькому сеймі та Віденському парламенті.

Завдяки особистій заангажованості митрополита Андрея Шептицького у Визвольні змагання 1914-1923 рр. Церква змогла відновити свій суспільний авторитет. У складі представницького революційного парламенту – Української національної ради церковнослужителі-депутати стали творцями Західно-Української Народної Республіки.

У міжвоєнний період Греко-Католицька церква відновила статус незалежної морально-духовної та суспільної сили, котра була тісно пов'язана з національно-визвольним рухом – насамперед центристським УНДО. Проаналізований документальний матеріал ще раз підтверджує те, що у міжвоєнний період Греко-Католицька церква, зокрема її наукові, навчальні та видавничі структури, три тисячі парафій були центрами національно-патріотичної діяльності, ставши духовним фундаментом національно-визвольного руху в Західній Україні.

У роки Другої світової війни політика німецької окупаційної влади щодо Греко-Католицької церкви на території Галицької митрополії та частині Перемиської єпархії зумовлювалася необхідністю проведення позитивного впливу на західноукраїнське населення з метою проведення практичних заходів щодо експлуатації багатих природно-матеріальних і трудових ресурсів Карпатського краю. Діяльність церков на території України не заборонялася. Проте митрополичий ординаріат (не рахуючи окремих заяв тактичного характеру) сприйняв гітлерівську окупацію, зокрема масові розстріли українців, поляків і євреїв краю, як світову загрозу й Греко-Католицькій церкві зокрема.

Політика «радянзації» західного регіону України в 1940-і рр. спричинила нові етноконфесійні трансформації, розвал усталеного релігійно-церковного комплексу. У відповідь на рішення Львівського «собору» 1946 р. УГКЦ переходить у підпілля і в нових умовах продовжує душпастирську діяльність.

До 1988 р. офіційна влада СРСР – УРСР здійснювала політику примусової секуляризації населення. Політична поразка прокомуністичних сил на виборах до місцевих рад 1990 р. у Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській областях стала початком періоду релігійної плюралізації. В загальнодержавному масштабі релігійна плюралізація суспільства проголошена в 1991 р., час проголошення незалежності. Однак різкий відхід державної влади від традиційної донедавна церковно-релігійної політики був викликаний не стільки демократизмом її заяв, скільки реальною загрозою значних соціальних заворушень на етнорелігійному ґрунті.

Сучасне керівництво церкви вважає, що метою екуменічного руху є створення Патріархату Української Церкви, основою якого мали б стати національні церкви – Православна та Греко-Католицька. УГКЦ, спираючись на вивірені століттями християнські цінності та моральні засади, прагне виховати не лише багату духовно, але й національно свідому особистість шляхом формування системи ідей і вартостей, які можуть бути прийняті суспільством як засадничі умови його відродження. Велика увага приділяється відродженню традиційних вартостей української родини, яка потребує особливої уваги як церкви, так і держави. Загалом українська Греко-Католицька церква використовує всі наявні в її арсеналі засоби з метою піднесення національної гідності українців, відродження історичної пам'яті, утвердження духовної соборності та державності незалежної України.

У ХХ столітті одною із найпомітніших постатей української історії, безсумнівно, був Галицький митрополит Андрей Шептицький. Видатний релігійний діяч того часу, він відіграв неабияку роль у зростанні самосвідомості українського народу. Важко переоцінити внесок митрополита в освіту, науку, культурний поступ українців. Незважаючи на те, що його діяльність розповсюджувалась, у першу чергу, на Західній Україні, однак зробила величезний резонанс на решту українських земель.

Андрей Шептицький – видатний політичний діяч свого часу. Незважаючи на те, що виховувався у спольщеній сім'ї, він стояв на

чітких українсько-національних позиціях. Однак, його ставлення до різних політичних партій, організацій було неоднозначним. Він, з одного боку, підтримав утворення дивізії «Галичина», яка знаходилася в складі німецького вермахту, а з другого боку, рішуче засудив терористичний акт членів ОУН проти польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького. Неоднозначним було його ставлення до ОУН, УПА загалом. Митрополит одним із перших закликав вояків УПА припинити боротьбу проти радянських військ, адже розумів, що ця боротьба прискорить і посилить репресії проти українського народу. Неоднозначним було його ставлення до різноманітних політичних режимів (австро-угорського, польського, радянського, німецького), які в різні часи панували в Галичині. Історичні документи свідчать, що митрополит Андрей Шептицький знаходився в опозиції до всіх, жодна влада не вважала його своїм прихильником. Однак, ні один з окупаційних урядів не наважився його репресувати, адже надзвичайно популярним і авторитетним був Шептицький не тільки в Україні, але і в усьому світі.

Греко-Католицька церква в Закарпатті, особливо після призначення апостольським адміністратором Д. Няраді, продовжувала виконувати роль захисника української державності. Між Закарпаттям і Галичиною протягом всього міжвоєнного періоду не припинялися культурні взаємовідносини. Велика заслуга в цьому, безперечно, належить митрополиту Андрею Шептицькому, якого добре знали в нашому краї; він неодноразово тут бував. Саме Шептицький одним із перших серед політичних діячів Галичини привітав утворення автономного уряду, який очолив А. Волошин. Встановилися тісні стосунки між двома визначними політичними, культурними і релігійними діячами ХХ століття.

У своїй культурно-освітній, виховній, церковній і науковій діяльності Андрей Шептицький спирався на добре обмірковану, логічно-аргументовану, струнку богословську філософську систему переконань, яку він намагався втілити в життя. Велику зацікавленість митрополита викликали також проблеми церковної і загальної історії. Він багато зробив у галузі архівознавства, музеєзнавства, особисто їх фінансуючи. Однак, необхідно відзначити, що незважаючи на всю значимість для церкви і для нього особисто культурно-освітньої, виховної, наукової, суспільно-політичної діяльності, вона все-таки не була головною. Андрей Шептицький перш за все був митрополитом,

людиною релігійною, а не світською, і навіть якщо в своїх вчинках виходив за рамки суто церковних справ, то і так діяв як Князь Церкви.

МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ І ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА. ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Джерела

1. Базилевич М. Анатоль. Введення у твори митрополита Андрея Шептицького. Праці Українського Богословського Наукового Товариства. Т. XV. Торонто, 1965. 237 с.
2. Барвінський Олександр. Спомини з мого життя. Том другий. Частини третя та четверта / Упорядник Альбіна Шацька; редактори Любомир Винар, Микола Жулинський. Нью-Йорк – Київ: Видавничий дім «Стилос», 2009. 1120 с.
3. Барвінський Олександр. Спомини з мого життя. Частина перша та друга / Упорядники Альбіна Шацька, Олеся Федорук; редактори Любомир Винар, Ігор Гирич. Нью-Йорк – Київ: Видавництво «Смолоскип», 2004. 528 с.
4. Блаженний архімандрит Климентій (Казимир граф Шептицький). Листи до рідного брата Станіслава графа Шептицького та родини. 1881-1945 рр. / Видання друге. Львів: Видавництво «Свічадо», 2018. 224 с.
5. Висоцький Роман. Пацифікація Галичини 1930 року. Документи. Том 1. Львів: Україна Модерна; Видавництво Українського Католицького Університету, 2019. 696 с. (Серія «Україна. Європа. 1921-1939»).
6. Дванадцять листів о. Андрея Шептицького до матері / Упор. Г. Меріам-Лужницький. Львів: Світ, 1994. 80 с.

7. Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади / Відп. ред. Ю. Сливка: У трьох томах. Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996-2002. Т. 1. 751 с.
8. Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади / Відп. ред. Ю. Сливка: У трьох томах. Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996-2002. Т. 2. 537 с.
9. Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади / Відп. ред. Ю. Сливка: У трьох томах. Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996-2002. Т. 3. 418 с.
10. Для інформативного процесу беатифікації й канонізації Слуги Божого Андрея Шептицького Архієпископа Львівського українців Митрополита Галицького Єпископа Кам'янця-Подільського для започаткування процесу. Рим, 1958. 73 с.
11. Документи свідчать. Вид. друге, доп. / Упор. А. Гайдаш. Ужгород, 1985. 160 с.
12. Західна Україна під большевиками. IX. 1939 – VI. 1941 / Збірник під редакцією М. Рудницької. Нью-Йорк, 1958. 494 с.
13. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Документи і матеріали. Т. 1: Листопадова 1918 р. національно-демократична революція. Проголошення ЗУНР / Укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. 684 с.
14. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Документи і матеріали. Т. 2: Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси / Укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. 712 с.
15. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Документи і матеріали. Т. 3. Книга 1: Соціально-економічні відносини і визвольні змагання / Укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. 644 с.
16. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Документи і матеріали. Т. 3. Книга 2: Суспільно-політичні процеси. Національно-культурне відродження / Укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. 680 с.
17. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Документи і матеріали. Т. 4. Збройні сили у боротьбі за свободу, незалежність, соборність / Укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2008. 886 с.
18. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Документи і матеріали. Т. 5. Книга 1. Зовнішня політика і міжнародне становище. 1918-1919 рр. / Укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2009. 944 с.

19. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Документи і матеріали. Т. 5. Книга 2. Зовнішня політика і міжнародне становище. 1920-1921 рр. / Укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2011. 948 с.
20. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Документи і матеріали. Т. 5. Книга 3. Зовнішня політика і міжнародне становище. 1922-1923 рр. / Укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2013. 992 с.
21. Історія Львова в документах і матеріалах / Упорядники: У. Я. Єдлінська, Я. Д. Ісаєвич, О. А. Кучинський, О. А. Кірсакова та ін. К.: Наукова думка, 1986. 426 с.
22. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т. 1. 1939-1953. К.: Наукова думка, 1995. 748 с.
23. Листи Василя Стефаника до митрополита Андрея Шептицького / передмова Олега Купчинського. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. ССХХІ. Праці філологічної секції. Львів, 1990. С. 308-325.
24. Листи Митрополита Андрея Шептицького до Іларіона Свенціцького з архіву Національного музею у Львові / Упорядник Соломія Дяків. Львів: Українські технології, 2005. 108 с. + іл.
25. Листування В. Липинського / Редактори Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. Т. 1. К.: Смолоскип, 2003. 960 с. («Архів»).
26. Ліквідація УГКЦ (1939-1946). Документи радянських органів безпеки / Упор. Сергій Кокін, Наталія Сердюк, Станіслав Сердюк; за заг. ред. Володимира Сергійчука. Т. I. К. ПП Сергійчук М. І., 2006. 920 с.
27. Ліквідація УГКЦ (1939-1946). Документи радянських органів безпеки / Упор. Сергій Кокін, Наталія Сердюк, Станіслав Сердюк; за заг. ред. Володимира Сергійчука. Т. II. К. ПП Сергійчук М. І., 2006. 804 с.
28. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга 1 (Підготували Я. Лялька, П. Максимук, І. Патер та ін.). Авт. передмови Я. Лялька, Р. Бачинський. Львів: Просвіта, 1993. 800 с.+ іл.
29. Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Книга 2 (Підготували Я. Лялька, П. Максимук, І. Патер та ін.). Авт. передмови Я. Лялька, Р. Бачинський. Львів: Просвіта, 1995. 752 с.
30. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 8. Українська Головна Визвольна Рада: документи, офіційні публікації, матеріали. Книга перша. 1944-1945. Торонто: Видавництво Літопис УПА, 1980. 319 с.
31. Мартирологія українських церков. Т. I. Українська Православна Церква. Документи, матеріали. Торонто, 1987. 1209 с.
32. Мартирологія українських церков. Т. II. Українська Католицька Церква. Документи, матеріали. Торонто, 1985. 841 с.
33. Митрополит Андрей Шептицький. Вибране: 365 днів з Великим митрополитом. Роздуми на щодень / Упорядники: Оксана Гайова, Володимир Кіт. Жовква: Місіонер, 2014. 568 с.

34. Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939-1944 рр.) / Упорядники Сергій Кокін, Наталія Сердюк, Станіслав Сердюк; загальна редакція В. Сергійчук. К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. 480 с.
35. Митрополит Андрей Шептицький. Канадийским русинам. Жовква: Печатня ОО. Василян, 1911. 49 с.
36. Митрополит Андрей Шептицький. Промова на святочному відкритті Греко-католицької Богословської Академії. *Богословія*: науковий тримісячник. 1930. Т. VIII. Кн. 1-4. С. 1-4.
37. Митрополит Андрей Шептицький. Римська унія не для українців. Експерименти Риму над українською душею. Вінніпег, 1984. 138 с.
38. Митрополит Андрей Шептицький. Твори (аскетично-моральні). Праці Греко-Католицької Богословської Академії. Т. XLV-XLVII. Рим: Видання Українського Католицького Університету ім. Св. Климента Папи, 1978. 517 с.
39. Митрополит Андрей Шептицький. Твори (морально-пасторальні). На тисячоліття християнської України. Т. LVI-LVII. Рим: Видання Українського Католицького Університету ім. Св. Климента Папи, 1983. 560 с.
40. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали. 1899-1944 / Упор. Оксана Гайова, Андрій Кравчук. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 1. Пастирське вчення та діяльність / За ред. Андрія Кравчука. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. 572 с.
41. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали. 1899-1944 / Упор. Оксана Гайова, Андрій Кравчук. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 2: листування / За ред. Андрія Кравчука. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1999. 571-1096 с.
42. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали. 1899-1944 / Упор. Юрій Аввакумов, Оксана Гайова. Т. III. Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Книга 1. Документи і матеріали. 1899-1917. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. 924 с.
43. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Церква і Церковна єдність. Документи і матеріали. 1899-1944 / Упор. Андрій Кравчук, Оксана Гайова. Т. 1. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу – Видавничий Відділ «Свічадо», 1995. 524 с.
44. Москвофільство: документи і матеріали / Вступна стаття, коментарі і матеріали О. Сухого; заг. ред. С. Макарчука. Львів, 2001. 236 с.
45. Памятки. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1907-1955). Том другий / головний редактор Ляхоцький В. Г. Київ, 2001. 478 с.

46. Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки. 1939-1987. В двох тамах. Т. 1. / За загальною редакцією Володимира Сергійчука. К.: ПП Сергійчук М. І., 2012. 656 с.
47. Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки. 1939-1987. В двох тамах. Т. 2. / За загальною редакцією Володимира Сергійчука. К.: ПП Сергійчук М. І., 2012. 480 с.
48. Радянські органи державної безпеки у 1939-червні 1941 р. Документи ГДА СБ України / Упорядники: В. Даниленко, С. Кокін. К.: Видавничий Дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 1307 с.
49. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940-1950) / За заг. ред. В. Сергійчука. Т. 1. К.: ПП Сергійчук М. І., 2007. 640 с.
50. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940-1950) / За заг. ред. В. Сергійчука. Т. 2. К.: ПП Сергійчук М. І., 2007. 584 с.
51. Світильник істини: Джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові. 1928-1929-1944 рр.: У 3 Ч. / Упорядник П. Сениця. Ч. 1. Торонто – Чікаго, 1973. 715 с.
52. Світильник істини: Джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові. 1928-1929-1944 рр.: У 3 Ч. / Упорядник П. Сениця. Ч. 2. Торонто – Чікаго, 1976. 663 с.
53. Світильник істини: Джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові. 1928-1929-1944 рр.: У 3 Ч. / Упорядник П. Сениця. Ч. 3. Торонто – Чікаго, 1983. 960 с.
54. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. К.: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1996. 496 с.
55. Сергійчук В. Український здвиг. Прикарпаття. 1939-1955. К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. 840 с.
56. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939-1959). Т. 1. К.: ПП Сергійчук М. І., 2009. 680 с.
57. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939-1959). Т. 2. К.: ПП Сергійчук М. І., 2009. 640 с.
58. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939-1959). Т. 3. К.: ПП Сергійчук М. І., 2009. 648 с.
59. Твори Слуги Божого Митрополита Андрія Шептицького. Пастирські листи. Т. І. Репринтне видання. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу – Видавничий відділ «Свічадо», 1994. 282 с.
60. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1 / Упорядкування і передмова Володимира Косика. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. 384 с.
61. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942). Т. 2 / Упорядкування Володимира Косика. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Львівський державний університет ім. І. Франка; Інститут української археографії та

- джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1998. 384 с.
62. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942-1943). Т. 3 / Упорядкування Володимира Косика. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Львівський державний університет ім. І. Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1999. 384 с.
63. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1944-1945). Т. 4 / Упорядкування Володимира Косика. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Львівський державний університет ім. І. Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2000. 368 с.
64. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. Львів; Київ: Літературна агенція «Піраміда», 2001. 605 с.
65. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / Відповідальний редактор професор Микола Кугутяк. Том 1. Книга 1 (1919-1929). Івано-Франківськ: КПФ «ЛПК», 2012. 600 с.
66. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / Відповідальний редактор професор Микола Кугутяк. Том 1. Книга 2 (1919-1929). Івано-Франківськ: КПФ «ЛПК», 2014. 600 с.
67. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / Відповідальний редактор професор Микола Кугутяк. Том 2. Книга 1 (1939-1945). Івано-Франківськ: КПФ «ЛПК», 2009. 600 с.
68. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / Відповідальний редактор професор Микола Кугутяк. Том 2. Книга 2 (1945-1946). Івано-Франківськ: КПФ «ЛПК», 2009. 696 с.
69. Франко І. Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм: Уваги над пастирським посланням митрополита А. Шептицького «О квестії соціальной». *Будівничий української державності: Хрестоматія політологічних статей Івана Франка / Упоряд. Д. Павличко*. К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2006. С. 498-522.
70. Чайковський Андрій. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. / Упорядкування Б. З. Якимовича за участю З. Т. Грень, О. В. Седляра; Редкол.: Б. З. Якимович (голова) та ін. Львів, 2002. Т. 1. 514 с.
71. Чайковський Андрій. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. / Упорядкування Б. З. Якимовича за участю З. Т. Грень, О. В. Седляра; Редкол.: Б. З. Якимович (голова) та ін. Львів, 2002. Т. 2. 468 с.
72. Чайковський Андрій. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. / Упорядкування Б. З. Якимовича за участю З. Т. Грень, О. В. Седляра; Редкол.: Б. З. Якимович (голова) та ін. Львів, 2002. Т. 3. 576 с.

73. Шептицька Софія. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів: Видавництво «Свічадо», 2015. 292 с.
74. Шептицький А. Послання любови. Брустури: Дискурсус, 2015. 224 с.
75. Шептицький А. Як будувати Рідну Хату? Львів: Свічадо, 1999. 48 с.
76. Шептицький Андрей. Пастирські послання 1899-1914 рр. Т. I / Упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фундація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2007. L+1014 с.
77. Шептицький Андрей. Пастирські послання 1918-1939 рр. Т. II / Упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фундація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2009. XII+1014 с.
78. Шептицький Андрей. Пастирські послання 1939-1944 рр. Т. III / Упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фундація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2010. XXXII+828 с.
79. Шептицький Андрей. Пастирські послання. Спільні пастирські послання. Т. IV / Упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фундація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2013. XIV+1194 с.
80. Шептицький Андрей. Письма-послання (1939-1944 рр.). Львів: Фонд духовного відродження імені Митрополита Андрея Шептицького, 1991. 457 с.
81. 150 думок Митрополита Андрея Шептицького / Упор. Тереза Ференц. Львів: Свічадо, 2015. 144 с.

Монографії, брошури, статті

82. Аввакумов Ю. Митрополит Андрій (Шептицький) і проблеми церковної єдності в Росії. *Ковчег*. Науковий збірник із церковної історії. Число 4. Еклезіяльна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2003. С. 101-114.
83. Августин Р. Економічний персоналізм митрополита Андрея Шептицького. *Науковий вісник НЛТУ України*. Випуск 23. 4. 2013. С. 385-393.
84. Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини / Редакційна колегія: Іван Ставничий, Осип Левицький, о. Володимир Клодницький, Осип Гайський, Михайло Демянчук, Микола Климишин; редактор-упорядник: Богдан Кравців. Наукове Товариство ім. Шевченка. Український архів. Том XXVIII. (Том I). Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1975. 972 с.
85. Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини / Редакційна колегія: Дарія Бойчук, Осип Бойчук, Роман Хрохмалюк, Оксана Лемеха-Луцька, Михайло Логаза, Володимир Макар, Осип НОвицький, Юрій Фединський, Василь Щербій; редактор-упорядник: Микола Климишин. Наукове Товариство ім. Шевченка. Український архів. Том XXIX (Том II). Нью-Йорк – Париж –

- Сідней – Торонто: Видання Центрального Комітету Станіславщини, 1985. 898 с.
86. Альчук М. Людиновимірність творчості Андрея Шептицького. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 55-61.
87. Альчук М. Людиновимірність творчості Андрея Шептицького. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 6-8.
88. Андрей-Роман Шептицький: «Колишні землевласники-аристократи схожі з українською меншиною». *Український журнал*. 2008. № 11. С. 10-12.
89. Андрієнко О. З історії Української церкви. *Київська старовина*. 1992. № 1. С. 124-137.
90. Андрійів Емілія. Організація духовної опіки УГКЦ над примусовими робітниками з Галичини на території III Райху. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 355-361.
91. Андрухів І. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40-80-х роках ХХ століття: Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2006. 432 с.
92. Андрухів І., Кам'янський П. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині вкінці 30-х – 50-х роках ХХ ст.: Історико-політологічний аналіз. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2005. 364 с.
93. Андрухів І., Лисенко О., Пилипів І. Станіславівська (Івано-Франківська) Єпархія УГКЦ крізь призму століть: історико-релігійний аспект. Надвірна: ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2010. 500 с.
94. Андрухів І. О., Француз А. Й. Правда історії. Станіславщина в умовах терору і репресій: 1939-1959 рр. (Історико-правовий аспект. Документи і матеріали). Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2008. 448 с.
95. Андрухів І. О., Француз А. Й. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939-1959): Суспільно-політичний та правовий аналіз. Рівне – Івано-Франківськ: Фірма «Галія», 2001. 335 с.
96. Андрушків А. Митрополит Андрей Шептицький і українсько-польські відносини міжвоєнного періоду. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 286-301.
97. Андрушко В., Лучків М., Волошин Л. Вчення Андрея Шептицького про божу любов і милосердя – основа оновлення суспільства. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 78-86.
98. Антонюк Н. В. Українське культурне життя в «Генеральній губернії» (1939-1944 рр.). Львів, 1997. 232 с.
99. Апостольський лист Папи Лева XIII «Про реформу Чину св. Василя Великого Української нації в Галичині». *Записки ЧСВВ*. С. 2. Т. 11. Рим, 1982. С. 351.

100. Аркуша О. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. Львів, 1996. 174 с.
101. Аркуша О. Олександр Барвінський (до 150-річчя від дня народження). Львів, 1997; Олександр Барвінський. 1847-1927. Матеріали конференції, присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського. Львів, 2001. 207 с.
102. Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині ХІХ – на початку ХХ ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. Вип. 34. Львів, 1999. С. 231-268.
103. Бабенко Людмила. Митрополит Андрей Шептицький на зламі суспільно-політичних альтернатив початкового періоду радянізації західноукраїнських земель. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 165-171.
104. Бабяк Августин. Подвиг Митрополита Андрея Шептицького як Апостольського візитатора для українців (1920-1923) і його взаємини з урядом Польщі. Тренто: Больцано, 2013. 238 с.
105. Байло Н. Музичне мистецтво в житті і діяльності Андрея Шептицького. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 7-15.
106. Байса Г. Монахи Студитського уставу. *Поступ*. 2000. 22 січня.
107. Бала О. Перший український єпископ Канади Кир Никита Будка. Вінніпег, 1952. 59 с.
108. Бандрівський М. Митрополит Андрей Шептицький – меценат української археології. *Берестейська унія (1596-1996)*. Львів, 1996. С. 204-207.
109. Бандрівський М. Пам'яткоохоронна діяльність Церкви в контексті національно-культурного руху в Галичині (кінець ХІХ – ХХ ст.). Автореферат дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук. Львів, 2001. 20 с.
110. Бандрівський М. С. Пам'яткоохоронна діяльність Андрея Шептицького. *Записки Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаніка*. Л., 2006. Вип.7/8. С. 459-467.
111. Бандрівський М., Лукомський Ю., Сулик Р. З історії досліджень Успенського собору в Галичі. *Записки НТШ*. Т. ССХХV. Львів, 1993. С. 393-405.
112. Баран О. Впливи Київської і Галицької митрополій на Закарпатті. *Українські Карпати*. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура» (Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р.). Ужгород: Видавництво «Карпати», 1993. С. 49-60.
113. Баран О. Митрополит Андрей Шептицький і його екуменічні ідеї. *Український Історик*. 1-4 (120-123). Нью-Йорк – Торонто – Київ – Львів – Мюнхен, 1994.

114. Баран С. З моїх спогадів про Івана Франка. В 36-ті роковини з дня смерти. Видання «Українських вістей», 1952. 63 с.
115. Баран С. Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Мюнхен: Вернигора, 1947. 151 с.
116. Баран С. Церковна унія з Римом. В 350-ліття Берестейської Унії. Мюнхен – Міттенвальд, 1946. 28 с.
117. Басараб В. Основи російської ментальності та православної церкви крізь призму екуменічних ідей А.Шептицького. *Актуальні проблеми політичної науки*. Ужгород, 2017. Вип. 1. С. 91-97.
118. Басараб В. Причини українсько-польського протистояння 1930-1943 рр. крізь призму листів та пастирських послань Андрея Шептицького. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич: Посвіт, 2018. Спеціальний випуск 3. С. 285-295.
119. Басараб В. Викриття А. Шептицьким сутності нацистської політики в листах до А. Гітлера та Папи Пія XII. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Вип. 1(40). Ужгород: «Говерла», 2019. С. 10-16.
120. Басараб В. Державницькі ідеї Андрея Шептицького в період Другої світової війни: концепція незалежності України та засудження політики Гітлера. *IX Міжнародний конгрес українців*. Історія. Збірник наукових статей. НАН України, ІМФЕ ім. Рильського. Київ, 2018. С. 145-157.
121. Басараб В. Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита Андрея Шептицького. Ужгород: Гражда, 2019. 232 с.
122. Басараб В. Державотворчі та патріотичні ідеї А. Шептицького в історичному контексті. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Вип. 2(39). Ужгород: «Говерла», 2018. С. 11-20.
123. Басараб В. Моделі державотворення у працях А. Шептицького. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Вип. 1(38). Ужгород: «Говерла», 2018. С. 11-18.
124. Басараб В. Національно-патріотичні ідеї А. Шептицького [на основі праці «Пересторога перед комунізмом»]. *Держава у теорії і практиці українського націоналізму*. Матеріали VI Всеукраїнської конференції з міжнародною участю. Івано-Франківськ, 26-27 червня 2015 р. / Наук. ред. О. М. Сич. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 16-27.
125. Басараб В. Осмислення А. Шептицьким сценарію більшовицького перевороту в Іспанії (на основі передмови А.Шептицького до «Пасторського послання еспанських єпископів»). *Матеріали II Міжнародної науково-практичної е-конференції «Мультидисциплінарні академічні дослідження і глобальні інновації: гуманітарні та соціальні науки»* (MARGINSS 2016), 28-29 липня 2016 року, м. Київ). Київ, КНЛУ, 2016. С. 22-24.
126. Басараб В. Перспективи та реалії становлення незалежної України крізь призму політичних ідей А.Шептицького. *Економічні, політичні та культурологічні аспекти європейської інтеграції України в умовах нових*

- глобалізацій них викликів: матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 16-17 квітня 2018 року). Ужгород: «Гельветика», 2018. С. 355-359.
127. Басараб В. Проблема єдності Церков у світлі екуменічних ідей митрополита А.Шептицького. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції Волинської православної богословської академії УПЦ КП «Державотворення і помісність Церкви: історичні процеси та сучасні реалії» (18.05.2017)*. Луцьк: Видавництво Волинської православної богословської академії ЕΙΚΩΝ, 2017. С. 27-34.
128. Басараб В. Революційні процеси 1917-1921 рр. в Україні крізь призму послань митрополита Андрея Шептицького. *Література та культура Полісся*. Вип. 87. Серія «Історичні науки». № 7. Ніжин: НДУ ім. Гоголя, 2017. С. 130-140.
129. Басараб В. Роль Греко-католицької церкви у процесі становлення української державності (на матеріалі послань та листів Андрея Шептицького). *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород, видавництво ПП «Аутдор-Шарк», 2019. С. 129-140.
130. Басараб В., Вегеш М. Дві постаті з історії української церкви: Андрей Шептицький і Августин Волошин. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. 210 с.
131. Басараб В., Вегеш М. Життя і помисли митрополита Андрея Шептицького. Ужгород, 2003. 112 с.
132. Батіг М. Болюча рана минувшини: (Доля пам'ятника Андреві Шептицькому тісно пов'язана з долею самого Національного музею у м. Львові). *Молода Галичина*. 1998. 22 серп.
133. Батій Я. О. Андрей Шептицький. Харків: Фоліо, 2018. 120 с. + іл. (Знамениті українці).
134. Беген О. Релігійний реформатор. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 15.
135. Беген Олег. Українська Греко-Католицька Церква і молодіжний католицький рух у Галичині в міжвоєнний період. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 515-520.
136. Бедрій А. Український націоналізм і християнство. *Визвольний шлях*. 1962. № 1. С. 41-43.
137. Безпалько У. Греко-Католицька Церква в східній Галичині на початку ХХ ст.: особливості духовно-культурної ідентичності крізь призму унійної діяльності Л. Федорова. *Українське релігієзнавство*. № 73. Україна і Ватикан: християнство в контексті його включення в різноманітні сфери суспільного буття. Науковий збірник / За редакцією Л. Филипович і П. Яроцького. К.: Українська асоціація релігієзнавців, 2015. С. 129-136.

138. Безпалько У. Деякі аспекти унійної діяльності митрополита Андрея Шептицького на початку ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія Історія. 2013. Випуск 1. Ч. 1. С. 104-109.
139. Безпалько У. І. Інституалізація католицької церкви Східного обряду в Росії (1901-1917 рр.). Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія. Тернопіль, 2018. 20 с.
140. Безпалько У. Листування митрополита Андрея (Шептицького) та єпископа Житомирського Антонія (Храповицького): пошуки діалогу. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. Кн. 1. Львів: Логос, 2011. С. 461-469.
141. Безпалько У. Митрополит Андрей Шептицький та російські греко-католики: тенденції і особливості взаємин на прикладі співпраці з Іваном Дейбнером (1902-1907 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія Історія. 2011. Випуск 2. С. 137-142.
142. Безпалько У. Особливості співпраці А. Шептицького та Л. Федорова у поширенні католицизму східного обряду в Росії початку ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія Історія. 2010. Випуск 1. С. 173-181.
143. Безпалько У. Східні церкви у богословській спадщині Лева XIII. *Українська Греко-Католицька Церква в історії та сучасних процесах розвитку українського суспільства (до 420-ліття Берестейської унії, 70-ліття Львівського «псевдособору» 1946 р.)*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. 21-22 квітня 2016. Тернопіль. Україна / За загальною редакцією Е. Бистрицької, А. Колодного, П. Яроцького. Тернопіль – Київ, 2016. С. 195-200.
144. Безпалько У. Унійна діяльність митрополита Андрея Шептицького в контексті Східної політики Ватикану (1901-1917 рр.). *Українське релігієзнавство*. № 66. Україна і Ватикан: до і після Другого Ватиканського собору. К.: Українська асоціація релігієзнавців, 2013. С. 228-238.
145. Безпалько У. Унійна діяльність митрополита Андрея Шептицького: теоретично-методологічні аспекти. *Українська Греко-Католицька Церква у контексті вітчизняної історії та суспільних реалій (до 150-ліття з дня народження митрополита Андрея Шептицького та 70-ліття ув'язнення патріарха Йосифа Сліпого)*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 24-25 квітня 2014. Тернопіль. Україна / За загальною редакцією Е. Бистрицької, І. Зуляка, А. Колодного, П. Яроцького. Тернопіль – Київ, 2015. С. 24-27.
146. Безпалько У. Унійний рух в Російській імперії на початку ХХ ст. як чинник подолання стереотипних підходів до міжконфесійного діалогу. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного*

- університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія. 2018. Випуск 1. С. 72-77.
147. Бендас Д. Священики мученики, сповідники вірності. Ужгород, 1999. 412 с
148. Береславський М.З. З історії Української греко-католицької церкви. Львів, 1992. 80 с.
149. Берест О. Освітньо-виховна діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Матеріали студентських наукових конференцій кафедри загальної та соціальної педагогіки «Актуальні проблеми української освіти»* / Відповідальний за випуск Д. Герцюк, упорядник О. Караманов. Випуск 6. Львів: Малий видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2015. С. 21-27.
150. Бистрицька Е. В. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878-1964). Автореферат дис... доктора іст. наук. Спеціальність 09. 00. 11. К., 2009. 40 с.
151. Бистрицька Е. В. Східна політика Ватикану у контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878-1964 рр.). Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. 416 с.
152. Бистрицька Е. Державницька позиція А. Шептицького напередодні і під час Першої світової війни. *Державник, мислитель, богослов*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю від дня смерті митрополита А. Шептицького (Київ, 2 листопада 2004 р.). К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 22-44.
153. Бистрицька Е. До питання екуменізму в теоретичній спадщині митрополита Андрея Шептицького. *Ідея національної церкви в Україні*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Тернопіль, 17-18 жовтня 1997 р.). Тернопіль, 1997. С. 184-191.
154. Бистрицька Е. До питання про екуменічну діяльність А. Шептицького в роки Другої світової війни. *Розстріляна і відроджена церква. Матеріали науково-практичної конференції до 55-річчя ліквідації УГКЦ радянським режимом*. Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2001. С. 106-111.
155. Бистрицька Е. Йосиф Сліпий – організатор богословської науки в Україні. *Патріарх Йосиф Сліпий як визначний український ієрарх, науковець та патріот*. Матеріали Міжнародної наукової конференції (20 вересня 2002 року, м. Київ). К., 2003. С. 106-115.
156. Бистрицька Е. Питання ліквідації греко-католицької церкви в контексті радянсько-ватиканського протистояння. *Мандрівець*. 2009. № 4. С. 26-32.
157. Бистрицька Е. Проблеми співіснування християнських конфесій в теоретичній спадщині митрополита Андрея Шептицького. *Тези другої звітної наукової конференції викладачів та студентів географічного факультету Тернопільського державного педагогічного інституту за 1991 р.* Тернопіль, 1992. С. 118.
158. Бистрицька Е. Українське православ'я та екуменічна діяльність

- митрополита Андрея Шептицького в роки Другої світової війни. *Українське релігієзнавство*. 2002. № 23. С. 45-56.
159. Бистрицька Е. Участь Греко-католицької церкви в унійних проектах Ватикану першої третини ХХ ст. *Гілея*. Науковий вісник. К.: ВІР УАН, 2011. Вип. 47 (5). С. 105-112.
160. Бистрицька Е. Участь митрополита А. Шептицького у суспільно-політичному житті Галичини початку ХХ ст. *Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка*. Серія Історія. Тернопіль, 2005. Випуск 4. С. 69-74.
161. Бистрицька Е. Формування доктрини уніонізму в період понтифікату Лева XIII (1878-1903 рр.): тенденції її відображення в Росії та вплив на становище Греко-католицької церкви Галичини. *Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка*. Серія Історія. Тернопіль, 2011. Випуск 1. С. 213-218.
162. Бистрицька Е. Юрисдикційні повноваження митрополита Андрея Шептицького на території Російської імперії в контексті унійних стичних проектів та російсько-ватиканських відносин початку ХХ ст. *Збірник наукових праць науково-дослідного інституту Українознавства*. К., 2009. Т. XXIV. С. 410-416.
163. Бистрицька Е. Юрисдикційні повноваження митрополита Андрея Шептицького в контексті унійних стичних проектів та російсько-ватиканських відносин поч. ХХ ст. *Україна і Ватикан в контексті культури цивілізаційного діалогу: історія і сучасність*. Серія наукових збірників. Збірник 3 / За загальною редакцією П. Яроцького, Л. Филинович, С. Кияка. К., 2009. С. 218-223.
164. Бистрицька Елла. Питання єдності церков у російсько-ватиканських дипломатичних відносинах 1914-1917 рр. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 452-460.
165. Біднов В. Дослідження церковної історії в православних країнах. Крем'янець, 1931. 20 с.
166. Білавич Г., Савчук Б. Товариство «Рідна школа» (1881-1939). Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. 208 с.
167. Біланіч І. Еволюція Української Православної церкви 1917-1942 рр. Л.: Астролябія, 2004. 392 с.
168. Білас І. Органи НКВД-НКГВ і трагедія греко-католицької церкви. *Визвольний шлях*. 1992. № 12. С. 1436-1447.
169. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Кн. 1. Київ: Либідь – Військо України, 1994. 686 с.
170. Білас Я. І. Боротьба Митрополита Андрея Шептицького за утвердження ЗУНР (1918–1923 рр.). *Українське релігієзнавство*. № 22. Київ, 2002. С. 107–113.
171. Білас Я. І. Екуменізм Андрея Шептицького і проблема суверенності нації. *Історія релігій в Україні*. Кн. 1. Львів, 1999. С. 45–48.

172. Білас Я. І. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-визвольного руху українців. Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 09.00.11 – Релігієзнавство. К., 2003. 20 с.
173. Білас Я. І. Парламентська діяльність митрополита А. Шептицького. *Українське релігієзнавство*. № 23. Київ, 2002. С. 67–75.
174. Білас Я. І. Ставлення митрополита Андрея Шептицького до теорії та практики українського національно-визвольного руху (20 – 30 – ті роки ХХ ст.). *Вісник Львівського університету*. Серія: філософські науки. Вип. 2. Львів, 2000. С. 131–139.
175. Білас Я. І. Християнство в етнокультурні та національному відродженні українців. *Християнство і культура*. Київ – Тернопіль, 1998. С. 8-11.
176. Білий Б. Митра Перемиських владик або так звана «Корона Данила»: міфи і факти. *Перемишль і Перемиська земля протягом віків* / За ред. С. Заброварного; упор. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій. Перемишль; Львів, 2003. С. 245-248.
177. Благословення на життя. Син рабина домагається беатифікації Андрея Шептицького. *Мета*. Часопис Львівської архієпархії Української Греко-католицької Церкви. 2010. Ч. 9 / 68. С. 6-7.
178. Блажейовський Д. Берестейська ре-унія та українська історична доля і недоля. Т. 2. Київська Вселенська Церква у діаспорі (1751-1988). Львів: Каменяр, 1999. 1335 с.
179. Блажейовський Д. Ієрархія Київської Церкви (861-1966). Львів: Каменяр, 1996. 567 с.
180. Блажейовський Дмитро. Деякі сумні сторінки з історії України та дещо про її сусідів: Україну краще треба нам самим будувати (Збірка особистих спостережень автора). Львів: Видавництво «Каменяр», 2007. 640 с.
181. Блажен той муж ...: життєвий шлях митрополита Андрея Шептицького. 29.07. 1865 – 1. 11. 1944: Фотоальбом / упорядник: сестра Дарія (Світлана) Турків; автор тексту Уляна Стеців-Тимчук. Львів: Манускрипт – Львів, 2014. 169 с.
182. Бліхар В. Онтологічні питання у творчій спадщині Андрея Шептицького. *Людинознавчі студії*. Збірник наукових праць ДППУ. Дрогобич: «Вимір», 2005. Випуск 12. С. 96-105.
183. Бліхар В. Гносеологічні питання у творчій спадщині Андрея Шептицького. *Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності*. Альманах. К., 2005. Випуск 16. С. 232-237.
184. Бліхар В. С. Соціально-філософська проблематика у творчій спадщині митрополита Андрея Шептицького. Львів: Край, 2009. 271 с.
185. Бліхар В. С. Соціально-філософські погляди Андрея Шептицького. Автореферат дис. ... канд. філософ. наук. Спеціальність 09.00.05 – Історія філософії. Львів, 2006.

186. Бліхар В. Соціально-філософський дискурс формування громадянського суспільства в Україні: науково-творчий доробок Андрея Шептицького. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 3-20.
187. Бліхар В. Хримтиянські принципи суспільного життя у творчій спадщині Андрея Шептицького. *Мультиверсум*. Філософський альманах. Збірник наукових праць / Головний редактор В. В. Лях. Випуск 50. К.: Український центр духовної культури, 2005. С. 94-101.
188. Бліхар В. Християнські принципи розвитку суспільного життя у творчій спадщині Андрея Шептицького. *Мандрівець*. 2007. № 1. С. 69-73.
189. Богословське наукове товариство. *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 3. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 323-325.
190. Боднарук Іван. Великий чернець і народолобець: у п'яті роковини смерті Митрополита Андрея Шептицького. В Прудентополі: Друкарня Видавництва ОО. Василян, 1949. 151 с.
191. Божик П. 25-ліття нашої діє цезії в Канаді. Йорктон: Печатня Голосу Спасителя, 1938. 31 с.
192. Божик П. Церков українців в Канаді: Причинки до історії українського церковного життя в Бритійській домінії Канаді, за час від 1890-1927. Вінніпег, 1927. 338 с.
193. Божко Н., Цубов Л. Благодійницька та меценатська діяльність Андрея Шептицького у царині культурно-мистецької спадщини. *Historical and Cultural*. No 1. Vol. 2. 2015. S. 25-29.
194. Бойків О. Командир – Державний Муж – Творець організованого націоналізму. *Організація Українських Націоналістів. 1929-1954*. Збірник статей у 25-ліття ОУН. Париж: На чужині, 1955. С. 49-68.
195. Бойко І. Владика Миколай Чарнецький: ісповідник, мученик, чудотворець. Львів, 1997. 92 с.
196. Бойко М. Владика Діонісій Няраді. *Католицький щорічник*. Київ, 1996. С. 107-110.
197. Боляновський А. Дивізія «Галичина». Історія. Львів, 2000. 528 с.
198. Боляновський А. Між християнською мораллю і нелюдським злом (реакція митрополита Андрея Шептицького на окупаційну політику націонал-соціалістичної Німеччини в Галичині у 1941-1944 рр.: від формальної лояльності до критики і протестів). *Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі*. К., 2016. С. 7-70.
199. Боляновський А. Німецька окупаційна політика і проблема українсько-польських взаємин. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / Вип. 13. Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. С. 68-119.
200. Боляновський А. Особливості українсько-єврейських взаємин у Західній Україні у роки нацистської окупації. *Матеріали науково-*

- практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост». К., 2012. С. 66-90.
201. Боляновський А. Політико-правовий статус Галичини в системі окупованих Німеччиною територій: пошук альтернатив німецької східної політики у 1941-1944 рр. *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні*. Випуск другий (1995-1997 рр.). Львів, 1999. С. 3-14.
202. Боляновський А. Проблема колабораціонізму в умовах нацистського окупаційного режиму в Генеральній губернії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / Вип. 13. Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. С. 120-142.
203. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939-1945). Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. 681 с.
204. Боруцька О. Перебування митрополита Андрея Шептицького в російському ув'язненні (вересень 1914 – березень 1917 рр.). *Історія релігій в Україні*: Науковий щорічник, 2004 рік. Львів, 2004. Книга 1. С. 89-101.
205. Боцюрків Б. Українська Греко-католицька церква в катакомбах (1946-1989). *Ковчег*: Науковий збірник з церковної історії / ред. Ярослав Грицак. Число 1. Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. Ф. Франка, Інститут історії Церкви, 1993. С. 123-164.
206. Боцюрків Б. Українська Греко-католицька церква в катакомбах (1946-1989). *Календар «Благовіста»*. 1998. Гурово Іловецьке, 1998. С. 93-118.
207. Боцюрків Богдан. Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950) / переклад з англійської Наталії Кочан, за редакцією Олега Турія. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. xx + 268 с.
208. Боцян Йосиф. Пастирські листи Митрополита Андрея Шептицького (літературний огляд). *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 94-149.
209. Бродик З. Андрей Шептицький – «Мойсей Українського духа й культури»: огляд виставки. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 151-159.
210. Бублик Т. Т. Митрополит Андрей Шептицький та духовенство Львівської архієпархії в умовах радянської влади (1939-1941). *Збірник наукових статей за матеріалами V наукової конференції «Держава і Церква в новітній історії України»* (19-20 листопада 2015 р.). Полтава: «АСМІ», 2015. С. 117-126.
211. Буджак М. До першовитоків духовності. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 56-61.

212. Будівничий української державності: Хрестоматія політологічних статей Івана Франка / Упоряд. Д. Павличко. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 640 с.
213. Будник Олена. Митрополит Андрей Шептицький про християнське виховання дітей і молоді. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 70-80.
214. Бура І., Паскевич О. Андрей Шептицький: сповнення блаженств. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу «Свічадо», 1994. 48 с.
215. Бурко В. Отці Василяни у Бразилії. Прудентопіль, 1984. 123 с.
216. Бусганг Юліян. Митрополит Шептицький: Ще один погляд на життя й діяльність. Львів: Друкарня Куншти, 2009. 91 с.
217. Вавжонек М. Екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького в Україні та Росії. Записки ЧСВВ. Серія 2. Секція 1. Праці. Т. 52. Рим, 2006. 227 с.
218. Вавжонек Міхал. Екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького в Україні та Росії. Рим, 2006. 232 с.
219. Ваврик М. Бібліографічний огляд історії Василянського чина за 1950-1970 рр. Рим, 1971. 95 с.
220. Ваврик М. По Василянських монастирях. Торонто: Видавництво й друкарня оо. Василян, 1958. 291 с.
221. Ваврик М., ЧСВВ. Нарис розвитку і стану Василянського Чина. XVII – XX ст. Рим, 1979. 219 с.
222. Вайда М. Уривки зі щоденника (В річницю смерті Митрополита Шептицького). *Інформаційний листок зв'язку*. 1963. Ч. 13. С. 20.
223. Вандич Пьотр. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодні. К.: Критика, 2004. 464 с.
224. Василишин Лариса. Християнське виховання крізь призму вчення Андрея Шептицького. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 6-10.
225. Васянович Г. Емпатійність як провідна цінність у духовній спадщині митрополита Андрея Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 55-69.
226. Васьків А. Бібліотека і архів Митрополичого ординаріату Греко-католицької церкви після Першої світової війни. *Республіканець*. 1994. № 5-9. С. 85-88.
227. Васьків А. Митрополит А. Шептицький про теоретичні засади політики. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 8-11.

228. Васьків А. Митрополит Андрей Шептицький про проблеми політичної теорії та практики. *Різдво Христове 2000*. Статті й матеріали. Львів: Логос, 2001. С. 198-204.
229. Васьків А. Перші митрополичі листи Андрея Шептицького: історична ретроспектива (До 100-ліття митрополита). *Історія релігій в Україні*. Праці XI-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2001 року). Львів, 2001. Книга 1. С. 121-129.
230. Васьків А. Митрополит Андрей Шептицький про політичний радикалізм. *Історія релігій в Україні*. Матеріали X-ї Міжнародної конференції (Львів, 16-19 травня 2000 року). Львів, 2000. Книга 1. С. 73-76.
231. Васьків А., Васьків Л. Митрополит А. Шептицький про теоретичні засади політики. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 41-48.
232. Васьків Л. Засади сімейно-родинного виховання у спадщині митрополита Андрея Шептицького. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 5-6.
233. Васьків Л., Терешкевич Г. Митрополит Андрей Шептицький про цінність та гідність людського життя. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 11-14.
234. Васьків Р. Блаженний Єпископ-Новомученик Кир Григорій Лакота як ректор першої повної духовної семінарії в Перемишлі та його праця в інших інституціях. *Перемишль і Перемиська земля протягом віків*. / За ред. С. Заброварного; упор. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій. Перемишль; Львів, 2003. С. 155-156.
235. Вдовичин І. Відповідальний реформатор. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 14-17.
236. Вегеш М. М. Андрей Шептицький (1865–1944). *Вчені, письменники і політичні діячі про Україну: (Збірник наукових праць) / Ужгород. держ. ун-т., Ужгород. культ.-осв. і благодійницьке т-во «Карпатське братство»*. Ужгород, 1996. Вип.2. С.59–85.
237. Вегеш М. М. Митрополит Андрей Шептицький: історіографічні аспекти. *Проблеми української історіографії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 30-річчю Українського Історичного Товариства і журналу «Український історик» (2 березня 1996 р.)*. Мукачево: Елара, 1996. С.80–88.

238. Вегеш М. М. Провідник українського національного відродження [Рец. Басараб В. Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита Андрея Шептицького. Ужгород: Гражда, 2019. 232 с.]. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т, Ф-т історії та міжнародних відносин»; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор та ін.)]. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2019. Вип. 1 (40). С. 235-237.*
239. Вегеш М. М., Віднянський С. В. Рецензія на монографію В. Басараба: Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита Андрея Шептицького. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2019. 232 с. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Випуск 28: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відповідальний редактор С. В. Віднянський. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 398-410.*
240. Вегеш М. М., Остапець Ю. О. Роль митрополита Андрея Шептицького у налагодженні громадсько-культурних взаємин Закарпаття і Галичини в міжвоєнний період. *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України / Ужгород. держ. ун-т., Кафедра політології. Ужгород, 1998. Вип.1. С.12–14.*
241. Вегеш М. М., Остапець Ю. О., Хоменко О. В. Громадсько-політична, церковна і культурно-освітня діяльність митрополита Андрея Шептицького. Ужгород, 1998. 149 с.
242. Вегеш М. М., Палінчак М. М. Митрополит Андрей Шептицький у джерелах. *Регіональні студії. 2019. № 18. Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 126-135.*
243. Вегеш М. М., Росак В. М., Хоменко О. В. Культурно-освітня, виховна та наукова діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Carpatica–Карпатика: Історія і культура Карпат: (До 10-річчя утворення НДІ Карпатознавства) / Ужгород. націон. ун-т, НДІ Карпатознавства. Ужгород, 2002. С.239–271.*
244. Вегеш М. М., Хоменко О. В. Екуменічні ідеї митрополита Андрея Шептицького та діяльність по їх реалізації. *Carpatica–Карпатика: Актуальні проблеми політичного та етнокультурного розвитку Карпатського регіону в ХІХ–ХХ століттях. Ужгород: Вид-во «Два кольори», 2001. Вип.10. С.278–312.*
245. Вегеш М. М., Хоменко О. В. Культурно-освітня, виховна та наукова діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Carpatica–Карпатика: Актуальні проблеми політичного та етнокультурного розвитку Карпатського регіону в ХІХ–ХХ століттях. Ужгород: Вид-во «Два кольори», 2001. Вип.10. С.250–277.*
246. Вегеш М. М., Хоменко О. В. Філософія освіти у спадщині А.Шептицького і сучасність. *Гуманітарна освіта: досвід і проблеми: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*

- «Трансформація гуманітарної освіти» (Ужгород, 25–27 травня 1998 р.) / Мініст. освіти України, Ужгород. держ. ун-т, Академія Наук Вищої Школи України, Українська Академія Політичних Наук, Закарп. обл. держ. адміністр. Ужгород: МПП «Гражда», 1999. 191–197.
247. Вегеш М. Митрополит Шептицький і Закарпаття. *Радянська Верховина*. 1992. 13 черв.
248. Вегеш М. Могутня постать української історії: [Про Митрополита Андрея Шептицького]. *Календар «Просвіти» на 1995 рік* / Закарп. крайове т-во «Просвіта»; [Упорядн.: П.Федака, Й.Баглай]. Ужгород: МПП «Гражда», 1995. С.142–144.
249. Вегеш М. Могутня постать української історії: До 130-річчя митрополита Андрея Шептицького. *Карпатська Україна*. 1995. 1 серп.
250. Вегеш М., Басараб В. Андрей Шептицький і Закарпаття: Кілька маловідомих фактів із життя видатного митрополита [Між Богом і кесарем]. *Срібна Земля-фест*. 2003. 25 вересня – 1 жовтня.
251. Вегеш М., Басараб В. Тяжкий хрест Митрополита (До 138-річчя від дня народження А.Шептицького). *Карпатська Україна*. 2003. 24 липня.
252. Вегеш М., Задорожний В. Андрей Шептицький: просвітитель, політик, людина. *Срібна Земля*. 1993. 6 квіт.
253. Вегеш М., Фенич В. Сходження на святоюрську гору: (Андрей Шептицький – церковний діяч). *Карпатська Україна*. 1999. 3 серп.
254. Вегеш М., Фенич В. У храмі святого Юра (Андрей Шептицький – церковний діяч). *Верховина*. 1994. 26 квіт.
255. Великий А. Г. З літопису християнської України: Церковно-історичні радіолекції з Ватикану. Т. VIII: XIX ст. Рим: Вид-во оо. Василіян, 1976. 275 с.
256. Великий А. З літопису християнської України. IX-XX ст. Рим: Видавництво оо. Василіян, 1977. 304 с.
257. Великий А. Світла і тіні Української історії: причинки до історії Української церковної думки. Рим: Видавництво оо. Василіян, 1969. 219 с.
258. Великий А. Українське християнство: причинки до історії Української церковної думки. Рим: Видавництво оо. Василіян, 1969. 223 с.
259. Великі Українці: митрополит Андрей Шептицький, патріарх Йосиф Сліпий. *Музейний провулок*. 2009. №3. С. 176-178.
260. Великочий В. С. Велика Східноєвропейська революція, Перша світова війна і Галичина (Українська історіографія суспільно-політичних процесів. Бібліографія). Івано-Франківськ: Кушнір Г. М., 2014. 180 с.
261. Великочий В. Сучасна українська історіографія про репресії щодо Української Греко-католицької церкви в Галичині за доби Першої світової війни. *Мандрівець*. 2011. № 3. С. 52-56.
262. Великочий В. Українська історіографія про життєдіяльність митрополита Андрея Шептицького за доби визвольних змагань 1914-1919 рр. *Схід: аналітико-інформаційний журнал*. 2008. № 5. С. 95-102.
263. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. У двох томах.

- Т. 1. Жовква: Видавництво Отців Василіан «Місіонер», 1998. 524 с.
264. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. У двох томах. Т. 2. Жовква: Видавництво Отців Василіан «Місіонер», 1998. 504 с.
265. Верига В. Дорогами Другої світової війни: Дивізія «Галичина». Торонто, 1998. 345 с.
266. Верига В. За рідний край, за нарід свій, або Хто такі дивізійними? К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. 288 с.
267. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів: Видавництво «Світ», 1996. 448 с.
268. Вивезене росіянами українське духовенство. Нива. Львів, 1916. Цвітень. Ч. 4. С. 262-264.
269. Винник Н. Постать Андрея Шептицького в оцінці сучасних істориків. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 71-73.
270. Винник Н. Постать Андрея Шептицького в оцінці сучасних українських істориків. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 40-46.
271. Винник Н., Гладка Г. Станиславівська (Івано-Франківська) Єпархія Греко-католицької церкви в сучасній українській історіографії. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 7. Івано-Франківськ, 2015. С. 75-80.
272. Винниченко І. Україна 1920-1980-х рр.: депортації, заслання, вислання. Київ, 1994. 126 с.
273. Вихрущ А. В. Розумове виховання і педагогічних системсахм Андрея Шептицького і Йосифа Сліпого. *Проблеми Всеукраїнської науково-практичної конференції (До 125-річчя від дня народження Йосифа Сліпого)*. Місто Тернопіль, 23 лютого 2017 р. / укладачі: В. С. Мисик, І. Ф. Янюк, Т. Г. Дідух та ін. Тернопіль: ТОКІППО, 2017. С. 140-142.
274. Вихрущ В., Антонюк Т. Право на безсмертя: (Культурно-освітня діяльність Андрея Шептицького). *Рідна школа*. 1997. № 9. С. 9-11.
275. Від рейхстагу до Іводзіми. У полум'ї війни. Україна та українці у Другій світовій / Під загальною редакцією Яни Примаченко. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 352 с.
276. Війтишин В. Душпастирська праця митрополита Андрея. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 6-12.
277. Він був великим українцем: (Патріарх Йосиф Сліпий про Митрополита Андрея Шептицького). *За вільну Україну*. 2002. 1-2 лист.

278. Вінтер Е. Візантія та Рим у боротьбі за Україну 955-1939. Прага: Видавництво Юрія Тищенка, 1944. 222 с.
279. Вінцковський Т. С. Політичні діячі України: 1917-2004. К., 2005. С. 48-52.
280. Вовк Р., Литвяк О. Митрополит Андрей Шептицький (1865-1944) та пошуки порозуміння з православними в контексті ідеї «візантизації» Греко-католицької церкви. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Історія. Випуск 1 (36). 2017. С. 7-14.
281. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс. К.: Світогляд, 2005. 741 с.
282. Войтович Л. В. Шептицькі. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2013. С. 633-634.
283. Войтюк О. Місійні станиці студитського чернецтва на українсько-польському пограниччі. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. № 17. 2008. С. 501-507.
284. Волинець О. Митрополит Андрей Шептицький про ідеології комунізму, фашизму та екстремального націоналізму. *Humanitarian vision*. 2015. Vol. 1. Num. 1. S. 7-12.
285. Волинець О.О. Функціонування Української греко-католицької церкви в контексті державно-церковних відносин. Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. Київ, 2003. 20 с.
286. Волинець Оксана. Екуменічні ініціативи митрополита Андрея Шептицького. *Політичні науки*. Т. 3. №. 1. 2017. С. 13-18.
287. Волік Н. Вплив Митрополита Галицького Андрея Шептицького на становлення Української Греко-Католицької Церкви в Канаді наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. *Українська Греко-Католицька церква у контексті вітчизняної історії та сучасних суспільних реалій*. 2015. С. 117-123.
288. Волошин Л. Княжий дарунок великого мецената: Митрополит Андрей Шептицький у житті і творчості Олекси Новаківського. Львів: Монастир Монахів Студитського Уставу; Видавничий дім «Свічадо», 2001. 200 с.
289. Волошин Л. Митрополит Андрей Шептицький у творчих долях українських художників. Ч. 1. Львів: Арклас, 2016. 280 с.
290. Вороний Микола. Портрети Митрополита Андрея. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 198-205.
291. Воронин О. Історичний шлях УАПЦ. Кенсінгтон: Видавництво «Воскресіння», 1992. 136 с.
292. Вуянко М. Монастирі Івано-Франківська (Станиславова): перша половина ХХ ст. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1998. 216 с.
293. Вятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. Львів: Видавництво «Мс», 2006. 144 с.

294. Гаврилів І., Стефанів В. Українська Греко-Католицька церква й Організація Українських Націоналістів: проблема взаємин (на прикладі життєвого шляху Степана Бандери). *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 235-239.
295. Гаврилів М. Героїзм чеснот Слуги Божого митрополита Андрея як підстава його беатифікації. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 17-21.
296. Гаврилів М. Діяльність митрополита Андрея Шептицького як підстава його беатифікації. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 95-104.
297. Гавриш І. В. Релігійно-політичні процеси на теренах Станиславівської єпархії УГКЦ напередодні та під час проведення Львівського собору. *Гілея*. 2017. Випуск 120. С. 63-67.
298. Гайдукевич О. Митрополит Андрей Шептицький – природоохоронний діяч Галичини. *Схід*. № 1 (141). Січень-лютий 2016. С. 35-39.
299. Гайдукевич О. Природоохоронна діяльність Греко-католицької церкви як складова національного відродження галичан (20-30-ті роки ХХ ст.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 10-11. Івано-Франківськ, 2017. С. 297-304.
300. Гайдукевич О. Природоохоронна діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 47-51.
301. Гайдукевич О., Концур-Карабінович Н. Митрополит Андрей Шептицький та охорона природи Галичини. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*. Серія Історія. 2016. № 2. С. 20-26.
302. Гайдукевич Олена. Українська Греко-Католицька церква (УГКЦ): туризм і охорона природи в Карпатах (30-ті роки ХХ ст.). *Схід*. № 4 (144). Липень-серпень 2016. С. 52-56.
303. Гайке Вольф-Дітріх. Українська Дивізія «Галичина». Історія формування і бойових дій у 1943-1945 роках / за заг. ред. В. Кубійовича. Тернопіль: Мандрівець, 2018. 208 с.
304. Гайковський М. Велике протистояння: опір греко-католицької церкви більшовицькому окупаційному режимові (вересень 1939 – червень 1941). *Київська церква*. 1999. № 5. С. 25-30.
305. Гайковський М. Митрополит Андрей Шептицький – честь і окраса церкви і українського народу. *Берестейська унія (1596-1996)*. Статті і

- матеріали. Львів: Логос, 1996. С. 198-204.
306. Гайковський М. Митрополит Андрей Шептицький у радянській післявоєнній історіографії. *Богословія*. Рим, 1991. Т. 55. С. 144-156.
307. Гайковський М. Московська патріархія – спільниця і зняряддя більшовицького режиму в ліквідації Греко-Католицької Церкви. *Київська Церква*. 2000. № 2. С. 14-20.
308. Гайковський М. Похорон Митрополита Андрея Шептицького у світлі нових документів. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. Львів, 2005. Кн. 1. С. 173-181.
309. Гайковський М. Похорон митрополита Андрея Шептицького. *Людина і світ*. 2004. № 10. С. 16-24.
310. Гайковський М. Сучасне і майбутнє України: думки і візії митрополита Андрея Шептицького. *Київська церква*. 2000. № 1. С. 43-46.
311. Гайковський М. УГКЦ в часи митрополитування Андрея Шептицького. *Київська Церква*. 2001. № 1-3. С. 32-48.
312. Гайковський М. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках. *Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках: збірник документів і матеріалів/ упоряд. Гайковський М.І.* Львів: Місіонер, 2006. С.19-90.
313. Гайковський М. Хресна дорога Української Греко-Католицької Церкви (1939-1941 та 1944-1947 рр.). Львів: Місіонер, 2007. 136 с.
314. Гайковський М., Гайова О. Велична дорога у вічність. Хроніка похорону А. Шептицького. *Збірник популярно-наукових доповідей і статей*. Філадельфія, 1994.
315. Гайковський М.І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках: збірник документів і матеріалів / упор. Гайковський М.І. Львів: Місіонер, 2006. 650 с.
316. Гайова О. «З Росії досі не повернуто частини вивезеного після ліквідації УГКЦ архіву». Записала Надія Пастернак. *Український тиждень*. 2011. № 14 (179). 8 квітня.
317. Гайова О. Андрей Шептицький – праведник-реформатор, якого боїться світ?! Розмовляла Марія Всяка. *Християнин і світ*. 2015.
318. Гайова О. Митрополит Галицький. *Український альманах 2001*. Варшава, 2001. С. 99-103.
319. Гайова О. Мудрість життя – це любити те, що є добром. Розмовляла Оксана Мельник. *Урядовий кур'єр*. 2015. 29 липня.
320. Гайова О. Мудрість життя – це любити те, що є добром: 150 років від дня народження митрополита Андрея Шептицького. *Урядовий кур'єр*. 2015. 29 липня (№ 136). С. 1, 6.
321. Гайова О. Сироти називали його «найкращий мій татусь». Розмовляла Оксана Климончук. *День*. 2015. 19 лютого.

322. Гайова О. Християнські засади суспільної діяльності митрополита Андрея Шептицького. *Київська церква*. 1999. № 4. С. 47-52.
323. Гайова О. Митрополит Галицький. *Український альманах 2001*. Варшава, 2001. С. 99-103.
324. Галик Володимир. Андрей Шептицький та Іван Франко: до проблеми аналізу та оцінки взаємин між митрополитом і вченим. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 12. 2015. С. 5-14.
325. Галицькі митрополити. Біографічний довідник. Львів: Логос, 1992. 94 с.
326. Галицькі митрополити: біографічний довідник. Львів: Логос, 1992. 94 с.
327. Гаркуша В. О. Внесок Андрея Шептицького у суспільно-політичний та культурний розвиток України. *Перспективи розвитку сучасної України*. К., 2017. С. 61-64.
328. Гах І. Епоха Митрополита: українське образотворче мистецтво першої половини ХХ ст. Львів: Манускрипт, 2017. 191 с.
329. Гейман Л. Забута епопея графа Шептицького. *Жіночий світ*. 1984. Листопад-грудень. № 11-12. С. 11-13.
330. Гелитович М. Роль митрополита Андрея Шептицького у збереженні українського іконопису. *Памятки України*. 2013. № 12. С. 14-23.
331. Гель І. Великий Митрополит і велика ідея. *Альманах Українського Народного Союзу 2000*. Парсипанні – Нью-Йорк: Видавництво Свобода, 2000. С. 20-27.
332. Гель І. Митрополит Андрей Шептицький і українська національна ідея. *Молода Галичина*. 2000. 8 серп.
333. Геник Л. Виховання української молоді у Львівській Богословській Академії УГКЦ (1928-1944). *Вісник Прикарпатського університету*. Випуск VII. Педагогіка. Івано-Франківськ: Плай, 2002. С. 157-166.
334. Геник Л. Діяльність митрополита А. Шептицького в Галичині в період Другої світової війни. *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. 2012. Аип. 4. С. 129-136.
335. Геник Л. Ідеї Андрея Шептицького в історичних реаліях Станіславівщини та Івано-Франківщини в ХІХ-ХХ століттях. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 100-116.
336. Геник Л. Основні богословські питання в екуменічній діяльності єпископа і митрополита Андрея Шептицького. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 14-27.
337. Геник Л. Я. Релігійно-моральне виховання у навчальних закладах Східної Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. Івано-Франківськ: Плай, 2000. 272 с.

338. Генік Л. Я. Релігійно-моральне виховання молоді в навчальних закладах Східної Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. Івано-Франківськ: Плай, 2000. 272 с.
339. Гентош Л. Історія вибору Романа Шептицького. *Україна модерна*. Випуск 27. С. 172-182.
340. Гентош Л. Митрополит Андрей Шептицький як засновник та меценат Національного музею у Львові: засади діяльності, пріоритети розвитку та історична спадщина. *Краєзнавство*. 2016. № 1-2. С. 212-220.
341. Гентош Л. Митрополит Шептицький: 1923-1939. Випробування ідеалів. Львів, 2015. 596 с.
342. Гентош Л. Постать митрополита Шептицького в українських та польських наукових виданнях останнього десятиріччя. *Україна модерна / За ред. В. Верстюка, Я. Грицака, Л. Зашкільняка, В. Кравченка, М. Крикуна*. К.: Критика; Львів: Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. Ч. 8. С. 179-210.
343. Гентош Л. Р. Апостольська столиця і питання державно-правового статусу Східної Галичини. Автореферат дисертації ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія. Львів, 1997. 23 с.
344. Гентош Л. Дипломатичні контакти Української Народної Республіки з Апостольською Столицею в 1919-1921 роках у контексті східної політики Римської курії. *Україна модерна*. 2000. Ч. 4-5. С. 163-186.
345. Гентош Л. Роль митрополита Андрея Шептицького в укладенні конкордату між Апостольським престолом і Польщею (1925). *Poznanskie studia Slawistyczne PSS*. Nr 10. 2016. S. 115-128.
346. Гентош Л. Ставлення митрополита Андрея Шептицького до «пацифікації» 1930 о. *Україна модерна*. Міжнародний інтелектуальний часопис. 2015. С. 91-112.
347. Гентош Л. Ставлення римського престолу до виникнення польсько-українського збройного конфлікту в 1918 р. *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні*. Випуск другий (1995-1997 рр.). Львів, 1999. С. 30-42.
348. Гентош Л. Україна в східній політиці Ватикану в роки Першої світової та повоєнного врегулювання (1914-1921 рр.). *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 56-64.
349. Гентош Ліліана. Ватикан та виклики модерності. Східноєвропейська політика папи Бенедикта XV та українсько-польський конфлікт у Галичині (1914-1923). Серія: монографії № 3 / Науковий редактор Ігор Гирич. Львів: Критика, 2006. 456 с.
350. Герасимович І., Терлецький О. Шкільництво в Галичині в другій пол. ХІХ і на поч. ХХ ст. *Енциклопедія українознавства*. Загальна частина. Т. 3. Мюнхен ; Нью-Йорк, 1949. С. 928-931.

351. Герасимчук В. «Не убий». 1942 р. *Літературна Україна*. 2002. 4 квітня. С. 5.
352. Герман Сергій. *Via Романа. Життя митрополита Андрея Шептицького: роман*. К.: Ярославів вал, 2017. 360 с.
353. Герцюк Дмитро. «... Мав велике довіря і признання за працю від митрополита Шептицького» (Штрихи до портрета священика, педагога о. Василя Лициняка). *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 191-201.
354. Гирич І. Політична публіцистика Михайла Грушевського. Грушевський М. Твори у 50 томах. Т. 1. Серія: Суспільно-політичні твори. 1894-1907. Львів: Видавництво «Світ», 2002. С. 47-62.
355. Гирич І. Релігія та церква в житті й творчості Михайла Грушевського. Грушевський М. С. *Духовна Україна. Збірка творів*. К.: Либідь, 1994. С. 521-544.
356. Гірняк С. Лексичні особливості пастирських послань Митрополита Андрея Шептицького. *Парадигми sacrum | profanum у літературі та культурі*. 2012. Випуск 6. С. 115-121.
357. Гладка Г. Л. Суспільно-політична діяльність митрополита Андрея Шептицького (1899-1939 рр.). Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Чернівці, 2000. 20 с.
358. Гладка Г. Митрополит Андрей Шептицький і Патріярх Й. Сліпий – великі поборники єднання Української та Вселенської Церков. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 469-475.
359. Гладка Г. Станіславівська єпархія в період єпископства Андрея Шептицького. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 28-31.
360. Гладка Г. Українізація духовного життя в Станіславській єпархії в період єпископства Андрея Шептицького (1899-1900 рр.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 47-53.
361. Гладка Г., Кугутяк М., Москалюк М., Хруслов Б. У боротьбі за церкву, націю й державу. *Галичина*. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. Івано-Франківськ. 1998. № 1. С.67-92.
362. Гладка Г.Л. Антикомуністична діяльність А.Шептицького напередодні II світової війни. *Історія України*. 1999. Київ. № 19. С.5.
363. Гладка Г.Л. Берестейська унія й екуменічний процес в оцінках та діяльності А.Шептицького. *Обрії*. Часопис Івано-Франківського обласного

- інституту післядипломної освіти педагогічних працівників. Івано-Франківськ, 1996. №1(3). С.43-47.
364. Гладка Г.Л. Державотворча концепція митрополита А.Шептицького в період Першої світової війни. *Нова політика*. 1999. № 2. С.56-59.
365. Гладка Г.Л. Екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Добрий настур*. Часопис, присвячений церковним і богословським справам. Івано-Франківськ, 1996. Ч.1. С. 99-101.
366. Гладка Г.Л. Проблема релігійної єдності України в унійно-екуменічній діяльності митрополита Андрея Шептицького. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім.В.Гнатюка*, Серія: Історія. Тернопіль, 1999. Вип.ІХ. С. 37-40.
367. Гладка Г.Л. Суспільно-політична діяльність митрополита Андрея Шептицького в контексті українсько-польських відносин в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнар.наук.-практ.конф. "Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.". Івано-Франківськ, 1997. С.148-151.
368. Глистюк Я. Два листи о. Мирослава Івана Любачівського до митрополита Андрея (Шептицького) з 1941-1942 років. *Ковчег*. Ч. 3. Львів, 2001. С. 507-510.
369. Гнатюк О. Pro domo sua. Польсько-українські відносини в політичній публіцистиці польських консерватистів та неоконсерватистів 1930-х років. *Війна двох правд. Поляки та українці у кривавому ХХ столітті*. Бібліотека «Історичної правди» / Укладання й передмова Вахтанга Кіпіані. Харків: Видавництво Vivat, 2017. С. 22-57.
370. Гніп Юрій. Роль Греко-Католицької церкви у процесі виховання української молоді Східної Галичини у 20-30-х рр.. ХХ ст. (На матеріалах галицької преси). *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 288-295.
371. Гнідик І. І. Початки та розбудова греко-католицької церкви у США (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія.
372. Гнідик Ірина. Митрополит Андрей Шептицький та Греко-Католицька Церква у США. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2015. № 11. С. 13-21.
373. Гнот С. Греко-католицька церква і мистецтво Західної України 20-30-рр. ХХ ст. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки*. Серія – історичні науки. Луцьк: Вид.-во ВДУ, 2001. С. 44-48.
374. Гнот С. Греко-католицька церква і організація суспільної опіки Галичини (1921-1939). *Актуальні проблеми державного управління*. Збірник наукових праць / Львівський філіал Української Академії державного управління при Президентові України. Львів: Вид.-во ЛФ УАДУ, 2001. Вип. 6. С. 299-309.

375. Гнот С. Греко-католицька церква і проблема збереження пам'яток національної культури Галичини у міжвоєнний період. *Історичні пам'ятки Галичини*. Матеріали наукової краєзнавчої конференції 21 листопада 2002 р. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. С. 126-135.
376. Гнот С. До питання про діяльність Греко-католицької церкви у створенні захистів та захоронок у Галичині в міжвоєнний період. *Історія релігій в Україні*. Праці XI-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2001 року). Львів: "Логос", 2001. Кн. 1. С. 179-183.
377. Гнот С. Добродійна діяльність Греко-католицької церкви у 20-30-х рр. ХХ ст. (за матеріалами української галицької преси). *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка*. Збірник наукових праць. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2003. Вип. 5-6. С. 211-219.
378. Гнот С. І. Добродійна діяльність греко-католицької церкви у 1921-1939 рр. (за матеріалами Галицької митрополії). Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Львів, 2003. 22 с.
379. Гнот С. Митрополит Андрей Шептицький і розвиток національної культури Галичини в міжвоєнний період. *Історія релігій в Україні*. Праці XII-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 20-24 травня 2002 року). Львів: «Логос», 2002. Кн. 1. С. 113-117.
380. Гнот С. Проблема захисту дітей в діяльності Греко-католицької церкви міжвоєнного періоду. *Вісник Львівської комерційної академії*. Серія – гуманітарні науки. Львів: Вид.-во ЛКА, 2002. Вип. 4. С. 54-66.
381. Гнот С. Роль Греко-католицької церкви у суспільно-політичному житті Західної України 20-30-х років ХХ ст. *Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи*. Матеріали науково-практичної конференції 22 листопада 2001 року. Львів: ЛФ УАДУ, 2001. Ч. 1. С. 107-109.
382. Гнот С. Співпраця Греко-католицької церкви Львівської архієпархії з українським шкільництвом у період між двома світовими війнами. *Мандрівець* / Видання Національного університету "Києво-Могилянська академія". Тернопіль, 2002. №3 (38). С. 13-19.
383. Гнот С. І. Греко-католицька церква і організація суспільної опіки Галичини (1921-1939 рр.). *Актуальні проблеми державного управління*. Вип. 6. Львів, 2001. С. 299-309.
384. Головащенко С. Історія християнства. Курс лекцій. Київ: Либідь, 1999. 352 с.
385. Головин Б. Митрополит Андрей Шептицький – благодійник «Просвіти». Збірник праць. Тернопіль, 2006. Т. 2. С. 98-100.
386. Головин Р. Владика Андрей. *Україна*. 1990. № 40. С. 8-11.
387. Голомідова Христина (Марія). Заснування мирянського чину Святого Василя Великого в УГКЦ митрополитом Андреем Шептицьким та віднова його діяльності в підпіллі в Галичині: на прикладі осередку МЧСВВ у Івано-Франківську. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського*

- Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир». Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 9. Івано-Франківськ, 2016. С. 194-211.
388. Голубко В. Львів і львівяни в 1939 році: перші воєнні будні. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича / [Гол. редколегії Микола Литвин, упоряд. Олександр Седляр, Наталія Кобрин]. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 225-243.
389. Голянич Михайло. Християнська сутність «соціальної квестії» митрополита Андрея Шептицького. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 189-197.
390. Гординський В. , Гординський Б. Ретроспективна спроба діагнозу хвороби Митрополита Андрея Шептицького (1865-1944). *Лікарський вісник*. 1992. Т. XXXIX. Ч. 2. С. 35-36.
391. Гордієнко В. Сталінізм і Українська греко-католицька церква. *Матеріали наук. конференції*. Львів, 1990. С. 41-51.
392. Горинь В. Віра серця його не померкне. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича / [гол. редколегії Микола Литвин, упоряд. Олександр Седляр, Наталія Кобрин]. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 244-249.
393. Горникевич Мирон. О. Др. Йосиф Боцян – в'язень царської Росії. *Богословія: науковий тримісячник*. 1927. Т. V. Кн. 2-3. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1927. С. 109-120.
394. Горняткевич Д. Апостол правди. *Визвольний шлях*. 1960. № 1. С. 7-10.
395. Горняткевич Д. Митрополит Андрей Шептицький. *Визвольний шлях*. 1954. Кн. 12. С. 5-19.
396. Городецький І. Тернистим шляхом (Мартирологія Української Католицької Церкви в образках). Мюнхен – Регенсбург, 1948. 39 с.
397. Горошко М. П. Екологічне подвижництво митрополита Андрея Шептицького у справі захисту та збереження лісів (До 150-річчя від дня народження митрополита Української Греко-Католицької церкви). *Наукові праці Лісівничої академії наук України: збірник наукових праць*. 2015. Вип. 13. С. 289-293.
398. Гостина Митрополита Андрея Шептицького в Америці. *Ілюстрований календар сирітського дому на рік звичайний 1923*. Філадельфія: стараннем і накладом сс. Василянок, 1923. С. 118-121.
399. Грабовецький В. Андрей Шептицький і Прикарпаття. *Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному і духовному відродженні України*. Івано-Франківськ, 2000. С. 19-26.

400. Грабовецький В. Андрей Шептицький і Станіславщина. *Галичина*. 1994. 21 жовтня.
401. Грабовецький В. Андрей Шептицький і Станіславщина. До 50-річчя смерті Блаженної пам'яті Кир Андрея. *Галичина*. 1994. 21 жовтня.
402. Грабовецький В. Ілюстрована історія Прикарпаття. Тисячолітній літопис Гуцульщини. Т. 3. Видання друге, доповнене. Івано-Франківськ: Видавництво «Нова Зоря», 2004. 464 с.
403. Грабовецький В. Історія Івано-Франківська (Станіславова) з найдавніших часів до початку ХХ століття. Івано-Франківськ: Видавництво «Нова Зоря», 1999. 304 с.
404. Грабовецький В. Історія Івано-Франківська (Станіславова). З найдавніших часів до початку ХХ століття. Частина 1. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999. 304 с.
405. Грабовецький В. Сторінки літопису Івано-Франківського Катедрального Собору Святого Воскресіння. Івано-Франківськ: Видавництво «Нова Зоря», 1999. 88 с.
406. Грабовецький В., Гаврилів Б., Карась Г. Івано-Франківськ у пам'ятниках історії та культури. Івано-Франківськ: Видавництво «Нова Зоря», 2001. 180 с.
407. Греченюк Н. Культурно-освітня діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Україна – Європа – Світ*. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2013. Вип. 12. С. 272-275.
408. Гринчишин Н. Публікації Андрея Шептицького на сторінках часопису «Христос Наша Сила». *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 100-110.
409. Гриньох І. Греко-католицька Богословська Академія (1929-1979). *Богословія*. Т. XLIII. Кн. 1-4. 1979. С. 5-13.
410. Гриньох І. Дві версії про смерть Слуги Божого Андрея Шептицького. *Літопис Голготи України*. Т. 2: Репресована церква. Дрогобич, 1994. С. 53-58.
411. Гриньох І. Послання патріарха Йосифа про поєднання в Христі. *Богословія*. Т. XLI. Кн. 1-4. 1977. С. 11-72.
412. Гриньох І. Послання Патріарха Йосифа про поєднання в Христі. Рим, 1977. 73 с.
413. Гриньох Іван. Слуга Божий Андрей – благовісник єдності. Мюнхен, 1961. 220 с.
414. Грицак Я. Історія нації: продовження схеми Грушевського щодо української історії ХІХ-ХХ ст. *Михайло Грушевський і українська історична наука*. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24-25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.). Львів, 1999. С. 98-130.
415. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації ХІХ-ХХ століття. Київ: Yakaboo Publishing, 2019. 656 с.

416. Грицак Я. Подвійна ідентичність УГКЦ. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 13.
417. Грицак Я. Українці в анти єврейських акціях у роки Другої світової війни. *Незалежний культурологічний журнал «І»*. 1996. № 8. С. 60-68.
418. Грицак Ярослав. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). К.: Критика, 2006. 632 с.
419. Грицак Ярослав. Страсті за націоналізмом: Історичні есеї. К.: Критика, 2004. 344 с.
420. Грушевський М. Листи з-над Полтви. Грушевський М. Твори у 50 томах. Т. 1. Серія: Суспільно-політичні твори. 1894-1907. Львів: Видавництво «Світ», 2002. С. 129-187.
421. Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів: Інститут історії церкви ЛБА, 2000. 426 с.
422. Гузар Л. Андрей Шептицький митрополит Галицький (1901-1944) провісник екуменізму. Вид. друге. Жовква: Місіонер, 2015. 496 с.
423. Гузар Л. Екуменічна місія Східних Католицьких Церков у баченні митрополита Андрея Шептицького. *Ковчег*. Науковий збірник із церковної історії. Ч. 2 Львів, 2000. С. 189-212.
424. Гузар Л. Екуменічна місія Східних Католицьких Церков у баченні митрополита Андрея (Шептицького). *Ковчег*. Ч. 2. Львів, 2000. С. 189-212.
425. Гузар Л. Митрополит Андрей Шептицький та екуменізм. *Богословіє*. Т. 15. Кн. 1-4. С. 34-51.
426. Гузар Л. У пошуках гармонії. *Історичний контекст укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління: матеріали Перших «Берестейських читань»*. Львів, Івано-Франківськ, Київ, 1-6 жовтня 1994 р. / ред. Б. Гудзяк. Львів: Інститут Історії церкви Львівської Богословської Академії, 1995. С. 1-6.
427. Гунчак Т. Україна: ХХ століття. К.: Дніпро, 2005. 384 с.
428. Гуркіна С. Митрополит Андрей (Шептицький) в період німецької окупації Галичини: найновіша історіографія питання (1989-2000 роки). *Ковчег*. С. 556-565.
429. Гуркіна С. Митрополит Андрей (Шептицький) у період німецької окупації Галичини: найновіша історіографія питання (1989-2000 роки). *Ковчег*. Львів, 2001. Ч. 3. С. 563-565.
430. Гусаков І. Соціальні візії митрополита Андрея Шептицького: кризь призму Пастирських послань. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 10-12.
431. Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину. К.: Либідь, 1993. 408 с.

432. Гучко Г. Андрей Шептицький як меценат української культури. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 87-94.
433. Данилець Ю. В. Документи апостольського адміністратора Пряшівської єпархії, єпископа Діонісія Наряді на тему православного руху (на матеріалах архіву в Кошицях). *Historia Radu bazilianov sv. Yozafata*. Presov, 2017. С. 167-173.
434. Даниляк О. З історії заснування «Народної лікарни» у Львові (до 150-річчя з дня народження А. Шептицького). *Матеріали 76-ї загальноуніверситетської студентської наукової конференції «Досягнення сучасної медицини», Львів, 16-17 квітня 2015 р.* Львів, 2015. С. 257.
435. Дарморіз О. Питання співвідношення віри і розуму в богословсько-філософській концепції митрополита Андрея Шептицького. *Історія релігій в Україні*. Львів: Логос, 2009. Кн. 2. С. 64-68.
436. Дацько І. Митрополит Андрей і патріарх Йосиф. *Ковчег*. Науковий збірник з церковної історії. Львів, 2015. № 7. С. 302-309.
437. Дашкевич Я. Андрей Шептицький: три епізоди. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаніка*. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 143-147.
438. Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури. 2-ге вид., виправлене й доповнене. Львів: Піраміда, 2007. 807 с.
439. Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури. З творчої спадщини / Упорядники Мирон Капраль, Андрій Фелонюк, Галина Сварник, Ігор Скочиляс. Львів: Піраміда, 2016. 924 с.
440. Дашкевич Я. Україна на перехресті світів. Релігієзнавчі й соціокультурні студії / Упорядники Лілія Моравська, Ірина Скочиляс. Львів: Український Католицький Університет; Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, 2016. 656 с.
441. Дейвіс Норман. Боже ігрище. Історія Польщі / перекл. з англ. Петра Таращука. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с. + іл.
442. Делятинський Р. І. Історія Станіславівської Єпархії (1885-1900). Івано-Франківськ: Видавництво «Нова Зоря», 2001. 102 с.
443. Делятинський Р. І. Станіславівська єпархія Греко-Католицької церкви в суспільному житті Галичини (1885-1946 рр.). Дисертація ... канд. іст. наук. 07. 00. 01 – історія України. Івано-Франківськ, 2017. 390 с.
444. Делятинський Р. І. Становище та діяльність духовенства станіславівської єпархії УГКЦ в 1919-1920 рр. *Вісник Прикарпатського університету*. Історія. Вип. VII. Івано-Франківськ, 2003. С. 69-77.
445. Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у ХІХ сторіччі. Мюнхен, 1969. 144 с.
446. Демчевська І. Історія першого українського шпиталю у Львові. *Лікарський вісник*. 1958. Ч. 2 (8). С. 18-20.
447. Демянчук Тетяна. Взаємодія органів НКВС та кримінально-виправної системи з ліквідації підпілля ОУН на теренах Західної України в 1939-1941 рр. *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній

- краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 318-321.
448. Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років. Львів, 1998. 132 с.
449. Деревяний І. Польська окупація Західної України в 1918-1939 роках. Як це було. *Війна двох правд. Поляки та українці у кривавому ХХ столітті*. Бібліотека «Історичної правди» / Укладання й передмова Вахтанга Кіпіані. Харків: Видавництво Vivat, 2017. С. 73-82.
450. Держко І., Терешкевич Г. Митрополит Андрей Шептицький – гуманістичний лідер планетарного масштабу. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 21-23.
451. Дзерович Юліан. Митрополит – Меценат. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 66-77.
452. Дзерович Юліан. Війна а наша Церков. *Нива*. 1916. Ч. 1. С. 3-16.
453. Дзерович Юліан. Огляд письменської діяльності Єп. Йосифа Боцяна. *Богословія: науковий тримісячник*. 1927. Т. V. Кн. 2-3. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1927. С. 121-136.
454. Дзерович Юліан. Царський в'язень. 1914-1917. Львів, 1918. 194 с.
455. Дзьобан О. Бібліотека митрополита Андрея Шептицького у Львові. Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Львів, 2002. Вип. 9/10. С. 141-151.
456. Дзьобан О., Тимочко М. Парафіяльні школи та підручники, видані в Перемишлі українською мовою (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). *Перемишль і Перемиська земля протягом віків / За ред. С. Заброварного; упор. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій*. Перемишль; Львів, 2003. С. 260-272.
457. Димид М. Натхненник сучасної УГКЦ. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 14-16.
458. Диміцький М. З поучень Митрополита Андрея про мораль і культуру як основних чинників у побуті держави. *Альманах Українського Народного Союзу на рік 1996*. С. 146-151.
459. Диякон Василій. Леонид Федоров. Жизнь и деятельность. Рим, 1966. 861 с.
460. Дмитрук Севастіян. Блаженний Климентій Шептицький про молитву у відроджених монастирях Студійського уставу. Львів: Свічадо, 2002. 132 с.
461. Добосевич Уляна. «Треба би якоїсь сонячної чи ангельської мови ...»: теорія і практика рідного слова Андрея Шептицького. *Вісник Львівського університету. Серія Філологічна*. Вип. 63. 2016. С. 84-94.

462. Добош О. Діяльність митрополита Андрія Шептицького та керованої ним Української Греко-Католицької Церкви у 1939-1944 рр. *Труди Київської Духовної Академії*. 2011. № 15. С. 285-316.
463. Добош О. Діяльність митрополита Андрія Шептицького та керованої ним Української Греко-Католицької Церкви у 1921-1939 рр. *Труди Київської Духовної Академії*. 2011. № 14. С. 239-257.
464. Добош О. Діяльність митрополита Андрія Шептицького у 1901-1921 рр. *Труди Київської Духовної Академії*. 2011. № 13. С. 45-55.
465. Добош О. Митрополит Андрей Шептицький: період становлення і сходження на митрополичий престол (1865-1900 рр.). *Труди Київської Духовної Академії*. 2010. № 12. С. 154-161.
466. Добош О. Митрополит Андрей Шептицький: Період становлення і сходження на митрополичий престол (1865-1900 рр.). *Труди Київської Духовної Академії*. 2010. № 14. С. 154-161.
467. Добромильська реформа і відродження Української церкви: доповіді та матеріали конференції. Львів: Місіонер, 2003. 304 с.
468. Домбровський О. Нарис історії Українського євангельсько-реформованого руху. Нью-Йорк – Торонто, 1979. 622 с.
469. Домбровський О. Церковна тематика в досліджах Олександра Оглоблина. *Український Історик*. 2000. № 1-3 (144-146). С. 201-211.
470. Дороговкази лідеру: думки митрополита Андрея Шептицького / Упорядкування: Мирослав Маринович, Наталія Бордун, Катерина Ридош, Віталій Руденський. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2019. 120 с.
471. Дорошенко В. Великий митрополит (пам'яті Митрополита Шептицького): спогади і нариси. Йорктон: Друкарня «Голосу Спасителя», 1958. 56 с.
472. Дорошенко В. Митрополит Андрей Шептицький і об'єднання Церков. *Логос*. 1955. Т. 6. С. 137-143.
473. Дорошенко Д. Арест и ссылка митрополита А. Шептицького. *На чужой стороне*. Прага, 1925. Вып. XII. С. 160-166.
474. Дорошенко Д. Арест и ссылка митрополита Андрея Шептицького. *На чужой стороне*. Прага, 1925. Кн. XIII. С. 160-166.
475. Дорошенко Д. Короткий нарис історії Християнської Церкви. Вінніпег, 1949. 104 с.
476. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920). Мюнхен, 1969. 542 с.
477. Дорошенко Д. Перебування митрополита Андрея Шептицького в Росії за часів війни. *Мета*. 1931. 14 червня.
478. Дорошенко Д. Православна церква в минулому й сучасному українського народу. Берлін, 1940. 71 с.
479. Дорошенко Д. Словянський світ у його минулому й сучасному. Т. I-III. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2005. 404 с.

480. Дорошенко Д. Спомини про перебування митрополита Андрея Шептицького в Росії за часів війни. *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 56-65.
481. Драбчук І. Блаженний мученик Климентій Шептицький. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 27-28.
482. Драбчук С. «Андрей Шептицький, слухаю вас!». *Український журнал*. 2015. № 5. С. 32.
483. Дрогобицький І. Значення, зміст та особливості навчально-виховної діяльності у пастирському посланні єпископа Андрея Шептицького до вірних Станиславівської єпархії «Перше слово Пастиря». *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 12-14.
484. Дрогомирецька Л. Греко-католицьке духовенство Галичини в українському кооперативному русі (1920-1939 рр.). *Вісник Прикарпатського університету*. Вип. VII. Історія. С. 77-89.
485. Дутчак П. Клерикально-філантропічні товариства в Західній Україні (20-30-ті рр. XX ст.). *Питання історії України*. Т. 6. Чернівці, 2003. С. 154-157.
486. Дутчак П. Митрополит Андрей Шептицький – духовний пастир свого народу. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 31-34.
487. Євген Коновалець та його доба. Мюнхен: Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. 1020 с.
488. Єгрешій О. Взаємовідносини митрополита Андрея Шептицького і єпископа Григорія Хомишина. *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис*. 2001. № 5-6. С. 315-321.
489. Єгрешій О. Григорій Хомишин і український націоналізм. *Питання історії України*: Зб. наук, статей. Чернівці, 2002. Т. 5. С. 101-104.
490. Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин в умовах українсько-польських стосунків: спроба історичного екстраполювання. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. *Богословія*. Збірка наукових праць. Випуск 10-11. Івано-Франківськ, 2017. С. 242-252.
491. Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин і Миколай Чарнецький: проблема взаємовпливу. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. *Богословія*. Збірка наукових праць. Випуск 5. Івано-Франківськ, 2014. С. 261-266.
492. Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин і питання українсько-польського порозуміння 1904-1939 рр. Івано-Франківськ: Плай, 2001. 71 с.

493. Єгрешій О. Католицька Акція: світське апостольство у Галичині початку 1930-х рр. (спроба історичної екстраполяції). *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 65-68.
494. Єгрешій О. Митрополит Андрей Шептицький в релігійно-церковному і громадсько-культурному житті України. *Галичина*. 2015. Випуск 27. С. 363-367.
495. Єгрешій О. Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність єпископа Григорія Хомишина (1904-1945 рр.) Автореферат дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук. Івано-Франківськ, 2003. 20 с.
496. Єгрешій О., Москалюк М. Український клерикалізм та націоналізм у міжвоєнні роки: ідейні розходження, взаємовпливи, пошуки компромісу. *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 225-229.
497. Єгрешій Олег. Історія конфлікту польського посла Броніслава Войцеховського і митрополита Андрея Шептицького в 1938 р. *Галичина*. С. 148-154.
498. Єпископ Василь Такач про митрополита Шептицького. *Карпатський край*. 1995. № 5-8. С. 64.
499. Єпископ Петро Гебей і митрополит А. Шептицький. *Карпатський край*. 1995. № 5-8. С. 65.
500. Єремеева І. А., Миропольський В. В. Проблеми визнання праведниками народів світу (на прикладі митрополита Андрея Шептицького). *Молодий вчений*. 2019. № 2 (66). С. 393-397.
501. Животко А. Нарис історії української преси (курс лекцій). Подєбради, 1937. 116 с.
502. Животко А. Нарис історії української преси / з передмовою К. Костева. Мюнхен, 1989-90. 335 с.
503. Жовківщина. Історичний нарис. Т. 1 / відп. ред. Микола Литвин; Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича. Жовква ; Львів ; Балтимор, 1994. 325 с.
504. Жовківщина: Історико-мемуарний збірник. Т. 2 / відп. ред. Микола Литвин; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Жовква ; Львів ; Балтимор, 1995. 349 с.
505. Жовківщина: Історико-мемуарний збірник. Т. 3 / відп. ред. Микола Литвин; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Жовква ; Львів ; Балтимор, 1995. 328 с.
506. Жук С. Чистий серцем: (Пам'яті митрополита Андрея Шептицького). *Визвольний шлях*. 1960. № 2/74. С. 223-224.
507. Жуковський А. Митрополит Андрей Шептицький і православ'я. *Науковий Збірник Українського Вільного Університету*. Мюнхен. 1992. Т. 15. С. 37-57.

508. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. Львів, 1992. 230 с.
509. Жулинський М. Україна і Польща міжвоєнного двадцятиліття: пошуки шляхів порозуміння. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича / [гол. редколегії Микола Литвин, упоряд. Олександр Седляр, Наталія Кобрин]. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 308-318.
510. Забитівська А. Основник і добродій Національного музею у Львові: До 150-річчя Митрополита Андрея Шептицького. *Дзвін*. 2015. № 1. С. 100-110.
511. Заборовський Я. Андрей Шептицький і екуменічний рух. *Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України* / ред.: В. Кононенко. Івано-Франківськ: Плай, 2000. С. 31-41.
512. Заборовський Я. В. Соловійов і А. Шептицький. *Добрий Пастир*. Івано-Франківськ, 1990. С. 12-16.
513. Заборовський Я. Ю. Митрополит Андрей Шептицький. Нарис про життя і служіння народові (1865-1944 рр.). Івано-Франківськ, 1995. 63 с.
514. Завадка Б. Переслідування греко-католицької церкви в Галичині в 1938-1939 роках за участь у процесі національної непокори. *Церква і соціальні проблеми*. Львів, 1993. С. 270-277.
515. Завидовський І. О. Україна у Другій світовій війні. Історичний портрет. *Історія та правознавство*. 2010. № 2. С. 8-11.
516. Задорожний М. П. Бізнес-школа Митрополита Андрея Шептицького. *Географія та економіка в рідній школі*. 2016. № 2. С. 2-5.
517. Заїкін В. З сучасної української церковної історіографії. *Записки ЧСВВ*. Львів, 1927. Т. 2. Вип. 1-2. С. 425-431.
518. Заїкіни А. і В. Матеріали до бібліографії української історії 1930-1931. *Записки ЧСВВ*. Львів; Жовква, 1936. Т. 6. Вип. 1-2. С. 338-394.
519. Захара І. Боротьба філософських течій у Галичині на початку ХХ ст. Філософські роздуми митрополита Андрея Шептицького та Івана Франка про соціальне питання. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 71-77.
520. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Ілюстрована історія / Автор ідеї, головний редактор і керівник авторського колективу Микола Кугутяк; редакційна рада: Віктор Анушкевичус, Микола Вегеш, Максим Гон, Володимир Грабовецький, Дмитро Данилюк, Олександр Добржанський, Олег Жерноклеєв, Олександр Карпенко та ін. 524 с., іл.
521. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923: Історія / Керівник авторського колективу й відповідальний редактор Олександр Карпенко. Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. 628 с.

522. Західня Україна під большевиками. ІХ. 1939 – VI. 1941 / за редакцією Мілени Рудницької. Нью-Йорк: НТШ ім. Шевченка в Америці. 484 с.
523. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.
524. Заячківська Надія. Андрей Шептицький – вихователь та опікун української молоді. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 152-160.
525. Збитівська А. Союз прихильників Національного музею. *Дзвін*. 2017. № 8. С. 181-191.
526. Земан М. Діяльність Андрея Шептицького у роки Другої світової війни. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 38-43.
527. Зінченко А. Л. Благовісти національного духу: Українська церква на Поділлі в першій ретині ХХ ст. К.: Освіта, 1993. 256 с.
528. Золоті слова Експ. Митрополита до Вірних. *Ілюстрований календар сирітського дому на рік звичайний 1923*. Філядельфія: старанням і накладом сс. Василіянок, 1923. С. 122-126.
529. Зуляк І. Агентурно-оперативна діяльність радянських органів держбезпеки у Західній Україні в 1939 році. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича / [гол. редколегії Микола Литвин, упоряд. Олександр Седляр, Наталія Кобрин]. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 331-338.
530. І просвітитель, і борець: (До 55-х роковин від дня смерті митрополита Андрея Шептицького. *Учитель*. 1998. № 9. С. 32-33.
531. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. Львів, 2001. 960 с.
532. Іваник О. Митрополити Андрей Шептицький і розвиток освіти в Галичині першої половини ХХ століття. *Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка*. 2004. Випуск 1. С. 112-117.
533. Іваник О. Роль митрополита Шептицького в організації музейної справи в Галичині (перша половина ХХ століття). *Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка*. 2004. Випуск 2. С. 81-85.
534. Івасів Р. Капітал митрополита Андрея Шептицького. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 61-66.
535. Івасюк В. Слуга Божий Андрей: «Наша рідна всенаціональна Хата-Батьківщина». *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність,*

- мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 36-38.
536. Івах Оксана. Благодійність та меценатство митрополита Андрея Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці* / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7). Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 302-312.
537. Ігнатюк О. Діяльність Галицького митрополита Андрея Шептицького в джерелах. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 74-89.
538. Ідзьо В. Митрополит Андрей Шептицький у Росії: курське ув'язнення. *Різдво Христове 2000*. Статті й матеріали. Львів: Логос, 2001. С. 195-197.
539. Ідзьо В. С. Митрополит Андрій Шептицький та шпальтах російської преси та часопису українців Росії «Украинская жизнь» у 1914-1917 роках. Львів: Сполом, 2007. 50 с.
540. Ієрархи Української Греко-Католицької Церкви в Україні. *Поступ*. 1999. 11 вересня.
541. Інститут історії Церкви Львівської богословської академії. Львів, 2000. 20 с.
542. Ісаєї П. Митрополит Андрей Шептицький. *Яворівська земля: Яворівщина і Краковеччина*. 1984. Нью-Йорк, 1984. С. 624-642.
543. Ісаїв П. Історія церкви. *Енциклопедія українознавства*. Загальна частина. Т. 2. Київ, 1995. С. 611-623.
544. Ісаїв П. Меморандум митрополита Андрея Шептицького до Урядів Центральних Держав 3-15 серпня 1914. *Богословія*. Т. XXXII. Кн. 1-4. 1968. С. 30-76.
545. Ісаїв Петро. Митрополит Андрей Шептицький. Мюнхен, 1946. 15 с.
546. Ісіченко І. Історія Христової церкви в Україні. Харків, 1999. 264 с.
547. Історія релігії в Україні / За ред. А.М. Колодного і П.Л. Яроцького. Київ: Знання, 1999. 735 с.
548. Історія релігії в Україні : В 10 томах. Т. 4. Католицизм / редактори А. Колодний, П. Яроцький. К.: Світ знань, 2001. 598 с.
549. Історія споживчої кооперації України / Кер. авт. колективу С. Гелей. Львів, 1996. 384 с.
550. Історія Церкви на Україні (від найдавніших часів до монгольської навали). Жовква: Місіонер, 1932. 182 с.
551. Й. Г. Відвідини Америки митр. Андрієм Шептицьким в 1910 році. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 170-197.

552. Йосиф С. Николай Чарнецький Ч. Н. І. Єпископ-Ісповідник. Йорктон: Друкарня Голосу Спасителя, 1980. 331 с.
553. Кабацький Р. Християнське виховання у вченні Андрея Шептицького. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 14-15.
554. Кавацюк Д. Греко-католицькі священники в Австрійському парламенті (1867-1907 рр.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир». Богословя. Збірка наукових праць*. Випуск 7. Івано-Франківськ, 2015. С. 127-133.
555. Кавацюк Д. Пастирські послання митрополита Андрея Шептицького про участь духовенства і вірних у виборах до австрійського парламенту і Галицького сейму на початку ХХ ст. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир». Богослівя. Збірник наукових праць*. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 130-135.
556. Казимира Б. Митрополит Андрей Шептицький та канадські українці. *Пропам'ятна книга оо. Василіян у Канаді*. Торонто, 1953. С. 97–149.
557. Калинець І. Митрополит Андрей – духовний будівничий нації. *Матеріали конференції, присвяченої життю і діяльності митрополита Андрея Шептицького*. Львів, 1990. С. 51-56.
558. Кальба М. «Нахтігаль» (Курінь ДУН). У світлі фактів і документів. Денвер, 1984. 160 с.
559. Камінецький Я. Роль митрополита Андрея Шептицького в розвитку українського фахового шкільництва Галичини. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 40-54.
560. Кам'янський П. Митрополит А. Шептицький на владичому престолі в Станіславові 1899-1900 рр. *Культура народів Причорномор'я*. 2004. № 52. С. 137-143.
561. Кам'янський П. Митрополит Андрей Шептицький і суспільно-політичні рухи в Галичині на початку ХХ століття. *Культура народів Причорномор'я*. 2004. № 56. С. 21-26.
562. Кам'янський П. Митрополит Андрей Шептицький та єпископ Григорій Хомишин в боротьбі за українську церкву і державність у першій половині ХХ століття. *Схід*. 2006. № 4. С. 66-70.
563. Кам'янський П. Станіславська Єпархія за єпископства Андрея Шептицького (1899-1900 рр.). *Схід*. 2006. № 2. С. 54-58.
564. Кам'янський П. Організаційно-кадрове зміцнення Станіславської єпархії УГКЦ у міжвоєнний період (1919-1939). *Інтелігенція і влада*. 2007. № 9. С. 111-123.
565. Кам'янський П. Утворення Станіславської Греко-Католицької

- єпархії та відкриття кафедрального собору Святого Воскресіння. *Культура народів Причорномор'я*. 2003. № 46. С. 141-147.
566. Канчалаба О. Релігійно-церковна періодика XIX – першої половини XX ст. у фондах ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. *Українська періодика: історія і сучасність*. Вип. 6. Львів, 2000. С. 189-193.
567. Карачко С. Українська Греко-Католицька Церква на Буковині. *Католицький щорічник*. 1996. Київ, 1996. С. 78-80.
568. Кардинал Йосип Сліпий і сучасність. Збірник матеріалів конференції. Івано-Франківськ, 2002. 216 с.
569. Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття). К., 1998. 352 с.
570. Касьянов Г. Шептицький Андрей (1865-1944). Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. К.: Либідь, 1997. С. 451.
571. Качараба С. Греко-Католицька церква у США наприкінці XIX – на початку XX ст.: проблеми становлення. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича / [гол. редколегії Микола Литвин, упоряд. Олександр Седляр, Наталія Кобрин]. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 361-368.
572. Качур І. Книгозбірня Андрея Шептицького: від Прилбич до Митрополичих палат. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 21-70.
573. Кашіба М. Більшовизм у трактуванні Андрея Шептицького. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 16-24.
574. Кащак І. Митрополит Андрей Шептицький і повстання Української Католицької Церкви в Сполучених Штатах Америки. Дисертація на здобуття наукового ступеня магістра богослов'я. Львів: Монастир Свято-Іванівська Лавра; Видавничий відділ «Свічадо», 2004. 92 с.
575. Кедрин І. Українські лікарі будували колись шпиталь. *Лікарський вісник*. 1958. Ч. 10. С. 29-33.
576. Кекош О. М. Виховання молоді крізь призму педагогічних поглядів митрополита Андрея Шептицького. *Педагогічні науки*. 2013. Вип. 112. С. 53-59.
577. Кекош О. М. Просвітницька діяльність митрополита Андрея Шептицького в контексті духовного становлення сучасної молоді. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія Педагогіка. Тернопіль: ТНПУ, 2013. № 1. С. 25-30.
578. Кекош О. Просвітницька діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Молодь і ринок*. 2012. № 1 (84). С. 62-66.

579. Кенс А.-М. Цінність та гідність людського життя у морально-пасторальній спадщині митрополита Андрея Шептицького. *Матеріали 76-ї загально університетської студентської наукової конференції «Досягнення сучасної медицини», Львів, 16-17 квітня 2015 р.* Львів, 2015. С. 281-282.
580. Киридон Алла. Перша Апостольська візитація в Україну. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний.* Івано-Франківськ, 2008. С. 68-75.
581. Киричук О. Кардинал Сліпий. Харків: ХКФ «Глобус», 2018. 128 с.
582. Киричук О.С. Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.). Львів, 2001. 19 с.
583. Кисельов О. С. Екуменічні ідеї митрополита Андрея Шептицького. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Філософія, Політологія.* 2003. Випуск 54-55. С. 47-48.
584. Кияк Р. Капелянська служба у Збройних силах України. *Нова зоря.* 1996. Ч. 21.
585. Кияк С. Архипастирська діяльність митрополита Андрея Шептицького в першій половині ХХ століття. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир».* Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 10-17.
586. Кияновська Л. Пам'яті митрополита Андрея Шептицького. *Київська Церква.* 1999. № 6. С. 133-134.
587. Кіндій О. Галицький паломник. *Український журнал.* 2015. № 5. С. 31.
588. Кіндрат В. Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження України: матеріали конференції. Острог, 1996. Кн. 2. С. 183-188.
589. Кіндрат К. Андрей Шептицький – праведник України. *Християнські цінності: історія і погляд у третє тисячоліття:* зб. наук. записок Національного університету «Острозька академія». Т. VI. Острог, 2002. С. 26-31.
590. Кіндрат К., Кіндрат К. Андрей Шептицький – праведник України. *Християнські цінності: історія і погляду третє тисячоліття.* Зб. наук. записок Національного університету «Острозька академія». Т. VI. Острог, 2002. С. 26-31.
591. Кісь Назар. Греко-Католицька церква та дискусія про національну ідентичність у міжвоєнний період. *Галичина.* Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 229-235.
592. Кіт В. Роль української Греко-католицької церкви в допомозі голодуючим УРСР у 1932-1933 рр. *Архіви України.* 2008. № 5-6. С. 33-43.

593. Кіт Я. Верховний рабин українців. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 29-31.
594. Кіт Я. Через церковну до національної єдності. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 25-26.
595. Кіцера О. «Нехай навчається за мій коштів». Митрополит Андрей Шептицький у спогадах моїх батьків та архівних документах. *Львівська газета*. 2008. 10 квітня.
596. Кіцера О. Його благословення – моє найбільше багатство. Митрополит Андрей у спогадах і архівних документах. *Народне здоров'я*. 2015. № 5. С. 6.
597. Кіцера О. Митрополит Андрей Шептицький і «Народна лікарня». *Лікарський збірник. Нова серія*. Львів – Чикаго, 2004. Т. 13. С. 66-74.
598. Кіцера О. Митрополит Андрей Шептицький і «народна лікарня». *Медики і медицина в житті та діяльності Митрополита Андрея Шептицького* (До 150-річчя від дня народження): бібліографічний покажчик / уклад. М. С. Надрага, О. М. Кріль, С. В. Васильєва, Л. С. Метельська; наук. ред. А. В. Магльований. Львів, 2015. С. 8-17.
599. Климчак М. Листи Митрополита Андрея Шептицького та його подорожі до Америки. *Визвольний шлях*. 2006. № 11. С. 122-127.
600. Кліш А. Суспільно-політичні орієнтації Андрея Шептицького на початку ХХ ст. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослів'я. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 18-27.
601. Ключень Р. Діяльність митрополита Андрея Шептицького часів Другої світової війни в українській історіографії. *Інтелекція і влада*. Матеріали 5-ї Всеукраїнської наукової конференції. Одеса, 2009. Ч. 3. С. 99-106.
602. Ключень Роман. Сучасна українська історіографія про переслідування та утиски Греко-Католицького духовенства Радянською репресивно-каральною системою в 1944-1946 рр. *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 609-617.
603. Ковалик В. Василіяни в Аргентині. Буенос-Айрес, 1988. 228 с.
604. Ковалюк В. Культурологічні та духовні аспекти «радянізації» Західної України (вересень 1939 – червень 1941). *Український історичний журнал*. 1993. № 2. С. 3-17.
605. Ковальчук Лариса. Розвиток духовної культури студентської молоді у світлі просвітницьких поглядів митрополита Андрея Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський* (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7). Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 173-183.
606. Ковба Ж. Людність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного вирішення єврейського питання». К.: Дух і Літера, 2009. 296 с.

607. Ковба Ж. Роль митрополита Шептицького в рятуванні галицьких євреїв у часи Голокосту. *Митрополит Пндрей Шептицький: церковно-релігійна та громадсько-політична діяльність*. Збірник наукових праць / головний редактор В. М. Хмарський. Одеса – Львів, 2007. С. 52-67.
608. Ковражних Марія. Діяльність митрополита Андрея Шептицького у Галичині під час нацистської окупації 1941-1944 рр. *Андрей Шептицький: наукові праці* / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7). Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 267-285.
609. Кожушко Т. В. Соціальні ідеї митрополита Андрея Шептицького: спроба філософського аналізу. *Релігієзнавство. Культурологія. Філософія*. Випуск 33 (46). 2015. С. 49-54.
610. Колб Наталія. Національно-просвітницька і культурна діяльність Греко-Католицького парафіяльного духовенства Східної Галичини в 90-х роках ХІХ століття. *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 177-181.
611. Колісник Р., Маців Б., Муха Л. Дивізія «Галичина» в запитаннях і відповідях ветеранів. Львів: Галицька Видавнича Спілка, 2009. 86 с.
612. Коли я називаю Андрея Шептицького святим, я не перебільшую. *Історична правда*. 2019. 30 листопада.
613. Колодний А. Андрей Шептицький про будівництво рідної хати. *Християнство і національна ідея* (Науковий збірник). Київ – Тернопіль – Краків: Укрмедкнига, 1999. С. 17-23.
614. Колосовська О. М. Книжкові пам'ятки у меценатсько-бібліофільських пріоритетах Митрополита Андрея Шептицького (1865-1944). *Друга науково-практична конференція «Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства»*. 23 вересня 2010 р. Львів, Україна. Львів, 2010. С. 160-168.
615. Комариця М. «Апостольський дух»: митрополити Андрей Шептицький та Йосиф Сліпий про Маркіяна Шашкевича. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаніка*. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 135-142.
616. Кондратюк К. К. Українська історіографія ХІХ – початку ХХ століть: основні напрями і концепції. Львів, 2002. 240 с.
617. Концур Н. Ліквідація греко-католицької церкви на Станіславівщині. *Красзнавець Прикарпаття*. Івано-Франківськ, 2007. №10. С. 59-61.
618. Концур Н. Львівський собор 1946 року і проблеми виживання греко-католиків. *Наукові записки*. Серія: Історія. Вип. 3. Тернопіль, 2008. С.268-271.
619. Концур Н. Львівський собор 1946 року та його місце в історії УГКЦ. *Наукові записки*. Серія: Історія. Вип. 2. Тернопіль, 2006. С.55-59.

620. Концур Н. Наслідки Львівського Собору і їх вплив на систему міжнародних і міжцерковних відносин УГКЦ. *Етнос. Культура. Духовність*. Чернівці, 2006. Ч.2. С.93-100.
621. Концур Н. Патріарх Йосиф Сліпий: штрихи до портрета релігійного діяча. *Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2008. №14. С.397-400.
622. Концур Н. Підготовка до ліквідації Української греко-католицької церкви в Галичині. *Література і культура Полісся*. Вип.27.: Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. Ніжин, 2004. С.163-167.
623. Концур Н. Становище Української греко-католицької церкви після відновлення радянської влади в західній Україні. *Мандрівець: Всеукраїнський науковий журнал*. Тернопіль, 2006. № 6. С.14-17.
624. Концур-Карабінович Н. Антиунійна політика комуністичного режиму щодо греко-католицької церкви у 1940-х рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія Історія. 2015. Вип. 2. Ч. 2. С. 38-42.
625. Концур-Карабінович Н. Греко-католицька церква. Початки підпілля. Івано-Франківськ: Нова зоря, 2011. 220 с.
626. Концур-Карабінович Н. Постать митрополита Андрея Шептицького в антиунійній політиці радянської влади. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 243-249.
627. Концур-Карабінович Н. Репресивні заходи радянської влади стосовно греко-католицької церкви після смерті Митрополита Андрея Шептицького. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*. Серія Історія. 2016. № 1. С. 56-61.
628. Копач Іван. В честь Митрополита Кир Андрея: (в сімдесятьліте его життя). Львів, 1935. 32 с.
629. Копчук-Кашецька Марія. Патріотизм митрополита Андрея Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 144-151.
630. Коржан М. Українська православна церква і екуменічний рух. Мюнхен, 1963. 19 с.
631. Корнійчук Любов. Постаті церковних діячів у науковому доробку Аркадія Жуковського. *Наукові записки. Серія Історичні науки*. Вип. 21. Острозька академія, 2013. С. 112-120.
632. Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865-1944) / пер. з фр. Я. Кравець. Вид. 2-ге, виправл. Львів: Свічадо, 2016. 512 с.
633. Королевський К. Уніятизм. Львів: Свічадо, 2014. 144 с.
634. Королько А. Візитація станиславівського єпископа Андрея Шептицького на Покуття та галицьку Гуцульщину 1899-1900. *Науковий*

- вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир». Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 7. Івано-Франківськ, 2015. С. 68-74.
635. Королько А., Марчук В. Інтронізація Станиславівського єпископа Григорія Хомишина 1904 р. (За матеріалами газетної періодики початку ХХ ст.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир». Богословя. Збірка наукових праць.* Випуск 10-11. Івано-Франківськ, 2017. С. 225-234.
636. Корчмарик Б. Християнізація Європейського Сходу і месіяністичні аспірації Москви. Торонто – Нью-Йорк, 1973. 78 с.
637. Кос Марія. Соціальне служіння митрополита Андрея Шептицького. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу», присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак.* Львів, 2014. С. 17-19.
638. Косик В. Обставини й початки створення УПА. Огляд національних сил (1939-1941). *Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / Голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич, упорядник і відповідальний редактор Юрій Сливка (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11).* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. С. 101-110.
639. Косик В. Тисячоліття християнства в Україні (988-1988). Брюссель – Лондон, 1987. 65 с.
640. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. 660 с.
641. Косів М. Читаючи Андрея Шептицького. *Історія + 2015.* № 7. С. 8-9.
642. Косів Михайло З його духа печаттю: (До 145-річчя від дня народження Андрея Шептицького). *Літературна Україна.* 2010. 29 лип. С.6.
643. Космолінська Н. Тест на модерність. *Український журнал.* 2015. № 5. С. 23-24.
644. Костельник Г. *Ultra posse.* Вибрані твори / упоряд. та передм. О. Гірняк. Ужгород: Гражда, 2008. 400 с.
645. Костельник Г. *Ultra posse.* Вибрані твори. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2008. 400 с.
646. Костельник Г. Вибрані твори. Київ, 1987. 264 с.
647. Костельник Г. Границі демократизму. Львів, 1919. 221 с.
648. Костельник Г. Нова доба нашої Церкви. Львів, 1926. 16 с.
649. Коструба Т. Як Москва нищила українську церкву / Друге видання. Торонто: Українське видавництво «Добра книжка», 1961. 104 с.
650. Косьмій М. Морально-етичне вчення Андрея Шептицького. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль.* Матеріали науково-

- практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 53-55.
651. Кохановська М. А. Шептицький: християнин може і повинен бути патріотом! *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 23-24.
652. Кочмар В. Ідея екуменізму й одного Патріархату в Слуги Божого Андрея і Патріарха Йосифа Сліпого. *Патріархат*. Нью-Йорк. 1984. № 4. С. 9-12; № 11. С. 4-7.
653. Кошетар У. П. Українська греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Галичини (1900-1939 рр.). К.: МАУП, 2005. 128 с.
654. Кравченко О. Велетень зо Святоюрської гори. Торонто, 1963. 156 с.
655. Кравченко О. Хроніка життя і діяльності митрополита Шептицького. *Патріархат. За єдність церкви і народу*. 1990. Ч. 6. С. 20-22.
656. Кравченко Осип. Митрополит Андрей Шептицький в англомовних публікаціях. Йорктон: Логос, 1961. 28 с.
657. Кравчук А. Соціальне вчення і діяльність митрополита Андрея Шептицького (вересень 1939 – червень 1941 років). *Записки НТШ*. 1994. Т. 228. С. 309-342.
658. Кравчук А. Течії нового мислення на Україні про митрополита Андрея Шептицького. *Сучасність*. 1991. Ч. 10. С. 92-104.
659. Кравчук А. Християнська соціальна етика під час німецької окупації Галичини, 1941-1944: Митрополит Андрей (Шептицький) про солідарність, опір владі та захист святості життя. *Ковчег*. Львів, 2000. Ч. 2. С. 224-269.
660. Кравчук А. Християнська етика під час німецької окупації Галичини, 1941-1944: митрополит Андрей (Шептицький) про солідарність, опір владі та захист святості життя. Торонто: Вид-во оо. Василян, 1963. 350 с.
661. Кралюк П. Погляди Андрея Шептицького на владу та державу. *Визвольний шлях*. 2006. № 12. С. 6-9.
662. Красилівський О. За Українську державу і Церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність Митрополита Андрея Шептицького в 1918-1923 рр. Львів, 1995. 86 с.
663. Красівський О. Дипломатичні місії Андрея Шептицького. *Україна: ЗУНР: Історія і традиції*. Л., 2000. С. 291-296.
664. Красівський О. За Українську державу і Церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність Митрополита Андрея Шептицького в 1918-1923 рр. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. 86 с.
665. Красівський О. За українську державу і церкву. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1995. 84 с.
666. Красівський О., Пилипів І. Митрополит Андрей Шептицький і польська держава (1918-1923 рр.). *Українсько-польські відносини в*

- Галичині: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.).* Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 152-155.
667. Кривецький І. Видавництво Чину св.Василія Великого в Жовкві. *Альманах Василіянських богословів.* Кристинопіль, 1933. С. 35-39.
668. Кривецький І. Українська католицька преса. *Нова зоря.* 1928. Ч. 101. 30 грудня.
669. Кремень В. Європейський вибір України в контексті духовної спадщини митрополита Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7).* Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 7-21.
670. Крив'як Б. Видавничо-просвітницька діяльність Василіянського Чину в Україні. *Київська церква.* 1999. Ч. 6. С. 36-37.
671. Кривава книга / Упорядник, автор передмови Я. Радевич-Винницький. Передрук вид. 1919, 1921 рр. Дрогобич: Відродження, 1994. 274 с.
672. Кривенко М. Великий дар великого Митрополита: про книжково-рукописні колекції бібліотеки «Студіону» у Львові (1909-1940). *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника.* Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 71-89.
673. Кривенко М. О. Книгозбірня «Студіону» у Львові (1909-1940): Історія, сучасний стан фонду. Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 27.00.03 – Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство. К., 2010. 23 с.
674. Крипякевич І. (Іван Петрович). Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915. Львів, 1915. 119 с.
675. Крипякевич І. Історичні проходи по Львові. Львів: Априорі, 2007. 116 с.
676. Крипякевич І. П. Історія України / Відп. ред. Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. Львів: Світ, 1990. 520 с.
677. Крупа Л. Аналіз ставлення митрополита Андрея Шептицького до діяльності українського підпілля та збройних формувань – УВО, ОУН, СС «Галичина». *Збірник праць.* Тернопіль, 2006. Т. 2. С. 160-177. (Терноп. краєзнавч. музей).
678. Крупа Л. Діяльність митрополита Андрея Шептицького у здобутті та розбудові української держави у першій половині ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В.Гнатюка.* Серія: Історія. Вип. VIII. Тернопіль: Літопис, 1999. С.14-19.
679. Крупа Л. Діяльність УГКЦ в час німецької окупації з1941 по 1944 роки. *Тернопільський комерційний інститут. Наукові записки “Матеріали досліджень викладачів інституту, проведені у 2000 та 2001 роках”.* Тернопіль: ТКІ, 2002. С.129-136.
680. Крупа Л. Діяльність УГКЦ під час німецької окупації України з 1941 по 1944 роки. *Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова / Укл. П.В.Дмитренко, О.Л.Макаренко.* К: НПУ, 2000. Ч.3. С.160-171.

681. Крупа Л. Значення християнської родини для нації у творах митрополита Андрея Шептицького. *Тернопільський комерційний інститут. Наукові записки* “Матеріали досліджень викладачів інституту, проведені у 2000 та 2001 роках”. Тернопіль: ТКІ, 2002. С.118-128.
682. Крупа Л. Л. Вплив митрополита Андрея Шептицького на суспільне і культурно-просвітницьке життя в Галичині кінця ХІХ – першої половини ХХ століття. Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Чернівці, 2003. 21 с.
683. Крупа Л. Підтримка митрополитом Шептицьким української молоді у міжвоєнний період ХХ ст. *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції “Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість”*. У 5 т. Т.2. Київ: Видавництво Європейського університету, 2003. С.196-198.
684. Крупа Л. Погляди митрополита Андрея Шептицького на християнську родину. *Матеріали наукової конференції, присвяченої 100-річчю від часу введення на митрополичий престіл у Львові Слуги Божого Андрея Шептицького (27 жовтня 2001 р.)*. Тернопіль: Астон, 2002. С.121-127.
685. Крупа Л. Спроби митрополита Андрея Шептицького через ідеї екуменізму досягти фізичного та духовного об’єднання України. *Наш голос*. /видає Асоціація Українців Америки/, 2000. Вересень-жовтень, ч.9-10. С.4-5,8.
686. Крупа Л. Становище української освіти під владою Австро-Угорщини. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В.Гнатюка*. Серія: Педагогіка. №1. Тернопіль. В-во: ТДПУ, 2000. С.45-52.
687. Крупа Л. Створення та діяльність закладів для сиріт під патронатом митрополита Андрея Шептицького. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. Тернопіль: Літопис. 2003. Вип.1. С.73-76.
688. Крупа Л. Участь митрополита Андрея Шептицького в українсько-польських відносинах у 1918-1944 роках. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В.Гнатюка*. Серія: Історія. Вип.10. Тернопіль: Літопис, 2000. С.95-106.
689. Крупник Л. Дискредитація Митрополита Андрея Шептицького та УГКЦ як практика радянської влади. *Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі*. Матеріали міжнародної наукової конференції пам’яті Митрополита Андрея Шептицького. 30 листопада-1 грудня 2015 року, м. Київ / За ред. Леоніда Фінберга. К.: Дух і Літера, 2016. С. 111-122.
690. Крутій-Вігоринський І. Видавництво оо. Василян у Жовкві. *Календар «Місіонаря»*. Жовква, 1932. С. 67-72.

691. Крутоус А. До історії родини Шептицьких: з нових знахідок. *Львівський історичний музей: Наукові записки*. Львів, 1991. Вип. 1. С. 138-143.
692. Кубійович В. Західні українські землі в межах Польщі. 1920-1939. Чикаго – Нью-Йорк, 1963. 18 с.
693. Кубійович В. Мої візити у митрополита Андрея Шептицького. *Український історик*. 1989. № 1-3 (101-103). С. 121-123.
694. Кубійович В. Наукове Товариство ім. Шевченка у 1939-1952 рр. *Український Історик*. 1973. № 1-2 (37-38). С. 8-42.
695. Кубійович В. Українці в Генеральній губернії 1939-1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго: Видавництво Миколи Денисюка, 1975. С. 299-316.
696. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939-1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго: Видавництво Миколи Денисюка, 1975. 340 с.
697. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939-1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго, 1975. 664 с.
698. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939-1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго, 1975. С. 3-12.
699. Кугутяк М. Андрей Шептицький у національно-визвольних змаганнях українського народу. *Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України*. Івано-Франківськ: Плай, 2000. С. 66-75.
700. Кугутяк М. Галичина. Сторінки історії: нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939). Івано-Франківськ: Плай, 1993. 202 с.
701. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ, 1993. 202 с.
702. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918-1929). Т. 1. Київ – Івано-Франківськ: Плай, 2002. 536 с.
703. Кугутяк М. Українська націонал-демократія (1918-1939). Т. 2. Київ – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. 704 с.
704. Кудрик В. Маловідоме з історії Греко-Католицької Церкви. Т. 3. Вінніпег; Манітоба: Тризуб, 1995. 254 с.
705. Кудрик В. Чужа рука або хто роз'єднує український нарід. Вінніпег, 1935. 213 с.
706. Кулик Н. Слуга Божий: До 150-річчя від дня народження митрополита Андрея Шептицького. *Освіта України*. 2015. 23 листопада (№ 47). С. 14-15.
707. Куницький Л. О. Др. Й. Боцян як ректор Духовної Семінарії. *Богословія: науковий тримісячник*. 1927. Т. V. Кн. 2-3. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1927. С. 78-82.
708. Купранець О. Православна церква в міжвоєнній Польщі. 1918-1939. Рим, 1974. 262 с.

709. Кураєв О. Шептицький і «українська політика» Австро-Угорщини. *Урок української*. 2002. № 2. С. 61-62.
710. Курах М. Митрополит Шептицький. *Вісті крайової управи братства колишніх вояків I УД УНА (Торонто)*. 1962. Червень. С. 114-115.
711. Курилець Т. Боротьба за очищення і віднову обряду: Митрополит Андрей Шептицький та о. Кирило Королевський (У контексті презентації книги о. Кирила Королевського «Митрополит Андрей Шептицький»). *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 16-17.
712. Курис Г. Митрополит Андрей Шептицький: «Добре робите, що дбаєте про освіту і знання»: (Життєвий і творчий шлях А. Шептицького). *Освітянин*. 1996. № 4. С. 27.
713. Курляк І. Андрей Шептицький як меценат національної освіти. *Сучасне українське виховання*. 1997. С. 50-54.
714. Курляк Ірина. Соціально-педагогічні погляди митрополита Андрея Шептицького в пастирських посланнях. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 81-105.
715. Кухар Р. Українська Академічна Гімназія у Львові. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості. 1878-1978*. Філядельфія – Мюнхен, 1978. С. 49-70.
716. Кучера Ірина. Антикатолицька політика російської окупаційної адміністрації у Східній Галичині в 1914-1915 рр. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 75-83.
717. Лаба В. Митрополит Кир Йосиф, гідний преемник Великого Митрополита Кир Андрея на Галицькому митрополичому престолі. *Богословія*. Т. XXXVI. Кн. 1-4. 1972. С. 5-12.
718. Лаба Василь. Митрополит Андрей Шептицький. Його життя і заслуги. Люблин: Свічадо, 1990. 63 с.
719. Лазечко П., Лазечко Л. Меценати української культури: (Митрополит Андрей Шептицький). *Дзвін*. 2003. № 11-12. С. 133-137.
720. Левицька Світлана. Використання творчої спадщини Андрея Шептицького у роботі з батьками. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 24-26.
721. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914. На підставі споминів. Львів: Накладом власним з друкарні оо.

- Василян у Жовкві, 1926. 736 с.
722. Левицький К. Українські політики Галичини. Тернопіль: Кафедра українознавства ТАНГ, 1996. 176 с.
723. Левицький Кость. З національної діяльності Митрополита Андрея графа Шептицького. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 41-44.
724. Левін К. Митрополит Андрей Шептицький і жидівське суспільство. *Світло*. 1960. № 11. С. 482-486.
725. Ленкавський С. Український націоналізм. Твори. Т. 1 / За редакцією Олександра Сича. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. 600 с.
726. Ленцик В. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріярх Йосиф Сліпий. Львів: Свічадо, 2004. 608 с.
727. Ленцик В. Ідея церковної єдності у митрополита Шептицького. *Богословія*. Т. XXXV. Кн. 1-4. 1971. С. 172-202.
728. Ленцик В. Слуга Божий кир Андрей Шептицький добродій української культури. *Богословія*. Т. XXI-XXIV. Кн. 1-4. Рим, 1963. С. 151-162.
729. Ленцик В. Церковно-археографічна комісія (Львів – Мюнхен). *Український Історик*. 1997. На пошану Любомира Винара основника «Українського Історика» і Українського Історичного Товариства. З нагоди 65-ліття. № 1-4 (132-135). С. 121-136.
730. Лесюк М. Митрополит Андрей Шептицький – знавець гуцульського діалекту. *Вісник Прикарпатського університету. Серія Філологія (мовознавство)*. 2008. Випуск 19/20. Івано-Франківськ, 2008. С. 104-109.
731. Лехнюк Р. Постать митрополита Андрея Шептицького у висвітленні газети «Руслан». *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 62-70.
732. Лещук Т. Митрополит Андрей Шептицький. Л.: Палітурник, 2013. 172 с.
733. Липинський В. Релігія і церква в історії України / передрук статей з «Америки». Філадельфія, 1925. 110 с.
734. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Київ: Рада, 1995. 96 с.
735. Липка О. Митрополит Андрей Шептицький: позиція християнина під час війни. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 24-28.
736. Лисенко О. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ століття. *Український історичний журнал*. 2000. № 6. С. 29-51.
737. Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943-1946 рр. К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. 413 с.
738. Лисенко О.Є. До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни. *Український історичний журнал*. 1995. №3. С.73-81.

739. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. Львів: Меморіал, 1991. 101 с.
740. Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. В 2-х тт. Т. 1. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дециці, Г. Киван, Е. Панкеевої. К.: Основи – Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. 554 с.
741. Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. В 2-х тт. Т. 2. / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. К.: Основи – Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. 573 с.
742. Литвин В. М. Україна: міжвоєнна доба (1921-1938 рр.). К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 2003. 512 с.
743. Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914-1920). Київ, 2003. 488 с.
744. Литвин Г. Роль митрополита Андрея Шептицького у розвитку мистецтва Галичини. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 324-329.
745. Литвин М. Мойсей українського народу: до 150-річчя від дня народження митрополита Андрея Шептицького. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2015. 30 с.
746. Литвин М. Науменко К. 1939. Західні землі України. Львів: Ін-т українознавства НАНУ, 1999. 152 с.
747. Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія галицького стрілецтва. Львів: Каменярь, 1991. 200 с.
748. Литвин М., Луцький О., Науменко К. 1939. Західні землі України. Львів, 1999. 152 с.
749. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів: Інститут українознавства НАНУ; Видавнича фірма «ОЛВР», 1995. 368 с.
750. Литвин М., Науменко К. Львів: між Гітлером і Сталіном. Львів: Піраміда, 2005. 128 с.
751. Лициняк Василь. Товариство «Захист ім. митрополита Андрея гр. Шептицького для сиріт» у Львові (його початок і розвиток по кінець 1925 р.). *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 78-84.
752. Лірвак з-над Сяну: Перемиські друки середини ХІХ століття / Упор. В. Пилипович. Перемишль, 2001. 451 с.
753. Ліщинська О. Концепція християнського гуманізму в релігійній філософії А. Шептицького. *Релігієзнавчі студії*. Вип. 2. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. С. 32-40.
754. Ліщинська О. Моральна концепція Адрея Шептицького. *Історія релігії в Україні*. Львів: Логос, 1997. С. 112-113.
755. Ліщинська О. Постать Андрея Шептицького в контексті культури пам'яті. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 105-113.

756. Лозинська Ніна. Психолого- педагогічні аспекти у працях Андрея Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 184-190.
757. Лозинський М. Видавнича діяльність Василянського Чину в умовах Добромильської реформи і в сучасний період. *Добромильська реформа і відродження Української церкви*. Львів: Місіонер, 2003. С. 146-151.
758. Лозинський Марян. Митрополит Андрей Шептицький в інтерпретації біографа-француза Кирила Королевського. *Вісник Львівського університету. Серія Журналістика. 2014. Аип. 39. С. 271-274*.
759. Лозинський О. Культура пам'яті. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 19-22.
760. Лозинський О. Монахи Шептицького. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 17-18.
761. Лосев А. Ф. Владимир Соловьев. М.: Молодая гвардия, 2000. 613 с.
762. Лотоцький О. Сторінки минулого. Т. 3. Варшава, 1934. 392 с.
763. Лужицький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом. Нарис історії Української церкви. Філадельфія: Провидіння, 1954. 725 с.
764. Лужницький Г. Українська церква між Сходом і Заходом. Нарис історії Української церкви. Філадельфія: «Провидіння», 1954. 750 с.
765. Лужницький Г. Українська церква між Сходом і Заходом: нарис історії Української Церкви. Філадельфія: Провидіння, 1954. 723 с.
766. Лукань Р. Список книжок Видавництва ЧСВВ в Жовкві. *Записки ЧСВВ*. Рим, 1967. Т. V. С. 389-420.
767. Луцкевич А. Митрополит Шептицький і беларускі рух. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 45-48.
768. Луцький І. М. Створення Станіславської (Івано-Франківської) єпархії Української Греко-Католицької Церкви / 2-ге видання. Івано-Франківськ: Івано-Франківський інститут права, економіки та будівництва, 2004. 280 с.
769. Любашенко В. І. Греко-католицька церква в 1944-1991 роках. *Український історичний журнал*. 1996. № 4. С. 101-115.
770. Лятишевський І. Митрополит Андрей Шептицький як Єпископ Станіславівський від 24 вересня 1899 – 13 січня 1901. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 231-235.
771. Львівська богословська академія. Львів, 2000. 90 с.
772. Магочі П. Пряшівська греко-католицька єпархія: русинська чи словацька церква? *Ковчег*. Ч. IV. Львів, 2003. С. 170-173.
773. Магочій Павло Роберт. Історія України. К.: Критика, 2007. 640 с.
774. Мазур М., Скробач В. Кооперативний буквар. Івано-Франківськ, 1995. С. 65-67.
775. Мазур О. Церква і війна: антиунійна політика російського царизму в Галичині (1914-1915 рр.). *Воєнна історія Галичини та Закарпаття*.

- Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (15 квітня 2010 р., м. Львів). К., 2010. С. 162-166.
776. Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни. Львів. Історичні нариси. Львів, 1996. 648 с.
777. Майороші М. А. Митрополит Андрей Шептицький і Закарпаття. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Історія. Вип. 2012. С. 18-27.
778. Макарчук В. Пошук стратегічного партнера. *Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів* / Голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич, упорядник і відповідальний редактор Юрій Сливка (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. С. 132-141.
779. Макарчук С. А. Українська Республіка галичан: Нариси про ЗУНР. Львів: Світ, 1997. 192 с.
780. Максимець Б. В. Во славу Митрополита Андрея: година пам'яті до 150-річчя від дня народження Андрея Шептицького. *Історія та правознавство. Позакласна робота*. 2015. № 7. С. 12-15.
781. Малик Я., Сурмач О. Преса про діяльність Української греко-католицької церкви в період німецької окупації. *Українська періодика: історія і сучасність*. Львів, 1999. С. 169-173.
782. Малкош Володимир. Степан Бандера та дивізія «Галичина». *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 371-373.
783. Маляцко М. Преосвящений владика Д-р. Діонізій Нярадї – апостол і місіонер. *Богословія*. 1995. Випуск 59. С. 147-193.
784. Манькут Олена Данута. Софія з Фредрів Шептицька / переклад з польської О. Мандрики. Львів: Свічадо, 2016. 152 с.
785. Маринович М. Митрополит Андрей Шептицький і принцип «позитивної суми» / передмова Адріана Сливоцького. Львів: Видавництво Старого Лева, 2019. 248 с.
786. Маринович М. Уроки митрополита Андрея Шептицького. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 12-13.
787. Марискевич Т. ОУН і Німеччина: еволюція відносин. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича / [гол. редколегії Микола Литвин, упоряд. Олександр Седляр, Наталія Кобрин]. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 535-543.
788. Мартинюк М. Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914-1939 рр.): Матеріали бібліографії. Львів: НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, 1998. 297 с.

789. Марунчак М. Митрополит Андрей Шептицький на Заході 1920-1923. Вінніпег; Едмонтон, 1981. 43 с.
790. Марунчак М. Г. Митрополит Андрей Шептицький на Заході. 1920-1923. Вінніпег – Едмонтон: Крайова Рада Української Організації за Патріархат Української Католицької Церкви, 1981. 47 с.
791. Марусин М. Монаший Устав св. Теодора Студита на Україні. Рим, 1995. 91 с.
792. Марчук В. В. Національно-культурні та церковно-релігійні ініціативи Митрополита Андрея Шептицького на початку ХХ століття. *Історія в середніх і вищих навчальних закладах України*. 2005. № 10. С. 25-28.
793. Марчук В. В. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Автореферат дис... доктора іст. наук. Спеціальність 07. 00. 01. Чернівці, 2004. 35 с.
794. Марчук В. Греко-католики в другій Речі Посполитій: суспільний чин та конфесійно-територіальний устрій. *Галичина: Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2001. Ч. 5-6. С. 302-307.
795. Марчук В. Церква в умовах релігійного підпілля: вибір українських греко-католиків у (1941-1946 рр.). *Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2008. №14. С.248-255.
796. Марчук В. Церковно-релігійне життя в Західноукраїнській Народній республіці (1918-1919 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. / Голова редкол. В. Смолій; відп. ред. Ю. Пінчук. Вип. 13. У 2-х ч.; Україна – Польща: історія і сучасність. Збірник наук, праць і спогадів пам'яті П.М. Калиниченка (1923-1983). Ч. 1. Київ, 2003. С. 215-220.
797. Марчук В., Марчук Г., Марчук Н. Торговиця: сторінки історії. Івано-Франківськ: ЛІК, 2010. 320 с.
798. Марчук В.В. Греко-католицька церква в умовах німецького та радянського тоталітаризму (1941-1946). *Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2000. № 4. С.66-72.
799. Марчук В.В. Українська греко-католицька церква: історичний нарис. Івано-Франківськ: Плай, 2001. 164 с.
800. Марчук В.В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ: Плай, 2004. 464с.
801. Марчук В. В. Греко-Католицька церква у 1914-1923 рр. *Український історичний журнал*. 2000. № 6. С. 16-29.
802. Маслюк А. Аналіз психологічного портрету Андрея Шептицького. *Психологічні перспективи*. Вип 32. 2018. С. 193-204.
803. Матвеев Г. Ф. Пилсудский. М.: Молодая гвардия, 2008. 474 с.+ил.
804. Матеріяли до історії українського патріархального руху / Упор. А. Сороковський. Львів: Свічадо, 2009. 364 с.
805. Матковський Іван. Д-р. Казимир граф Шептицький – отець Климентій: польський аристократ, український ієромонах, Екзарх Росії та

- Сибіру, Архимандрит Студитів, Праведник народів світу, блаженний Католицької Церкви. 1869-1951. Біографія. Львів, 2019. 664 с.
806. Матла З. Митрополит А. Шептицький та українське підпілля. *Визвольний шлях*. 1977. № 348. С. 289-297.
807. Матлашенко Н. Наукова та видавнича діяльність Богословського наукового товариства (Львів, 1923-1942 рр.). *Історія релігій в Україні*. Матеріали Міжнародного круглого столу 11-13 травня 1998. Львів: Логос, 1998. С. 144-145.
808. Мацьків Т. У 150-ліття галицького національного відродження (1848-1998): (Українська греко-католицька церква зберегла галицьких українців від асиміляції). *Визвольний шлях*. 1999. № 2. С. 187-192.
809. Медвідь І. А. Характер та еволюція релігійних поглядів Івана Франка: на прикладі ставлення до Греко-Католицької церкви. Автореферат ... дис. канд. іст. наук. Львів, 2017.
810. Медвідь Ігор. У пошуках ідеальної держави: Україна Шептицького VS Україна Франко. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 19-22.
811. Медвідь Ф. Митрополит Андрей Шептицький як духовний будівничий української нації. *Політичний менеджмент*. № 4. 2005. С. 167-175.
812. Мельничук Георгій. 1000 незабутніх імен України. К.: Школа, 2005. 288 с.+ іл.
813. Метрополія в Нью-Йорку Служі Божому Андреєві Шептицькому у 50-річчя його смерті / Головні редактори М. Галів, В. Никифорук, Ю. Штогрин. Нью-Йорк, 1996. 80 с.
814. Мизак Н. Митрополит Андрей Шептицький про антропологічний аспект Божої і земної мудрості. *Релігія та соціум*. 2012. № 1 (7). С. 37-43.
815. Мисько Олег. Екуменічні погляди митрополита Андрея Шептицького та митрополита Іларіона (Івана Огієнка) в контексті українсько-ватиканських взаємин. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 488-494.
816. Митрополит А. Шептицький і євреї. *Сучасність*. 1993. № 10. С. 159.
817. Митрополит Андрей Шептицький та Пласт / упорядники О. Гайова та ін.; редколегія: О. Гайова, М. Перун, М. Гринчишин. Львів: АРТОС, 2012. 291 с.
818. Михайлишин Романа. Національно-патріотична діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги*. Випуск 7). Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 255-266.

819. Мицишин Ірина. Митрополит Андрей Шептицький як меценат української культури та шкільництва. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 202-217.
820. Міненко Т. Відповідь православних українців на заклик митрополита Андрея Шептицького в 1941-1942 роках до поєднання Українських Церков. Вінніпег, 1985. 32 с.
821. Мірило Ірина. Митрополит Андрей Шептицький і його соціальне служіння. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу», присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак*. Львів, 2014. С. 22-24.
822. Мірчук І. Культурно-освітня діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 28-32.
823. Мірчук П. Акт відновлення української державності 30 червня 1941 року (його генеза та політичне й історичне значення) / Друге видання. Мюнхен, 1953. 33 с.
824. Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920-1939 роки. Видання третє. К.: Українська видавнича спілка, 2007. 1008 с.
825. Мірчук П. Роман Шухевич (Ген. Тарас Чупринка). Командир Армії безсмертних. Нью-Йорк – Торонто – Лондон: Товариство колишніх вояків УПА в ЗСА, Канаді і Європі, 1970. 269 с.
826. Мірчук П. Степан Бандера. Символ революційної безкомпромісовості. Нью-Йорк – Торонто: Організація Оборони Чотирьох Свобід України; Ліга Визволення України, 1961. 160 с.
827. Мірчук П. Українська державність 1917-1920. Філадельфія, 1967. 408 с.
828. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952 / Репринтне відтворення видання 1953 року (Мюнхен; Підготував до друку Михайло Стасюк). Львів, 1991. 320 с.
829. Мірчук П. Українсько-московська війна (1917-1919). Торонто: Ліга Визволення України, 1957. 42 с.
830. Мірчук П. Чому жиди проти Слуги Божого Митрополита Андрея Шептицького. *Журнал української молоді «Авангард»*. 1982. № 3-4 (162-163). С. 214-216.
831. Мірчук Петро. Зустрічі й розмови в Ізраїлю (Чи українці «традиційні антисеміти»). Нью-Йорк – Торонто – Львів: Союз українських полів'язнів, 1982. 128 с.
832. Москалик Я. Концепція Церкви митрополита Андрея Шептицького: Органічно-пневматологічна суть Церкви / Переклад з польської Наталії Николин. *Львівська Богословська Академія. Посібники з богослов'я. №1*. Львів: Видавництво ЛБА – Монастир Монахів Студійського Уставу –

- Видавничий відділ «Свічадо», 1997. 128 с.
833. Москалюк М. Митрополит Андрей Шептицький та ідеологічні течії в українському християнсько-суспільному русі міжвоєнної Галичини. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 54-60.
834. Москалюк М. Українська католицька народна партія і проблема польсько-українського порозуміння. *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.* Івано-Франківськ, 1997. С. 221-224.
835. Москалюк М. Український християнсько-суспільний рух Галичини в 20-х рр. ХХ ст. Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. канд. політ. наук. Київ, 1998. 19 с.
836. Москалюк М. Андрей Шептицький і Український Католицький Союз. *Історія релігій в Україні*. Тези повідомлень VI Міжнародного круглого столу (Львів, 3-8 травня 1995 року). Львів, 1996. С. 145-147.
837. Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943-1947 рр. К.: Дух і Літера, 2013. 360 с.
838. Мотичак М. Андрей Шептицький: будівничий, князь, лідер! *Історія в школі*. 2017. № 3-4. С. 45-48.
839. Мотичак М. Митрополит Андрей Шептицький в контексті національно-патріотичного виховання в Україні. *Історія в школі*. 2017. № 3-4. С. 26-34.
840. Мотичак М. Фінансово-економічна діяльність митрополита Андрея Шептицького як основа структурної надбудови економіки України. *Історія в школі*. 2017. № 7-8. С. 5-11.
841. Мудрий В. Роля Митрополита А. Шептицького в громадянському житті: доповідь, виголошена на конференції НТШ в честь Митрополита 14 травня 1960-го року. *Український шпиталь Народньої лікарни ім. Митрополита Шептицького. Пропамятна книжка з нагоди відкриття / Друге видання*. Львів, 1938; Чикаго: Медичний архів і бібліотека УЛТПА, 1980. С. 68-73.
842. Мудрий В. Український Університет у Львові (1921-1925). Нюрнберг: Видавництво Час, 1948. 58 с.
843. Мудрий С. Значення Галицької митрополії і Церкви в історії України *Київська Церква*. 1999. № 2-3. С. 20-22.
844. Мудрий С. Нарис історії церкви в Україні. Рим, 1990. 314 с.
845. Мудрий С. Нарис історії церкви в Україні. Рим; Львів: Вид-во оо. Василіян, 1995. 404 с.
846. Мудрий С. Нариси історії Церкви на Україні. Рим: Папська колегія св. Йосафата, 1982. 296 с.
847. Мудрий Софрон, о. Нарис історії церкви в Україні. Рим; Львів: Вид-во оо. Василіян, 1995. 404 с.
848. Музичка І. Початки Української богословської науки в ХХ ст. і блаженний патріарх Йосиф. *Богословія*. Т. ХLI. Кн. 1-4. 1977. С. 73-120.

849. Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Т. 3: Українська Греко-Православна Церква в Канаді в юрисдикції архієпископа Івана Теодоровича. Вінніпег, 1989. 854 с.
850. Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Т. 4: Українська Греко-Православна Церква в Канаді в юрисдикції митр. Германоса. Вінніпег, 1987. 753 с.
851. Муравський О. Непрості відносини: УГКЦ та націоналістичний рух в Україні у ХХ – на початку ХХІ століття. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 10-11. Івано-Франківськ, 2017. С. 374-379.
852. Мученик-Митрополит Андрей Гр. Шептицький. *Ілюстрований календар сирітського дому на рік звичайний 1917*. Філядельфія: стараннем і накладом сс. Василянок, 1917. С. 99-100.
853. На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914-1921 років / Авторський колектив: А. Руккас, М. Ковальчук, А. Папакін, В. Лободаєв. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 352 с.
854. На стрічу дорогому Гостеві. *Ілюстрований календар сирітського дому на рік звичайний 1922*. Філядельфія: стараннем і накладом сс. Василянок, 1922. С. 28-29.
855. Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ ст. Київ, 1993. 413 с.
856. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. Рим, 1989. 487 с.
857. Нагаєвський І. Католицька церква в минулому і сучасному Україні. Філадельфія, 1950. 89 с.
858. Нагаєвський І. Між двома війнами (1939-1941). Частина 2. Філадельфія, 1965. 257 с.
859. Нагаєвський І. Нарис історії Галицької митрополії: У 150-річчя її відновлення. Філадельфія: Америка, 1958. 43 с.
860. Нагаєвський І. Об'єднання церков й ідея патріархату в Києві. Історично-богословська студія. Торонто, 1961. 105 с.
861. Нагаєвський І. Спогади польового духівника. Торонто, 1985. 187 с.
862. Нагаєвський І. Тернистим шляхом. Спогади священика про Березу. Філадельфія, 1957. 141 с.
863. Нагаєвський І., о. Католицька церква в минулому і сучасному Україні. Філадельфія, 1950. 88 с.
864. Надрага Б. Митрополит Андрей Шептицький – добродійець. *Український інформаційний бюлетень здоров'я*. Львів, 2002. Випуск 2. С. 11.
865. Надрага Б. Шпиталь на схилах Святоюрської гори. *Народне здоров'я*. 2003. № 9. С. 1-2.
866. Надрага М., Васільєва С. Митрополит Андрей Шептицький і медицина: задуми, проекти та їх реалізація. *Записки Львівської національної*

- бібліотеки України імені В. Стефаніка. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 119-134.
867. Назар Наталія. Моральність народу як передумова його розвитку і процвітання в контексті пастирських листів митрополита Андрея Шептицького. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 26-27.
868. Назарко І. Великі люди. Біографічні силуетки історії й сучасності. Рим: Видавництво оо. Василіян, 1964. 157 с.
869. Назарко І. За душу молоді. Нью-Йорк, 1950. 36 с.
870. Назарко І. Йосафат Коциловський, ЧСВВ. Єпископ Перемиський 1916-1946. Торонто: Видавництво і друкарня оо. Василіян, 1954. 31 с.
871. Назарко І. Київські і Галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590-1960). Торонто: Видавництво отців Василіян, 1962. 283 с.
872. Назарко І. Київські і галицькі митрополити. Торонто: Вид-во ОО. Василіян, 1962. 271 с.
873. Назарко Іриней. Митрополит Андрей Шептицький. Апостол Св. Зєдинення: У десяти роковини його смерті. *Слово доброго пастиря*. Рік VI. Ч. 3-4. Березень – Квітень 1955. Філадельфія: Видавництво оо. Василіян, 1955. 51 с.
874. Нарис історії Василіянського чину святого Йосафата. Рим: Видавництво оо. Василіян, 1992. 616 с.
875. Нариси з історії дипломатії України / О. І. Галенко, Є. Є. Камінський, М. В. Кірсенко та ін., під ред. В. А. Смолія. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. 736 с.
876. Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX – XX ст.) / за заг. ред. Я. Й. Малика. Львів: Світ, 2001. 294 с.
877. Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Матяш, К. Климової. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2002. 612 с.
878. Небесняк Є. Митрополит Андрей. Обширне популярне видання про галицького митрополита Слугу Божого Андрея Шептицького (1865-1944). Рим – Львів: Салвид [Видавництво оо. Салезіян східного обряду]. 2003. 349 с.
879. Небо. Святому Миколаю через руки Митрополита Андрея Шептицького. Львів: Добра книжка, 2010. 60 с. + іл.
880. Огірко О. Митрополит Андрей Шептицький – славетний український педагог, опікун і меценат освіти. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 61-70.
881. Огірко О. Розуміння гріха в морально-етичному вченні Андрея Шептицького. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність»*.

- Культура. Пам'ять*». Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 32-34.
882. Огірко О. Українська Греко-католицька церква та націоналізм. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 10-11. Івано-Франківськ, 2017. С. 305-313.
883. Огірко Олег. Митрополит Андрей Шептицький та християнське виховання молоді. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 28-29.
884. Оглоблин О. Великій і світлій пам'яті митрополита Андрея Шептицького. *Логос*. Т. 6. Кн. 2. 1955. С. 144-150.
885. Оглоблин О. Українська церковна історіографія. *Український Історик*. 1969. № 4. С. 12-29.
886. Оглоблин О. Українська церковна історіографія. *Український історик*. 1969. № 1-4 (57-60). С. 12-29.
887. Одинцов М. И. «Вся его работа проникнута крайней враждой по отношению к России». Документы, письма, свидетельства современников об униатском митрополите Галицком Андрее Шептицком. *Исторический архив*. 2002. № 2. С. 103-128.
888. Одинцов М. И. «Вся его работа проникнута крайней враждой по отношению к России». Документы, письма, свидетельства современников об униатском митрополите Галицком Андрее Шептицком. *Исторический архив*. 2002. № 3. С. 41-92.
889. Олексин І. Львів як осередок політичного, культурного й економічного розвитку українського народу. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові*. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості. 1878-1978. Філядельфія – Мюнхен, 1978. С. 17-39.
890. Онищук С. В. Вплив церкви на процеси державотворення в Україні: історико-методологічний аналіз. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2014. 408 с.
891. Опалко Н. І. Митрополит Андрей: меценат, просвітител. Тернопіль, 1999. 64 с.
892. Опалко Н. Митрополит Андрей Шептицький і межцерковний мир. *Освітнянин*. 1997. № 1. С. 15.
893. Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія: Історичні нариси / Відп. ред. С. В. Кульчицький. К.: Наукова думка, 2005. 496 с.
894. Орлевич І. Взаємини митрополита Андрея Шептицького з русофілами наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст *Історія релігій в Україні*. Науковий збірник світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926-2010). Львів: Інститут релігієзнавства; філіал Львівського музею історії релігії; «Логос», 2016. Ч. 1: Церковна історія. С. 338-353.

895. Ортинський І. Хрищення, хрест та харизма України. Рим – Мюнхен – Фрайбург: Видавництво ОО. Селезіян, 1988. 201 с.
896. Ортинський І. Хрищення, хрест та харизма України. Рим – Мюнхен – Фрайбург: Видавництво оо. Селезіян, 1988. 204 с.
897. Осінчук Р. Сімдесятьліття «Народної лікарниці». *Український шпиталь Народної лікарниці ім. Митрополита Шептицького. Пропамятна книжка з нагоди відкриття* / Друге видання. Львів, 1938; Чікаго: Медичний архів і бібліотека УЛТПА, 1980. С. 74-78.
898. Осінчук Р. Сімдесятьліття «Народної лікарниці». *Лікарський вісник*. 1974. Ч. 3. С. 52-56.
899. Осінчук Р. Український шпиталь ім. Митр. Шептицького у Львові. *Український шпиталь Народної лікарниці ім. Митрополита Шептицького. Пропамятна книжка з нагоди відкриття* / Друге видання. Львів, 1938; Чікаго: Медичний архів і бібліотека УЛТПА, 1980. С. 79-98.
900. Остафіїв Тарас. Постаць священника у пастирських посланнях Митрополита Андрея Шептицького. Жовква: Місіонер, 2012. 83 с.
901. Островерха М. Великий Василянин. Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький ЧСВВ: Нарис. Нью-Йорк, 1960. 52 с.
902. Откович К. Гуманістичний світогляд митрополита Андрея Шептицького. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 35-37.
903. Откович Т. Митрополит Андрей Шептицький в долі іконостаса із монастиря Великий Скит в Маняві (Богородчонський іконостас). *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 37-38.
904. Охримович О. Як я вчився в академічній гімназії. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові*. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості. 1878-1978. Філядельфія – Мюнхен, 1978. С. 425-432.
905. Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад-грудень 1918 року). *Україна модерна*. Львів, 1999. Число 2-3. С. 132-193.
906. Павлишин О. Соціально-політичний портрет українського проводу Галичини та Буковини в революції 1918-1919 років. *Україна модерна*. Вип. 4-5. Львів, 2000. С. 187-245.
907. Павлище П. З історії Перемиської капітули. *Перемишль і Перемиська земля протягом віків* / За ред. С. Заброварного; упор. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій. Перемишль; Львів, 2003. С. 167-187.
908. Павлюк І. Морально-етичне вчення Андрея Шептицького. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 38-39.

909. Падура Михайло. На порятунок Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 129-143.
910. Панас К. Митрополит Андрей Шептицький. *Літопис Голготи України*: Т. 2. Репресована церква. Дрогобич: Відродження, 1994. С. 37-42.
911. Панас Кость, о. Історія Української церкви. Львів, 1992. 160 с.
912. Панченков А. Митрополит Андрей Шептицький: мовна особистість і педагогічний талант: До 150-річчя із дня народження. *Відкритий урок: розробки, досвід*. 2015. № 7/8. С. 10-11.
913. Паньків О. Мудрість та розум в богословському осмисленні Андрея Шептицького. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 39-41.
914. Паньківський К. Роки німецької окупації. Ньюарк – Торонто, 1965. 241 с.
915. Паньківський К. Роки німецької окупації. Нью-Йорк – Торонто: Життя і мислі, 1965. 479 с.
916. Пап С. Історія Закарпаття: У 3-х томах. Т. III. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2003. 648 с.
917. Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. Київ, 2003. 282 с.
918. Пасіцька О. Андрей Шептицький у контексті суспільно-економічного розвитку Галичини 20-30-х років ХХ ст. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 71-77.
919. Пасіцька О. І. Вплив митрополита Андрея Шептицького на господарське життя галицьких українців (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). *Гілея*. 2014. Вип. 105 (2). С. 31-35.
920. Паскевич О., Бура І. Андрей Шептицький: сповнення блаженств /Перекл. з англ. Н. Сойки-Легадинь. Львів: Свічадо, 1994. 27 с.
921. Патарак І. Діяльність релігійних об'єднань по організації парафіяльних громад в Канаді початку ХХ ст. *Наукові записки. Історичні науки. Випуск 9*. Матеріали Другої міжнародної наукової конференції «Українська діаспора: проблеми дослідження» (22-23 травня 2006 р.). Острог, 2007. С. 326-333.
922. Патер І. Громадянська позиція митрополита Андрея Шептицького та його суспільна пошана. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 9. Івано-Франківськ, 2016. С. 123-139.

923. Патер І. Перемишль і Перемищина під час російської окупації у березні-червні 1915 року (за матеріалами ЦДІА України у Львові). *Перемишль і Перемиська земля протягом віків*. Перемишль; Львів, 1996. С. 159-169.
924. Патрило І. Нарис історії Галицької провінції ЧСВВ. *Записки ЧСВВ*. Т. II, секц. 2. Рим, 1982. С. 43-130.
925. Патриляк І. К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин, 2010. 590 с.
926. Пахолок Р. Внесок світських учених у розвиток богословської освіти Галичини (20-30-ті рр. ХХ ст.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 5. Івано-Франківськ, 2014. С. 271-275.
927. Пахолок Р. І. Реформа богословської освіти в Галичині (1929-1944 рр.). *Наукові записки*. Серія: Педагогіка. 2012. № 4. С. 64-69.
928. Пашук А. Українська церква і незалежність України. Львів: Видавничий центр ЛНУ, 2003. 363 с.
929. Пашук В. Товариство «Просвіта» у Львові. *Львів. Історичні нариси*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1996. 276 с.
930. Пашенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів. Полтава, 2002. 616 с.
931. Пашенко В. Греко-католицька церква в Україні. Полтава, 2002. 615 с.
932. Пекар А. Ісповідники віри нашої сучасності: Причинки до мартирологів Української Католицької Церкви під совітами. Рим-Торонто, 1982. 232 с.
933. Пекар А. Ісповідники віри нашої сучасності / 2-ге видання. Львів, 2001. 288 с.
934. Пекар А. Митрополит А. Шептицький і закарпатські українці. *Карпатський край*. 1995. № 5-8. С. 107-108.
935. Пекар А. Мукачівська Єпархія і Галицька Митрополія. *Українські Карпати*. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура» (Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р.). Ужгород: Видавництво «Карпати», 1993. С. 398-405.
936. Пекар А. Мукачівська єпархія і Галицька митрополія. *Українські Карпати: етнос, історія, культура*. Ужгород, 1993. С. 402-405.
937. Пекар А. Нариси історії Церкви Закарпаття: у 2 т. / Внутрішня історія. Рим; Львів: Місіонер, 1997. Т.2. 1997. 492 с.
938. Пекар А. Памяті о. д-ра Іринія Назарка ЧСВВ (1905-1976). *Український Історик*. 1977. № 1-2 (53-54). С. 70-84.
939. Пелех В. Мій святий Працедавець: (Про митрополита А. Шептицького). *Альманах Унсоюзу-1989*. Нью-Йорк, 1989. С. 89-127.
940. Пелешишин Р. Значення поглядів митрополита Андрея Шептицького для виховання молоді в сучасних умовах. *Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження України*: матеріали конференції. Острог, 1995. Кн. 1. С. 24-25.

941. Перевезій В. Греко-католицька церква в умовах українсько-польської конфронтації 20-30-х рр. ХХ ст. Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. Київ, 1998. 18 с.
942. Перевезій В. Служіння Богу і народу: Українська греко-католицька церква між двома світовими війнами. К.: Світогляд, 2004. 203 с.
943. Перевезій В. Українська греко-католицька церква в політичній структурі східногалицького суспільства в 20-30-х рр. ХХ століття. *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки*. 1999. № 1.
944. Перейда Юрій. Апостол церковного єднання: Життя Слуги Божого Митрополита Андрея Шептицького / Перекл. з англійської Романи Кравець. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу – Видавничий відділ «Свічадо», 1994. 39 с.
945. Перепічка Є. В. Феномен Степана Бандери. Львів: СПОЛОМ, 2006. 736 с.
946. Перун М. Митрополит Андрей Шептицький і Пласт: До 100 ліття українського скавтіngu. *Пластовий шлях*. 2012. № 1. С. 54.
947. Пилипів І. В. Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Східної Галичини (1918-1939). Тернопіль: Економічна думка ТНЕУ, 2011. 440 с.
948. Пилипів І. Державотворча політика греко-католицької церкви у суспільно-політичному житті Західної України 20-30 років ХХ ст. *Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи*. Ч. 1. Львів, 2001. С. 90-95.
949. Пилипів І. Діяльність єпископів Станіславської єпархії УГКЦ з організації та розвитку духовної семінарії в 1907-1945 рр. *Сумський історико-архівний журнал*. 2011. № 12-13. С. 193-199.
950. Пилипів І. Питання української державності у діяльності митрополита Андрея Шептицького та єпископа Григорія Хомишина. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир». Богослівя*. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 298-305.
951. Пилипів І. Суспільна діяльність Греко-католицької церкви в період німецької окупації (1941-1944). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. Випуск 22. С. 286-296.
952. Пилипів І. Українська греко-католицька церква в період німецької окупації (1941–1944 рр.). *Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2002. № 8. С. 108-115.
953. Пилипів І. Національно-державницька ідеологія у діяльності митрополита Андрея Шептицького та єпископа Григорія Хомишина в умовах ЗУНР та міжвоєнну добу. *Сумська старовина*. 2011. Випуск XIII-XIV. С. 191-198.

954. Пилипів І. Українська Греко-Католицька Церква та Ватикан в 20-30-х рр.. ХХ ст. *Мандрівець*. Всеукраїнський науковий журнал. Тернопіль, 2011. № 2. С. 50-54.
955. Пилипів І., Горан Т. Благодійницька діяльність Греко-католицької церкви у 20-30-ті роки ХХ століття. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 9. Івано-Франківськ, 2016. С. 140-147.
956. Пилипів І., Делятинський Р. До питання про греко-католицьких капеланів в Українській Повстанській Армії (1942-1946). *Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2008. №14. С.303-318.
957. Пилипів І., Делятинський Р. До питання про ставлення Греко-Католицького духовенства до дивізії «Галичина» (1943-1945 рр.). *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 373-388.
958. Пікулик Надія, Сенік Любомир. Климентій Шептицький – Слуга Божий: Популярний нарис. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу – Видавничий відділ «Свічадо», 1997. 67 с.
959. Плекан Ю. Боротьба за реформу виборчого законодавства до Австрійського парламенту та Галицького сейму (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Івано-Франківськ, 2008. 204 с.
960. Плекан Ю. Громадсько-політична та законодавча діяльність греко-католицьких єпископів у представницьких органах Австро-Угорської імперії (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 9. Івано-Франківськ, 2016. С. 148-153.
961. Плекан Ю. Перший досвід парламентаризму: українці – депутати Австрійського парламенту та Галицького крайового сейму (1848-1918). Довідник. Івано-Франківськ: Видавець Третяк І. Я., 2012. 140 с.
962. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / Друге видання. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2019. 496 с.
963. Покотило Іван. Проблема культурно-національного відродження та церковного єднання українства в епістолярній спадщині Андрея Шептицького та митрополита Іларіона (Івана Огієнка). *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 225-243.
964. Покуття: Історико-етнографічний нарис / Автор ідеї та керівник авторського колективу Василь Марчук; редакційна рада: Віктор

- Анушкевичус, Микола Вегеш, Михайло Вишиванюк, Василь Гладій, Володимир Грабовецький та ін. Львів: Манускрипт-Львів, 2010. 456 с.
965. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол. І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 4: Україна у Другій світовій війні. 1939-1945. Керівник тому В. І. Кучер. К.: Генеза, 2003. 584 с.
966. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол. І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 5: Українці за межами УРСР (1918-1940). Керівник тому В. П. Трощинський. К.: Генеза, 2003. 720 с.
967. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. С. Кармазіна. К.: Генеза, 2002. 424 с.
968. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін.; гол. ред. В. М. Литвин. К.: Ніка-Центр, 2008. 988 с.
969. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси / [Д.В.Архієрейський, О.Г.Бажан, Т.В.Бикова та ін. Відп. ред. В.А.Смолій]. К.: Наукова думка, 2002. 952 с.
970. Поліщук Р. А. Шептицький та його внесок у формування національної ідентичності українців. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 41-45.
971. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. К.: Либідь, 1992. 608 с.
972. Польшман-Штерн Л. Шана Великій Людині. *Проблеми історії Голокосту*. Випуск 4. Дніпропетровськ: Центр «Ткума», ПП Ліра ЛТД, 2007. С. 76-80.
973. Польсько-українська військова співпраця протягом історії. Матеріали конференції. К.: Дух і Літера, 2018. 264 с.
974. Понятишин П. З моїх споминів. Митрополит Андрей Шептицький в Америці. *Українці у Вільному світі. Ювілейна книга Українського Народного Союзу, 1894-1954*. Джерсі Сіті; Нью-Джерсі, 1955. С. 19-36.
975. Понятишин П. Митрополит Андрей Шептицький в Америці. *Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький в Америці*. Філадельфія, 1997. С. 110-123.
976. Попович Мирослав. Респектабельний консерватизм. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 11.
977. Потічний П. УПА та німецька адміністрація. *Зустрічі*. 1991. № 2. С. 137-142.
978. Предка С. Душпастирі Української Греко-католицької церкви під час Другої світової війни: стратегії та приклади подолання травматичного досвіду. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 9. Івано-Франківськ, 2016. С. 187-192.

979. Приліп О., Мартинюк Т. Студити на Тернопільщині. Львів: Свічадо, 1998. 72 с.
980. Про Митрополита Андрея Шептицького та Патріярха Йосифа Сліпого говорили в Філядельфійському клубі сеньйорів. *Свята Софія: бюлетень Релігійного Товариства Українців Католиків Св. Софія, ЗСА*. 2015. Ч. 24. С. 61-62.
981. Проект «Україна». Галичина та Волинь у складі міжвоєнної Польщі / В. Вісин, Р. Голик, В. Голубко та ін.; автор-упорядник М. Р. Литвин. Харків: Фоліо, 2017. 444 с., іл.
982. Прокоп Н. М. Державно-правові погляди митрополита Андрея Шептицького. Автореферат дис. ... канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень; 081 – Право. Харків, 2017.
983. Прокоп Н. М. Дослідження проукраїнської державницької діяльності митрополита А. Шептицького кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Право, суспільство, держава: Форми взаємодії*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 15-16 січня 2016 р. Київ, 2016. С. 14-16.
984. Прокоп Н. М. Духовність як засада української державності в доктрині А. Шептицького. *Право як ефективний суспільний регулятор*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 19-20 лютого 2016 р. Львів, 2016. С. 12-14.
985. Прокоп Н. М. Концепт державності у політико-правових поглядах Андрея Шептицького. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми*. Матеріали Міжнародної наукової конференції. 13 листопада 2015 р. Харків, 2015. С. 239-241.
986. Прокоп Н. М. Правове бачення митрополитом А. Шептицьким українських християнських церков у розбудові національної держави. *Сучасні тенденції розвитку науки*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (15-16 березня 2017 р., м. Київ). Київ, 2017. С. 81-83.
987. Прокоп Н. М. Роль А. Шептицького в утвердженні загального виборчого права та національних інтересів українців в Австро-Угорщині. *Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 25-26 грудня 2015 р. Ужгород, 2015. С. 22-25.
988. Прокоп Н. М. Характеристика діяльності політичних партій А. Шептицьким в українському державотворенні другої половини ХІХ ст. *Рівень ефективності та необхідність впливу юридичної науки на нормотворчу діяльність та юридичну практику*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 5-6 лютого 2016 р. Харків, 2016. С. 9-11.
989. Прокоп Н. Методологічні засади дослідження проукраїнської державницької діяльності А. Шептицького. *Право і суспільство*. 2015. № 6. Ч. 3. С. 35-40.

990. Прокоп Н. Митрополит А. Шептицький в українському державотворенні 20-30-х років ХХ століття. *Актуальні проблеми держави і права*. 2016. №76. С. 159-163.
991. Прокоп Н. Обрис проукраїнської державницької діяльності А. Шептицького. *Право і безпека*. 2015. № 3 (58). С. 35-41.
992. Прокоп Н. Парламентаризм і виборче право в теоретичній спадщині митрополита А. Шептицького. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія Юриспруденція. Випуск 17. Т. 1. 2015. С. 60-63.
993. Прокоп Н. Роль А. Шептицького в історії українського державотворення кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2016. № 1. С. 28-33.
994. Процик-Кульчицька М. «Апостол пера»: з писемної спадщини Митрополита Андрея Шептицького. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 90-99.
995. Пундій П. «Тим триваліші підвалини, чим довше вони будовані». Опіка Митрополита Андрея Шептицького народним здоров'ям. *Народне здоров'я*. 1994. № 16-17. С. 2.
996. Пундій П. Опіка митрополита Андрея Шептицького над народним здоров'ям. *Медики і медицина в житті та діяльності Митрополита Андрея Шептицького* (До 150-річчя від дня народження): бібліографічний покажчик / уклад. М. С. Надрага, О. М. Кріль, С. В. Васільєва, Л. С. Метельська; наук. ред. А. В. Магльований. Львів, 2015. С. 18-24.
997. Пундій П. Опіка митрополита Андрея Шептицького над народним здоров'ям. *Український медичний архів*. Збірник. Ч. 12. Чикаго, 1988. С. 154-158.
998. Пундій П. Піклування митрополита А. Шептицького народним здоров'ям: До річниці смерті. *Сучасність*. 1989. Ч. 11. С. 63-69.
999. Равчина Тетяна. Ідеї виховання людяності у педагогічній спадщині Андрея Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський* (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7). Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 161-172.
1000. Райківський І. Митрополит Андрей Шептицький і лівий радикалізм в українському національному русі (1919-1939 рр.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослів'я. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 78-88.
1001. Раковський І. Митрополит Андрей і українська наука. *Богословія*. Т. ХІ. Кн. 1-4. 1976. С. 151-155.
1002. Рамач Я. Писма Гавриїла Костельника митрополитові Андрийови Шептицькому. *Шветлосц*. 2001. № 1. Нови Сад: Руске слово. С. 173-200.
1003. Рамач Я. Писма Гавриїла Костельника митрополитові Андрийови Шептицькому. *Шветлосц*. 2001. № 2. Нови Сад: Руске слово. С. 301-322.

1004. Рамач Я. Участь Галицької митрополії і Крижевецької єпархії у Велеградських конгресах у першій половині ХХ ст. *Проблеми слов'янознавства*. 2017. Випуск 66. С. 81-92.
1005. Расевич В. Зовнішньополітичні орієнтації українців (1912-1918 рр.). *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні*. Випуск другий (1995-1997 рр.). Львів, 1999. С. 253-269.
1006. Расевич В. Митрополит Андрей (Шептицький) і проблема національно-політичної консолідації українців (1900-1918 роки). *Ковчег*. С. 212-223.
1007. Расевич В. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-політичної консолідації українців (1900-1918 роки). *Ковчег*. Науковий збірник із української історії / Під ред. Б. Гудзяка, І. Скочиляса, О. Турія. Львів, 2000. Ч. 11. С. 189-211.
1008. Редлих Шимон. Моральные принципы в повседневной деятельности: митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны. *Проблеми історії Голокосту*. Випуск 3. Дніпропетровськ: Пороги, 2006. С. 86-94.
1009. Редько Ю. Незабутні зустрічі. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 148-150.
1010. Реєнт О. Українсько-польські відносини в ХІХ – на початку ХХ ст. *Історіографічні дослідження в Україні* / Голова редкол. В. Смолій; відп. ред. Ю. Пінчук. Вип. 13. У 2-х ч.; Україна – Польща: історія і сучасність. Збірник наук, праць і спогадів пам'яті П.М. Калиниченка (1923-1983). Ч. 1. Київ, 2003. С. 90-97.
1011. Реєнт О. П., Лисенко О. П. Українська національна ідея і християнство. Київ: Богданна, 1997. 128 с.
1012. Реєнт О., Лисенко О. Українська національна ідея і християнство. К.: Богдана, 1997. 128 с.
1013. Релігія в житті українського народу: зб. матеріалів. Мюнхен; Рим; Париж, 1966. 222 с.
1014. Рибчин Р. Добродійна діяльність Андрея Шептицького. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 43-47.
1015. Рижак Л. Соціальний капітал у духовно-практичних візіях митрополита Андрея Шептицького. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 25-31.
1016. Розмови про Україну. Ярослав Грицак – Іза Хруслінська / Переклад з польської Богдани Матіяш. К.: Дух і Літера, 2018. 360 с.
1017. Романів О., Федущак О. Західноукраїнська трагедія. 1941. Львів – Нью-Йорк, 2002. 220 с.
1018. Романишин П. Студії до історії Української Католицької Церкви в Німеччині. Петро Вергун перший Апостольський Візитатор і адміністратор. Вінніпег, 1988. 213 с.

1019. Рощина Л. О. Меценатська діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2008. № 1. С. 178-180.
1020. Рощина Л. О. Митрополит Андрей Шептицький: шлях від ченця до митрополита. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2006. № 1. С. 61-66.
1021. Рощина Л. Політична діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2007. № 2. С. 68-70.
1022. Рубльов О. С., Черниченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20-50-ті роки ХХ ст. К.: Наукова думка, 1994. 350 с.
1023. Рудень В. Організація та діяльність Народної лікарні ім. Митрополита Андрія Шептицького у Львові в 1903-1939 рр. *Aganım*. 2001. № 13. С. 53-56.
1024. Рудницька Мілена. Невидимі стигмати. Рим – Мюнхен – Філадельфія, 1971. 558 с.
1025. Рудович Іван. Вступлення Митрополита Андрія Шептицького на митрополичий престол у Львові. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 216-230.
1026. Рудович Іван. Єп. Йосиф Боцян як громадянський діяч. *Богословія: науковий тримісячник*. 1927. Т. V. Кн. 2-3. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1927. С. 137-142.
1027. Рудович Іван. Погляд на історію Луцької єпархії. *Богословія: науковий тримісячник*. 1927. Т. V. Кн. 2-3. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1927. С. 142-150.
1028. Руско Н. Роль митрополита Андрея Шептицького у збереженні сакральної спадщини галичан. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. *Богослівя*. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 330-337.
1029. Русначенко А. М. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. К.: Універсальне видавництво «Пульсари», 2002. 519 с. + іл.
1030. Сабадуха М. Проблема справедливості в пастирських посланнях митрополита Андрея Шептицького. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. *Богослівя*. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 306-314.
1031. Сабол С. Голгота Греко-Католицької Церкви в Чехословаччині. Торонто – Рим: Видавництво оо. Василіян, 1978. 354 с.
1032. Сабол С. Католицизм і Православ'є. Нью Йорк Н.Й., 1955. 327 с.
1033. Саварин Н. Роля отців Василіян у Канаді. Видавництво і друкарня оо. Василіян у Мондері, Алта, 1938. 73 с.
1034. Савич Катерина. Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького: використання фондів у навчальному процесі. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк,*

- П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7). Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 313-318.
1035. Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у XIX – 30-х роках XX ст. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. 245 с.
1036. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина XIX – кінець 30-х рр. XX ст.). Івано-Франківськ, 1999. 134 с.
1037. Савчук О., Скринник Н. Філософія національної ідеї у поглядах митрополита Андрея Шептицького. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 315-323.
1038. Савчук С. Пятнайцять Літ Праці Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Вінніпег, 1933. 24 с.
1039. Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Т. 2: Період зародження ідеї оснування Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Вінніпег, 1985. 797 с.
1040. Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Т. 1: Київська церковна традиція українців Канади. Вінніпег, 1984. 651 с.
1041. Сагайдак В. «Гімлер наказав арештувати Андрея Шептицького»: (Розмова з колишнім шефом митрополита І. Гірним. *Високий замок*. 1997. 12 верес. С. 7.
1042. Салига Т. Ю. Українське «Я» Леоніда Рудницького. *Прикарпатський вісник НТШ. Слово*. 2015. № 2 (330) . С. 577-592.
1043. Сапеляк А. Київська Церква на слов'янському Сході: Канонічно-екуменічний аспект / Наукові редактори Ю. Сливка, О. Аркуша. Буенос-Айрес; Львів: Місіонер, 1999. 232 с.
1044. Сапеляк А. Українська Церква на Другому Ватиканському соборі. Львів: Стрім, 1995. 214 с.
1045. Сапеляк Андрій. Київська Церква на слов'янському Сході: Канонічно-екуменічний аспект. Буенос-Айрес – Львів, 1999. 232 с.
1046. Свенціцький І. Участь Еп. Йосифа Дра Боцяна в працях Національного Музею. *Богословія: науковий тримісячник*. 1927. Т. V. Кн. 2-3. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1927. С. 179-181.
1047. Свистун В. Криза в Українській Православній (Автокефальній) Церкві. Вінніпег, 1947. 128 с.
1048. Свищук Я. Митрополит Андрей – великий місіонер. *Назарет*. 1974. Ч. 4 (15). С. 7-9.
1049. Свищук Ярослав. В душі великого Митрополита. Львів: Свічадо, 2002. 136 с.
1050. Святоюрський владика: у 150-ті роковини народження Слуги Божого Андрея Шептицького / упорядкування Оксана Гайова, Михайло Перун. Львів: АРТОС, 2015. 83 с.

1051. Сенік С. Духовний аспект життя і діяльності Митрополита Андрія Шептицького. Латинізація в Українській Католицькій Церкві. Львів, 1991. 48 с.
1052. Сениця П. Останні дні життя, смерть і похорон Слуги Божого Митрополита Андрія Шептицького. *Світильник істини: джерела до історії Української Греко-Католицької Богословської Академії у Львові, 1928-1929-1944* / зібрав і упорядкував Павло Сениця; до друку приготували Володимир Жолкевич, Ярослав Чумак, Андрій Турчин. Торонто – Чикаго, 1983. Ч. 3. С. 302-310.
1053. Сениця П. Професори Української Академічної Гімназії. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові*. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості. 1878-1978. Філядельфія – Мюнхен, 1978. С. 121-237.
1054. Сеньків П. Монаше служіння і жертівність Андрія Шептицького. *Спадщина Андрія Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Глумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 12-13.
1055. Сергійчук В. Видатний патріарх і великий українець: До 150-річчя від дня народження Андрія Шептицького. *Народна творість та етнологія*. 2015. № 4. С. 7-21.
1056. Сергійчук В. Греко-католицька церква в 1944-1991 рр. *Український історичний журнал*. 1996. № 4. С. 101-112.
1057. Сергійчук В. Греко-католицька церква в 1944-1991 рр. *Український історичний журнал*. 1996. № 4. С. 101-112.
1058. Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. К.: Дніпро, 2001. 494 с.
1059. Сергійчук В. Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. Київ: Дніпро, 2001. 496 с.
1060. Сергійчук В. Постать митрополита Андрія Шептицького в українському національному житті. *Державник, мислитель, богослов: матеріали міжнародної конференції, присвяченої 60-річчю від дня смерті Митрополита Андрія Шептицького*. К.: Українська видавнича спілка, 2005. С. 5-21.
1061. Сергійчук В. Українські державники: Андрей Шептицький. К., 2015. 440 с.
1062. Сергійчук В. Українські державники: Симон Петлюра / Видання друге, доповнене. К.: ПП Сергійчук М. І., 2009. 568 с.
1063. Сергійчук В. Щоб воля неволю здолала: (Митрополит Андрей Шептицький). *Урядовий кур'єр*. 2009. 9 груд.
1064. Середа О. Митрополит Андрей Шептицький – покровитель українського мистецтва: штрихи до портрета. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 111-118.

1065. Сидор О. Митрополит Андрей Шептицький і національний музей. *Сучасність*. 1991. Ч. 5. С. 58-62.
1066. Сікорський П. Митрополит Андрей Шептицький – Мойсей українського народу (До 150-річчя від дня народження). *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 22-39.
1067. Січевська Галина. Андрей Шептицький – меценат культури і освіти. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 218-224.
1068. Скіра Ю. Переживання трагедії Голокосту митрополитом Андреем Шептицьким у світлі спогадів очевидців. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне, 2016. Випуск 27. С. 50-54.
1069. Скіра Ю. Переховування євреїв монахами Студійського уставу на взуттєвій фабриці «Солід» у Львові в 1942-1944 рр. *Historicfl and Cultural Studies*. Vol. 3. No 1. 2016. С. 113-117.
1070. Скіра Ю. Порятунком родини Штерн митрополитом Андреем Шептицьким у світлі спогадів Лілі Польман. *Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка*. 2017. № 2 (133). С. 68-70.
1071. Скіра Ю. Р. Діяльність координаційної групи організованої митрополитом Андреем Шептицьким для порятунку євреїв під час Голокосту у 1942 р. *Тези IV Міжнародної науково-практичної конференції «Історико-культурна спадщина: проблеми збереження і популяризації» / укладач: Ю. М. Курдина*. Львів, 2017. С. 116-117.
1072. Скіра Ю. Р. Переховування Фаїни Ляхер монахами та монахинями Студійського уставу під час Голокосту. *Наукові записки ВДПУ ім. М. М. Коцюбинського*. 2017. Випуск 25. С. 138-144.
1073. Скіра Ю. Р. Покликані: монахи Студійського Уставу та Голокост. К.: Дух і Літера, 2019. 267 с.
1074. Скіра Ю. Р. Участь монахів Студійського уставу у порятунку євреїв на території Львівської архієпархії греко-католицької церкви у 1942-1944 рр. Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Львів, 2018. 20 с.
1075. Скіра Ю. Справа Митрополита Андрея Шептицького і Яд-Вашем: проблеми визнання. *Митрополит Андрей Шептицький – великий праведник України, фундатор національно-культурного відродження України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (м. Коломия, 20 травня 2015 р.) / За ред. М. Ковальчука, С. Михайлюк, О. Русакової*. Івано-Франківськ: НАІР, 2015. С. 15-20.
1076. Скіра Ю. Ставлення Митрополита Андрея Шептицького до політики «остаточного вирішення єврейського питання». *Полілог*. Збірник статей науковців з історії, філософії, культурології. Одеса, 2015. С. 160-167.

1077. Скіра Ю. Ставлення представників студійного монашества до ОУН під час Другої світової війни. *Наука, освіта, суспільство очима молодих: матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців*. Рівне: РВВ РДГУ, 2017. С. 287-288.
1078. Скленар І. Постать митрополита Андрея Шептицького у 150-річний ювілей його народження (За матеріалами публікацій 2015 р.). *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. 2017. Випуск 7. С. 272-283.
1079. Скоробагатько С. Служитель Божий і народний: До 150-річчя від дня народження Андрея Шептицького. *Сільські вісті*. 2015. № 82. 31 липня.
1080. Скоропадський Павло. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / Головний редактор Ярослав Пеленський. Київ – Філадельфія, 1995. 493 с.
1081. Скоропанюк Н. Сестри василіянки в Станиславові за єпископського уряду Андрея Шептицького та Григорія Хомишина (1900-1944 рр.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. *Збірка наукових праць*. Випуск 7. Івано-Франківськ, 2015. С. 90-97.
1082. Скорчиляс І. Дослідження візитаційної документації Львівської єпархії у Галичині в другій половині XIX – першій половині XX століття. *Ковчег*. Ч. 3. Львів, 2001. С. 470-489.
1083. Скринник М. Українська само тотожність як колективна пам'ять у просторово-часовому вимірі. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 45-48.
1084. Скринник Наталія. Філософія національної ідеї митрополита А. Шептицького. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 221-225.
1085. Скрипничук В. Громадсько-політична й культурно-освітня діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України* / ред.: В. Кононенко. Івано-Франківськ: Плай, 2000. 158 с.
1086. Скрутень Йосафат. У чернечій келії. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 27-40.
1087. Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / Вип. 13. Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. С. 143-170.
1088. Сливка Ю. УПА і українсько-польське протистояння. *Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів* / Голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич, упорядник і відповідальний редактор

- Юрій Сливка (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. С. 142-157.
1089. Сліпий Йосиф. Кілька дат з першої половини життя луцького єпископа Йосифа Боцяна. *Богословія: науковий тримісячник*. 1927. Т. V. Кн. 2-3. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1927. С. 65-77.
1090. Сліпий Йосиф. Митрополит-Ювілят і Духовна Семінарія у Львові. *Світильник істини: Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові, 1928-1929-1944 / матеріали зібрав і опрацював П. Сениця*. Торонто; Чикаго, 1976. Ч. 2. С. 163-166.
1091. Сліпий Йосиф. Петроградський Синод 1917 р. *Богословія: науковий тримісячник*. 1931. Т. IX. Кн. 4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1931. С. 289-297.
1092. Сліпий Йосиф. Про молодечий вік нашого Митрополита. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 6-26.
1093. Сліпий Йосиф. Спомини / ред. Іван Дацько, Марія Горяча, вид. 3-тє, виправлене й доповнене. Львів – Рим: Видавництво УКУ. 632 с. + 40 іл.
1094. Сліпчишин Лідія. Погляди митрополита Андрея Шептицького та роль жінки у формуванні нації. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 116-128.
1095. Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький. Календар 2004 р. / Упор. О. Гайова, відп. ред. о. Т. Янків. Львів, 2004. 26 с.
1096. Смирнов А. Митрополит Андрей Шептицький і православ'я: від екуменізму до національної єдності. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». 2017. Вип. 26. С. 40-44.
1097. Смітюх Т. Тематика ділових листів-послань Андрея Шептицького. *Vivat Academia*. 2003/ С/ 34-35/
1098. Сміх Світлана. Постать Андрея Шептицького в творчій спадщині Івана Боднарчука. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 30-31.
1099. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным. К.: Дуліби, 2015. 584 с.
1100. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569-1999 / Переклад з англ. Видання 3-є. К.: Дух і Літера, 2017. 464 с.
1101. Соловка Л. Документи Державного архіву Івано-Франківської області на пересувній виставці «Митрополит Андрей Шептицький – Мойсей українського народу». *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий*

- Пастир*». *Богослiв'я*. Збiрник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 28-39.
1102. Соловка Л. Митрополит Андрей Шептицький: публічний протест проти злочинів нацизму та ініціювання порятунку євреїв. *Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі*. Матеріали міжнародної наукової конференції пам'яті Митрополита Андрея Шептицького. 30 листопада-1 грудня 2015 року, м. Київ / За ред. Леоніда Фінберга. К.: Дух і Літера, 2016. С. 71-110.
1103. Соловьев В. Россия и Вселенская церков. Минск: Харвест, 1999. 1600 с.
1104. Соловьев В. Спор о справедливости. М.: ЭКСМО-ПРЕСС; Харьков: Фолио, 1999. 864 с.
1105. Соловьев В. Чтения о богочеловечестве. Духовные основы жизни. Оправдание добра. Минск: Харвест, 1999. 912 с.
1106. Солодух Адам. Митрополит А. Шептицький і уніоні стичні змагання на Білій Русі. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 88-93.
1107. Сохань Галина. Андрей Шептицький і благодійництво: бачення з перспективи часу. *Збiрник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 32-33.
1108. Спомини з тернової дороги Преосвященного Митрополита Андрея гр. Шептицького. Львів, 1917. Ч. 16. 64 с.
1109. Станкевич А. Мой успамін аб Мітраполіту Андрюю Шэптицкім. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 49-50.
1110. Старка В. Духовна спадщина Андрея Шептицького як джерело вивчення повсякденного життя західноукраїнського селянства у 1939-1946 рр. *Українська Греко-Католицька церква у контексті вітчизняної історії та суспільних реалій*. Тернопіль, 2015. С. 50-53.
1111. Стасюк Олександра. Еволюція ідейно-політичних орієнтирів ОУН. *Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / Голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич, упорядник і відповідальний редактор Юрій Сливка (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11)*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. С. 56-77.
1112. Стасюк Олександра. Позиція ОУН стосовно україно-польських взаємин. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Вип. 13. Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. С. 171-188..

1113. Стеблецький С. Переслідування Української і Білоруської католицької церкви російськими царями. Мюнхен: Українське католицьке видавництво, 1954. 104 с.
1114. Стеблій Ф. Духовний П'ємонт українців. *Львівщина. Історико-культурні та краєзнавчі нариси*. Львів: Центр Європи, 1998. С. 205-222.
1115. Стеблій Ф. Збройні акції Армії Крайової у під львівських українських селах (березень – липень 1944 р.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / Вип. 13. Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. С. 304-344.
1116. Стемпень С. Критика терору як методу вирішення національних і політичних конфліктів у пастирській науці митрополита Андрея Шептицького. *Наукові записки Українського Католицького університету*. Ч. 2. Серія Історія. Випуск 1. Львів, 2010. С. 191-208.
1117. Стемпень С. Між окциденталізацією та візинтинізацією: проблема обрядової ідентичності Греко-католицької церкви в Речі Посполитій міжвоєнного періоду. Ковчег. Львів, 2003. Ч. 4. С. 86-100.
1118. Стемпень С. Організація та територіальна структура Перемиської греко-католицької єпархії за владцтва єпископа Йосафата (Коциловського) ЧСВВ (1917-1946). *Перемишль і Перемиська земля протягом віків* / За ред. С. Заброварного; упор. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій. Перемишль; Львів, 2003. С. 195-233.
1119. Стемпень С. Поляки і українці в II Речі Посполитій і спроба діалогу. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Київ: Либідь, 1993. С. 211-222.
1120. Степовик Д. «Пастир неустрашимий»: (До 130-ої річниці від дня народження Андрея Шептицького). *Українська культура*. 1995. № 7-8. С. 8-10.
1121. Степовик Д. «Пастир неустрашимий»: (Про шлях графа і доктора юрид. наук Романа Шептицького до митрополита укр. греко-католицької церкви Андрея). *Слово і час*. 1995. № 7. С. 6-10.
1122. Степовик Д. Андрей Шептицький. *Історичний календар 2000*. К., 1999. Випуск 6. С. 204.
1123. Степовик Д. Митрополит Андрей Шептицький і українське православ'я. *Пам'ять століть*. 1998. № 2. С. 123-126.
1124. Степовик Д. Митрополит Андрей Шептицький і українське православ'я. *Київ. старовина*. 1992. № 3. С. 70-73.
1125. Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках. Торонто: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1965. 288 с.
1126. С
тефанів В. Дискусія між Греко-католицькою церквою та Організацією українських націоналістів про актуальні проблеми розвитку українського суспільства в 1920-х – 1930-х роках. *Український визвольний рух*. 2008. №

12. С. 286-297.
1127. Стефанів Василь. Ставлення Андрея Шептицького до військово-політичної діяльності УВО, ОУН. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 17. Львів, 2018. С. 356-361.
1128. Стефанюк Галина. Акт відновлення державності України 30 червня 1941 р.: передумови, хід, наслідки. *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 327-332.
1129. Стеценко В. Особливості томістичної філософської теології А. Шептицького. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 32-40.
1130. Стеценко В. Особливості філософської теології митрополита А. Шептицького. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 48-53.
1131. Стеценко В. Особливості філософування про Бога і людину А. Шептицького та Й. Сліпого. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упорядкування О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич*. Львів, 2013. Кн. 2. С. 306-317.
1132. Стецько Я. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України / Передмова Дмитра Донцова. Торонто – Нью-Йорк – Лондон, 1967. 467 с.
1133. Стоколос Н. Коли митрополитові залишилось 44 дні життя: до 60 річчя від смерті митрополита А. Шептицького. *Людина і світ*. 2004. № 9. С. 20-26.
1134. Стоцький Я. Монастир Отців Василіян Чесного Хреста Господнього в Бучачі 1712-1996. Львів, 1997. 216 с
1135. Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772-1939). Івано-Франківськ: Акорд, 1994. 143 с.
1136. Ступарик Б., Моцюк В. Ідея національної школи та національного виховання в педагогічній думці Галичини (1772-1939). Коломия: Вік, 1995. 173 с.
1137. Субтельний О. Україна: історія. К.: Либідь, 1991. 512 с.
1138. Судоплатов П. Разведка и Кремль. Москва, 1996. 512 с.
1139. Суля В. Юзеф Пілсудський / Переклад з польської Миколи Яковини. К.: Дух і Літера, 2018. 528 с.
1140. Сурмай І. Культурне меценатство Андрея Шептицького як практична реалізація ідеї української ідентичності. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 53-55.
1141. Сурмач О. Внутрішньодержавне життя УГКЦ в роки німецької окупації (1941-1944). *Питання історії України*. Чернівці, 2000. Т. 4. С. 175-179.

1142. Сурмач О. Внутрішньоцерковне життя УГКЦ в роки німецької окупації (1941-1944). *Питання історії України*. Збірник наукових статей. Чернівці: ЧНУ ім. Ю. Федьковича, 2000. Т.4. С.175-179.
1143. Сурмач О. Греко-Католицька Богословська Академія в роки німецької окупації (1941-1944 рр.). *Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету ім. Івана Франка*. Збірник наукових праць. Львів: ЛДУ ім.І.Франка, 1999. Вип.2. С.185-187.
1144. Сурмач О. Греко-Католицька Богословська Академія в роки німецької окупації (1941-1944). *Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету*. Львів, 1999. Вип. 2. С. 185-187.
1145. Сурмач О. Державно-церковні відносини на західноукраїнських землях (1939-1941). *1939 рік в історичній долі України і українців*. Львів, 2001. С. 168-175.
1146. Сурмач О. Діяльність митрополита А. Шептицького в роки німецької окупації. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 42. С. 132-136.
1147. Сурмач О. Дні кривавих свастик. Львів: СПОЛОМ, 2005. 176 с.
1148. Сурмач О. Екуменічна діяльність УГКЦ в роки німецької окупації Галичини (1941-1944 рр.). *Київська Церква*. Київ-Львів, 2000. №4 (10). С.72-78.
1149. Сурмач О. Екуменічна діяльність УГКЦ в роки німецької окупації Галичини (1941-1943 рр.). *Київська Церква*. 2000. № 4. С. 72-78.
1150. Сурмач О. І. Греко-католицька церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941-1944 рр.). Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Львів, 2001. 23 с.
1151. Сурмач О. Й. Сліпий на чолі Греко-Католицької Богословської Академії // *Історія релігій в Україні*. Тези повідомлень VIII Міжнародного круглого столу (Львів, 11-13 травня 1998 р.). Львів, 1998. С.257-259.
1152. Сурмач О. Митрополит А. Шептицький і український національно-визвольний рух у період німецької окупації (1941-1944 рр.). *Військово-науковий вісник*. 2015. Вип. 23. С. 101-113.
1153. Сурмач О. Митрополит А. Шептицький у часі німецької окупації. *Історія релігій в Україні*. Тези повідомлень VII Міжнародного круглого столу (Львів, 12-14 травня 1997 р.). – Львів, 1997. – С.188-189.
1154. Сурмач О. Погляди митрополита А. Шептицького на питання єдності церкви і нації в період німецької окупації (1941-1944 рр.). *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 55-57.
1155. Сурмач О. Польсько-український конфлікт і УГКЦ в часи німецької окупації. *Українське релігієзнавство*. Бюлетень Української Асоціації релігієзнавців і відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України. Київ, 2000. № 15. С. 59 - 67.

1156. Сурмач О. Польсько-український конфлікт і УГКЦ в часи німецької окупації. *Українське релігіознавство*. Київ, 2000. № 15. С. 59-67.
1157. Сурмач О. Роль УГКЦ у порятунку євреїв під час німецької окупації. *Науковий вісник Ужгородського державного університету*. Ужгород: УДУ, 2000. Вип.5. С.126-129.
1158. Сурмач О. Соціальна опіка УГКЦ в роки німецької окупації. *Історія релігій в Україні*. Тези повідомлень ІХ Міжнародного круглого столу (Львів, 11-13 травня 1999 р.). Львів, 1999. Кн. II. С.161-163.
1159. Сурмач О. Соціальна опіка УГКЦ в роки німецької окупації. *Історія релігій в Україні*. Львів, 1999. Кн. 2. С. 161-163.
1160. Сурмач О. Структурна реорганізація УГКЦ в роки німецької окупації. *Історія релігій в Україні*. Тези повідомлень Х Міжнародного круглого столу (Львів, 16-19 травня 2000 р.). Львів, 2000. Кн. I. С.364-370.
1161. Сурмач О., Малик Я. Й. Преса про діяльність української Греко-католицької церкви в період німецької окупації (1941-1944 р.). *Українська періодика: Історія і сучасність*. П'ята всеукраїнська науково-теоретична конференція 27-28 листопада 1998 р. Львів, 1999. С.169-179.
1162. Сурмач О., Малик Я. Преса про діяльність Української греко-католицької церкви в період німецької окупації (1941-1944 рр.). *Українська періодика: історія і сучасність*. Львів, 1999. С. 169-179.
1163. Сурмач Оксана. Соціально-економічна діяльність митрополита Андрія Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 244-254.
1164. Суханова З. Г., Сулима-Матлашенко Н. В. Андрей Шептицький: реалії хресного шляху. *Сторінки історії України: Посібник для вчителів*. К.: Освіта, 1992. С. 318-334.
1165. Суханова Суханова З. Г., Сулима-Матлашенко Н. «Я буду за вас молитися!»: (Про митрополита А. Шептицького). *Людина і світ*. 1990. № 11. С. 40-48.
1166. Суханова Суханова З. Г., Сулима-Матлашенко Н. В. Андрей Шептицький: реалії хресного шляху. *Дзвін*. 1991. № 1. С. 89-96.
1167. Сушко О. За що Галицький Митрополит Андрей Гр. Шептицький мучиться в московській неволи? Вінніпег, 1914. 32 с.
1168. Схрейверс Йосиф. Основання Чина оо. Редемптористів схід. Обряду. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 51-55.
1169. Твори патріарха і кардинала Йосифа / зібрали д-р. І. Хома, д-р. І. Музичка. Рим, 1996. 546 с.
1170. Твори патріарха і кардинала Йосифа / зібрали д-р. І. Хома, д-р. І. Музичка. Рим, 2000. 305 с.
1171. Твори патріарха і кардинала Йосифа / зібрали д-р. І. Хома, д-р. І. Музичка. Рим, 2003. 349 с.

1172. Твори патріарха і кардинала Йосифа / зібрали д-р. І. Хома, д-р. І. Музичка. Рим, 2001. 281 с.
1173. Тиміш Л. Історико-церковні дослідження митрополита Андрея Шептицького. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 58-60.
1174. Тиміш Л. Внесок митрополита Андрея (Шептицького) у дослідження історії української Церкви. *Історія релігій в Україні*. Науковий щорічник. 2010 рік. Львів: Логос, 2010. Книга 1. С. 798-803.
1175. Тиміш Л. І. Археографічна діяльність наукових осередків міжвоєнного Львова (до проблем формування архівно-джерельної бази дослідження історії української Церкви). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. V. Дрогобич, 2001. С. 222-235.
1176. Тиміш Л. І. Дослідження проблем з історії української Церкви вченими Ставропігійського інституту (міжвоєнний період). *Історія релігій в Україні*. Праці XIII-ї міжн. наук. конф. (Львів, 20-22 травня 2003 р.). Кн. 1. Львів, 2003. С. 574-578.
1177. Тиміш Л. І. Наукові семінари Миколи Чубатого в Греко-католицькій Богословській академії (до питання про розвиток церковно-історичних досліджень у міжвоєнному Львові). *Вісник Київського університету. Історія*. Київ, 2001. Вип. 58. С. 66-70.
1178. Тиміш Л. І. Церковно-історичні дослідження у міжвоєнний період. *Історія релігій в Україні*. Праці X Міжнар. наук. конф. (Львів, 16-19 травня 2000 р.). Львів, 2000. Кн. 1. С. 375-378.
1179. Тимочко О. І., Петрик О. І., Петрик Л. В., Тимочко-Волошин Р. І. Професор Маріан Панчишин і Митрополит Андрей Шептицький: штрихи до взаємин. *XV конгрес СФУЛТ, м. Чернівці, 16-18 жовтня 2014 року. Українські медичні вісті, Т. 11. Ч. 1-4*. Чернівці – Київ – Чикаго, 2014. С. 458.
1180. Тимчишин Б. М. Митрополит Андрей Шептицький про роль сімі у державотворчому процесі. *Історичні записки*. Серія Історичне релігієзнавство. Випуск 3. Львів, 2010. С. 243-253.
1181. Товариство «Просвіта» у Львові. Статути / Упор. В. Пашук. Львів, 1999. 272 с.
1182. Товариство «Рідна школа»: історія і сучасність. Науковий альманах. Ч. 1. Львів, 2001. С. 168-169.
1183. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький. *Ковчег*. Ч. 1. Львів, 1993. С. 101-112.
1184. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький і національні проблеми. *Хроніка 2000*. 2012. Вип. 3 (93). С. 255-275.
1185. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький і національні проблеми. *Варшавські українознавчі записки*. Зошит 1. С. 194-206.
1186. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький. *Ковчег*: Науковий збірник з церковної історії / ред. Ярослав Грицак. Число 1. Львів: Інститут

- історичних досліджень Львівського державного університету ім. Ф. Франка, Інститут історії Церкви, 1993. С. 109-121.
1187. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький. *Літопис Голготи України*: Т. 2. Репресована церква. Дрогобич: Відродження, 1994. С. 29-37.
1188. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький. *Літопис Голготи України*. Дрогобич: Відродження. Т. 2: Репресована Церква, 1994. 528 с.
1189. Томин Ю. Митрополит А. Шептицький і Велеградські конгреси. *Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України*. Івано-Франківськ: Плай, 2000. С. 90-95.
1190. Топільницька М., Бережанська Х. Митрополит А. Шептицький – засновник «Народної лікарни». *Матеріали 76-ї загально університетської студентської наукової конференції «Досягнення сучасної медицини», Львів, 16-17 квітня 2015 р.* Львів, 2015. С. 292.
1191. Третяк Л. Місце Греко-католицької церкви в суспільно-політичному житті Польщі: 1944-1947 роки. *Наукові записки. Історичні науки. Випуск 9*. Матеріали Другої міжнародної наукової конференції «Українська діаспора: проблеми дослідження» (22-23 травня 2006 р.). Острого, 2007. С. 333-339.
1192. Трофим'як Б. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з поч. 30-х рр. ХІХ ст. до 1939 р.). Київ, 1997. 419 с.
1193. Трильовський К. З мого життя. Київ – Едмонтон – Торонто: Канадський Інститут Українських Студій, 1999. 298 с.
1194. Турій О. «Попи і хлопи»: Соціальна «доктрина» греко-католицького духовенства і національно-політична мобілізація українського селянства Галичини в середині ХІХ століття. *Ковчег*. Ч. 3. Львів, 2001. С. 296-321.
1195. Турій О. Греко-католицька церква та українська національна ідентичність у Галичині. *Ковчег*. Ч. 4. Львів, 2003. С. 67-85.
1196. Турій О. Конфесійно-обрядовий чинник у національній ідентифікації українців Галичини в середині ХІХ століття. *Записки НТШ*. Т. ССXXXIII. Львів: НТШ, 1997. С. 67-99.
1197. Турій О. Соціальний статус і матеріальне становище греко-католицького духовенства Галичини в середині ХІХ ст. *Ковчег*. Ч. 2. Львів, 2000. С. 115-148.
1198. Тымовский М., Кеневич Я., Хольцер Е. История Польши. М.: Весь мир, 2004. 544 с.
1199. Україна і Ватикан. Серія збірників наукових праць. – Вип. І.: Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / [за заг. ред. А. Колодного (гол. ред.), О. Реєнта, П. Яроцького, Я. Филипович, С. Кияка]. Івано-Франківськ–Київ, 2008. 576с.
1200. Україна крізь віки: Т. 10. Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 320 с.
1201. Україна крізь віки: Т. 11. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 336 с.

1202. Україна крізь віки: Т. 12. Коваль М. В. Україна в другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939-1945 рр.). К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
1203. Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / Редрада: В. М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. К.: Парламентське вид-во, 2007. 1028 с.
1204. Українська дивізія «Галичина» (матеріяли до історії). Торонто – Нью-Йорк, 1990. 125 с.
1205. Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С. В. Ульяновська; Вступна стаття І. М. Дзюби; Перед. Слово М. Антоновича; Додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. К.: Либідь, 1993. 592 с.; іл.
1206. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. К.: НІСД, 2003. 632 с.
1207. Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні: навч. посіб.: у 3 кн. Кн. 2. К.: Либідь, 1994. 258 с.
1208. Унія в Америці: причинок до відносин Руської церкви. Відповідь гр. Шептицькому, митрополитові львівському гр. кат. Обряду на єго посланіє з 20 августа 1902. Нью-Йорк, 1902. 74 с.
1209. Утриско О. Спогади про Академічну гімназію з 1900-1901 рр. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові*. На 100-річчя першого українського іспиту зрілости. 1878-1978. Філядельфія – Мюнхен, 1978. С. 407-412.
1210. Федик Л. Б. Погляди митрополита Андрея Шептицького на геополітичне становище України. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія Політологія. 2015. № 5. С. 177-186.
1211. Федик Л. Позиція християнських церков та релігійних організацій щодо етнічних взаємин у Галичині (1919-1930 рр.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 10-11. Івано-Франківськ, 2017. С. 324-332.
1212. Федик Л. Роль Андрея Шептицького у формуванні національної свідомості українського населення Галичини міжвоєнного періоду. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 67-69.
1213. Федик Федик І. Українські патріоти: синтез духу і чину. Львів, 1998. С. 6-9.
1214. Федоренко В. Велет духу жорстокої доби. *Українська мова та література*. 2011. № 45-46. С. 100-102.
1215. Федорів Ю. Історія Церкви в Україні / Видання 2-ге. Люблін: Futura, 1991. 362 с.
1216. Федорів Ю. Історія церкви в Україні. Торонто, 1967. 360 с.

1217. Федунь М. Андрей Шептицький у західноукраїнській літературі. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 338-345.
1218. Федунь М. Твори Андрея Шептицького в контексті української літератури: (Виступи, проповіді А. Шептицького і відображення їх у творах письменників. *Слово і час*. 2005. № 7. С. 56-60.
1219. Федунь Марія. «Князь Української Церкви» крізь призму праці Лонгіна Цегельського «Митрополит Андрей Шептицький. Короткий життєпис і огляд його церковно-народної діяльності» (1937). *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 34-35.
1220. Филипович Л. Митрополит Андрей (Шептицький) і Іларіон (Огієнко): проблема національної церкви. *Церква і соціальні проблеми. Енцикліка «Сотий рік»*. Львів, 1993. С. 188-195.
1221. Филипович Л. Митрополити Андрей (Шептицький) і Іларіон (Огієнко): проблема національної Церкви. *Церква і соціальні проблеми. Енцикліка «Сотий рік»*. Львів, 1989. С. 188-195.
1222. Франко П. Святець і батько: до 150-річчя від дня народження Слуги Божого Митрополита графа Шептицького. 1865-1944. Львів: Львівське обласне товариство політичних в'язнів і репресованих, 2014. 98 с.
1223. Француженко-Вірний М. Митрополит граф Андрей Шептицький (29 липня 1865 – 1 листопада 1944). Про рід Шептицьких. *Великі митрополити України*. К.: Смолоскип, 2013. С. 69-96.
1224. Фріс В. Рим і Патріярхати Сходу / переклад з німецької Олега Конкевича, Софії Матіяш, видання 2-ге, виправлене (серія «Памятки історично-богословської думки», випуск 2). Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2015. 416 с.
1225. Химка І.-П. Греко-католицька церква в Галичині в 1772-1918 роках. *Третій міжнародний конгрес українців*. Історія. Ч. I. Харків, 1996. С. 212-217.
1226. Химка І.-П. Греко-католицька церква і національне відродження в Галичині 1772-1918. *Ковчег*. Львів, 1993. Ч. 3. С. 74-80.
1227. Химка І.-П. Греко-католицька церква і національне відродження у Галичині 1772-1918. *Ковчег: Науковий збірник з церковної історії* / ред. Ярослав Грицак. Число 1. Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. Ф. Франка, Інститут історії Церкви, 1993. С. 73-107.
1228. Химка І.-П. Християнство та радикальний націоналізм: Митрополит Андрей Шептицький та бандерівський рух. *Спільне. Журнал соціальної критики*. 2014. № 8. С. 165-178.

1229. Химка І-П. Церква і держава в Україні: історична спадщина. *Церква і держава в Україні*. Матеріали Міжнародної наукової конференції. К.: Право, 1996. С. 28-35.
1230. Хома І. Апостольський Престіл і Україна. 1919-1922. Рим, 1987. 134 с.
1231. Хома І. Нарис історії Вселенської церкви. Рим, 1990. 466 с.
1232. Хомин П. Митрополит Андрій Шептицький як Апостольський Візитатор для Українців в Полудневій Америці. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 206-215.
1233. Хомин Петро. Свято відкриття Богословської Академії у Львові. *Богословія: науковий тримісячник*. 1930. Т. VIII. Кн. 3-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1930. С. 205-214.
1234. Хомяк О. В. Репрезентація воєнного досвіду в пам'яті ветеранів дивізії «Галичина» (1943-2013 рр.). Дисертація ... канд. іст. наук. Спеціальність 07. 00. 01 – Історія України. К., 2017. 261 с.
1235. Храплива-Щур Леся. Слуга Божий Андрей Шептицький Митрополит Києво-Галицький / Друге видання. Онтаріо: Товариство «Свята Софія», 1990. 36 с.
1236. Християнська робота. На підставі пастирських листів Високопреосвященного Митрополита Андрея Шептицького. *Ілюстрований календар сирітського дому на рік звичайний 1919*. Філядельфія: стараннем і накладом сс. Василянок, 1919. С. 50-60.
1237. Цар І. Чудесні дарунки від Митрополита Андрея. Для вбогих духом / Видання 2-ге, доповнене. Львів: Папуга, 2002. 80 с.
1238. Царський в'язень. 1914-1917. *Ілюстрований календар сирітського дому на рік звичайний 1921*. Філядельфія: стараннем і накладом сс. Василянок, 1921. С. 146-147.
1239. Цвенгрош Г. Митрополит Андрей Шептицький: 1918-1919. Львів: Місіонер, 1991. 38 с.
1240. Цвенгрош Г. Митрополит на сторожі держави. *Літопис Червоної калини*. 1994. Ч. 1-3 (32-33). С. 2-5.
1241. Цвенгрош Г. Національно-державницькі погляди митрополита Андрія Шептицького й польсько-українська війна 1918-1919 рр. *Україна-Польща: Історична спадщина й суспільна свідомість*. Матеріали конференції. Київ: Либідь, 1993. С. 172-183.
1242. Цвенгрош Г. Національно-державотворчі погляди митрополита Андрея Шептицького й польсько-українська війна 1918-1919 рр. *Польсько-українські студії*. Матеріали наукової конференції. 29-31 травня 1992 р., м. Каменець-Подільський. К., 1993. С. 172-183.
1243. Цвенгрош Г. Рим і Україна: Апостольський престол і митрополит А. Шептицький у 1918-1919 рр. *Дзвін*. 1992. № 5-6. С. 107-113.
1244. Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні, зв'язані з першим листопада 1918 р. Львів: Свічадо, 2003. 336 с.
1245. Цегельський Л. Митрополит Андрей Шептицький. Короткий

- життєпис і огляд церковно-народної діяльності. Львів: Вид-во Отців Василіан «Місіонер», 1995. 77 с.
1246. Цегельський Л. Митрополит Андрей Шептицький. Короткий життєпис і огляд його церковно-народної діяльності. Філадельфія: Америка, 1937. 62 с.
1247. Цегельський Л. Митрополит Андрій Шептицький: Короткий життєпис і огляд його церковно-народної діяльності. Львів: Місіонер, 1995. 80 с.
1248. Цегельський Лонгин. Митрополит Андрей Шептицький: короткий життєпис і огляд його церковно-народної діяльності. Філадельфія: Америка, 1937. 62 с.
1249. Цепенда І. Є. Українсько-польські відносини 40-50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз. К., 2009. 387 с.
1250. Цьольнер Еріх. Історія Австрії / Пер. з нім. Роман Дубасевич, Христина Назаркевич, Анатолій Онишко, Наталя Іванчук. Львів: Літопис, 2001. 712 с.
1251. Цьонка Ю. Слідами молодости (Спогад). *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові*. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості. 1878-1978. Філадельфія – Мюнхен, 1978. С. 435-440.
1252. Цьорох М. Саломія. Погляд на історію та виховну діяльність монахинь василіянок. Рим, 1964. 255 с.
1253. Цьорох С. Погляд на історію та виховну діяльність монахинь Василіянок / 2-ге видання. Рим: Видавництво ОО. Василіян, 1964. 255 с.
1254. Чепіль М. Християнська педагогіка Юліана Дзеровича. *Християнські цінності: історія і погляду третє тисячоліття*. Зб. наук. записок Національного університету «Острозька академія». Т. VI. Острог, 2002. С. 439-446.
1255. Червінська Інна, Червінський Андрій. Соціокультурні детермінанти духовної спадщини митрополита Андрея Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 106-115.
1256. Чернецький Є. Шептицькі. *День*. 2012. 5-6 жовтня. С. 7.
1257. Черченко Ю. А. Шептицький Андрей (29. 07. 1865 – 01. 11. 1944). *Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2013. С. 631-633.*
1258. Чижова І. Діяльність українських клерикальних партій Галичини в 1896-1939 роках. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Випуск 25. 2019. С. 33-38.
1259. Чолган І. Дванадцять львівських оповідань. К., 1993. С. 92-102.
1260. Чорновол І. Митрополит Андрей Шептицький у спогадах Олександра Барвінського. *Київська церква*. 2001. № 2-3. С. 287-293.
1261. Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму 1861-1901. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 288 с.

1262. Чернописька Вікторія. Внесок митрополита Андрея Шептицького у розвиток східного чернецтва. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 36-37.
1263. Чубатий М. Історія Християнства на Русі-Україні. В 2-х т. Рим; Нью-Йорк: Укр. Католицький ун-т ім. Св. Климента папи, 1965-1976. Т. 1. 816 с.
1264. Чубатий М. Історія Християнства на Русі-Україні. В 2-х т. Рим; Нью-Йорк: Укр. Католицький ун-т ім. Св. Климента папи, 1965-1976. Т. 2. 264 с.
1265. Чубатий М. Митрополит Андрей та його ідея католицької України. *Патріархат*. 2007. № 3. С. 12-14.
1266. Чубатий М. Митрополит Андрей та православний світ. *Логос*. 1955. Т. 6. С. 123-136.
1267. Чубукова Т. Андрей Шептицький: Визначні постаті України. *Історія в школах України*. 2009. № 10. С. 25-28.
1268. Чубукова Т. О. Історія першої половини ХХ століття в особах: Навчальний посібник для профільних класів суспільно-гуманітарного напрямку. К.: Педагогічна думка, 2012. 128 с.
1269. Шаблій О. Володимир Кубійович: Енциклопедія життя і творення. Париж; Львів, 1996. 704 с.
1270. Шайкан В. Анексія Західноукраїнських земель Радянським Союзом на початку Другої світової війни. Ідеологічний аспект. *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 113-119.
1271. Шайкан Валентина. Сучасні рефлексії на книгу Ричарда Ландвера «Боротьба за свободу. Український добровольчий підрозділ Ваффен-СС». *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 623-630.
1272. Шандор В. Закарпаття, історично-правний нарис. ІХ ст. – 1920. Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1992. 292 с.
1273. Шандор В. Спомини. Т. II: Карпатська Україна. 1939-1945. Ужгород: МПП «Гражда», 2000. 245 с.
1274. Шах С. Львів – місто моєї молодости (Спомин присвячений Тіням забутих Львовян). Частина 1 і 2. Мюнхен, 1955. 267 с.
1275. Шах С. Львів – місто моєї молодости. Часть 3. «Цісарсько-Королівська Академічна Гімназія». Мюнхен, 1956. 352 с.
1276. Швагуляк М. «Пацифікація». Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українське суспільство. Львів, 1993. 51 с.
1277. Швець І. Газетна періодика як джерело дослідження діяльності Андрея Шептицького. *Українська біографістика*. 2018. № 16. С. 286-297.

1278. Шевців І. Парафія Св. Андрія в Сідней. 1948-1998. Історія, хроніка, образки з життя і діяльності в 50-ліття поселення українців в Австралії. Сідней – Львів, 1999. 908 с.
1279. Шевців Іван. Парафія Св. Андрія в Сідней 1948-1998 рр.: історія, хроніка, образки з життя і діяльності в 50-ліття поселення українців в Австралії. Сідней – Львів, 1999. 907 с.
1280. Шевченко О. Окремі аспекти меценатської діяльності митрополита Андрея Шептицького. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 60-62.
1281. Шептицька Л. Б. Громадсько-політична діяльність Степана Барана у середині 1920-х років. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка*. 2008. Випуск 1. С. 123-129.
1282. Шептицька Л. Б. Діяльність С. Барана у роки Першої світової війни. *Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника*. 2007. Випуски 12-13. С. 205-211.
1283. Шептицька Л. Б. Степан Баран: державотворча діяльність (1918-1921). *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка*. 2007. Випуск 2. С. 59-64.
1284. Шептицька Л. Б., Захарчин Н. Г. Боротьба за Українську православну церкву у міжвоєнний період. *Інтелекція і влада*. 2015. Випуск 32. С. 359-368.
1285. Шептицька Л. Баран Степан. *Західно-Українська народна республіка. 1938-1939. Уряди. Постаті* / головний редактор – Ярослав Ісаєвич; упорядники: Микола Литвин, Іван Патер, Ігор Соляр. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2009. С. 23-47.
1286. Шептицька Любов. Парламентська діяльність Степана Барана (1928-1939). *Галичина*. 2006. Випуск 12. С. 132-144.
1287. Шептицька Любов. Степан Баран – державний секретар земельних справ ЗУНР. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2009. Випуск 18. С. 571-577.
1288. Шептицький від А до Я / тексти: Галина Терещук, Оксана Думанська; графічне опрацювання: Романа Романишин, Андрій Лесів. Львів: ВСЛ, 2015.
1289. Шептицький Климентій. Митрополит Андрей і оновлення східної чернечої традиції. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 150-163.
1290. Шептицький Ян. К. Отець Климентій Шептицький: Життєпис на підставі архівних матеріалів родини Шептицьких / перекл. з польської Надії Пікулик, Любомира Сеника; перекл. з французької Жінет Максимович. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу – Видавничий відділ «Свічадо», 1996. 95 с.
1291. Шеремета О. Екуменізм як етична ідея А. Шептицького. *Філософська думка*. 2007. № 1. С. 60-69.

1292. Шеремета О. Філософський контекст соціальних ідей митрополита Андрея Шептицького. *Соціально-економічні, політичні та культурні оцінки і прогнози на рубежі двох тисячоліть*: Зб. тез і текстів виступів на VI міжнародній науково-теоретичній конф. студентів, аспірантів і молодих вчених, 16 квітня 2008 р., Тернопіль. Ч. 2: Загальні проблеми гуманітарних наук / відп. Ред. З. В. Гуцайлюк. Тернопіль, ТОВ «АСТОН», 2008. 196 с. С. 182.
1293. Шеремета О. Ю. Екуменізм як етична ідея Шептицького. *Філософська думка*. №1. 2007. С. 60–68;
1294. Шеремета О. Ю. Етичні ідеї Андрея Шептицького у релігійно-філософському контексті кінця XIX – першої половини XX ст. Автореферат дис. ... канд. філософ. наук. Спеціальність 09.00.05 – Історія філософії. К., 2010. 20 с.
1295. Шеремета О. Ю. Ідея совісті в релігійно-філософській думці митрополита Шептицького. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Вип. 69. К., 2008. С. 158 – 167;
1296. Шеремета О. Ю. Совість як етична ідея у творчості Шептицького. *Традиція і культура. Моральна традиція: інваріантність та поліфонічність*: матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 30 лист. – 1 груд., 2007 р.) / Асоціація «Новий Акрополь». К., 2007. ч. 2. 52 с. С. 1-2.
1297. Шеремета О. Ю. Соціальні ідеї митрополита Шептицького у релігійно-філософському контексті. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Вип. 84. К., 2009. С. 101-110.
1298. Шеремета О. Ю. Спільне добро народу, держави, церкви в розумінні митрополита Шептицького. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Вип. 72. К., 2008. С. 136 – 145;
1299. Шимов Я. Австро-Венгерская империя. М.: Издательство Эксмо, 2003. 608 с.
1300. Шкільник М. Ц. К. Академічна гімназія. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові*. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості. 1878-1978. Філядельфія – Мюнхен, 1978. С. 413-424.
1301. Шкрабюк Петро. Іван Франко і митрополит Андрей Шептицький на тлі взаємин аристократської та демократичної еліт. *Вісник Львівського університету*. Серія Журналістика. 2007. Вип. 30. С. 116-122.
1302. Шпитковський Іван. Рід і герб Шептицьких. *Богословія*: науковий тримісячник. 1934. Т. XII. Кн. 2-3. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1934. С. 162-179; *Богословія*: науковий тримісячник. 1934. Т. XII. Кн. 4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1934. С. 262-273; *Богословія*: науковий тримісячник. 1936. Т. XIV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1936. С. 237-250; *Богословія*: науковий тримісячник. 1937. Т. XV. Кн. 4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1937. С. 253-263/

1303. Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. Торонто: Карпатський дослідний центр, 1977. 209 с.
1304. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга перша. Торонто: Карпатський дослідний центр, 1973. 352 с.
1305. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга друга. Торонто: Карпатський дослідний центр, 1981. 384 с.
1306. Шуст Р. Шептицький Андрей. С. 1085-1087. *Довідник з історії України (А – Я):* Посібн. для середн. загальноос. навч. закл. / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге вид., доопр. і доповн. К.: Генеза, 2001. 1136 с.
1307. Щербяк Юрій. Просвітительська діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє.* Вип. 19. Ч. 1. С. 264-270.
1308. Щупак І. Українські рятівники євреїв під час Голокосту. *Праведники народів світу: Довідник.* Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. С. 8-15.
1309. Юшкевич В. В. Українська греко-католицька церква у суспільно-політичному житті українців Північної Америки у 1870-1939 рр. Автореферат дис... канд. іст. наук. 09. 00. 12. Київ, 2011. 19 с.
1310. Я з вами по всі дні і до кінця світу. Блаженніший Патріарх Йосиф Сліпий (1892-1984). Бібліографічний покажчик / керівник проекту та науковий редактор В. Вітенко; редактор Г. Жовтко. Тернопіль: Підручники і посібники, 2017. 272 с.
1311. Яневський Д. Б. Проект «Україна». 30 червня 1941 року, акція Ярослава Стецька. Харків: Фоліо, 2013. 283 с.
1312. Яремич Г. Дорога до храму: Ансамбль Жовківської Василіанської церкви, монастиря, друкарні. Львів: Місіонер, 2000. 32 с.
1313. Ярмусь С. Причинки до мислі про сучасне душ пастирство. Вінніпег, 1975. 81 с.
1314. Яроцький П. Митрополит Андрей Шептицький між церквою і політикою. *Людина і світ.* 1999. № 11. С. 49-54.
1315. Ярош Б.О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30 – 50-ті рр. ХХ ст.). Луцьк: Редакційно-видавничий відділ "Вежа" ВДУ ім. Л. Українки, 1999. 1 84 с.
1316. Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях, 30 – 50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект). Луцьк: Надстирря, 1995. 176 с.
1317. Яртись А. Концепція українського державотворення у богословській спадщині митрополита Андрея Шептицького. *Соціогуманітарні проблеми людини.* Журнал. 2015. № 8. С. 49-54.
1318. Яцишин І. Внесок Української Греко-Католицької церкви у виховання патріотичного світогляду галицької молоді. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку.* Вип. 21. 2009. С. 185-188.

1319. Яцишин І. Церковно-партійна взаємодія у виборах у Західній Україні у міжвоєнний період. *Українська національна ідея та перспективи розвитку*. Випуск 20. 2008. С. 163-166.
1320. Яцків Леся. Моральні настанови митрополита Андрея Шептицького. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 38-39.
1321. Яшан В. Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станіславщини в Другій світовій війні, 1941-1944 рр. Торонто, 1989. 356 с.
1322. Bihl W. Sheptytskyi and the Austrian Government. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 15-28.
1323. Bilaniuk Petro. Sheptytskyis Theological Thought. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 165-183.
1324. Bociurkiw Bohdan R. Sheptytskyi and the Ukrainian Greek Catholic Church Under the Soviet Occupation of 1939-1941. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 101-123.
1325. Budurowycz Bohdan. Sheptytskyi and the Ukrainian National Movement after 1914. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 47-74.
1326. Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944-1989. Warszawa, 2001 S. 30-307.
1327. Gudziak B., Hurkina S., Turij O. Hierarchia i duchowieństwo ukraińskiego kościoła grecko-katolickiego w podziemiu. *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*. T. 4. Przemyśl, 1998. S. 312-318.
1328. Himka J.-P. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century. Houdmills, 1988. 360 p.
1329. Himka J.-P. Priests and Peasants: The Greek Catholic Pastor and the Ukrainian National Movement in Austria, 1867-1900. *Canadian Slavonic Papers*. 1979. N 21 (1). P. 1-14.
1330. Himka J.-P. Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867-1900. Montreal-Kingston (Ontario), 1999. 236 p.
1331. Himka J.-P. The Greek Catholic Church and Nation-Building in Galicia, 1772-1918. *Harvard Ukrainian Studies*. 1984. N 8 (3-4). P. 426-452.

1332. Himka J-P. Sheptytskyi and the Ukrainian National Movement before 1914. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 29-46.
1333. Hrynchyshyn Michael. Western Historiography and Future Research. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 421-436.
1334. Husar Lubomyr. Sheptytskyi and Ecumenism. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 185-200.
1335. Jurkiewicz Jarosław. Watykan a Polska w okresie międzywojennym 1918-1939. Warszawa, 1958. 313 s.
1336. Kazymyra Bohdan. Sheptytskyi and Ukrainians in Canada. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 329-348.
1337. Keleher Brian R. Sheptytskyi and Three Converts from the West. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 227-243.
1338. Krasowski Krzysztof. Episkopat Katolicki w II Rzeczypospolitej. Warszawa; Poznań. 288 s.
1339. Krawchuk Andrii. Sheptytskyi and the Ethics of Christian Social Action. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 247-268.
1340. Lewin Kurt I. Metropolitan Andrei Sheptytskyi During the Years 1942-1944: Recollections of an Eyewitness. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 449-453.
1341. Łubieński Henryk. Kościół Grecko-Katolicki w województwach południowo-wschodnich. Warszawa, 1935. 213 s.
1342. Marusyn Miroslav S. The Servant of God Metropolitan Andrei A Tribute on the Fortieth Anniversary of His Death. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 445-447.
1343. Metropolitan Andrey Sheptytsky and the Greek Catholic in Eastern Galicia and Transcarpathia: Collective monograph / M. M. Vehesh, M. M. Palinchak, V. V. Marcuk, Ye. B. Kish etc. (SENSE). Lviv – Torun: Liha-Pres, 2019. 212 p.

1344. Mudrak Myroslava M. Sheptytskyi as Patron of the Arts. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 289-306.
1345. Muzyczka Ivan. Sheptytskyi in the Russian Empire. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 313-327.
1346. Pekar Athanasius B. Sheptytskyi and the Carpatho-Ruthenians in the United States. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 363-374.
1347. Pelikan J. The Church between East and West: The Context of Sheptytkis Thought. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 1-12.
1348. Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 2: Studia z dziejow chrześcijaństwa na pograniczu kultumym i etnicznym / Pod red. S. Stępnia. Przemyśl, 1994. 430 s.
1349. Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 3: Studia z dziejow chrześcijaństwa na pograniczu kultumym i etnicznym / Pod red. S. Stępnia. Przemyśl, 1996. 336 s.
1350. Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 5: Miejsce i rola Kościoła Greckokatolickiego w Kościele powszechnym. Przemyśl, 2000. 568 s.
1351. Popiński K., Kokurin A. Drogi śmierci. Ewakuacja więźniów sowieckich z kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941. Warszawa, 1995. S. 7-74, 98-104.
1352. Pospishil Victor Y. Sheptytskyi and Liturgical Reform. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 201-225.
1353. Procko Bohdan P. Sheptytskyi and Ukrainians in the United States. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 349-362.
1354. Prus Edward. Władysław świętojurski. Warszawa, 1985. 286 s.
1355. Redlich Shimon. Sheptytskyi and the Jews During World War II. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 145-162.
1356. Rublowa N. Świadectwo wiary... Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 5. Przemyśl, 2000. S. 123-127.
1357. Rzemieniuk F. Unicy Polscy. 1596-1946. Siedlce, 1998. 286 s.

1358. Savaryn Peter. Toronto Conference on Andrei Sheptytskyi. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 441-444.
1359. Sheremeta O. Metropolitan A. Sheptytsky's religious ethics views and his trials in overcoming communism. *Democracy vs. Authoritarianism: Abstracts IV Warsaw East European Conference (Warsaw, July 15 – 18, 2007)* / Warsaw University, Centre for East European Studies – Warsaw: Duo-Studio, 2007. 103 s. S. 74.
1360. Sirka Slusarczyk Ann. Sheptytskyi in Education and Philantrophy. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 269-287.
1361. Sliwa W. Kościół grecko-katolicki w Polsce w latach 1918-1939. *Kościół w II Rzeczypospolitej* / Red. Z. Zilinski, S. Wilka. Lublin, 1981. S. 149-164.
1362. Soczyński Roman. 400-lecie Unii Breskiej. 1596-1996. Warszawa, 1996. 232 s.
1363. Stehle Hansjakob. Sheptytskyi and the German Regime. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 125-144.
1364. Torzecki R. Metropolita Andrej Szeptycki. *Znak*. 1988. N 9. S. 55-63.
1365. Torzecki Ryszard. Sheptytskyi and Polish Society. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 75-98.
1366. Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918-1989). T.1 / Pod red. R. Drozda. Slupsk; Warszawa, 2000. S. 159-184.
1367. Umiński Józef. Historiografm Kościelna (stan badań i wazniejsze postulaty). *Kwartalnik historyczny*. Lwów, 1937. R. LI. S. 329-332.
1368. Waschuk Roman. The Symbol of Sheptytskyi in Soviet Ideology. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 407-420.
1369. Zieba Andrzej A. Sheptytskyi in Polish Public Opinion. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 377-405.
1370. Zieba Andrzej A. Szeptycki / Sheptytskyi Genealogy. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 437-439.

SUMMARY

Greek Catholicism, as a social product of the internal development of Ukrainian Christianity, organically synthesized the Eastern and Western Christian traditions and rather prominently displayed Ukrainian national and cultural identity in Central and Eastern Europe. It enabled Western Ukrainians to remain Orthodox for five centuries in faith and traditions, Catholics in love, and God-saved in the hope of ethno-spiritual liberation and unification of the lands. The revival of the Ukrainian Church on national and cultural grounds was not through reformation of Christian doctrine and church separatism, as it was in Germany, England and Russia, but through reconciliation of Eastern and Western Christianity, on the basis of the synthesis of all major church traditions, the assimilation of European social and historical experience.

In the first half of the XIX century, the Greek Catholic Church initiated and most of all contributed to the acceleration of the national identity of Western Ukrainians. Thanks to the clergy, its patriotic agitation from the altar and enlightenment activity in the second half of the century, national “awakening” was achieved in the Western Ukrainian lands.

At the turn of the XIX–XX centuries, the Greek Catholic clergy of Galicia gave way to the secular elite in the national movement. However, this generally had a positive effect on the church structure, as it forced the hierarchs to undertake the strengthening of their own spiritual and organizational foundations, which required purification from both Polish-

Latin and Moscovite influences.

The coming of Stanislaviv Bishop Andrey Sheptytsky to the Metropolitan throne in 1901 balanced and even strengthened the role of the clergy.

However, at the turn of the century a new generation of clergymen began to emerge – public figures, who realized the need to fight for the national and political sovereignty of Ukraine, and consequently the separation of the Ukrainian lands from the Polish lands, the introduction of universal right to vote and the equality of the Ukrainian language. It is quite natural that the priesthood was represented in the Galician Sejm and the in the Vienna Parliament.

Thanks to the personal involvement of Metropolitan Andrey Sheptytsky in the Liberation Competitions of 1914-1923, the Church was able to restore its social authority. As part of the representative revolutionary parliament – the Ukrainian National Council, the Church deputies became the creators of the Western Ukrainian People's Republic.

During the interwar period, the Greek Catholic Church restored the status of an independent moral, spiritual and social force that was closely linked to the national liberation movement – primarily to the centrist UNDO. The documented material confirms that in the interwar period the Greek Catholic Church, including its scientific, educational and publishing structures, its three thousand parishes were centers of national patriotic activity, becoming the spiritual foundation of the national liberation movement in Western Ukraine.

During the Second World War, the policy of the German occupation authorities against the Greek Catholic Church in the Metropolitanate of Galicia and in the part of the Przemyśl Eparchy was due to the need for a positive influence on the Western Ukrainian population in order to carry out practical measures for the exploitation of the rich natural resources. The activities of churches in Ukraine were not prohibited. However, the Metropolitan Ordinary Council (not counting individual statements of a tactical character) treated Hitler's occupation, including the mass executions of Ukrainians, Poles and Jews of the region, as a global threat and a threat to the Greek Catholic Church in particular.

The policy of "Sovietization" of the western region of Ukraine in the 1940s caused new ethno-confessional transformations, the collapse of the established religious-church complex. In response to the decision of the Lviv "council" in 1946, the UGCC goes underground and continues pastoral

activity in the new conditions.

Until 1988, the official government of the UkrSSR-USSR implemented a policy of forced secularization of the population. The political defeat of the pro-communist forces in the 1990 local elections in the Lviv, Ivano-Frankivsk and Ternopil regions marked the beginning of a period of religious pluralism. On the statewide level, the religious pluralism of society was proclaimed in 1991, the time of independence. However, the sharp departure of the state authorities from the traditional church-religious policy until recent time was caused not so much by the democratic principles of its statements as by the real threat of significant social upheaval on the ethno-religious ground.

The current leadership of the church believes that the purpose of the ecumenical movement is to create a Patriarchate of the Ukrainian Church, which should be based on national churches – Orthodox and Greek Catholic. The UGCC, relying on Christian values and moral foundations for centuries, seeks to nurture not only a rich spiritually but also a nationally conscious person by forming a system of ideas and values that can be accepted by society as the basic conditions for its revival. Much attention is paid to the revival of the traditional values of the Ukrainian family, which needs special attention from both the church and the state. In general, the Ukrainian Greek Catholic Church uses all the means available in its arsenal to elevate the national dignity of Ukrainians, to restore historical memory, to assert the spiritual unity and statehood of an independent Ukraine.

In the XX century, one of the most prominent figures of Ukrainian history was undoubtedly Metropolitan of Galicia Andrey Sheptytsky. A prominent religious figure of the time, he played a significant role in the growth of self-awareness of the Ukrainian people. It is difficult to overestimate the contribution of Metropolitan to the education, science, cultural progress of the Ukrainians. Although his activity was spread primarily in the Western Ukraine, but it has resonated enormously with the rest of Ukrainian lands.

Andrey Sheptytsky is a prominent political figure of his time. Although he was raised in a polonized family, he had a clear Ukrainian-national position. However, his attitude towards different political parties and organizations was ambiguous. He, on the one hand, supported the formation of the Division “Halicia”, which was part of the German Wehrmacht, and on the other, strongly condemned the terrorist act of OUN members against Polish Minister of Internal Affairs B. Pieracki. His attitude to the OUN and

the UPA as a whole was ambiguous. Metropolitan was one of the first to urge UPA soldiers to stop fighting against the Soviet troops, because he understood that this fight would accelerate and intensify repression against the Ukrainian people. His attitude to various political regimes (Austro-Hungarian, Polish, Soviet, German), which at different times prevailed in Galicia, was also ambiguous. Historical documents show that Metropolitan Andrey Sheptytsky was in opposition to all, no authority considered him a supporter. However, none of the occupying governments dared to repress him, because Sheptytsky was extremely popular and authoritative in not only Ukraine, but also all over the world.

The Greek Catholic Church in Transcarpathia, especially after appointment of D. Njaradi as Apostolic Administrator, continued to serve as a defender of Ukrainian statehood. Throughout the interwar period, cultural relations between Transcarpathia and Galicia did not end. The great merit in this, undoubtedly, belongs to Metropolitan Andrey Sheptytsky, who was well known in Transcarpathia; he has been there many times. Sheptytsky was one of the first political leaders in Galicia to congratulate the formation of an autonomous government headed by A. Voloshyn. Close relations were established between two prominent political, cultural and religious figures of the XX century.

In his cultural, educational, ecclesiastical and scientific activities, Andrey Sheptytsky relied on a well-reasoned, logically-argued, powerful theological and philosophical system of beliefs that he sought to bring to life. Metropolitan was also very interested in the problems of church and general history. He has done a lot in the field of archival studies and museum studies, personally financing them. However, it should be noted that despite the importance of his cultural, educational, pedagogical, scientific, social and political activity for the church and for him personally, it was still not the main one. Andrey Sheptytsky first of all was a Metropolitan, not a layman, but a religious person, and even if he went beyond purely church affairs in his actions, he acted like a Kniaz of the Church.

Vegesh M., Kontsur-Karabinovych N., Marchuk V., Palinchak M., Holonič J.,
UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHURCH:
PAST AND PRESENT, 2020. 380 p.

Вегеш М., Концур-Карабінович Н., Марчук В., Палінчак М., Голонич Я.,
Українська Греко-Католицька церква: минуле і сучасне. , 2020. 380 с.

Number of pages: 381 p.

number of books: 250 pcs

Publisher:

Academic publishing Fairmont

Locust AVE 1489, Fairmont, WV, USA

Edition: first

Monograph

Year: 2020

ISBN 978-953260-02-4

